

A magyar nyelv és kultúra
a Duna völgyében

Die ungarische Sprache und Kultur
im Donaauraum

I.

**A magyar nyelv és kultúra
a Duna völgyében**

**Die ungarische Sprache und Kultur
im Donaauraum**

I.

**A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson
— Bécs, 1986. szeptember 1—5. —
elhangzott előadások**

**Vorlesungen
des II. Internationalen Kongresses für Hungarologie
— Wien, 1.—5. September 1986 —**

Szerkesztőbizottság — Herausgeber

**Moritz Csáky
Horst Haselsteiner
Klaniczay Tibor
Rédei Károly**

**A magyar nyelv és kultúra
a Duna völgyében**

I.

Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18—19. század fordulóján

**Die ungarische Sprache und Kultur
im Donaauraum**

I.

**Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des
18. und 19. Jahrhunderts**

**Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság
Budapest — Wien**

1989

Szerkesztette — Schriftleitung

Jankovics József

Kósa László

Nyerges Judit

Wolfram Seidler

Tartalom

A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Rédei Károly)	9
Einleitung (Moritz Csáky)	11
<i>Művelődési pluralitás a Duna-völgyi népek kultúrájában, különös tekintettel Bécs és a magyar főváros szerepére – Kulturelle Pluralität: die Rolle Wiens und Budapests für die ungarische Kultur und die Kulturen der Donauvölker</i>	
Csáky, Moritz: Die historisch-literarischen Wechselbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert	17
Fried István: Irodalmi áramlatok és kölcsönhatások Kelet-Közép-Európa irodalmaiban	27
Gunda Béla: Die ungarische Volkskultur in der Kulturentwicklung Mitteleuropas	34
Bojtár Endre: A nemzeti kérdés és a filológia Közép- és Kelet-Európában . . .	41
Böhm, Orsolya: Die Literatur und Kultur Ungarns im Spiegel der Wiener Zeitschriften 1800–1820	46
Cesnaková-Michalcová, Milena: Die Entwicklung des Theaters in der Slowakei an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert	57
Dömötör Ákos: Das ungarische Predigtexempel im 18. und 19. Jahrhundert . . .	64
Futaky, István: Die Universität Göttingen und ihre Studenten aus dem Karpatenraum im 18. und 19. Jahrhundert	69
Holl Béla: Der Geschichtsunterricht in den ungarischen Piaristengymnasien um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert	77
Kesztyüs, Tibor: Bedeutung der „Göttingischen Gelehrten Anzeigen“ für die Kultur- und Geistesgeschichte der Donauvölker, 1739–1812	83
Kókay György: Die Bedeutung der Wiener Publizistik für die ungarische Kultur der Aufklärung am Ende des 18. Jahrhunderts	89
Mádl Antal: Die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert und ihre literarische Ausstrahlung in Wien bzw. Pest-Buda bis zur Revolution 1848	94
Ötvös Péter: Die popularphilosophische Rezeption der Wiener Aufklärung in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts	101
Seidler, Andrea: Das deutsche Zeitschriftenwesen des Donauraumes (Wien–Pressburg–Pest-Buda) in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts	106
Szili Katalin: Magyar nyelvkönyvek szlovák ajkúaknak a XIX. század első felében	115

Vajda György M.: Wien als Geburststätte von Literaturen um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert	120
Wéber Antal: Pest und Wien in der Zeit der Aufklärung	127

*Nemzeti kérdés, irodalom, irodalomtudomány – Nationale Frage, Literatur
und Literaturwissenschaft*

Ferdinandy, Miguel de: Systematische Einordnung der ungarischen Literatur .	135
Bíró Ferenc: A nemzet-, nyelv- és irodalomfoglalom alakulása a XVIII. század végén	143
Bitskey István: Johann Ladislaus Pyrker und die europäische Literatur	150
Csetri Lajos: A magyar irodalmi nyelvújítás korának irodalomszemlélete	155
Di Francesco, Amedeo: Metastasio és a magyar költői nyelv a 18. század má- sodik felében	160
Dung, Truong Dang: A XIX. századi magyar irodalmi népiesség tanulságai	166
Éder Zoltán: Honismereti törekvések a XVIII. század végén az első magyar nyelvű útkönyvben	170
Kerényi Ferenc: A magyar hivatásos színészet eszmei és gyakorlati tájékozo- dása a XVIII. és a XIX. század fordulóján	178
Köszeghy Péter: A népiesség fogalma az irodalomtudományban	183
Margócsy István: Eszmetörténeti és irodalomszemléleti kérdések a nyelvújítás háttérében. A nyelv tudományos és esztétikai szemléletének szétválása .	190
Mavius, Götz: Dénes von Pázmándy, Abgeordneter und Präsident des Ab- geordnetenhauses, und seine Einstellung zu den nicht-magyarischen Minderheiten in Ungarn (Unter besonderer Berücksichtigung seines Ausgleichsentwurfes 1849)	195
Nagy János: Vörösmarty nemzetudata	204
Pražák, Richard: Die Aufklärungsphase der tschechischen Nationalen Wieder- geburt und Ungarn	212
Sárközy Péter: Az olasz arkádikus kultúra közép-európai jelenléte és hatása a XVIII. század végi Magyarországon	228
Szabó G. Zoltán: Nemzeti nyelv – nemzeti irodalom. Vörösmarty, Czuczor, Erdélyi János nyelvészeti munkáiról	240
Szilágyi Ferenc: A „Nationalcharakter” s értelmezése Csokonainál. (A költő Herder-élményéhez)	248
Tarnai Andor: Latinság és magaryelvűség a régi magyar irodalomban	256
Vũ Ngọc Cấn: Petőfi kapcsolata a népköltézzettel és versei-vietnami nyelvre fordításának néhány problémája	262

*A paraszti polgárosodás kérdései a Duna-völgyében. A népi kultúra fellendü-
lése és hanyatlása – Die Frage der bauerlichen Verbürgerlichung im Donau-
raum. Aufschwung und Verfall der Volkskultur*

Gráfik Imre: Hajósvállalkozók a Duna-mentén a XIX. század közepén	269
---	-----

Kisbán Eszter: Nahrungskultur: zwei Phasen des Wandels um 1800 und 1900 277
 Küllős Imola: Paraszti írásbeliség: a folklór új formái 281
 Létay Miklós: Vándorárusok és -iparosok Pest-Budán a 19. században 292
 Lukács László: A székesfehérvári iparosok nyelvi-kulturális problémái a 18–19. században 298
 Schubert, Gabriella: Die Rolle der Kleidung in den Nationalbewegungen der Donauvölker 314
 Selmeczi Kovács Attila: Kapcsolatok az osztrák és a magyar népi eszköz-kultúrában. Egy 19. századi eszköztalálmány mint a paraszti polgárosodás képviselője 333

A népművészet mint a nemzeti kultúra forrása – Die Volkskunst als Quelle der nationalen Kulturen

Banó István: Népdalszövegeink költői mondattanához 341
 Nagy Jenő: Beiträge zu den ungarischen trachtengeschichtlichen Forschungen in Rumänien im Lichte der Wortgeschichte 349
 Ujváry Zoltán: Kapcsolatok és párhuzamok a magyar és az osztrák népi színháztárszásban 356
 Verebélyi Kincső: Illuminált népi kéziratok a XVII–XIX. században 362
 Voigt Vilmos: A magyar mese- és mondakutatás bécsi triásza 375

A nyelvtudomány szerepe a nemzeti kultúra fejlődésében – Die Rolle der Sprachwissenschaft in der Entwicklung der nationalen Kultur

Benkő Loránd: Elméleti törekvések a felvilágosodás korának magyar nyelvtudományában 383
 Geyer, Ingeborg: Ungarischer Wortschatz in der Wiener Umgangssprache und älteren Wiener Mundart 394
 Hajdú Mihály: A XVIII–XIX. századi magyar népnyelv német jövevényszavai 399
 Hanzeli, Victor: Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének metanyelvezetéhez . . . 404
 Kálmán Béla: Sprachwissenschaft und Nationalbewusstsein um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert 410
 Kiss Jenő: Österreichisch–ungarische Kontakte im Spiegel der Lehnwörter westungarischer Dialekte 413
 Kokla, Paul: Die Sprachneuerung in der Entwicklung der ungarischen und estnischen Schriftsprache 418
 Kovács Ferenc: Die Herausbildung der ungarischen linguistischen Terminologie 423
 Mikó Pálné: Márton József bécsi működése 430

Ördög Ferenc: Az első magyarországi népességösszeírás (1745–1771) mint névtudományi és művelődéstörténeti forrás	434
Vörös Ottó: A helynévadás gyakorlata a magyar–német–délszláv nyelvhatáron	438

Történelem, kultúra és nyelv – Geschichte, Kultur und Sprache

Beöthy, Erzsébet–John-Steiner, Vera: Advantages and Disadvantages of the Story Retelling Methods Hungarian–English Bilingual Research	445
Boba, Imre: In Defence of Anonymus Belae Regis	450
Corradi Musi, Carla: A fa kultuszának hagyománya a magyar és a germán népeknél	459
Füredi Mihály: A Linguistic Data Base of the Hungarian Lexicography	468
Gabriel, Astrik L.: Hungarian Students and Masters who attended both the Universities of Vienna and Paris	474
Ginter Károly: Nyelv- és magyarságtudat a szétszórtságban	486
Gutay, László: A nukleáris láncreakció és az osztrák–magyar kulturális hagyományok	491
Haraszti György: Schönes neues Lied von Ofen. (Jiddische Chronik in Versen über die Belagerung von Buda i. J. 1686)	494
Kosztolnyik, Zoltán: A View of History in the Writings of Gerhoch of Reichersberg and in the Medieval Hungarian Chronicles	513
Ress Imre: Die Ergebnisse der Hungarica-Erschliessung im Österreichischen Staatsarchiv	522
Somos Béla: Mit tudnak más kontinensek lakói Magyarországról?	527

A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus

A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus megrendezésére 1986. szeptember 1–5. között Ausztria fővárosában, Bécsben került sor. A kongresszussal kapcsolatos szervező munkát és a kongresszus megrendezését a Nemzetközi Magyar Filológiai Társasággal együttműködve két intézet – a Bécsi Egyetem Finnugor Intézete és az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet – vállalta magára.

A hungarológia komplex tudomány, és mint minden nemzeti tudomány, egyúttal az egyetemes emberi kultúra részét is képezi. A hungarológia kutatásának és oktatásának az a célja, hogy a magyar szellemi értékeket az egyetemes emberi kultúra és civilizáció számára hozzáférhetővé tegye, és rajtuk keresztül az egyetemes emberi művelődést is gazdagítsa.

Ennek megfelelően a kongresszus témája *A magyar nyelv, irodalom, történelem és néprajz a Duna-völgyi népek kultúrájával kölcsönhatásban, különös tekintettel a 18–19. és a 19–20. század fordulójára* volt. A tematika pontos körülhatárolása biztosította, hogy a magyar művelődést a szomszédos népek kultúrájával való kölcsönhatásban elemző témakörök alapos és sokoldalú vizsgálatnak legyenek alávetve.

A plenáris- és a szekcielőadások – tekintettel a többi Duna-völgyi nép kultúrájával való érintkezési területekre – az egyes diszciplínák és korszakok legújabb kutatási eredményeit hozták napvilágra. A jelzett témakörök vizsgálatára és megvitatására Bécs mint a kongresszus színhelye, különösen alkalmas volt. Hiszen ismeretes, hogy ez a város mindkét korszakban a Duna-menti népek – köztük a magyarság – nyelvének és irodalmának fejlődésében rendkívül pozitív, megtermékenyítő szerepet játszott. A nyugat-európai kulturális áramlatok is elsősorban Bécsen keresztül jutottak el Magyarországra. Ugyanez érvényes persze az egykori monarchia többi népének kulturális és civilizációs haladására is.

A fő témára vonatkozó előadások 8 plenáris és 160 szekcielőadás keretében hangzottak el. Egyes résztvevőknek – korlátozott mértékben – lehetőséget adtunk, hogy egyéb témákról szólhassanak, ha a kérdéses előadás a kongresszus, a hallgatóság számára érdekesnek mutatkozott. Ezeket az előadásokat a hetedik szekció (Történelem, kultúra és nyelv) foglalta magába.

Mint már esett róla szó, a hungarológia kutatóinak és oktatóinak nemzetközi szereplésére immár másodszer került sor, ezúttal Magyarországon kívül, Ausztriában. A kongresszus színhelye jól kifejezésre juttatta a magyarságtudomány nemzetközi jellegét. A hungarológia tudományágainak köre öröndetesen bővült. Az első kongresszus (Budapest, 1981) – a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság eredeti célkitűzéseinek megfelelően – a magyar nyelv- és irodalomtudományt, valamint a néprajzot ölelte fel.

E második kongresszuson – jóllehet még kisebb mértékben – egyéb diszciplínák (történelem, művelődéstörténet, szociológia, szociográfia) is szóhoz jutottak. Ez a témabővülés nyilvánult meg a fő téma címében és a meghirdetett előadásokban.

A kongresszus rendkívül fontos esemény volt a világ hungarológusai számára: rendezvényünknek 23 országból 360 résztvevője volt. A plenáris és a szekcióüléseken 168 előadás hangzott el.

Nem kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy a II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusnak Bécsben történt megrendezése egyúttal a Magyarország és Ausztria között hagyományosan szoros és jó kapcsolatoknak is beszédes tanújele. A két ország közötti jó viszonyt, továbbá tanácskozásunk nemzetközi jelentőségét igazolja az a tény, hogy a megnyitó ülésen magyar és osztrák kormánykörök egyaránt képviselték magukat.

Rédei Károly

Einleitung

Der vorliegende Band hat jene Thematik des Zweiten Hungarologenkongresses zum Gegenstand, welche den ersten grösseren zeitlichen Rahmen etwa von der Mitte des achtzehnten bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts absteckt und sich inhaltlich mit jenen Aspekten auseinandersetzt, die von der Aufklärung und von der Romantik bestimmt waren und die Ausformung der modernen ungarischen Kultur seit der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts wesentlich beeinflusst haben.

Die in sechs Themengruppen zusammengefassten Vorträge und Aufsätze sind insgesamt ein gutes Beispiel sowohl für die inhaltlichen als auch für die methodischen Kriterien der Hungarologie als relativ junger wissenschaftlicher Fachdisziplin.

Vom inhaltlichen Gesichtspunkt aus betrachtet beschäftigt sich die Hungarologie mit all jenen Fragen, welche die Entfaltung dessen, was man als „ungarische Kultur“ zu bezeichnen pflegt, zum Gegenstand haben. Und sie fragt nicht zuletzt nach den charakteristischen Merkmalen, nach den wesentlichen Konstanten dieser ungarischen Kultur.

Dieser weite inhaltliche Aspekt hat freilich notwendiger Weise auch formale, methodische Konsequenzen, die auch aus der Vielfalt der Beiträge dieses Bandes deutlich werden. Die Hungarologie macht zum ersten Anleihen bei den verschiedensten Wissenschaftszweigen, das heisst sie argumentiert interdisziplinär. So wird die allgemeine kulturelle Entwicklung der ungarischen Eigenart in einer historischen Epoche, in der die nationale Frage zunehmend an Bedeutung gewinnt, nicht nur von einer engen historisch-politischen Perspektive aus beleuchtet (vgl. die Beiträge in Kapitel I und VI), vielmehr wird versucht, auch von seiten der Sprachwissenschaft (Kapitel V), der Literaturwissenschaft (Kapitel II), der historischen Volkskunde (Kapitel IV) oder der Sozialwissenschaft beziehungsweise der Ethnosoziologie (Kapitel III) die wesentlichen Elemente eben dieses kulturellen Prozesses zu erfassen und diesen Prozess auf den verschiedensten Bewusstseinsebenen, die von unterschiedlichen sozio-ökonomischen Voraussetzungen bedingt waren, zu rekonstruieren.

Die Hungarologie bemüht sich aber zum zweiten ebenso um den komparatistischen Aspekt. Hierbei handelt es sich nicht nur um einen allgemeinen sprachlichen oder kulturellen Vergleich mit den Nachbarvölkern, vielmehr ergibt sich dieser komparatistische Ansatz ebenso aus der Erkenntnis der ungarischen Ethnogenese, das heisst aus der historisch belegbaren Einsicht, dass die ungarische Gesellschaft und ihre Kultur von Beginn an den vielfältigsten ethnischen, sprachlichen und sozio-kulturellen Einflüssen ausgesetzt war und von dieser Vielfalt ganz wesentlich geprägt wurde. Pluralität ist daher sowohl ein inneres als auch ein äusseres, stets neu formendes Element der

ungarischen kulturellen Identität, dem auch eine wissenschaftliche Rekonstruktion stets Rechnung tragen muss (vgl. die Beiträge in Kapitel I).

Die Zeit um 1800 hat in der traditionellen ungarischen Historiographie nicht zuletzt deshalb einen so hohen Stellenwert, weil die nationale Wiedergeburt, die als die wesentliche Grundlage des modernen Ungarn angesehen wird, damals ihren Anfang nahm. Die intellektuelle und soziale Konzeption der Aufklärung, die durch ihre quasi-demokratischen Attitüden nicht nur die feudal-ständische Ordnung in Frage stellte und damit die frühliberale Staats- und Gesellschaftstheorie der ungarischen Reformzeit vorbereitete, vielmehr konsequenter Weise auch für eine breitere Volksbildung (Nationalbildung) eintrat, propagierte sowohl die Pflege und Entfaltung autochthoner Traditionen als auch die Betonung allgemein humanitärer Werte, die allen Menschen gleichermaßen zukämen (vgl. die Patriotismus – Kosmopolitismuskonzeption der Aufklärung). Bei der Pflege der volkseigenen Werte spielte das Interesse für die Sprache als Spiegelbild der ursprünglichen Merkmale eines Volkes und als Vehikel von Wissensinhalten, das heisst als Multiplikator der Erkenntnisse der Aufklärung, eine hervorragende Rolle. Diesem doppelten Interesse für das geschriebene und gesprochene Wort entsprach die Entwicklung der modernen Sprachwissenschaft und die Sprachenreform, die ihrerseits die Voraussetzung dafür schuf, dass die Nationalsprache zu einem voll ausgebildeten und mobilen Katalysator für eine allseits verständliche Vermittlung ästhetisch-literarischer und wissenschaftlicher Inhalte wurde. Sprachwissenschaft und Sprachenreform im ausgehenden achtzehnten und beginnenden neunzehnten Jahrhundert bilden daher in mehreren Untersuchungen dieses Bandes einen wichtigen Bezugspunkt, zumal die Sprache in der nationalen Konzeption des 19. Jahrhunderts zu einem primären und fast ausschliesslichen Kriterium der staatlich-nationalen Einheit wurde, so wie schon József Péczeli 1790 gefordert hatte: „Eggy a nyelv, egy a nemzet“. Dennoch mahnen gerade die wissenschaftlichen Ergebnisse der Sozialgeschichte und Volkskunde vor einer eindimensionalen Vereinnahmung der ungarischen kulturellen Entwicklung durch eine national-historische und national-sprachliche Konzeption. Die Erkenntnis der Volkskunde, dass ein Ethnikum sich viel mehr auf den verschiedensten Mentalitätsebenen, als in der Sprache oder in der Sprachenreflexion manifestiert (B. Gunda), relativiert nicht nur die auf die Sprachentheorie und auf die „nationale“ Literatur bezogene Nationskonzeption – durch die Ergebnisse der Soziolinguistik ist uns heute zur Genüge bekannt, dass die Sprache keineswegs ein primäres Kriterium für eine Nationsbildung sein muss –, sie unterstützt auch die oft noch immer zu Unrecht minder bewerteten oder vernachlässigten Erkenntnisse anderer historischer Disziplinen, die immer wieder auf einen ausserhalb oder neben der sprachlichen Ausbildung stattfindenden individuellen und kollektiven Bewusstseinsprozess hinweisen (E. Bojtár), bei dem der Transport von Inhalten, das heisst von Gedanken und Ideen stets von höherem Rang war und ist als deren Vehikel, der konkrete formale (nationale) Ausdruck, mit dem diese Inhalte benannt werden. En- und Akkulturation gewinnen damit den ihnen gebührenden realen historischen Stellenwert, nachweisbar etwa in den Prozessen literarischer Rezeptionen oder Beeinflussungen (Gy. Kókay, A. Mádl, A. Tarnai u. a.), in regen historisch-kulturellen Wechselbeziehungen (R. Pražák), in der Ausbildung der Volkstracht mit ihren zahlreichen „fremden“ Elementen (G. Schubert), in der relativ späten Verbreitung einer „nationalen“ Küche (E. Kisbán), in der Einbürgerung zahl-

reicher Lehnworte aus den Nachbarsprachen (M. Horváth) bis hin zu den Motiven in der ungarischen Predigtliteratur (Á. Dömötör).

Nicht nur gesamteuropäische Bezüge und kulturelle Einflussnahmen erfahren dadurch in bezug auf die Ausformung einer ungarischen kulturellen Identität – schon seit der frühen Neuzeit – eine qualitative Akzentverschiebung (A. L. Gabriel), auch die Ausbildung eines gemeinsamen oder analogen Bewusstseins in einer ganzen Region, die die engeren staatlichen und nationalen Grenzen transzendiert (Habsburgermonarchie, Mitteleuropa), wird so einsichtig, ja fast zu einer Selbstverständlichkeit (A. Mádl), – werden doch die Konstitutiven des kulturellen Selbstbewusstseins keineswegs allein von jenen Faktoren bestimmt, die von der nationalen Ideologie des 19. Jahrhunderts als nationsbegründend angesehen wurden.

An der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert gewinnen Akkulturation und kulturelle Wechselbezüge insofern an Bedeutung, als neben ihrer qualitativen Komponente auch der durch die Aufklärung begünstigte quantitative Aspekt vorherrschend wird. Dies hat zur Folge, dass in weiteren Bereichen als dies früher möglich war, auf mehreren kulturellen Sektoren und auf den verschiedensten sozialen Ebenen (Schichten) ein Prozess der kulturellen Bewusstseinsbildung und Bewusstseinsverschmelzung einsetzt, ein Prozess, der in der Tat nun Nationsbildung auch von „unten“ her begünstigt und somit jenen ersten, allgemeinen Modernisierungsschub einleitet, der zu einer unverzichtbaren Voraussetzung jener zweiten kulturellen Innovation werden sollte, die um 1900 stattfand.

Der interdisziplinäre und komparatistische Aspekt, dessen sich die Hungarologie bedient, vermag vielleicht besser in die Vielschichtigkeit der Entwicklung einer ungarischen Kultur einzuführen, als es etwa der methodisch einfachere und daher einseitigere Zugang altbewährter Fachdisziplinen nahelegt. Daher sollten auch die Beiträge dieses Bandes nicht einzeln für sich, sondern stets in Zusammenhang mit den Gesichtspunkten und Erkenntnissen der anderen gelesen werden. Vielleicht vermag damit die Hungarologie auch zu etwas beizutragen, was sie als Wissenschaft zunächst nicht intendiert, nämlich zu einer qualitativen Vertiefung der individuellen und kollektiven kulturellen Identität.

Moritz Csáky

**Művelődési pluralitás a Duna-völgyi népek kultúrájában,
különös tekintettel Bécs és a magyar főváros szerepére**

**Kulturelle Pluralität: die Rolle Wiens und Budapests
für die ungarische Kultur und die Kulturen
der Donauvölker**

MORITZ CSÁKY (*Graz–Wien*)

**Die historisch-literarischen Wechselbeziehungen zwischen
Österreich und Ungarn an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert**

Wenn es in den folgenden kurzen Überlegungen darum geht, gleichsam als Einstimmung in das Generalthema dieser Tagung, unser kritisches Interesse auf die historisch-literarischen Wechselwirkungen zwischen Österreich und Ungarn in den Jahren um 1800 zu lenken, dann ist es nicht nur berechtigt, vielmehr auch notwendig, mit einigen methodischen Gesichtspunkten zu beginnen.

Erstens: weder Österreich noch Ungarn in den Jahren um 1800 können als getrennte staatlich-politische Begriffe verstanden werden. Beide bildeten einen jeweils integrierenden Bestandteil der de jure seit 1526 existierenden habsburgischen Staatenföderation. Beide Bezeichnungen decken sich aber weder mit ihrem heutigen Verständnis, noch sind sie – auch für 1800 – klar definierbare Grössen, zumindest wenn es sich darum handelt, literarhistorische Aspekte zum Gegenstand der Betrachtung zu machen bzw. kulturelle und literarische Verflechtungen hervorzuheben. Ungarn ist zwar aufgrund seiner verfassungsmässigen Eigenständigkeit im Rahmen der Habsburgermonarchie vom juristisch-politischen Gesichtspunkt präzise umschreibbar; in bezug auf seine kulturelle und literarische Existenz ist es aber von einer Pluralität bestimmt, die es auf jeden Fall zu berücksichtigen gilt, will man allen Aspekten dieser politischen und Verwaltungseinheit gerecht werden (selbst wenn man die Sonderstellung Kroatiens unberücksichtigt lässt); nicht zuletzt möge hier etwa auf das Phänomen Siebenbürgens hingewiesen werden. Im Vergleich zu Ungarn ist Österreich um 1800 noch schwerer zu fassen. Im politisch-rechtlichen Sinne beinhaltete es die politischen Landschaften Unter- und Ob-der-Enns und Innerösterreich (Steiermark, Kärnten, Krain); Tirol, Vorderösterreich und insbesondere Salzburg, das ja endgültig erst nach dem Wiener Kongress zum habsburgischen Staatenverband hinzukam, sind nicht „Österreich“ im strikten Sinne des Wortes. Seit 1806 gab es das „Kaisertum Österreich“, worunter aber die unter dem Haus Österreich (Habsburger) befindliche Gesamtmonarchie gemeint war. Wenn wir also von einem historisch-literarischen Vergleich bzw. von Wechselwirkungen Österreich–Ungarn während der Jahre um 1800 sprechen, dann verstehen wir unter Österreich bzw. Ungarn primär allgemein kulturelle Grössen, weder rein geographisch, noch politisch im engeren Sinne des Wortes fassbar.

Zweitens: Daraus folgt, dass wir es zwar mit auf den verschiedensten Ebenen verifizierbaren Berührungspunkten, Beeinflussungen von zwei kultur-politischen Entitäten zu tun haben, die erheblich verschiedene kulturhistorische d.h. zum Teil auch divergierende sozio-kulturelle Traditionen aufweisen; dass aber – und das dürfte im Zusammenhang mit der Frage nach Akkulturation von besonderem Interesse sein – gerade

diese zwei kulturellen Grössen aufgrund der politischen und sozialen Rahmenbedingungen (Zugehörigkeit zu einer föderativen Staats- und Verwaltungseinheit) bei gegenseitigem Abwägen ihrer Interessen und Zu-Neigungen auch andere methodische Voraussetzungen werden berücksichtigen müssen: es kann hier nicht weiter ausgeführt werden, dass ein wie auch immer geartetes, jahrhundertlanges „Beieinandersein“ ein analoges Bewusstsein zur Folge hat. Das (soziale) Bewusstsein ist aber die Grundvoraussetzung für Kultur, für Literatur. Das heisst: ein Vergleich zwischen diesen kulturellen Grössen wird auch wesentlich andere Kriterien zu berücksichtigen haben, als jene, die etwa bei einem Vergleich zwischen der französischen und der deutschen Kultur notwendig sind. Das heisst aber letztlich auch, dass wir uns endlich freimachen müssen von einer erst im 19. Jahrhundert künstlich geschaffenen nationalen Ideologie, die dem Verbindenden, der fruchtbaren Wechselwirkung (auch im kulturell-literarischen Bereich) stets eine geringere Bedeutung beigemessen hat als dem Original-Eigenständigen, und die gerade in diesem ostmitteleuropäischen Raum das sprachliche Kriterium zum erst- und allgemeingültigen erhob, wobei Repressionen sprachlichen und kulturellen Minoritäten gegenüber als selbstverständlich mit in Kauf genommen wurden. Nun stimmt eine solche nationalideologische Betrachtungsweise mit der historisch-realen Vielfalt in der Tat nicht überein, sie lässt so etwas wie gemeinsames Bewusstsein, das sich etwa schichtspezifisch ohne weiteres nachweisen lässt, völlig ausseracht – ganz abgesehen davon, dass eine national-ideologische Attitüde keineswegs als allgemein fortschrittlich apostrophiert werden kann, nachdem doch Fortschritt notwendigerweise auch Fort-Schreiten im humanitären Bereich miteinschliesst; wo aber Volks-, Sprach- und kulturelle Gruppen (und Andersdenkende) einfach im Namen einer angeblich sozial-vermittelnden Ideologie unterdrückt – um schliesslich gleichgeschaltet zu werden, kann von Fortschritt in der Tat nicht gesprochen werden.

Drittens: Die Betrachtung von historisch-literarischen Wechselbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn wird, was insbesondere die Frage der eben angedeuteten Akkulturation betrifft, sich vornehmlich auf bestimmte geistige Topoi konzentrieren müssen und diese anzudeuten haben: seien es bestimmte gleiche oder analoge soziale Schichten mit einem aufgrund gleicher sozial-politischer Bedingungen gleichen oder analogen Bewusstsein (Beamtschaft, Adel, Klerus), oder seien es vor allem bestimmte urbane Zentren, in denen die physische Nähe von Vertretern eines unterschiedlichen kulturellen backgrounds unmittelbarer aufeinander einwirken und sich aneinander reiben konnten – denn Akkulturation geschieht nicht nur in friedlich-vermittelnder Art, sondern unter grossen Spannungen. Ein solcher wichtiger urbaner Topos war zweifelsohne Wien, wo sich gerade um 1800 die Pluralität der Habsburgermonarchie oder, modern ausgedrückt, Mitteleuropas am augenscheinlichsten konzentrierte.

Das jahrhundertlange Naheverhältnis aufgrund einer übergeordneten staatlichen Einheit von verschiedenen ethnischen, sprachlichen und letztlich auch kulturellen Gruppen von Völkerschaften schafft also naturgemäss sowohl für den objektiven kulturellen Austausch, als auch für die subjektive (wissenschaftliche) Reflexion ganz andere Voraussetzungen bzw. Kriterien, als sie etwa bei einer vergleichenden Betrachtung von historisch-literarischen Austauschprozessen anderer Völker, die niemals einer föderativen Einheit angehörten, notwendig sind. Nun war bekanntlich die Habsburgermonarchie eine solche föderative Einheit, der im europäischen Vergleich vielleicht

noch am ehesten Spanien gleichzusetzen wäre, das bezeichnenderweise von der gleichen Dynastie beherrscht wurde, wie ihr mitteleuropäisches Pendant.

In der Habsburgermonarchie in der Zeit um 1800, die nicht nur die für das Ancien Régime typischen ständischen sozialen Schichten, vielmehr auch eine Pluralität von unterschiedlichen Volksgruppen aufzuweisen hatte, war, im Unterschied zu anderen Ländern, vor allem auch durch eine sprachliche Vielfalt gekennzeichnet. Gerade eine solche sprachliche Vielfalt musste aus der Retrospektive des 19. Jahrhunderts als fast unüberbrückbares Hindernis eines intensiven kulturellen Austauschs gelten, da nach Ansicht der Vertreter einer nationalen Ideologie Sprache das primär-differenzierende und trennende Merkmal einer unterschiedlichen Kultur sein musste. Dass freilich einer solchen These nur mit Vorsicht zu begegnen ist, lehrt uns nicht nur die moderne Sprachsoziologie, die erkannt hat, dass Sprache keineswegs das primäre Movens für Volks-, Nations- und Staatsbildung sein muss, vielmehr auch ein kritischer Blick in die Vergangenheit.

Eine solche historische Rekonstruktion erlaubt uns zumindest andeutungsweise zwei Ebenen zu berühren, die einerseits das wechselseitige Verhältnis im Rahmen unserer Themenstellung näher beleuchten, andererseits auf Fragestellungen aufmerksam machen können, die in der bisherigen Forschung vielleicht nicht gebührend berücksichtigt wurden. Diese beiden Ebenen sind:

1. Die sozial-politische Ebene (politische Rahmenbedingungen, Zielsetzungen, politische Ideologien).
2. Die kulturell-literarische Ebene (vor allem unter dem Gesichtspunkt ihrer sozialen Verflechtung).

In bezug auf die erste, die sozial-politische Ebene wäre wohl folgendes festzuhalten: Die Habsburgermonarchie blieb bis zu ihrem Zusammenbruch 1918 eine Föderation verschiedener Länder. Innerhalb dieser Föderation besaßen die einzelnen Länder gegenüber den zentralen Regierungs- und Verwaltungsstellen Eigenrechte in unterschiedlicher Gewichtung. Das heisst: nicht nur Böhmen und insbesondere Ungarn hatten ihre eigene Landesverfassung und vor allem eine eigene Verwaltung, auch die österreichischen Erblande, der historische Kern des mitteleuropäischen habsburgischen Imperiums, hatten im Laufe der Jahrhunderte ihre eigene historische Entität bewahrt (was bis zur Gegenwart im föderativen Charakter der Republik Österreich zum Ausdruck kommt).

Innerhalb dieser habsburgischen Staatenföderation genoss Ungarn eine besondere staatsrechtliche Eigenständigkeit, deren Ursache einerseits die historisch-dynastische Ausformung dieses Landes bis 1526, andererseits die aufgrund von aussen- und innenpolitischen Sonderentwicklungen bedingten Zugeständnisse des Wiener Hofes waren. Worin bestand diese „Sonderstellung“ Ungarns innerhalb der Habsburgermonarchie? Zunächst darin, dass die Grundsätze der „leges et constitutiones“, in deren Rahmen die ständischen Schichten ihre Freiheiten (libertates) besaßen, ihnen also ein offener Zugang zu politischen und ökonomischen Rechten garantiert war, zwar mit verschiedenen Einschränkungen (Abschaffung des jus resistendi, Erblichkeit der Dynastie) erhalten blieben. Ferner, als Folge dieser verfassungsmässigen Garantien, die Wahrung einer eigenen politischen Verwaltung auf der Landes- und Komitatsebene und eine eigene Rechtssprechung und schliesslich die Entwicklung eines zunächst zum Teil wohl

konfessionell bedingten, seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts staatlich gelenkten Bildungssystems (*Ratio educationis* 1777). Diese vielfach unterstrichene separate Stellung des Königreichs wurde von den Ständen ängstlich gehütet und auch noch im 18. Jahrhundert von seinen Herrschern bestätigt (Friede von Szatmár 1711/15; Pragmatische Sanktion 1722/23); man berief sich auf sie auf verschiedenen Landtagen, etwa auch auf dem berühmten Reformlandtag von 1790/91, als im Gesetzesartikles X festgehalten wurde, dass Ungarn „samt den mit demselben verbundenen Teilen ein freies Land und hinsichtlich seiner ganzen gesetzlichen Verwaltung ... unabhängig d. h. keinem anderen Reiche oder Volke unterworfen ist, sondern seinen eigenen staatlichen Bestand und seine eigene Verfassung besitzt, folglich ... nach seinen eigenen Gesetzen und Gewohnheiten, nicht aber nach der Art der übrigen Provinzen ... zu regieren und zu verwalten sei“.

Doch nicht die Aufzählung von Rechtsgrundsätzen, sondern vielmehr ihre sozial-kulturelle bzw. sozial-politische Einbettung ist hier von Relevanz. Dabei wäre besonders zu betonen, dass es der *natio hungarica* (Stände) geglückt war, den für ihre Zeit gerade fortschrittlichen habsburgischen Absolutismus zu stoppen. Während in den übrigen Ländern der Monarchie z. B. die ständischen Landtage ihrer eigentlichen Funktion (Gesetzgebung) zugunsten eines übergeordneten zentralen Interesses sukzessive entkleidet wurden, wusste sich in Ungarn die ständische Gesellschaft gegenüber solchen, an sich modernen Tendenzen, erfolgreich zur Wehr zu setzen. Diese ständische Defensive bewirkte freilich zum einen die Prolongation einer Gesellschaftsstruktur, die zum Teil bereits im 18. Jahrhundert als anachronistisch beurteilt wurde, die aber bis zum Zerfall der Monarchie (und darüber hinaus) in ihrer Grundkonzeption erhalten blieb; sie bewirkte freilich zum anderen, dass politische Verantwortung stets zum Teil in der Gesellschaft und im gesellschaftlichen Bewusstsein verankert blieb, eine Tatsache, die sich auch noch in dem starken sozial-politischen Engagement der Repräsentanten des ungarischen *Fin de siècle* – im Gegensatz etwa zum Wiener Pendant – manifestiert.

Freilich dürfen wir uns nicht darüber hinwegtäuschen, dass es trotz dieser Eigenentwicklung innerhalb der Monarchie und auch in Ungarn Tendenzen gab, die neben und trotz der Unterschiede übergeordnete, gesamtstaatliche politische und kulturelle Interessen in den Vordergrund stellten.

Solche Tendenzen erwachsen erstens aus der praktischen Einsicht der Notwendigkeit einer überschaubaren, funktionalen Regierung durch den einen Herrscher. Derartige Gesamtstaatstendenzen beabsichtigten vor allem die Stärkung der Zentralregierung und die Zurechtweisung regionaler Traditionen in dem Masse, als sie die als notwendig erscheinende Machtkompetenz des Herrschers einzuschränken drohten. Freilich: die Problematik des Dualismus zwischen Herrscher und Ständen, etwa im 17. Jahrhundert, kann gewiss nicht allein auf diese Perspektive eingeschränkt werden, fand aber dennoch hier ihre wichtigste Ausdrucksform. Auch die auf ihre Rechte (Verfassung) pochenden ungarischen Stände, die in den verschiedensten „Freiheitsbewegungen und Kriegen“ ihren Ausdruck finden, sind primär Ausdruck eines solchen ständisch-ideologischen Konflikts. Der Dynastie gelang es nun in der Tat, gesamtstaatliche, zentrale Strukturen praktisch und international (im Bewusstsein) immer effizienter zu verankern, was u. a. zur Folge hatte, dass zentrale und Landesdikasterien zusammengezogen und an einem Ort nämlich Wien, konzentriert wurden. Indem nun, notwendigerweise, Beamte (mit ihren

Familien) aus der Gesamtmonarchie zunehmend Wien besiedelten, bewirkte diese politische Konzentration zweitens eine zwar an bestimmte Schichten gebundene soziale Mobilität. Die relative ökonomische Sicherstellung solcher aus der Gesamtmonarchie inklusive Ungarns an Zentralstellen anwesenden Beamten brachte es mit sich, dass sich diese zunehmend nicht nur mit ihrer Tätigkeit, vielmehr auch mit den gesamtstaatlichen Intentionen, die diese Tätigkeit repräsentierte, identifizierten und somit zu direkten bzw. indirekten Propagatoren einer Gesamtstaatsidee wurden. Das heisst: nicht nur die Dynastie an sich, der Herrscher, war ex officio ein Kristallisations- und Vermittlungsort für die Pluralität dieser Staatenföderation; wenn man nur auf diesen Aspekt, der ja etwa auch in anderen europäischen Ländern (England, Frankreich) da war, Gewicht legt, kann in der historischen Rekonstruktion in der Tat so etwas wie ein „mito absburgico“ entstehen. Auch Repräsentanten breiterer sozialer Schichten aus der Gesamtmonarchie wurden zu Trägern und Propagatoren dieser Gesamtstaatsideologie: der hohe bzw. der Hofadel, das Militär, die Beamtenschaft, kirchliche Kreise, Manufakturisten usw. Diese zunächst vornehmlich horizontale soziale Mobilität mit der Akkumulation von Vertretern der Gesamtmonarchie an einem Ort bzw. an mehreren zentralen Orten hatte naturgemäss an dritter Stelle eine sozio-kulturelle und bewusstseinsmässige Horizontenerweiterung zu Folge: die Akzeptanz unterschiedlichster „nationaler“ Elemente, eine tolerante Haltung sogenannten Fremden gegenüber, ein Sich-Öffnen gegenüber anderen kulturellen Einflüssen (von der Küche bis zur Musik und Literatur). Das heisst: allmählich erwuchs aus der politischen Gesamtstaatskonzeption unvermittelt die Idee und Praxis einer Gesamtstaatskultur, in der Elemente der verschiedensten Volkskulturen der Monarchie vorhanden waren. Dieser Prozess der Akkulturation geschah freilich nicht nur im Rahmen des Austauschs kultureller und sprachlicher Elemente der Völker der Monarchie. Die Deutschsprachigkeit vor allem der Erbländer bedeutete die Möglichkeit der Öffnung zu kulturellen Einflüssen, die von Gebieten ausserhalb der Habsburgermonarchie vom Deutschen Reich, dessen Kaiser die Habsburger waren, hier einströmten, und die deutschen Literaturen und kulturellen Ausformungen brachten, sprachlich gefiltert, gesamteuropäische Ideen hierher. Und überregionale dynastische Interessen der Habsburger etwa auf der iberischen Halbinsel oder in Italien bewirkten naturgemäss eine dauerhafte Begegnung mit anderen europäischen kulturellen Traditionen. So entstand vor allem in Wien so etwas wie ein gesamtmonarchisches und gesamteuropäisches Zentrum, das von vielen Zeitgenossen, so auch vom Grafen Johann Fekete in seinem 1787 erschienenen *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne* beschrieben wurde. Ein solcher schichtgebundener Prozess der Akkulturation blieb freilich nicht an bestimmte Zentren, etwa nur an Wien, gebunden. Zahlreiche Repräsentanten der Gesamtmonarchie, die zunächst hier in Wien ihrer Tätigkeit nachgingen, siedelten mit der Zeit wieder in ihre angestammte Heimat zurück und wurden nun hier zu effizienten Mittlern der in Wien aufgenommenen „fremden“ kulturellen Elemente bzw. einer Gesamtstaatskultur. Und sie konnten umso eher Mittler einer solchen kulturellen Synthese sein, je mehr ihre eigene Heimat pluralistische Elemente aufwies, wie etwa das historische Ungarn, das aufgrund seiner Pluralitäten, von Johann Csaplovics, 1820 als „Europa im Kleinen“ apostrophiert wurde. Männer wie Csaplovics repräsentierte nun ihrerseits den Geist jener sogenannten „Hungarus-Konzeption“, die gegenüber den aufkommenden magyarischen sprachnationalistischen Tendenzen zwar für die Förderung der „Nationalkulturen“, gleichzeitig aber auch für

die reziproke Anerkennung aller ethnischen und sprachlichkulturellen Ausformungen eintraten. Somit wurde die Hungaruskonzeption in gewissem Sinne zum Pendant der Gesamtstaatsidee – ganz ähnlich, wie auch der „Bohemismus“ in Böhmen, der für Toleranz und Akkulturation plädierte. Wenn sowohl die Gesamtstaatsidee, die in kulturellen Belangen in Wien zu Beginn des 19. Jahrhunderts vor allem Hormayr und sein Kreis vertraten, als auch die Hungaruskonzeption als Ausdruck einer allmählich überholten, anachronistischen ständischen Gesellschaft apostrophiert und abgelehnt wurde, ein Urteil, welchem sich national gesinnte Historiker bis in die Gegenwart nur allzu gerne anschliessen, dann trifft ein solches Urteil zwar den soziokulturellen Kausalzusammenhang einigermaßen, übersieht aber eine wichtige methodische Unterscheidung, die man machen muss: die soziale Trägerschicht einer (kulturellen) Idee ist mit dieser Idee nie vollauf identisch. Vielmehr entwickeln Ideen, unter bestimmten sozial-politischen Konditionen entstanden, sehr bald eine Eigendynamik und sind auch dann noch wirksam, wenn sie ihres ursprünglichen sozialen backgrounds längst entledigt sind, oder sie werden wieder aktuell, wenn sie von neuen Trägerschichten aufgrund bestimmter Wertzusammenhänge rezipiert werden. Vielleicht erlebt gerade die kulturelle Gesamtstaatsidee bzw. die Hungaruskonzeption mit ihrer Betonung von Gemeinsamkeiten und der toleranten Achtung des anderen bzw. kultureller Minoritäten gerade heute, zwar unter einem ganz anderen Namen (Mitteleuropa), eine Renaissance, die auch von politischer Relevanz sein könnte.

Aus all diesen Beobachtungen ergeben sich vielleicht einige Konsequenzen für eine zukünftige Forschung: Erstens wäre es wohl lohnend, die analogen, schichtspezifischen Voraussetzungen für Kultur und Literatur in Österreich und in Ungarn, bzw. in dieser mitteleuropäischen Region der Donauländer zu untersuchen. Und zwar ganz bewusst in Gegensatz zu den traditionellen national-kulturellen und national-literarhistorischen Ansätzen. Ein solcher, die nationalen Grenzen transzendierender soziokultureller Gesichtspunkt, wäre nicht nur imstande, gesamt-kulturelle Tendenzen in dieser Region zu beschreiben, er könnte auch ernstlich untersuchen, inwiefern von so etwas wie von einem gemeinsamen Bewusstsein gesprochen werden kann. Ein solches gemeinsames Bewusstsein gab es ganz gewiss, nur von Schicht zu Schicht unterschiedlich stark ausgebildet, am schwächsten wohl bei der ländlichen Bevölkerung mit ihrem intensiven Heimatgefühl. Zweitens wäre es notwendig, bei komparatistischen literar-historischen Untersuchungen deren soziale und sozio-politischen Voraussetzungen mehr in Betracht zu ziehen. Im literar-historischen Vergleich Österreich – Ungarn kann wohl, im Anschluss an das bereits Gesagte, als einigermaßen gesichert angenommen werden, dass die Beamenschaft – die sich aus Vertretern verschiedenster ständischer Schichten zusammensetzten – die wichtige soziale Trägerschicht für Literatur war, sowohl in bezug auf die Produzenten als auch in bezug auf die Rezipienten. Eine Voraussetzung dafür ist freilich die forcierte Ausbildung der Beamenschaft im Sinne eines absolutistischen Zentralismus bzw. die „aufgeklärte“ Beamenschaft, die zunehmend für einen funktionierenden Staatsapparat verantwortlich war, welcher daher eine besondere Ausbildung zuteil werden musste (Universitäts- und Schulreform) und die, als gebildete, das heisst eben „aufgeklärte“ Schicht zum „aufgeklärten Bürgertum“ der Habsburgermonarchie wurde mit einem „gesamtösterreichischen“ und gesamteuropäischen Bildungshorizont. Es sei in diesem Zusammenhang nur an die Broschürenli-

teratur des 18. und 19. Jahrhunderts erinnert, die in Österreich bzw. Wien, Böhmen und Ungarn ihre Zentren hatte. Sie hatte, von Alois Blumauer bis Viktor von Adrian, beamtete Schriftsteller zu Verfassern, selbstverständlich auch beamtete Adelige und bediente sich immer wieder vornehmlich auch einer gesamtstaatlichen Diktion mit gesamteuropäischen Bezügen (wie etwa die Jakobinerliteratur). Ist es angesichts dieses Tatbestandes verwunderlich, dass noch im ausgehenden 19. Jahrhundert zahlreiche Schriftsteller Beamte waren?

Die zweite, nun schon mehrfach angesprochene kulturell-literarische Ebene ist, im Unterschied zu dem nun schon mehrfach angedeuteten sozial-politischen Aspekt, jener geistige Topos, innerhalb dessen individuelle Wechselwirkungen, d. h. Beeinflussungen und Rezeptionen im künstlerischen, literarischen und wissenschaftlichen Bereich stattfanden. Solche konkreten Wechselwirkungen finden unter bestimmten inhaltlichen und formalen Bedingungen und Voraussetzungen statt, die, auf Österreich und Ungarn reduziert, in Forschung und Darstellung u. a. zumindest folgende Gesichtspunkte berücksichtigen sollten.

Erstens gilt es ganz allgemein wieder auf den übergeordneten, wissenssoziologischen Kontext hinzuweisen, der sich aus gleichen oder analogen Strukturen der habsburgischen Staatenföderation ergab;

Zweitens gilt es Austausch- oder Wechselbezüge zwischen Individuen oder sozialen Gruppen nachzugehen, die aufgrund abweichender rechtlich-historischer Traditionen, sprachlich-literarischer Artikulation oder künstlerisch-musikalischer Formen eine voneinander abweichende Entwicklung aufweisen. Akkulturation aufgrund von Wechselbezügen findet nicht nur friedlich-vermittelnd statt, sondern hat wesentlich diese Gegensätze und deren partielle Überwindung zur Voraussetzung;

Drittens dürfte sich eine kritische Betrachtung der österreichisch-ungarischen kulturellen Wechselbezüge nicht auf den sprachlichen Aspekt als wesentlichem Kriterium unterschiedlicher Entwicklung und dem erst daraus notwendigen Austausch beschränken. Zumindest hat dies in bezug auf Österreich und Ungarn um 1800 seine Gültigkeit. Einerseits war Ungarn selbst vor allem im intellektuellen Bereich ein vielsprachiges Land: Latein war, zwar nicht mehr von jener Bedeutung wie früher, noch immer eine wichtige Kommunikationsform unter Wissenschaftlern und Juristen, und Deutsch war die *lingua franca* innerhalb des ungarischen Völkergemischs, vor allem dem Ausland gegenüber. Zahlreiche ungarische Schriftsteller versuchten sich auch auf Deutsch. Das heisst: der Einfluss einer deutsch-österreichischen Literatur auf die ungarische kann, im Gegensatz zu Wechselbezügen bei anderen Völkern, nicht von der Voraussetzung ausgehen, dass die „fremde“ Literatur erst übersetzt werden muss, um wirken zu können. In abgeschwächter Form gilt die gleiche Feststellung auch in bezug auf ungarisch-slowakische oder ungarisch-serbische literarische Beziehungen (M. Vitkovics).

Die österreichisch-ungarischen kulturellen Wechselbezüge fanden in erster Linie in wichtigen urbanen Zentren statt. Neben Ofen-Pest, Pressburg und kleineren, etwa oberungarischen Städten, wäre hier vor allem auf die einzigartige Bedeutung Wiens hinzuweisen, wo aufgrund der eben beschriebenen Voraussetzungen die ethnisch-sprachliche und kulturelle Pluralität der Monarchie gerade seit der thesesianischen Zeit gleichsam gebündelt an einem Ort vorhanden war, wo intellektuelle Anregungen aus

Gesamteuropa und der Gesamtmonarchie einander begegneten. Im musikalischen Bereich ist u. a. die Wiener Klassik ein Beispiel für die Rezeption vielfältigster Einflüsse, musikalischer Topoi und Vokabeln nicht nur aus dem südlichen und westlichen Europa, vielmehr auch aus der Monarchie. Elemente aus der Gesamtmonarchie, auch aus Ungarn, lassen sich etwa bei Beethoven, Haydn oder Schubert ohne weiteres nachweisen (Rondo, 3. Satz einer Sinfonie usw.). Aber auch zahlreiche Nationalliteraturen wurden von offiziellen Wiener Regierungsstellen nicht nur gefördert, so dass die Geburtsstätte mancher modernen südosteuropäischen Literatur auch Wien war, sie erhielten hier zahlreiche Anregungen. Johann Pezzl weist in seiner *Skizze von Wien (1786–1790)* immer wieder auf die hervorstechende Pluralität Wiens hin: „Ungarn, Böhmen, Mährer, Siebenbürger, Steiermärker, Tiroler, Niederländer, Italiener, Franzosen, Bayern, Schwaben, Schlesier, Rheinländer, Schweizer, Westfäler, Lothringer usw. usw. wandern unaufhörlich in Mengen nach Wien, suchen dort ihr Glück, finden es zum Teil und naturalisieren sich. Die originalen Wiener sind verschwunden“. Freilich werden diese „Fremden“ nicht nur zu Wienern, sondern sie finden in einer ihnen zunächst fremden Umgebung eben auch zu ihrer eigenen Originalität: sie besinnen sich ihrer eigenen Sprache und versuchen, in dieser ähnliche Inhalte auszudrücken, wie jene, die sie in fremden Literaturen vorfinden; und sie werden letztlich auch unversehens zu Vergleichen angeregt: die Literaturen zumindest der Monarchie werden miteinander ebenso verglichen, wie Worte und Ausdrucksmöglichkeiten der eigenen mit einer anderen Sprache und es ist daher nicht verwunderlich, dass sowohl die moderne Komparatistik als auch die Sprachphilosophie sich hier, im Rahmen der Monarchie, zu entwickeln begann.

Statt einer allgemeinen Aufzählung möge hier nur auf einige wichtige Berührungspunkte zwischen der ungarischen und österreichischen Literatur hingewiesen werden: z. B. die Ungarische Leibgarde, die thesianische Ritterakademie, der Kreis um den *Bétsi Magyar Kurir* (D. Görög, J. Márton), die Adelhäuser mit ihren ungarischen Erziehern und Bibliothekaren. Nun war der Einfluss keineswegs nur ein einseitiger, indem etwa deutsch–österreichische oder westeuropäische literarische Produkte die ungarischen Literaten angeregt und befruchtet hätten. Es gab Wechselbeziehungen auch im umgekehrten Sinne, die gleichfalls betont werden müssen. Die Präsentation ungarischsprachiger Literatur in deutschen Übersetzungen erfolgte primär in Wien. Es möge nur die wichtige Funktion eines J. Márton, Gy. Gaál, Gy. Mailáth oder selbst die ungarisch–deutsche schriftstellerische Tätigkeit eines J. Batsányi hervorgehoben werden, die ihrerseits das Interesse für Ungarn, für ungarische literarische Topoi und Motive (etwa im Kreis um Hornayr und seinen *Österreichischen Plutarch* bzw. die *Vaterländischen Blätter*) nährten und beförderten. Die „Hungaromanie“ der ersten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts in der deutschsprachigen österreichischen Literatur, etwa bei Grillparzer oder Stifter, ist ohne diese Rezeptionen nur schwer zu erklären. Schliesslich möge auch der Kreis um den Grafen Franz Széchenyi erwähnt werden, der innerhalb der sogenannten Wiener Romantik eine wichtige Rolle spielte: selbst Friedrich Schlegel dürfte vom Grafen einige Anregungen empfangen haben, was ein Vergleich zwischen Schlegels *Signatur des Zeitalters* und Széchenyis *Vom Zeitgeist* nahelegt.

Für eine auch nur einigermaßen gültige Erfassung solcher Wechselbezüge genügt freilich nicht der Hinweis auf Einzelpersonen und literarische Produkte: es wäre notwendig, das konkrete soziale Umfeld in Betracht zu ziehen und insbesondere darauf

zu achten, dass auch hier schichtspezifische kulturelle Einflüsse stattfanden: auf der Ebene des Adels, der Bürokratie, des Militärs oder auch der Kirche und der sich selbstständigenden Wissenschaft (Universität) bis hin zu einer sich erst allmählich selbstständigenden Intellektuellenschicht. Dass dementsprechend literarische Ausdrücke und Topoi, zwar in verschiedenen Sprachen zur Artikulation gebracht, aufgrund gleicher oder analoger sozialer Einbettung eine gleiche oder ähnlich inhaltliche Färbung haben. Dass also die Erfassung von literarischen Wechselbezügen es nicht bei einer literar-historischen Aufzählung von Fakten bewenden lassen darf, dass vielmehr solche literar-historischen Aspekte ganz unbekannte aber wesentlichere Ebenen aufdecken, Primärbezüge zu erschliessen vermag, die vielleicht der bisherigen historischen Beobachtung entgangen waren. Die Erarbeitung dieses Hintergrundes und nicht eine vergleichende Aneinanderreihung und blosser Aufzählung von literarischen Gattungen oder Epochen scheint mir die Grundvoraussetzung einer komparatistischen Literaturgeschichte des Donauraumes zu sein.

Ein möglicher methodischer Einstieg in eine solche literarhistorische Rekonstruktion möge mit dem Hinweis auf ein anderes literarisches Zentrum angedeutet werden, wo Austauschprozesse intensiviert stattfanden. Ofen-Pest war zunehmend nicht nur für die ungarisch-sprachige Literatur und Kultur von enormer Bedeutung, vielmehr auch für die Entwicklung verschiedenster anderer Nationalliteraturen. Man denke hierbei nur an die Tätigkeit der Pester Universitätsdruckerei mit ihrem reichen rumänischen, serbischen, neugriechischen, kroatischen oder slowakischen Programm. Es ist nun augenfällig, dass von Beginn des 19. Jahrhunderts an in verstärktem Masse Pest auch für die deutschsprachige Literatur der Monarchie von Bedeutung wurde, dass österreichische Autoren in Pest zu publizieren begannen und zwar keineswegs nur, um der Wiener Zensur zu entgehen – wie verschiedentlich behauptet wurde –, sondern weil es hier Verleger und Organe gab, die für ein bewusstseinsmässig analoges Publikum produzierten, wie etwa die Wiener Kollegen. Dies scheint mir auch eine Erklärung dafür zu sein, dass etwa Gustav Heckenast in Pest nahezu das Gesamtwerk Stifters verlegte – wobei auch von Bedeutung ist, dass der Mittelsmann zwischen Stifter und Heckenast Gy. Mailáth war, ein Hungarus und Gesamtstaatsliterat, der sein ganzes Schaffen in den Dienst der kulturellen Vermittlung zwischen Österreich und Ungarn gestellt hatte.

Das reiche Feld der österreichisch-ungarischen literarischen Wechselbezüge um 1800 konnte mit diesen Ausführungen nur angedeutet werden. Vor allem wurde auf einen wesentlichen methodischen Gesichtspunkt hingewiesen: der Austauschprozess geschieht nicht nur auf der „Oberfläche“ literarischer Produktionen, er vollzieht sich primär auf dem sozio-intellektuellen background. Der Austausch und die Begegnung auf diesem primären Umfeld ermöglichte die Herausbildung von so etwas wie einem „gemeinsamen“ oder analogen Bewusstsein, einem gemeinsamen Bewusstsein, das hinter und trotz nationaler Eigenständigkeit eben auch vorhanden war, das heisst einer Gesinnung eines von Friedrich Nietzsche ersehnten „guten Europäertums“, oder, wie es Denker des Wiener Fin de siècle auszudrücken pflegten, einer „österreichischen Idee“, „österreichisch“ nicht im nationalen, vielmehr im übernationalen, pluralistisch-toleranten Sinne.

Eine fruchtbare Beschäftigung mit den historisch-literarischen Wechselwirkungen zwischen Österreich und Ungarn, die sich dieses gemeinsamen gesellschaftlichen Hintergrundes bewusst ist, wird so nicht nur für die Wissenschaft, vielmehr auch für das Bewusstsein der Menschen dieser Region in der Gegenwart von Relevanz sein.

Irodalmi áramlatok és kölcsönhatások Kelet-Közép-Európa irodalmaiban

(módszertani kísérlet)

A kelet-közép-európai irodalmak a XVIII–XIX. század fordulóján tudatosították a maguk számára azt a törekvést és célt, hogy a nemzeti nyelvi elszigeteltséget fel kell számolni, és be kell kapcsolódni a lassan-lassan kialakuló európai irodalmi „munkamegosztás”-ba.¹ Kétféle tendencia jelentkezésének vagyunk tanúi:

1. A nemzeti (anyanyelvű) irodalom rendszerének teljessé-tételéért, az összes műfaji és tónusbeli lehetőség kipróbálásáért, az anyanyelv irodalmi rendszerbe történő asszimilálásáért, az anyanyelvi és ezzel párhuzamosan az anyanyelvi irodalmi hagyomány felfedezéséért folyik a küzdelem.

2. Mindehhez azonban szükséges egyfelől az irodalmi mintának tartott jelenségek megismerése, a fordítás, az adaptálás formáinak kialakítása, másfelől az anyanyelvi irodalom bemutatása a szélesebb, nem anyanyelvi nyilvánosság előtt, és ezáltal az adott anyanyelvi irodalom emancipálása a többi európai irodalom előtt.

S mivel mindkét tendencia jelentős helyet foglal el a kelet-közép-európai irodalmak történetében, az irodalmi irányok adaptálása, nemzeti irodalmivá asszimilálása nem feltétlenül követi a modellként felfogott, differenciáltabb irodalmak kronológiai rendjét, hanem más típusú, a hazai hagyományokhoz igazodó vagy az ezeket a hagyományokat sajátágosan felfogó elképzelések szerint, csupán módosított, „deformált” alakban alkotja az adott nemzeti irodalom rendszerét, amely ilyenképpen nem írható le egyetlen, bármilyen jelentős stílusirány jegyében. Sokkal inkább egymás mellett élő, egyszerre ható, bár meghatározott helyet és teret elfoglaló stílusokról szólhatunk. Mindez azonban nem a fáziseltolódás vagy a stílusok keveredése² mechanikus, azaz a hatás–befogadás egyoldalú, kauzális-determinisztikus felfogása által kaphat magyarázatot, hanem a nemzetközi irodalmi irányok³ anyanyelvi–nemzeti irodalmi változatának elemzésével, a lehető legtágabban értelmezett kulturális kontextus (amely a mindennapi életben érvényre jutó mentalitással van kölcsönviszonyban) és az irodalmi gondolkodás (a criticism-ként felfogott „viszony” az irodalomhoz, illetve a kulturális jelenségekhez) kategóriái fokozatos differenciálódásának nyomon követésével közelíthető meg.

A nemzetközi irodalmi irány egyben ezeknek az irányoknak párhuzamosságát, alapvetően rokon megnyilvánulási formáit jelenti; s a nemzetközi irodalmi irány „terét” ama nemzetközi irodalmi csoportot foghatjuk föl, amely részben földrajzi, részben állami–történelmi, részben a latin nyelvű univerzalitásból örökölt, illetve a népek együttéléséből származó közös tudati vonásokkal jellemezhető.⁴ Nyilvánvaló, hogy a kutatás szem előtt kell hogy tartsa az intézményrendszer közösségét, az iskolai oktatás

egységes rendszerét, illetve azokat a folyóiratokat, a társadalmi nyilvánosságnak ama fórumait, amelyek a messzibbre ható megszólalás lehetőségeit biztosították a különféle kultúrák képviselői számára. Adott esetben a bécsi és németországi irodalmi-tudományos hetilapok és folyóiratok közvetítő tevékenysége látszik lényegesnek (Annalen der Literatur und Kunst, Wiener Allgemeine Literaturzeitung, Vaterländische Blätter, illetve Leipziger Literaturzeitung, Jenaische Allgemeine Literaturzeitung, Neuer Teutscher Merkur stb.) és lényegesek azok a magyarországi törekvések is, amelyek a magyar irodalom népszerűsítése mellett súlyt vetettek⁵ a szlovák, a szerb és más kulturális jelenségek bemutatására (Ungarisches Magazin, Zeitschrift von und für Ungern, Tudományos Gyűjtemény). Jelzésszerűen említhetjük, hogy később, tehát az 1810-es, illetve az 1830-as években szlovák és szerb részről is tapasztaljuk az érdeklődést a magyar irodalom és művelődés iránt, és ennek bizonyoságaképpen magyar munkatársak bekapcsolását szlovák vállalkozásba (Palkovič hetilapjának magyar levelezői voltak), valamint a pesti szerb sajtó élénk reagálását a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) és a Kisfaludy Társaság tevékenységére (Teodor Pavlovič lapjaira gondolunk).⁶

Ami a nemzetközi irodalmi csoport földrajzi terét illeti, Pest-Buda és Bécs kisugárzó szerepének hangsúlyozása természetesnek tetszhet. Ez a kisugárzás abból fakad, hogy a két „főváros” lehetőséget biztosított (és egészen az I. világháborúig – különböző mértékben – megtette ezt) a kulturális csere számára, és elősegítette – nyomdával, a lapalapítás és -terjesztés révén, az egyetem programjával, egyesületek létesítésének engedélyezésével és támogatásával – az egyes anyanyelvi irodalmi, kulturális mozgalmak kibontakozását; még akkor is, ha „hivatalosan” az integrálódást és nem a differenciálódást tartották kívánatosnak. Az irodalom és általában a művelődés (például a színjátszás) kereteinek hasonlósága bizonyos fokig az irodalom anyanyelvi változatának „életútját” is meghatározta, mindenestre lehetővé tette, hogy az anyanyelvű irodalmak ne egymástól függetlenül, hanem egymást – olykor kényszerűen – tudomásul véve, egymást figyelve és olykor fordítások, utánzások, adaptálások révén egymást gazdagítva fejlődjenek. Az 1830-as esztendőkből már kialakult a világirodalomba, a nagyobb irodalmi közösségbe való tartozásnak a tudata, és ezek az irodalmak, még ha nem deklaráltan is, ebben a világirodalmi közösségben nem pusztán egyedi, a legszűkebben vett anyanyelvi irodalomként, hanem egy egység, nevezetesen Magyarország, illetve Ausztria vagy Csehország, más oldalról szemlélve a szláv közösség irodalmaként vannak jelen.

Az irodalmi irányok hasonló nemzeti irodalmi fejlődését éppen a keretek hasonlósága eredményezte, továbbá a kereteken belül formálódó irodalmi gondolkodás, amely az anyanyelvi prozódia, a standardizálásra váró nyelv fejlesztése, „pallérozása” vagy megújítása, másutt az egyházi nyelvvel szemben történő teremtése, illetve a hagyomány felől kisugárzó műfajoknak a korszerű mondanivalóhoz való igazítása szándékával jelentkezett.⁸ A szinte sémaszerűen felvázolható „fokozatok” egyben az irodalmi irányok hasonlóságát is reprezentálják. Az út a költészetnek iskolás – retorikus gyakorlásától az „imitatio” differenciáltabb formáinak kifejlesztéséig vezet: a költészet iskolai oktatásának gyakorlásától, tehát megtanulhatóságának elvétől, a merev, normatív poétikai felfogástól az antikvitás újszerű felfogásáig, az antikvitásban a tökéletesen megvalósult erkölcsi és esztétikai ideált látó nézetig, illetve az irodalomhoz szükséges „törvény”-ben, szabályokban a szabadság lehetőségét föllelő, új típusú költői magatar-

tásig; hogy aztán ennek maradéktalan érvényesítése révén (de ez már új irodalmi szakasz, gyökeres fordulatot jelentő periódus lesz) a költőnek mint törvényhozónak, Prometheusnak, sőt a költészetközpontúság gondolatának hangoztatásáig jussanak el az irodalmak.

Egészen természetes, hogy csak az utólagos rekonstrukciós kísérlet fényében tet-
szik ilyen egyenes vonalúnak és egyetemesnek a kelet-közép-európai irodalmak pályája. A valóságban sokkal inkább elvek harcáról, bár nagyon kevéssé és ritkán az antikok és modernek csatájáról van szó; és ezek az irodalmi vagy ízléselvek szoros összefüggésben szemlélendők a kulturális kontextus alakulásával, illetve avval a mindennapi életben tanúsított magatartással, amely a kultúra számára meg- és visszahódítandó réteget jellemezte, és amely jellemzés pontosan kiolvasható egyfelől az előfizetői névsorokból, másfelől a korszakban keletkezett különféle irodalmi művekből (és nemcsak a szintén irodalmi megfontolással fogalmazott röpiratokból). A szociologikus, mentalitástörté-
neti megközelítés éppen ezért nem pusztán az irodalom létfeltételeinek pontosabb ismeretében segíthet, hanem egyes műfajok és műfajváltozatok, egyes kiadványtípusok (folyóiratok, almanachok) elemzésében is; tehát nem kizárólag irodalom és befogadói egymásra hatásának, a vélt vagy valóságos olvasók „elvárási horizontja” (Erwartungshorizont) és a mű „felhívási struktúrája” (Appelstruktur)⁹ az irodalmi művekben lényeges szerephez jutó, olykor meghatározó erejű tényezőinek rekonstruálásában (s ezáltal egyes művek anyanyelvű „születési körülményei” felderítésében), hanem írói magatartások, akár a mű szövegében jelentkező költői eszközök korstílussá vagy stílusiránnyá összegződő jellegzetességeinek értelmezésében is.

A társadalmi olvasói igény az anyanyelvi irodalom teljes differenciáltságában jelentkezik, számos írói törekvés nem feltétlenül felel meg ennek az elvárásnak, olykor csupán az irodalom bizonyos típusú területének művelését-meghódítását tartja szükségesnek, egy bizonyos típusú irodalmi irányt, ízlésváltozatot, műfajt érez fontosnak a nemzeti-anyanyelvi irodalom jövője szempontjából. Más alkalommal a fordításokban, az elméleti cikkekben, a tudós értekezések lábjegyzeteiben, illetve műtípusok népszerűségében készül elő egy műfaj, egy írói hangvétel nemzeti-anyanyelvi változata. S jól lehet a XVIII–XIX. század fordulójától az anyanyelvi irodalom valóban nemzeti irodalomná emelése válik az írói társadalom központi feladatává, a nemzetközi irodalmi közösség e törekvés révén nem bomlik fel (legfeljebb a közvetlen kontaktusok jellege, minősége változik meg), „mindössze” más vonások jellemzik ezt a közösséget, a párhuzamok, a polémikus-parodisztikus reagálások, az egymás ellen irányzott törekvések ellenére is hasonló írói attitűdök továbbra is a kelet-közép-európai irodalmak viszonylagos önállósággal bíró régiójának tételét erősítik.¹⁰

S ha egy időre eltekintünk az inkább az irodalom külső körülményeiben jelentkező hasonló feltételektől, és magára az irodalmi fejlődésre; a stílusirányokra koncentrálnunk: akkor olyan tényezők közös, egymástól ritkán független jelenlétét dokumentálhatjuk, mint az iskolás klasszicizmussal sok tekintetben rokon poétikai elképzeléseket valló felvilágosodott klasszicizmusnak szinte minden irodalomban műfajteremtő (bölcseleti költemény, episztola, oktató mese) igyekezete és egyben a költői filozófia terminológiájának kifejlődése; az iskolás klasszicizmus kísérlete az anyanyelvű anti-kizáló verselés szabályainak megteremtésére, és a prozódiai csatákban a szótagok értékének, a hangsúly minőségének jelölésére, versekben történő alkalmazására. Nem

nagy időbeli eltéréssel kerül sor kisebb részben a francia, lényegesen jelentősebb mértékben a német klasszicizmus és rokokó hangvételének anyanyelvi megszólaltatására, az anakreontika, a dal, illetve a heroikus-komikus eposz nemzeti változatainak kikísérletezésére. Továbbá: Schiller és Goethe klasszikájának recepciója olyan műfajok meghonosodását sietteti, mint például a ballada, a görögös típusú epigramma, a szonett.

Mindezzel párhuzamosan tekintettel kell lennünk az irodalom alsóbb régióiban végbemenő folyamatokra. Tehát egyfelől olyan költői törekvéseket vehetünk tudomásul, amelyek valóban „világirodalmi” értékek hazai asszimilálásával jeleskednek (s a kezdetleges színjátszás számára Lessinget, Shakespeare-t, Goethét ajánlják, illetve például a Werther tolmácsolásán fáradoznak), másfelől a nyomtatványaikból megélni kívánó nyomdászok-könyvkiadók igyekezetét, a közönségtöborzozó és a sikert kicsiholni akaró próbálkozását az egykorú, valójában másod-, sőt harmadvonalba tartozó regényszerű művek megjelentetésére, illetve érzékeny játékok, vitézi játékok, rémdrámák előadására.¹¹ Igaz, hogy a „populáris” kultúra területére tartozó regényszerű művek közé olykor-olykor becsúszik Wieland vagy Voltaire egy-egy alkotása,¹² s az is igaz, hogy az alacsony színvonalú siker-színművek végtelen sorát egy-egy Schiller-mű megmetszakítja. Ám tudomásul kell vennünk, hogy a vágyak és lehetőségek, a magas (olykor: maximalista) igények és írói magatartások, valamint az olvasói-nézői átlag kulturális színvonala között szakadék tátong, és e szakadék gondolkodásra és cselekvésre készíteti a nemzeti irodalom fejlődését szívfügyének tartó szerzőket. Egy kiskapu mindvégig nyitva marad: műfajilag a vígjáték, a lírában: a dal, az epikában: a komikus elbeszélő költemény, az irodalmi gondolkodásban pedig mindaz a műfaj, amely megengedi az alacsonyabb tónust, amely bebocsáthatja akár a legközvetlenebb realitást; amely a nyelvi jellemzés ürügyén akár mesét is színpadra vihet, szokásokat, hiedelmeket is meg-eleveníthet. A nemzeti-anyanyelvi kultúrát megtervező költők azonban a XVIII–XIX. század fordulóján inkább kísérleteznek e szakadék áthidalásával, és legfeljebb egyes művekben valósítják meg „magas irodalmi”-nak és populárisnak a szintézisét. Ám ekkor már felvetődik például a népdalgyűjtés igénye, a hazai irodalmi múlt feltárása, s a régiség közrebocsátásával a nyelvújítás és teremtés új lehetőségének felcsillantása. Felvetődik a nem népi hagyomány (a polgári közköltészet, emlékiratok stb.) kiadásának lehetősége. S mindez támogatja, erősíti azt a klasszicizmussal olykor szembenálló, máskor bizonyos típusú klasszicizmusokat, illetve az érzékenységet színező költői kísérletet, amelyet irodalmi népiességnek nevezünk. S még valami: a politikai gondolkodás (Rousseau!), az irodalmi gondolkodás (Herder!) és a nemzetközi irodalmi irányná fejlődő „osszianizmus” felől is érkeznek impulzusok.

Az út itt sem, ekkor sem mondható egyenes vonalúnak. Hiszen például az Oszsián-lírából elsajátított bárd-attitűd nem a folklór adaptálását segíti, jóllehet a nemzeti költővé előléptetett Homérosz vagy Shakespeare példája hasonló költői magatartást népszerűsít. Sokkal fontosabb az, ami a történet- és nyelvfilozófiai, politikai gondolkodásnak eleinte talán melléktermékeként jelentkezik; előbb a nemzetfelfogás kitágulását figyelhetjük meg, majd a váltást: az idilli vagy filantropikus népszemlélettől a népköltészet értékének, nemzeti vonásainak és egyben nemzetközi irodalmi irányba vágó jellemzőinek felismeréséig. Éppen a kelet-közép-európai irodalmak megkülönböztető sajátossága az „irodalmi népiesség”,¹³ illetve a népdal formáinak, helyzeteinek, alakjainak, típusainak benyomulása a lírába és az epikába. Még az 1840-es esztendőben is,

sőt akkor igazán, lesznek a meseivé vagy történelmivé stilizált-emelt népi hősök és „helyzetek” elbeszélő költemények tárgyává; nemzetközi mesemotívumok szövik át már egészen korán az irodalmi műveket (Schiller, stílszerűen szólva, *Fortély és szerelem* című színművének főúri ifjú–szegény lány motívuma a kelet-közép-európai irodalmakban a „palota és kunyhó” konkrétabb, a feudális viszonyokat pontosan érzékelhető változatában jelenik meg). S még ott is korszakot meghatározó iránnyá emelkedik az irodalmi népieség, ahol az egységesnek elfogadott irodalmi nyelv nem közvetlenül a népnyelvből emelkedik ki (mint például a magyarban, a csehben és a lengyelben).

Az irodalmaknak nemzetivé, anyanyelv-központúvá válása (tehát nem közvetlenül irodalmi funkciókkal való feltöltődése) ellenére is a kölcsönös kapcsolatok, sőt, a kölcsönhatások erőteljesen hozzájárulnak az irodalmak teljes differenciáltságának megalkotásához. Ha egészen konkrét példára akarunk hivatkozni, akkor a XIX. század elején a délszláv népköltészet magyar, cseh, szlovák, német nyelvű diadalútjára utalunk, vagy arra a tényre, hogy magyar színészek ajkáról előbb hangzott el a színpadon szerb és szlovák (!) népdal, mint szerb és szlovák színészekéről. Ugyancsak kézenfekvő példa lenne a bécsi mechitarista¹⁴ és a budai Egyetemi Nyomdát¹⁵ emlegetnünk, mint amelyek bőségesen bocsátottak közre különféle nyelvű alkotásokat. Az is számontartásra méltó tény, hogy kétnyelvű és mindenekelőtt kettős kulturáltsággal rendelkező alkotók szintén bőséggel idézhetők.¹⁶ Ám ezen messze túlmenően azt kell hangsúlyoznunk, hogy a régi típusú, államban gondolkodó identitástudatban zavar áll be, és hosszú, átmeneti időszak keletkezik, amelynek során az állam, a nemzet és a nép fogalmai új tartalmat kapnak. Ennek következtében a nemzeti irodalomé is. Ám ez a nemzeti irodalom (inkább többes számban irodalmak) egy államközösségben él(nek), jóllehet különféle nyelvű népek képviselőit vállalják, különféle népkarakterológiák felvázolását teszik irodalmi művek tárgyává, illetve különféle népek irodalmi hagyományait igyekeznek továbbépíteni nemzeti irodalommá. A kapcsolatok és kölcsönhatások szempontjából érdekes lehet: hogyan festi meg például a magyar irodalom a vándor szlovák diákok, a „drótostótok” „olejkárok” figuráját a színpadon vagy novellában, illetve hogyan kerül hasonlat, példalózás formájában elő ez az irodalomban formálódott képzet egyes irodalmi művekben vagy akár a közbeszédben, és megfordítva: hogyan ábrázolja a magyarságot a szlovák író allegorikus jellegű elbeszélő költeményben,¹⁷ versben, esetleg pamfletregényben,¹⁸ s ez a jellemzés hogyan válik sztereotípiává, sajnos, máig ható tényezővé. A komparatiztika szempontjából azonban érdekesnek tetszhet a jellemzéshez használt megannyi írói-költői fogás is: és az ezen a területen ellentétes szándékok ellenére hasonlóságokat konstatálhatunk, az nyilván az együttélő népek irodalmi természetes (bár szerfölött ritkán deklarált) érintkezéseiből adódhat. Nyilvánvalóan feladat a hasonlóságok mellett az eltérések megállapítása is: és éppen a nemzetközi irodalmi irányok anyanyelvi irodalmi változatainak egybevetése nyújt erre pompás alkalmat.

Amit azonban nem pusztán a kétnyelvűség megállapításával dokumentálhatunk, ti. a kettős kulturáltság tényét, az további kutatásokat igényel. Nevezetesen az a jelenség, hogy a másik anyanyelvű irodalomban való részvétel nem különleges esete a kelet-közép-európai irodalomnak, hanem lényeges tényezője. Az sem okozhat meglepetést, ha egy szlovák író magyar nyelvű vígjátékával részt vesz a Magyar Tudós Társaság vígjáték pályázatán,¹⁹ vagy egy szlovák novellákat író, jogi végzettségű „literátor” cenzori

minőségben dönt magyar irodalmi művek sorsáról.²⁰ Amikor Jósika Miklós egyik regénye megjelent szerbül, a regényfejezetekhez készült mottókat a fordító meghagyta magyar eredetiben.²¹ Szerb szerkesztő²² a Pesti Hírlap című újságban polémizálhat a lappal, magyar–német, szlovén–német viszonylatban pedig olyan gazdag változatait tudjuk felsorolni a másik irodalomban való részvételnek, hogy nyugodtan eltekinthetünk a konkrét példáktól.

Ez a részvétel a másik irodalomban az anyanyelvi irodalmat gazdagító művek révén realizálódik: a szlovák vígjátékíró magyar vígjátéktípust honosíthat meg a szlovák irodalomban (jóllehet nemcsak a magyar irodalom felől érkezik impulzus), a magyar irodalomban versnemként kap Kanzinczytól Jókaiig szerepet a „szerbus manier”²³, másfelől: a szerb-horvát népköltészet egész Európának a szlávviségről kialakított képét színezi, míg a magyar közvetítők viszonylag kevés eredménnyel munkálkodnak a németországi és a bécsi sajtóban a kedvezőbb magyarság-kép formálásában.²⁴

A kelet-közép-európai irodalmak tárgy- és motívumtörténeti szempontú elemzése szintén a hasonló műfajok, ám eltérő eszmeiségű művek kimutatásával részletezheti a kelet-közép-európai zóna jellemzését. Katona József és Grillparzer *Bánk bán*-témája²⁵ egyben eltérő drámaszerkesztési sajátosságokra is bizonyíték, és ezen keresztül a nemzeti drámairodalmak sokszor érintkező, de gyakrabban egymástól messzetérő útjára; Grillparzer és Brentano cseh témái (mindenekelőtt Prága alapításának mondája) másfajta műfaji elképzelésről árulkodnak, mint cseh írók hasonló témájú művei. Ám a különbségek ellenére a tematikai hasonlóságok tényét sem becsülhetjük le. Nem pusztán a kölcsönös érdeklődésről van szó (arról is!); hanem a közös történelem időszerű elemekkel feldúsított, ám eltérő látomásáról, amely szoros összefüggésben áll az egymással szemben álló nemzet- és államelképzelésekkel.

A XVIII–XIX. század fordulóját nemzeti ébredésnek rajzolja meg több nemzet irodalomtörténete. Ha az említett tudati váltásra gondolunk, némi joggal. Ám sose feledjük: irodalmaink kapcsolataikban, párhuzamos alakulásaikban, s még polémiáikban is csak egymáshoz viszonyítva, egymással egybevetve érthetők meg, csak így értelmezhetők.

Jegyzetek

1. *Le tournant du siècle des lumières 1760–1820. Les genres en vers des lumières au romantisme.* Publié sous la direction de György M. Vajda, Budapest 1981. (A kötetben Teresa Kostkiewiczowa a lengyel, Richard Pražák a cseh, Fried István, a szlovák, Szegedy-Maszák Mihály a magyar, Vujicsics D. Sztoján a délszláv – szerb, horvát, szlovén – irodalmi fejlődésről írt.) Vö. még: László Sziklay: *Problèmes spécifiques de la littérature comparée d'Europe Centrale et Orientale.* Neohelicon, 1985. 1. 241–252.
2. István Fried: *Phasenverschiebung. Zu Periodisierungsprobleme in den ostmitteleuropäischen Literaturen.* Historische Kulturbeziehungsforchung. Mitteilungen des Studienkreises für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 1983. 4: 3–9.
3. Dionýz Duriš: *Teória medzilitérneho procesu.* Bratislava, 1985.
4. Uő.: *Spezifische Formen interliterarischer Gemeinschaften.* In: *Komparatistik. Theoretische Überlegungen und südosteuropäische Wechselseitigkeit.* Festschrift für Zoran Konstantinović. Hg.: Fridrun Rinner, Klaus Zerinschek. Heidelberg, 1981. 63–70.

5. Fried István: *A magyarországi német sajtó kutatásának kérdései*. Magyar Könyvszemle, 1983. 89–101.
6. Uő.: *Teodor Pavlovič arcképehez*. Helikon, 1965. 521–528.
7. Uő.: *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest, 1986.
8. Uő.: *Beitrag zur Frage des Klassizismus in den ostmitteleuropäischen Literaturen*. In: *Současny stav a úkoly československé hungaristiky*. Red.: František Hejl, Richard Pražák. Brno, 1983. 247–254.
9. Hans Robert Jauss: *Literaturgeschichte als Provokation*. Frankfurt am Main, 1970.; Wolfgang Iser: *Der Akt des Lesens*. München, 1976.
10. István Fried: *Zur Frage der ostmitteleuropäischen Region*. Studia Slavica 1985. 3–60.
11. Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon 1790–1840*. Budapest, 1981.
12. György Lajos: *A magyar regény előzményei*. Budapest, 1941.
13. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőffig*. Budapest, 1927.
14. Günther Wytzens: *Die Slavica der Wiener Mechitharisten-Druckerei*. Wien, 1985.
15. *Typographia Universitatis Hungaricae Budaë 1777–1848*. Publié par Péter Király. Budapest, 1983.
16. László Hadrovics: *Ungarisch–slawische Zweisprachigkeit in der Dichtung des XVIII. und XIX. Jahrhunderts*. Hungaro–Slavica II. Red.: László Hadrovics, Attila Hollós. Budapest, 1983. 77–85.
17. Ján Kollár: *Slávy dcera*. Buda, 1824.
18. Ján Chalupka: *Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint*. Leipzig, 1841.
19. Ján Chalupka: *A vén szerelmes*. Pest, 1835. Vö.: Fried István: *Eredmények és feladatok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásában*. Irodalmi Szemle, 1980. 1: 70–75.
20. Uo.
21. Miklós Jósika: *Lakomysleni (A könnyelműek)*. Ford.: Theodor Prokopčany. Subotica, 1846.
22. Teodor Pavlovič. Vö.: 6. sz. jegyzet.
23. Fried István: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budapest, 1979.
24. István Fried: *An der Wiege der Pussta Romantik*. Arbeiten zur deutschen Philologie (Debrecen) 1981. 51–70.
25. Katona József: *Bánk bán*. S. a. r.: Orosz László. Budapest, 1983. 393–394.

BÉLA GUNDA (*Debrecen*)

Die ungarische Volkskultur in der Kulturentwicklung Mitteleuropas

Ich brauche wohl nicht ausführlich darzulegen, dass die europäische Kultur auf drei bedeutenden Grundpfeilern ruht: der griechisch-römischen Kultur, dem Christentum und der Renaissance. Im Karpatenbecken angesiedelt, schaltete sich das Ungarnum schnell und kontinuierlich in den Kreislauf des wirtschaftlichen und geistigen Lebens Europas ein und machte sich diese Ideenströmungen zu eigen. Seit dem Ende des 9. Jahrhunderts entwickelt es sich einmal langsamer, einmal schneller, doch ständig in Richtung Europa. Dies bezeugen die Bekehrung zum Christentum, die Entwicklung der ungarischen Staatsorganisation und die glänzende Hofhaltung des Matthias Corvinus. Doch schreiten wir in der Geschichte einige Jahrhunderte weiter, und denken wir bloss an die latinisierende Dichtung von Dániel Berzsenyi oder an János Arany, der nicht nur über den Familienkreis im Bauernhof und den Volkshelden Toldi schrieb, sondern auch die geistige Welt von englischen und schottischen Landen mit Aufmerksamkeit verfolgte. Sein Blick richtete sich auf die Wiege Europas, als er die Werke von Aristophanes ins Ungarische übertrug. Der Klassiker des ungarischen geschichtlichen Romans, Zsigmond Kemény, errichtet nicht nur der Vergangenheit Siebenbürgens ein Denkmal in der Weltliteratur, sondern bringt uns in seinem Roman *Leben und Illusion* (Élet és ábránd) auch das Schicksal des portugiesischen Dichters Camões näher. (Darüber hat Mihály Ferdinandy das Wesentliche für Europa bereits geschrieben.) Doch wollen wir nicht so weit gehen. Zsigmond Kemény wählte sich auch Wien gerne zum Schauplatz einiger seiner Romane. Offenbar wurde der Geist dieses ungarischen Romanciers durch die geschichtliche Atmosphäre der Kaiserstadt merklich beeinflusst. Hier konnte er die Werke von Goethe, Schiller und Grillparzer studieren und sogar medizinischen Vorlesungen an der Universität Wien beiwohnen.

Die Reihe literaturgeschichtlicher Beispiele möchte ich noch ergänzen, und zwar mit dem wunderbaren Schreiben von Endre Ady: *An den Rand eines unbekanntes Corvinus-Kodexes*. (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára*). Der Dichterstür bringt die wahre Tiefe unseres Europäertums in vollendeter Form zum Ausdruck. In der Geschichte Siebenbürgens blätternd erschließt er die wesentlichen Äußerungen, Taten und Absichten, die allemal beweisen, daß sich Siebenbürgen nicht an der orthodoxen Welt orientierte, sondern stets die geistigen und moralischen Werte, das Humanum des Westens bereicherte.

Indem sich die ungarische geistige Elite immer wieder nach Westeuropa wandte und die dortigen Ideen aufnahm, konnte selbstverständlich auch das ungarische Bauerntolk nicht in irgendeiner asiatischen Schamanenwelt verbleiben. Es irrt, wer meint,

unsere Bauernschaft habe in der Vergangenheit in einer regungslosen, unveränderlichen Welt gelebt. Vielmehr war die Bauernkultur, die bäuerliche Lebens- und Verhaltensform, ebenso durch Veränderung und Erneuerung gekennzeichnet. Unsere Bauernschaft entfernte sich ständig von ihrer Vergangenheit, und jeder wesentliche Schritt führte nach Westen. Freilich vollzog sich diese Entfernung, die Veränderung und Erneuerung, in den vergangenen Jahrhunderten viel langsamer als heutzutage, da die Distanzierung von der Vergangenheit durch die technische Zivilisation, die Elektrifizierung und später durch die sozialistische Umwandlung außerordentlich beschleunigt wurde. Allerdings können wir gerade heute sehen, daß selbst der Aufbau des Sozialismus ohne den Westen nicht möglich ist.

Bereits seit einem Jahrhundert verkümmern die uralten Zaubersprüche oder Arbeitsgeräte immer mehr zu funktionslosen Überresten (survivals), zu Merkmalen überholter Wirtschafts- und Denkmodelle. Was gelegentlich aus unserer ältesten Kulturperiode erhalten bleibt, ist sowohl gesellschaftlich wie auch geistig nur noch ein marginales Relikt. Immerhin werden die Kontakte der Völker nicht nur durch die Schamanen und Fischergeräte angedeutet und gekennzeichnet, sondern auch durch die Gefühle! Besonders, wenn diese Gefühle von der Sprache genährt werden. Ein schönes Beispiel dessen ist unsere Beziehung zu den Finnen und Esten, die aber keineswegs auf Kontakten und Ähnlichkeit der Volkskulturen oder auf einer gleichen geschichtlichen Entwicklung beruht, sondern auf dem Bewußtsein der gemeinsamen Abstammung, bewiesen allein durch die Sprache. All die anderen Beweise sind im Nebel der Vergangenheit verschollen.

Während die hervorragenden Persönlichkeiten des Geistes die Verbindung mit Europa suchten, entwickelte auch das ungarische Bauernvolk eine gegenseitige geistige Fühlungnahme, den Kulturaustausch mit den Nachbarvölkern, die sich natürlich ebenfalls dem Ungarntum näherten. Das ungarische Volk war aber im Laufe der Jahrhunderte imstande, die verschiedensten geistigen Ausstrahlungen des europäischen Geistes aufzunehmen. In seinem schlichten Heim heilte es schon in sehr frühen Zeiten mit Zauberversen, die noch Marcellus Burdigalensis im 5. Jahrhundert niedergeschrieben hat. Verfasser ungarischer Imkerbücher bringen den Bienenzüchtern im 18. Jahrhundert antike, westeuropäische magische Handlungen bei; laut gedruckten und handgeschriebenen Büchern ist der ungarische Bienenzüchter nicht so sehr ein Imker, sondern vielmehr ein Zauberer; das berichtet etwa der Engländer J. Gedde in seinem Werk *The English Apiary*, welches im 18. Jahrhundert in Ungarn in drei Auflagen erschien.

Gewiß ist vielen, wenn nicht allen von uns P. Bruegels Gemälde von spielenden Kindern im Wiener Kunsthistorischen Museum bekannt. Doch können wir auch an das thematisch ähnliche Bild von Maerten van Cleve und andere kunsthistorische Dokumente denken — etwa an holländische Kachelagen aus dem 17–18. Jahrhundert —, wo alle jene Kinderspiele dargestellt sind, mit denen auch ungarische Kinder herkömmlicherweise spielten. An diesen ungarischen und westeuropäischen Spielzeugen können wir aber nicht wortlos vorbeigehen. Ich akzeptiere zwar das Prinzip des Kindergedankens, im Falle von Spielen mit komplizierten Regeln drängt sich jedoch unweigerlich der Gedanke auf, daß diese größtenteils von ungarischen Geistlichen, Lehrern, Studenten und sonstigen Reisenden aus dem Westen mitgebracht worden sind.

Selbstverständlich bewahrte das ungarische Bauernvolk auch das Weltbild des

mittelalterlichen Katholizismus und des späteren Protestantismus, während die Töpferkunst von Kalotaszeg (Siebenbürgen) tiefe Spuren der Renaissance aufweist. Die Einwirkung des Barocks ist an den Bauernhäusern und -möbeln zu sehen, besonders deutlich in Transdanubien, doch auch volkstümliche Gebete und Zaubersprüche der Moldau-Ungarn sind vom barocken Geist geprägt. In seine Kunstwerke und geistige Güter ließ das ungarische Bauernvolk das Neue und Schönere, den Fortschritt fördernde Ideen und Gedanken ebenso eingehen wie es Dániel Berzsenyi in seinen Gedichten mit der klassischen Welt tat.

Im Wirtschaftsbereich darf ich mich auf Ferenc Pethe (1763–1832) berufen, der in der Wirtschaftsliteratur des 18–19. Jahrhunderts bestens bewandert war und viele Reisen ins Ausland unternahm. Er schrieb seine Erfahrungen nieder, die auch der ungarischen Bauernschaft bekannt wurde. So nimmt es nicht Wunder, daß wir zu Beginn dieses Jahrhunderts in den ungarischen Dörfern Wirtschaftsgeräte und Zuchtmethoden finden, die von holländischen, deutschen, englischen und schwedischen Bauern im 18. Jahrhundert angewendet wurden.

Leider kann man in Einzelheiten erst seit Ende des 18. Jahrhunderts beobachten, wie die ungarische Bauernschaft die wirtschaftlichen Innovationen und Erfindungen Schritt für Schritt übernimmt. Zugleich findet sie auch ihre eigenen Erneuerer und Erfinder, die sich bemühen, die westlichen Wirtschaftsgeräte den einheimischen Verhältnissen anzupassen. Ein anschauliches Beispiel: Gegen Mitte des 19. Jahrhunderts benützt der ungarische Bauer mehr als zehn verschiedene Pflugtypen, zum Teil Varianten westlicher Pflüge.

Die ungarische Volkskultur ist insgesamt europäisch. Durch unbekannte Kanäle und Transmissionen steht unsere traditionelle Kultur mit Alteuropa, mit der indoeuropäisch-präindoeuropäischen Kulturschicht in Verbindung. Allerdings sind oder waren diese Relikte im bereits erwähnten überholten sozio-ökonomischen und Denksystem eingeordnet. Diese uralten Komplexe sind hauptsächlich im Brauchtum zu erkennen. Es ist immerhin auffallend, wie wenig Spuren die Türken in der Volkskultur hinterlassen haben. Nur einige historische Sagen und Balladen erinnern uns vielleicht heute noch daran, daß es im 16–17. Jahrhundert eine Türkenwelt in Ungarn gab. Weitaus übersichtlicher sind die Wege, die uns mit den Nachbarvölkern bzw. diese mit uns verbinden. Zugleich ist eine in Zeit und Raum ununterbrochene innere Entwicklung unserer Volkskultur zu beobachten, wodurch kleinere, eigenständige ethnische Gruppen entstanden sind. Man denke bloß an die Matyó-Gruppe (Mezőkövesd und Umgebung), deren typische Merkmale sich gegen Mitte des vergangenen Jahrhunderts entwickelt hatten, die aber durch den Sozialismus erneut umgestaltet wurde.

Von der Unter- und Oberwarth bis zu den Moldauer Tschangos, von der Zobor-Gegegend bis Syrmien (Jugoslawien) bildet die ungarische Volkskultur ein vielfarbiges Fresko von eigenartig integrierten, miteinander kettenartig zusammenhängenden und durch Grenzlinien untrennbaren Subkulturen, die das örtliche Ethnikum jederzeit anschaulich ausdrücken. Möglicherweise hat es diese vielfarbige Aufgliederung in der Vergangenheit nicht in diesem gegeben, doch mahnt uns das archäologische Material des 10. Jahrhunderts, daß das Ungarntum schon zur Zeit der Landnahme verschiedene kulturelle Regionen hatte.

Es gibt morphologische Unterschiede zwischen der Volkskultur der Göcsej-Ge-

gend und der Moldau, der Paloczen und der Szekler. Darunter verstehe ich, daß in der Kultur dieselben Ziele und Bestrebungen in verschiedenen Formen realisiert werden. In der Kultur der verschiedenen ethno-geographischen Gebiete und ethnischen Einheiten integrierten sich die Elemente aus verschiedenen Quellen in ein Ganzes, so daß sie jeden Lebensbereich umfaßten. Wir müssen auch wissen, daß die an der Integration beteiligten und für die Kultur charakteristischen Elemente jeweils ihre eigene Geschichte haben und mit jeweils verschiedenen Sektoren von Zeit und Raum in Verbindung stehen. Ich habe schon früher versucht, dies durch eine Analyse der Volkskultur des Komitats Szatmár ausführlich zu beweisen. Doch die eigenartig integrierten, unterschiedlichen und aus verschiedenen Wurzeln hervorsproßenden Kulturen der Unter- und Oberwarth, der Moldau, der Paloczen und Syrmians verbindet ein unentbehrliches Element unseres Ungarntums, welches sie in einem mächtigen und lückenlosen Bogen umklammert: die ungarische Sprache. All die enger oder lockerer zusammenhängenden Subkulturen, die die gemeinsame Sprache miteinander verbindet, gehören zur ungarischen Volkskultur als Ganzem, selbst wenn sie sich in ihren Elementen voneinander unterscheiden und wenn diese Elemente selbst im Falle einer einzigen ethnischen Gruppe oder eines einzigen ethno-geographischen Gebietes von unterschiedlicher Herkunft und verschiedenem Alter sind. Anders ausgedrückt, würde ich sagen, daß wir innerhalb der sprachlichen Grenzen vielerlei territorialen und geschichtlichen Variationen der Volkskultur begegnen. Nun können sich diese Elemente der Variationen freilich auch jenseits der sprachlichen Grenzen verbreiten, sie können aber auch, zusammen mit der Sprache, zwischen den Subkulturen – in verschiedener räumlicher Verteilung und zeitlicher Tiefe – die Funktion des Bindegliedes erfüllen.

Bezeichnend für die Volkskultur ist in den Randgebieten eine Orientierung zum Zentrum. Das ungarische Volk Syrmians und der Kalotaszeg-Gegend bewahrt z. B. das Bewußtsein seiner Abstammung. Ob es nun auf geschichtlicher Authentizität oder auf Sagen und Legenden beruht, dieses Abstammungsbewußtsein gliedert die Subkulturen in die Gesamtkultur ein. Die Orientierung zum Zentrum drückt sich etwa darin aus, daß der ungarische Forscher oder Tourist in der Moldau oft gefragt wird, ob er den wirklich aus dem Land des heiligen Königs Stephan kommt? (Es sei hier bemerkt, daß es für einen ungarischen Forscher oder Touristen praktisch ein Ding der Unmöglichkeit ist, in ein Moldauer ungarisches Dorf zu gelangen, geschweige denn sich dort länger aufzuhalten.) Dieselbe Orientierung zum Zentrum kommt auch darin zum Ausdruck, daß die geographische Welt in der Volksdichtung der Moldau-Ungarn ganz und gar ungarisch ist: in den Balladen und in verschiedenen Liedern werden siebenbürgische Gegenden, die Theiß oder die Stadt Debrecen erwähnt. In einem Soldatenlied kommt zwar die rumänische Festung Galac vor, aber auch da folgt der Jungsoldat nicht dem Ruf eines Moldauer Großfürsten oder des rumänischen Königs Ferdinand, sondern dem von Franz Joseph... Es zeigt das Verhalten zu den zentralen Gebieten, daß wir bei den Moldau-Ungarn auch die gegen Ende des vergangenen Jahrhunderts in der Ungarischen Tiefebene und in Transdanubien entstandenen sog. Betyáren-Balladen finden – ein unzerreißbares Kettenglied der Beziehungen! Es gehört gewiß eine enge Wahlverwandtschaft, eine starke Kohäsion und Affinität dazu, daß solche Balladen in der Moldau Wurzeln schlagen können.

Bisher habe ich die Bedeutung der Sprache betont, muß aber gleich hinzufügen,

daß es auf einer höheren Organisationsebene durchaus möglich ist, innerhalb einer Volksgruppe mit Hilfe gerade ihrer Sprache Ideen zu verbreiten, die diesem Ethnikum fremd sind und seine Eigenarten verleugnen. Aufschlußreiche Beispiele dafür sind die in Siebenbürgen heute gebräuchlichen, in ungarischer und – für die Sachsen – in deutscher Sprache geschriebenen Geschichtsbücher.

Wir müssen wissen, daß eine ethnische Gemeinschaft, eine Volksgruppe, nicht nur in ihrer Sprache, sondern auch in ihrer Mentalität, ihrem Verhalten lebt. Es ist sicherlich notwendig, daß innerhalb der Volksgruppe eine geschulte Schicht entsteht. Wenn aber einem Volk fremde geschichtliche Ideen vermittelt werden – und sei es in seiner eigenen Muttersprache –, dann lockert sich sein ethnisches Bewußtsein auf, die Verbindung mit seiner Vergangenheit wird abgebrochen und es verschmilzt allmählich in der fremden Population seiner Umwelt. Es sei aber ebenfalls betont, daß im gleichen Maße, wie das siebenbürgische Ungarntum seine Muttersprache zu verlieren beginnt, Rumäniens Kontakte zur europäischen Kultur immer lockerer werden. Denn das siebenbürgische Ungarntum ist ja nach wie vor der Träger des europäischen Geistes, den einst Gabriel Bethlen, die Bólyais, Balázs Orbán und die altehrwürdigen Kollegien (Kolozsvár, Nagyenyed usw.) repräsentierten.

Die kulturellen Grenzen, insbesondere die Grenzen der Kulturelemente, fallen nicht mit den sprachlichen und politischen Grenzen zusammen. Um nur ein Beispiel anzuführen: Gar manche Kulturelemente der Voralpen und der Steiermark finden sich auch im westlichen Transdanubien. Infolge verschiedener Ursachen strömen Kulturercheinungen aus einem Gebiet ins andere. Die Möglichkeiten dazu sind überaus vielfältig. Ungarische Pilger suchten beispielsweise nicht nur die Gnadorte des benachbarten Österreichs, sondern gelegentlich auch Aachen oder Santiago de Compostela in Spanien auf. Solche langen Reisen brachten zahllose Erfahrungen mit sich, die auch das Brauchtum und die Glaubenswelt beeinflussten. So ist es nicht verwunderlich, daß die Legende des heiligen Jakob de Compostela (Spanien) auf einer Freske des kleinen ostsiebenbürgischen Dorfes Gelence dargestellt ist.

Gegen Ende des 15. Jahrhunderts erschien unter dem Titel *Malleus maleficarum* ein bedeutsames Werk über den Hexenglauben, in dem fast alle Einzelheiten auch des ungarischen Hexenglaubens zu finden sind. Am Hof siebenbürgischer Großfürsten, namentlich der Rákóczis, betätigten sich keine Schamanen, wohl aber westliche Wahrsager; man denke bloß an Nicolaus Drabicius. Franz Rákóczi II. wurde von seinem Heerführer Miklós Bercsényi dahingehend informiert, daß viele Wahrsager einstimmig die Niederlage des Gegners prophezeiten. Übrigens hatte Miklós Bercsényi in seinem Lager eigene westliche Wahrsager (die allerdings nicht immer richtig orakelten...).

Es ist wohl ganz natürlich, daß sich die ungarische Volkskultur im Laufe der Jahrhunderte mit der Kultur der Nachbarvölker verflochten hat. Doch auch die gemeinsamen Kulturelemente haben ihre eigene Persönlichkeit. Lesen wir nur aufmerksam die ungarischen, rumänischen, serbischen und sonstigen Varianten der in der Folklore unter dem Namen *Arta-Brücke* (oder die Maurersfrau [ung.: *Kőműves Kelemenné*], Meister Manole) bekannten Ballade, können wir neben den Ähnlichkeiten auch die Unterschiede erkennen, z. B. das unterschiedliche Rhythmus-System, die Variationen der Geschichte. Oder: Auch die Rumänen stellen im Hofeingang Tore auf, die denen der Szekler ähnlich sind. Architektonisch sind die Tore der beiden Völker gleich, die Orna-

Knechte oder Ackerbauern als die Weinbauern am Plattensee oder in Tokaj. Auch das mentik und die Inschriften hingegen verschieden. Für rumänische Tore sind z. B. orthodoxe religiöse Inschriften kennzeichnend, für die Szekler sind Sprüche der folgenden Art eher typisch: Segen dem Hereinkommenden, Friede mit dem Weggehenden! Solche Unterschiede drücken freilich keinen Gegensatz aus, sondern deuten lediglich auf einen Sektor des Denkens, der räumlichen und zeitlichen Position hin.

Ich möchte die Aufmerksamkeit des Lesers noch auf zwei weitere Faktoren lenken, die die Entwicklung der ungarischen Volkskultur bis zum Beginn dieses Jahrhunderts maßgeblich beeinflusst haben.

Es ist gewiß in Betracht zu ziehen, daß unsere Volkskultur in sozio-ökonomischer Hinsicht erheblich zergliedert war. Ganz andere Traditionen hatten Hirten, Großfamiliensystem beeinflusste die Traditionen in hohem Maße. Ohne hier in Einzelheiten eingehen zu können, möchte ich lediglich andeuten, daß die ungarische Bauernschaft dort eine archaischere Lebensweise führte, wo dieses Familiensystem funktionierte (z. B. Komitate Baranya und Zala, Paloczen). Es war aber nicht anders auch in anderen Gegenden Karpateneuropas. Man denke bloß an die Siedlungen im slowakischen Detva, die laz, oder an die cătun und crîng der Rumänen. Im westlichen Transdanubien und in der benachbarten Steiermark stehen die Vierkanthöfe ebenfalls mit dem Großfamiliensystem in Verbindung.

Zu berücksichtigen sind auch die ökologischen Verhältnisse, die z. B. das Hirtentum sowohl in der Puszta Hortobágy als auch im Szeklerland beeinflussten. In der Hortobágy standen vor der Türkenherrschaft zahlreiche Dörfer, das Hirtenleben der Puszta ist nicht das Relikt eines „Nomadismus“. Das dortige Hirtentum ist vielmehr eine Form der Anpassung an die wirtschaftliche und geographische Umwelt. Existieren konnte ja das Hirtentum der Hortobágy nur dann, wenn dahinter eine wohlhabende Bauernschaft stand, die einen entsprechenden Viehbestand besaß. Das Hirtentum entwickelte sich durch die hochgradige Anpassung von Mensch und Tier und ist daher vor allem eine ökologische Einheit. Diese ökologische Einheit wird durch komplizierte Rechtsregeln mit anderen Gemeinschaften verbunden (Bauern, Herrschaftsgüter, dörfliche und städtische Verwaltungsorgane), von denen ihre Existenz abhängt. Damit will ich keineswegs behaupten, daß es im Hirtentum der Hortobágy keine uralten Elemente mehr gibt, aber *einzelne Elemente bedeuten noch keine Kultur*. Uralte Elemente können auch in hochgradig organisierten wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Gemeinschaften erhalten bleiben.

Die Probleme ließen sich noch weiter vertiefen, meine Feststellungen könnten bekräftigt oder widerlegt werden. Eines müssen wir aber alle zugeben, daß nämlich die Volkskultur auf Traditionen beruht. Traditionell ist freilich nicht nur das Tausendjährige, sondern alles, was die Gemeinschaft aufnimmt, umformt und variiert. Zahlreiche, vermeintlich uralte Traditionen hat uns gar nicht die historische Vergangenheit hinterlassen, sondern die kargen wirtschaftlichen Umstände, die geographischen Verhältnisse und andere Faktoren.

Alles in allem glaube ich, sagen zu dürfen, daß die ungarische Volkskultur im Laufe der Jahrhunderte ein organischer Bestandteil der europäischen Volkskultur wurde — ein spezifischer Farbfleck auf ihrem Gesamtgemälde.

Wenn wir nun die Erforschung der ungarischen Volkskultur auch als eine hungarologische Aufgabe ansehen, so darf das keine Introvertierung bedeuten, sondern vielmehr die Anerkennung dessen, daß die Ideen, Bestrebungen und Werke, die das arbeitssame ungarische Volk kennzeichnen, dem Kreislauf des europäischen geistigen Lebens angehören. So oft das ungarische Bauernvolk vorwärts schreitete, führten seine Schritte stets in Richtung Europa; damit leistete es einen nicht zu unterschätzenden Beitrag zur Bereicherung und Bewahrung humanistischer Werte.

A nemzeti kérdés és a filológia Közép- és Kelet-Európában

Valószínű, hogy Közép- és Kelet-Európa nyelvi széttagoltsága volt az egyik oka a nemzetfogalom nagymérvű átalakulásának a nemzeti újjászületés idején. A francia enciklopedisták jogi-politikai és elsősorban intézményekhez kötött fogalmát Herder, Schelling, a Schlegel-fivérek, s legfőképpen Fichte tanítását követve Közép- és Kelet-Európában elvetették, s kimondták, hogy a nemzet ősbibb alakulat, mint a politikai formák, s szemben ezek változékonyságával, olyan állandóbb tényezők szabják meg milyenségét, mint a nyelv, a föld, a táj, az éghajlat. Az új felfogás jól tetten érhető József Wybicki *Légiós dalának*, a ma is használatos lengyel himnusznek első két sorában: „Nincs még veszve Lengyelország, / Amíg mi élünk.” Mickiewicz a következő magyarázatot fűzi a vershez: „E szavak azt jelentik, hogy azok az emberek, akik megőrzik magukban azt, ami a lengyel nemzetiség lényegét képezi, függetlenül bármilyen politikai körülményektől, képesek a haza létét meghosszabbítani, és törekedni tudnak visszaszerzésére. Ez magyarázza azt a jelenséget, hogy a haza lengyel eszméje nincs összekapcsolva az ország eszméjével. Mert akárhol legyen is az ember, mikor gondolkodik, érez, cselekszik, bizonyos lehet abban, hogy ugyanabban a pillanatban ezer és ezer honfitársa gondolkodik, érez és cselekszik hozzá hasonlóan. Ez a láthatatlan kapocs kapcsolja össze a nemzetiséget.”

Nyilvánvalóak ennek a felfogásnak az előnyei az országgal, állammal, intézményekkel nem rendelkező közép- és kelet-európai népek számára. De vannak veszélyei is: a nemzet fogalma túlságosan szubjektivizálódott, hiszen a kollektív „én”, a „mi” köréből ki is lehetett rekeszteni embercsoportokat.

A nemzetfogalom franciából németre fordulását nagyon jól nyomon lehet követni a magyar politikai gondolkodásban, ahol a két fogalom sokáig egymás mellett élt: Széchenyitől Keményig, Eötvöstől Madáchig mindenki megkülönbözteti a politikai nemzetiséget (ez a francia nemzetfogalom) és a nyelvi (faji) nemzetiséget (ez a német nemzetfogalom). Az első szerint magyar, helyesebben hungarus volt az is, aki a második szerint szerbnek, németnek, szlováknak született. Mocsáry Lajos volt az első 1856-ban, aki avval, hogy elismerte: „létezik Magyarhon területén tót, szerb, horvát, oláh nemzet is”, tulajdonképpen a második nemzetfogalom mellett tett hitet.

Az intézményekhez kötött nemzetfogalom lerombolásához az is hozzájárult, hogy Közép- és Kelet-Európában ezek részben vagy teljesen hiányoztak. Ez azután oda vezetett, hogy a nemzeti együvértartozás egyetlen ismérve a közös nyelv maradt; amely ennek következtében politikai csatározások színterévé vált. Egy helyesírási kérdésben így vagy úgy állást foglalni – például hogy „j”-vel vagy „y”-nal kell írni némely cseh szavakat – könnyen a hazaárulás vádját vonhatta az ember fejére. Az egész közép- és

kelet-európai felvilágosodásnak ilyen furcsa, „filológiai” jellege volt. Erre maguk a résztvevők is igen korán felfigyeltek. Kemény Zsigmond a horvát irodalmi nyelv megteremtéséről írja: „És ki hitte nálunk, hogy ezen philologiai harc a közjogi viszonyok szétrombolására gyűjti az erőt, fejtí a vágyakat, fegyverezi fel az észet, gyűjtja meg a szenvedélyeket?” Ily módon nem is az irodalom, hanem egyenesen maga a nyelv vállalt magára lényegétől tökéletesen idegen szerepeket, s lett ezáltal maga is politikailag így vagy úgy megbélyegzett. A litván Vincas Kreve a következőképp festi ezt az állapotot egyik, a múlt század utolsó évtizedeiben játszódó novellájában: „A parókia színtiszta litván volt. Néhány hétszilvafás nemes és városi származék otthon ugyan 'lengyelkedett', de ezek is jól értettek és beszéltek litvánul is. A templomban mégis kizárólag lengyel szó zengett. Zemaitukas, az öreg pap a nagy sietségben gyakran még az evangéliumot sem litvánul prédikálta. Ez volt a rend, amit itt talált, amikor (több évtizeddel ez előtt, fiatal papként) a faluba érkezett, s meg sem fordult a fejében, hogy változtatni kellene rajta. Sőt, úgy vélte, Istennek jobban tetszik az úri lengyel nyelv, mint a paraszti litván.

A falusiakkal csak litvánul társalgott. Véleménye szerint a lengyel csak a nemesembernek és az egyház szolgáinak dukál, ezért az orgonista és a sekrestyés nevét lengyelesíttette is. Sakutist, az orgonistát átkeresztelte Szakiewicz-re, Bolist, a sekrestyést pedig Bolinskire.

– Isten szolgálói nem hordhatnak ilyen paraszti nevet.

A nyelv miatt néhányszor erősen összerúgta a port a helybéliekkel, akik még a püspöknél is panaszt tettek, de hasztalan: a plébános nem volt hajlandó velük lengyelül beszélni.

– Paraszatok vagytok, nem nemesek, gajdoljatok csak litvánul.

A zsidókat szintén az alacsonyabb rendű emberekhez sorolván, velük sem kell lengyelül beszélni.” (*Zemaitukas*)

A nyelvi zűrzavar szülte az egységes irodalmi nyelv utáni vágyat. Azt a vágyat, amelyet Miroslav Krleža egyik novellájában már parodizálhatott is. 1906-ban a horvátországi Terézvárott a japán altábornagy tiszteletére adott fogadáson az egykori bécsi szobalány, jelenleg hadosztályparancsnok-feleség, a nyelvi egység és a forradalom meglepő összefüggéseit tárja a magas japán vendég elé: „Hát persze, hogy Önöknél nincs forradalom, selbstverständlich nicht, um Gotteswillen, Exzellenz, csakhogy Önöknél, japánoknál, magyarok sincsenek, Önöknél nem magyarul beszélnek, dort bei Ihnen spricht ja die ganze Welt japanisch! Ihr seid's ja alle Japaner! De nálunk? Ha pedig a szobalány bécsi, akkor egy kukkot sem tud magyarul. (...) Könnyű a japánoknak, hiszen ott mindenki japánul beszél, s legalább nyelv dolgában nincs annyi gondja-baja az embernek a szobalányokkal!” (*Temetés Terézvárott*).

Közép- és Kelet-Európa nyelvi zűrzavarában élők számára tehát Japán elsősorban nyelvi egységességével volt vonzó...

De olyan végletes példákkal is találkozhatunk, amikor már a nyelvi összetartás sem számít, s a történelem viharai emberek sokaságát mindenfajta nemzeti kereteken kívülre szórják. Kelet-Litvániában sok olyan litván származású, de litvánul már nem tudó, beloruszul beszélő lakik, aki se litvánnak, se belorusznak, se lengyelnek, hanem egyszerűen „itteni”-nek, „idevalósi”-nak mondja magát. Az 1925-ös népszámlálás ada-

tai szerint a Klaipeda-környék lakóinak több mint egynegyede a némettel, illetve a litvánal szemben egyszerűen klaipedainak vallotta magát.

A nemzeti eszme és a filológia egymásra hatását szeretném a térség korszakos „filológiai” eseményének, a mindenütt lezajló nyelvújításnak a tipológiai vázlatával érzékeltetni.

A nyelvújítás nem az egész nyelvre, hanem csak annak egyik változatára: a modern, ma is használatos irodalmi nyelvre vonatkozott. Néhol ez valóban csupán a XVI. századi irodalmi nyelv megújítását jelentette (lengyel, cseh, bizonyos fokig az orosz, magyar, horvát), a legtöbb helyen azonban nem a nyelvújításról, hanem az irodalmi nyelv megteremtéséről beszélhetünk.

A folyamat – az említett fáziseltolódással – mindenütt azonosan, három ütemben ment végbe. Az irodalmi nyelv megteremtése azt jelentette, hogy el kellett dönteni, melyik nyelvjárást választják alapjául, tekintélyes nyelvtanokban kellett rögzíteni és megszabni (vagyis kodifikálni és normalizálni) formai oldalának: hangkészletének, alaktanának és helyesírásának szabályait (ez volt az első ütem), majd a második ütemben kerülhetett sor tartalmi oldalának: mondattanának, stílisis, frazeológiai, szókészleti elemeinek a kimunkálására. Ezt a két feladatot a klasszicizmus, illetve a szentimentalizmus idején elvégezték. Kazinczy Ferenc 1815 körül joggal tekinthette befejezettnek az így felfogott nyelvújítást: „A vadonerdő ki van irtva, nektek, ifjaknak nem kell többé irtanotok, át tenyésztetitek a virágokat.” Az így készen levő hangszert azután a harmadik ütemben a romantikusok szóaltatták meg, kialakították az irodalmi nyelv műfaji, stilisztikai változatait, s ekkor kezdődött el az irodalmi nyelv beszélt változatának, a köznyelvnek a lassú kialakulása is.

Vegyük közelebből szemügyre e három szakaszt.

I. A nyelvújítás első nemzedéki tagjai a klasszicizmus szellemében tevékenykedtek. Ez azzal járt, hogy elismerték a különböző stílusok meglétét, ám nagy nyelvtanokban az irodalmi nyelvet mindenütt az úzussal, a korabeli nyelvhasználattal szembeállították. A sort itt Mihail Lomonoszov 1757-es *Orosz grammatikája* nyitja meg, s a cseh Josef Dobrovsky, a mi Révai Miklósunk, a szlovén Jernej Kopitar, a szerb Vuk Karadžić művein át időrendben haladva eljutunk egészen a XX. század elejére, hiszen nem egy irodalmi nyelv szabályainak a lefektetésére csak akkor került sor. Hogy ez megint csak milyen következményekkel járt, s milyen körülmények között történt, arra jó példa a litván irodalom. Itt 1901-ben jelent meg Jonas Jablonskis kodifikáló nyelvtana, amely többek között azt is véglegesítette, hogy a kelet-litván nyelvjárás az irodalmi nyelv alapja. A más vidékről származó írók – a realizmus–naturalizmus ekkor színre lépő prózaírói, köztük oly jelentősek is, mint Julija Zemaite – nyelvjárásban írtak. Könyveiket a szerkesztőknek, elsősorban magának Jablonskisknak kellett átírni irodalmi nyelvre. Modani sem kell, hogy ez nem pusztán a tájszavak kiseprűzését jelentette, hanem komoly stílisis javításokat is. A szerkesztő így festette némileg egyszínűre a századforduló litván prózáját.

Bár a nyelvújításnak ez az első, formát teremtő szakasza egyúttal felszabadulás is volt az egyházi szláv, a latin és a német norma alól (sőt, a lengyel, az orosz és a román irodalmi nyelv esetében komoly francia hatással is meg kellett birkóznia, s a román, a görög, az albán esetében az olasszal), a következő nemzedék már béklyónak érezte a nyelvre rakott szabályokat. Az előző generáció tagjai sokszor még azt sem

tartották fontosnak, hogy anyanyelvükön írjanak. Normaközpontú klasszicista fel fogásuknak megfelelően kozmopoliták voltak, az utánzást, az idegen minták követését nemhogy bűnnek, de egyenesen kívánatosnak tartották. (S Európa utólérésében ez persze áldásos is volt.)

E nemzedék legnagyobb hatású és legjellegzetesebb képviselője, Josef Dobrovsky például meglehetősen kétkedéssel tekintett a cseh irodalmi nyelv kiművelhetőségére. Ezért csaptak össze a klasszicista és a szentimentális nemzedék tagjai, s vívtak nyelvújítási harcot. Az ütközőpont sokféle volt: a helyesírás kérdései; a nemzeti verselés lehetőségai, a nyelvjárási alap eldöntetlensége, a nyelvtisztaság, az idegen szavak és kifejezések arányának a kérdése (a később kialakult irodalmi nyelveknek nemcsak a német, francia és latin hatással kellett megküzdeniük, hanem a korábban kialakult közép- és kelet-európai nyelvekével, így például a szlovák purizmus a cseh és a magyar, a bolgár az orosz jövevények ellen fordult).

II. Az irodalmi nyelv tartalmi oldalát három úton-módon igyekeztek kimunkálni: szótárak készítésével, folklórgyűjteményekkel és fordításokkal.

Mai szemmel már alig érthető a szótárak óriási szerepe az akkori irodalmi életben. Am Samuel Linde 1807-től megjelenő lengyel szótára, amely ugyanolyan szerteágazó hatású volt e téren, mint korábban Dobrovsky nyelvtanítói munkássága, Vuk Karadžić vaskos szerb szótára, a Samuil Micu és Gheorghe Sincai által szerkesztett román–latin–magyar–német szótár (a Budai Lexikon) vagy Josef Jungmann hatkötetes cseh–német szótára nem egyszerűen felmérték a nemzeti szókinccset; nem pusztán hatalmasan kitágították azt a csinált vagy lefordított új szavak, a népnyelvtől kölcsönzött kifejezések tömegével, hanem például Vuk Karadžić magyarázatokat ad az egyes szócikkeknel népi szokásokról, hiedelmekről, közmondásokról, a Budai Lexikon megpróbál – igaz, sokszor délibábos módon – a szavak történetébe és evvel együtt a román nép történetébe bepillantani.

A szótárak tehát nemzetnevelő szerepet is betöltöttek, mégpedig olyan szemléletet sugallva, hogy a nemzet egészséges magja az egyszerű nép.

Ugyanebbe az irányba mutattak az ekkortájt gombamód elszaporodó folklórgyűjtemények is. Ezek első mintája, Johann Gottfried Herder gyűjteménye e tájon született, hiszen Herder a rigai dóm lelkésze volt, s a *Stimmen der Völker in Liedern* világhírű kötetébe felvett tizenegy lett népdalt is. A számos gyűjtemény – Karadžić, a litván Liudvikas Reza, a cseh Ladislav Celakovsky, a szlovák Ján Kollár, Erdélyi János, a lett Juris Alunans, a belorusz Jan Csacsot munkái – mellett az 1857-ben megjelent észt *Kalevipoeg* az ilyenfajta irodalom legkiemelkedőbb remeke.

E gyűjtemények közös vonása, hogy szerzőik nem tisztázták elméletileg a népköltészet fogalmát, nem különböztetik meg a népit és a népiest. Felvesznek mindent gyűjteményeikbe – például a régebbi, XVI–XVIII. századi kéziratos énekeskönyvekből –, ami a „populáris regiszterhez” tartozik, ami tehát széles körben elterjedt, gyakran egyenesen énekelhető volt. A gyűjtő az eredeti népi anyagot is kiigazítja saját nemzeti törekvéseinek megfelelően – sokukra ráillik, amit a román Vasile Alecsandriara mondtak: „javító–rontó mester”. Csak a korszak végén születik, jóval a XX. századba átnyúlva (a maga feldolgozatlanágában egészen napjainkig!) az a gyűjtemény, a lett Krisjanis Barons 1893 és 1915 között kiadott nyolckötetnyi dainája, amely a Barons által gyűjtött 230 ezer népdalnak csak egy kis töredéke (a többi feldolgozása napjaink-

ban is folyik), s amely már olyan nemzeti indíttatású, de modern értelemben vett tudományos gyűjtés eredménye, amilyenre később a XX. század zeneszerzői, Bartók, Kodály vagy Leos Janáček mutatnak példát.

Külön kell szólni azokról a kötetekről, amelyek mai szemmel szokatlan, de abban az időben bevett módon még csak nem is kizárólag ilyen, népit és népiest vegyítő költészetet tartalmaznak, hanem népdalszerű fordításokat (legtöbbször szentimentális idilleket és balladákat) és saját verseket.

Műköltészet és népköltészet ilyen vegyítése is jelzi a szentimentalizmus szemléletének hatalmas újdonságát: a nemzet magja és eredete az egyszerű emberben, a falusi népben keresendő. A nyelvrontással, a külföldi hatásokkal szemben a népnyelv egészségéhez, tisztaságához lehet és kell menekülni. A közép- és kelet-európai irodalmi nyelvek illetén alakulásában találja meg egyik okát az itteni irodalmi népiesség, ami a nyugati irodalmakban, például angolban, franciában jószérivel ismeretlen.

Az irodalmi nyelv kimunkálásának, tartalmi bővítésének harmadik fontos eszközét a fordítások jelentették. Hallatlan nagy számban készültek, bizonyítván az illető nyelv alkalmasságát a magas irodalom művelésére. Eleinte nem mindig voltak formahűek (Kazinczy például prózában magyarosította a *Hamletet*), de fokozatosan kialakították azt a mindenütt máig élő köztudatot, mely szerint a nyelvi-stiláris, egyszóval a formai újításokat külföldről kell várnunk és átvennünk, ezt az átvételt, a lemaradásnak ezt a behozását viszont bravúros gyorsasággal és tökélytel tudjuk végrehajtani.

A fordítások egyébként két fontos verstani területen hoztak döntő fordulatot. Az egyik a szláv és a balti nyelvek versrendszere volt. Ezekben a nyelvekben addig a verssorok azonos szótagszámán alapuló szillabikus, szótagszámláló rendszer uralkodott. Ezt a monoton verselést váltotta fel lassanként és vált uralkodóvá a romantikusok révén — s nagyrészt a fordítások kényszerítő hatására — az azonos szótagszámú verssorokon belül már a hangsúlyok eloszlását is figyelembe vevő szillabo-tonikus, szótagszámláló-hangsúlyos verselési rendszer.

A gazdag fordításiirodalom másik fontos eredménye az volt, hogy a nemzeti versidomok mellett az antik szerzők műveinek átvétele közben kialakult mindenütt a „deákos” verselés, az antik műformák imitálására alkalmas formakészlet.

III. A fáziseltolódást mi sem szemlélteti jobban, mint hogy nagyjából mikor kezdődött a nyelvújítás harmadik üteme, mikor jelent meg az első igazán jelentős romantikus költő. Akárcsak az előző két ütem, ez is majd százévnnyi eltérést mutat az egyes irodalmak között, kezdve Puskin, Mickiewicz és Vörösmarty fellépésével az 1820-as évek elején, folytatva az ukrán Tarasz Sevcsenko, a szlovén France Preseren, a cseh Karel Hynek Mácha egy-két évtizeddel későbbi működésével. Őket követi a szlovák Janko Král', a szerb Petar Njegos, a román Alecsandri. A bolgár Hriszto Botev, az észt Lydia Koidula, a litván Antanas Baranuskas, a lett Andrejs Pumpurs művei 1860 és 1890 között jelennek meg. Még később hallatta szavát — Francisak Bahusevics révén — a belorusz, s csak 1898-ban az albán romantika, mikor megjelent Naim Frasheri *Szkan-der bég története* című eposza.

Talán ez a nagyon odavetett vázlat is érzékelteti, hogy akár a nyelvújítás három üteme, akár a három irodalmi irányzat, a klasszicizmus, a szentimentalizmus és a romantika megléte vagy hiánya, jelentkezési ideje, keveredésük jellege alapján az összehasonlításnak milyen tág lehetőségei nyílnak.

ORSOLYA BÖHM (Wien)

Die Literatur und Kultur Ungarns im Spiegel der Wiener Zeitschriften 1800–1820

Dieser Vortrag beinhaltet Teile einer umfassenden Arbeit zum Thema der Rezeption der ungarischen Literatur und Kultur in Wien von 1800–1820.

Die Untersuchung dieses Zeitraums erwies sich als besonders interessant und reizvoll, da es kaum eine Periode der ungarischen Geschichte und Literaturgeschichte gibt, in der Literatur und Politik so tief miteinander verflochten waren. „Ez az a korszak, amelyben a politika gyakran az irodalom „által” létezik, s az irodalom mindvégig közvetlen hordozója a politikának”.¹ Dies gilt für den gesamten Zeitraum, ausgehend von der ungarischen Jakobinerbewegung (1794–95) über die Reformzeit („Reformkorszak”) bis zur Revolution des Jahres 1848.

Eine wesentliche Lücke in der Dokumentation zwischen 1800–1820 ergibt sich dadurch, daß „... die bisherige Geschichtsschreibung mit der Zeit zwischen der Jakobinerverschwörung (1794–95) und dem Reformlandtag von 1825–27 als Beginn der liberalen ‚Reformzeit’ ... entweder nicht viel anzufangen wußte oder aber sie kurzerhand als eine ‚tote’ Zeit, als Jahre einer allgemeinen Stagnation bezeichnete. Danach setzten die liberalen Reformen entweder wie ein deus ex machina in der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre ein, oder aber man postulierte einen gewissen Zusammenhang zwischen den Reformen der neunziger Jahre, die noch weitgehend unter dem Zeichen der Spätaufklärung standen und dem plötzlichen Beginn des Liberalismus”.²

M. Csáky weist in seinem Buch *Von der Aufklärung zum Liberalismus* auf diese Problematik hin und beschäftigt sich eingehend mit diesem Zeitraum.

Die Verhältnisse in Ungarn im untersuchten Zeitraum erlauben uns keine scharfe Trennung zwischen Aufklärung und Liberalismus. Bei Betrachtung dieser Periode muß man unbedingt die außerordentlich große Rolle der ungarischen Spracherneuerung beachten, die als besonderes Kennzeichen des ungarischen Nationalismus gilt und somit im Zeichen des Liberalismus steht, obwohl diese Bewegung schon am Ende des 18. Jdt. zu beobachten ist. Durch diese besondere Bedeutung der ungarischen Spracherneuerung ergab sich zur Zeit der Wende vom 18. zum 19. Jdt. eine starke Auffassungsdifferenz zum Begriff „Nation”. Einerseits gab es die Konzeption, welche alle Nationen und Nationalitäten, die im ungarischen Reich lebten, als eine „Natio Hungarica” verstand. Dagegen hielten die Spracherneuerer die ungarische Sprache für das wichtigste Kriterium eines solchen Nation-Begriffs, also die Nation als eine magyarische verstanden haben wollten. Die im Folgenden behandelten Zeitschriften verwendeten beide Begriffe: sowohl „ungarische Literatur” als auch „magyarische Literatur” (bzw. Dichter, Schriftsteller etc.), wobei letzterer ausschließlich ungarisch-sprachige Literatur kennzeichnete.

Es ergibt sich jedoch die Frage, wie es zu dieser Anteilnahme Wiener Zeitschriften am ungarischen Kultur- bzw. Literaturleben kam? Eine gute Basis bildeten die im 18. Jdt. regen Wechselwirkungen zwischen Wien und Ungarn. In dieser Zeit beruhte der Schwerpunkt der Politik österreichischer Herrscher in der Zentralisierung. Diese Bestrebung wurde von Wien aus – in ihrer Funktion als Kaiserstadt – gesteuert und förderte die Entwicklung der Stadt auch als kulturelles Zentrum. Vertreter der ungarischen Oberschicht und des mittleren Adels kamen nach Wien und bildeten hier eine Art ungarische Kulturgesellschaft (z. B. testőr írók). Es kamen jedoch nicht nur Ungarn nach Wien. Hier trafen mehrere Nationalitäten aufeinander und beeinflussten einander auch gegenseitig, wodurch die neuen Ideen auch in die jeweiligen Heimatländer weitervermittelt werden konnten.³ Am Anfang des 19. Jahrhunderts herrschte in Wien – trotz Kriegsnot – ein reges geistiges Leben. Hier setzte sich eine Art „vaterländische Politik“ durch, welche sich u. a. in der Verlebendigung der heimischen Geschichte, nationaler Dichtung und in der Gründung neuer Zeitschriften – die sich eine regelmäßige Berichterstattung über literarische und wissenschaftliche Neuerscheinungen und kulturelle Ereignisse in allen Ländern des Reiches zur Aufgabe machten – äußerte. Es wurden hier nicht nur deutschsprachige Werke erwähnt, sondern ein Versuch unternommen, den Lesern einen Eindruck über die Länder des Habsburger Reiches zu bieten, wobei dieses als eine Einheit vorgestellt wurde. Als geistiger Vorreiter einer Staatskonzeption, die alle Völker des Habsburger Reiches gleicherweise in seinem Patriotismus eingebunden sehen wollte, kann besonders Joseph Freiherr v. Hormayr⁴ angesehen werden.

Ziel meiner Studie ist es, das durch diese Bestrebungen entstandene Bild über Ungarn in Wien anhand einiger der bedeutendsten Zeitschriften der betreffenden Periode zu analysieren.

Im Folgenden sollen die

1. Annalen der Literatur und Kunst in den Österreichischen Staaten (1803–1805)
Neue Annalen der Literatur des Österreichischen Kaiserthums (1807–1808)
Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthum (1809–1812)
(weilers: Annalen)
2. Vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat (1808–1820)
(weilers: Vaterländische Blätter)
3. Wiener Allgemeine Literaturzeitung (1808–1820)
(weilers: Literaturzeitung)

kurz behandelt werden.

Diese Zeitschriften weisen mehrere Gemeinsamkeiten auf:

- a) Erscheinungszeitraum und Themenkreise
- b) Person der Herausgeber
Franz Sartori war bei allen drei Zeitschriften tätig
- c) Ähnliche Zielsetzungen, welche der Veranschaulichung des kulturellen und wissenschaftlichen Lebens im gesamten Habsburger Reich galten.

Weitere Verbindungen zwischen den Zeitschriften können wir in den Personen der Rezensenten annehmen. Zwar wurden die einzelnen Beiträge nicht signiert und die Herausgeber auch nicht klar ausgewiesen (z. B. Gesellschaft von Gelehrten), doch können wir aus bereits vorliegenden Forschungsarbeiten auf den Herausgeberkreis mit ziemlicher Sicherheit schließen. Was die Mitarbeiter in den anderen Ländern betrifft, so

können wir anhand von Dokumenten einige Personen nennen, die offensichtlich an mehreren Zeitschriften mitgearbeitet haben und mit den Herausgebern in ständigem Kontakt standen. Dieser feste Personenkreis (Hinweise finden wir auf F. Kazinczy, K. G. Romy, L. Schedius, J. Kis) konnte – und sollte, laut Vorstellung der Herausgeber weitere Personen anregen, Arbeiten einzusenden. Eine sehr interessante Aufgabe wäre es diesen ‚erweiterten Personenkreis‘ zu erforschen. Dies war mir – im Rahmen der bisherigen Nachforschungen – noch nicht gelungen.

Nach kurzer Information über die untersuchten Zeitschriften möchte ich einige Beispiele aus der Vielzahl der Beiträge herausgreifen und kurz kommentieren. Abschließend möchte ich in wenigen Worten das Leben und Wirken Franz Sartoris schildern, insbesondere im Bezug auf sein Werk: *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des Österreichischen Kaiserthums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*.

Die Annalen⁵

Aus dem Vorwort der Annalen 1802 können wir folgende Zweckangaben entnehmen: „Sie übernimmt es, alle literarischen Produkte, die seit dem Anfange des neuen Jahrhunderts in den Österreichischen Staaten in allen Wissenschaften und Sprachen erschienen sind, nicht nur anzuzeigen, sondern auch zu prüfen und das Resultat Ihrer Prüfung dem Publico vorzulegen. Dabey macht sie sich auch zur Pflicht, alles was in ausländischen Schriften über die Österreichischen Staaten geschrieben wird zu beurtheilen“.

Schon in der Ankündigung der Annalen in der Wiener Zeitung (1802) wurde das Ziel genannt, österreichische Werke selber bekanntzumachen und dies nicht den ausländischen Blätter zu überlassen (z. B. Jenaer Literaturzeitung), in denen dies oft erst nach Jahren erfolgte. Es galt aber auch, das Interesse des heimischen Publikums gegenüber der österreichischen Literatur zu wecken.

Leider war das Interesse an der Zeitschrift geringer als es erhofft wurde. So wurden die behandelten Themen ab 1805 in Kapiteln eingeteilt, welche je nach Bedarf erschienen. Neue Bereiche wurden aufgenommen, z. B. können wir ab 1807 auch schon Abhandlungen über philosophische, juristische, medizinische Werke und über „Vaterländische Gegenstände“ lesen.

Im Laufe der Jahre wurde auch die Art der Rezensionen geändert, da die ursprüngliche Form schon 1806 von der Wiener Zeitung kritisiert wurde: „Sie werden sich bei den Werken von geringer Bedeutung kürzer fassen und sich mehr damit beschäftigen, den Geist und Gehalt der Werke unseres Vaterlandes und Ihre Zahl zu bezeichnen als den Inhalt derselben zu analysieren.“

Trotz o. g. negativen Erfahrungen gab es positive Meinungen. Aus der Korrespondenz Romy's mit Schultes erfahren wir folgendes: „Die Annalen haben sich bisher durch einen Zeitraum erhalten, dessen sich kein anderes kritisches Journal in Österreich erfreuen konnte und sie sind nicht allein inner der Monarchie sondern auch im Auslande aufgenommen worden, die für Mitarbeiter der schönste Lohn ihrer Bemühungen um Wissenschaft und Vaterland seyn muß“.⁶

Die Beiträge in den Annalen wurden also auch außerhalb der Länder der Mo-

narchie zum Vermittler des Kulturlebens einzelner Länder, wodurch ihnen besondere Bedeutung beigemessen werden sollte.

Die Vaterländischen Blätter⁷

„Der Zweck dieser Blätter ist: die Bewohner der kais. königl. Erbstaaten mit sich selbst näher bekannt zu machen und Vaterlandsliebe durch Vaterlandskunde zu befördern.“⁸

Die aufgenommenen Themenkreise wurden – im Gegensatz zu den Annalen – von Anfang an festgesetzt und waren die folgenden:

„ I. Geist der Gesetzgebung	
II. Darstellungen öffentlicher Anstalten	
III. Beyträge zur Kenntniss der Bewohner der Monarchie	
IV. Vaterländische Reisen	
V. Materialien zur ältern und neuen vaterländischen Geschichte	
VI. Schöne, edle, vorzüglich patriotische Handlungen, Stiftungen, Vermächtnisse, Privatanstalten	
VII. Merkwürdige Ereignisse, Unglücksfälle, Criminalfälle	
VIII. Urtheile des Auslands über die Österreichische Monarchie	
IX. Geist der Zeit	
X. Correspondenz	„9

Außer den oben angeführten Punkten wurden Rubriken eingerichtet, in welchen die Neuernennungen bzw. Neubesetzungen verschiedener Posten (Justiz-, Militär- Geistliche oder Politische Stellen) mitgeteilt wurden, damit die Vaterländischen Blätter auch für ‚Geschäftsleute‘ interessant und lesenswert würden.

Zahlreiche Beiträge befassen sich mit dem Zustand der österreichischen Literatur, der Tonkunst und der Journalistik.

Hier ein Zitat aus dem Artikel: *Übersicht der literarischen Thätigkeit in Österreich während der Jahre 1808, 1809* welches am besten mit den eigenen Worten das Motto des Journals ausdrückt: „Es ist eine alte Wahrheit, daß die Menschen mit der wahren höhern Ausbildung zugleich sittlich besser werden. Nie ist ein Staat durch echte Aufklärung untergegangen. Die vorzügliche Pflicht einer weisen Regierung ist, diese zu befördern. Nur wo Geistesfreyheit herrscht, gedeiht die allbelebende Blume der Cultur“.¹⁰ Nach dieser Aussage allerdings überrascht uns die Bejahung der Zensurereinrichtung (trotz ‚Geistesfreyheit‘). Sie soll über die Moralität wachen und eine mäßigende Wirkung ausüben. Eines ist allerdings mit Bestimmtheit festzustellen: obwohl das Stichwort: neuere vaterländische Geschichte in der Inhaltsangabe fällt, spiegeln die Beiträge auch in diesem Journal nur Ereignisse wider, welche die Einheit des Reiches betonen.

Die Literaturzeitung wurde als Nachfolger der Annalen von Franz Sartori gegründet. (Ihr Nachfolger wiederum sollten die Wiener Jahrbücher der Literatur werden).

Zur Gründung der *Wiener Allgemeinen Literaturzeitung* führten u. a. die gleichen Gründe wie zur Gründung der Annalen: die deutschen Zeitschriften beachtetten die österreichische Literatur- bzw. das Kulturleben viel zu wenig und behandelten die Ereignisse nur mit großem Verzug. Heimische Versuche wiederum verfehlten öfters ihr Ziel, da sie sich nur auf inländische Literatur beschränkten. Ausländische Journale boten auch keine Abhilfe. Sie rezensierten oft wahllos alles, wovon sie in Kenntnis gesetzt wurden. Deshalb wollten die Herausgeber der Literaturzeitung „... streng bey dem Erfordernis wissenschaftlich begründeter und beurtheilender Anzeigen stehen...“ denn „Es hängt gar nicht von Individuen, auch nicht von einzelnen Klassen von Lesern und Gelehrten ab, ob es Literatur-Zeitungen geben soll, oder ob es vielleicht besser wäre wenn es keine gäbe. Die Frage kann nur die seyn, wie sie am zweckmäßigsten eingerichtet werden sollen, damit was nun einmal ein allgemeines Bedürfnis ist, wenigstens nicht nachtheilig angewandt, nicht schlecht verwalten, sondern so viel als möglich zum Guten geleitet werde...“¹²

Als Themengebiete wurden folgende angegeben: 1. Theologie, 2. Jus, 3. Medizin, 4. Philosophie, 5. Geschichte, 6. Philologie, 7. Orientalische Literatur, 8. Geographie, 9. Statistik, 10. Staatswissenschaften, 11. Physik, 12. Chemie, 13. Technologie, 14. Ökonomie, 15. Naturgeschichte, 16. Mathematik, 17. Kriegswissenschaften, 18. Schöne Wissenschaften, 19. Bildende Künste.

Zum Unterschied zu den Annalen wurden in der Literaturzeitung vor allem die nicht deutschsprachigen Werke bevorzugt. Es wurde der Versuch unternommen, den Lesern ein Bild über die Literatur der verschiedenen Völker und Sprachen zu übermitteln: „Vor das Forum einer Wiener Literatur-Zeitung gehören auch die Literaturen der nicht-deutschen Bewohner der weiten Monarchie Österreichs, der edlen Madjaren, der zahlreichen Slaven und Wlachen. Wir schätzen uns glücklich so wie wir im ersten Jahrgange dieser LZ eine willkommene Übersicht der slavischen Literatur geliefert, nun, durch den Beytritt der geachtetsten ungrischen Gelehrten im Stande zu seyn, eine ähnliche von der ungarischen zu geben. Gerechte und gründliche Recensionen und Anzeigen von allem in der neuesten Zeiten Erscheinenden werden folgen“.¹³

Das vermittelte ‚Ungarn-Bild‘

Wir wir schon – in den Abschnitten über die einzelnen Journale – gesehen haben, waren die behandelten Themen nicht nur auf im engen Sinne gemeinte kulturelle – literarische Ereignisse beschränkt, sondern boten – je nach Möglichkeit – ein vielfältiges Bild.

Für meine Untersuchungen erwies es sich am sinnvollsten, das Gesamtmaterial in einige umfangreichere Gruppen aufzuteilen, um die Übersichtlichkeit zu vergrößern.

Im Rahmen dieses Vortrags kann ich nicht auf alle Themengruppen gleich de-

tailliert eingehen. Bei manchen beschränke ich mich auf reine Aufzählung einiger repräsentativer Titel.

Die Beiträge habe ich in folgende Gruppen aufgeteilt:

1. Geschichte
2. Reiseberichte, Geographie, Topographie
3. Theater
4. Naturwissenschaften
5. Kurznachrichten
6. Kultur und Kunst
7. Literatur, Sprachwissenschaft bzw. Grammatik

GESCHICHTE

Die Beiträge zu diesem Thema gehören zu den wenigen, in denen der Autor fast ausnahmslos genannt wurde. So finden wir z. B. zwei Arbeiten von Julius Schneller (Professor in Graz): „*Bundes Anbeginn in Ungarn, Böhmen, Steiermark 1526–1711*“ und „*Ungern unter römischer Herrschaft*“¹⁵.

REISEBERICHTE – GEOGRAPHIE

Reiseberichte wurden stellvertretend für geographische Werke behandelt. Sie waren eine durchaus modische Gattung – sehr oft in Form von Briefen – und waren auch unter den Beiträgen der untersuchten Journale zahlreich vertreten. Hinzu kamen topographische Beiträge und Berichte zur Völkerkunde.

Hier einige Titeln stellvertretend für das zahlreich vorhandene Material: *Notizen über das Zipser Komitat in Ungarn* von Gregor von Berzeviczy (Vaterländische Blätter 1810), *Topographische Nachrichten von der Merkwürdigsten Mineralquelle im Saroscher Komitate* von Matthias Senrowitz (Vaterländische Blätter 1811) und *Bemerkungen auf einer Reise von Debreczin nach Ofen* von dem Grafen Vinzenz Batthyany (Vaterländische Blätter 1811). Fremde Länder wurden dem Leser ebenfalls präsentiert: *Amerikának haszonnal mulattató esmértetése...* (Literaturzeitung 1815).

THEATER

Das Theaterleben wurde meist in kurzen Berichten geschildert, und diese beschränkten sich auch oft nur auf die Würdigung der Leistung einzelner Schauspieler oder auf kurze Abhandlungen betreffend die Errichtung einer eventuellen neuen Spielstätte. Die diesbezüglichen Beiträge erschienen zumeist unter dem Titel „Miscellen“.

MISCELLEN UND KURZNACHRICHTEN

Beliebte Einrichtung verschiedenster Journale am Anfang des 19. Jahrhunderts war die Rubrik „Miscellen“ für Berichte über „Allerlei“.

Sie behandelten u. a. die Neuerscheinung literarischer Werke ebenso wie Neubesetzungen eines Amtes oder – im gegebenen Fall – Nekrologe. (Nachrufe waren öfters mit würdigenden Biographien identisch). Als Beispiel nenne ich hier die Nekrologe für Gregor von Berzeviczy (Vaterländische Blätter), für Révai und Bessenyei (Annalen).

Nachrichten über Bildungsanstalten finden in dieser Rubrik ebenfalls ihren Platz: *Forstschule in Eisenstadt* (Vaterländische Blätter 1811).

Ein *Beitrag über Bettler* (Vaterländische Blätter 1808) und Berichte über Naturkatastrophen wurden auch unter dem Titel „Miscellen“ geführt.

NATURWISSENSCHAFTEN

Naturwissenschaftliche Publikationen wurden am Anfang des 19. Jdt. unter dem Sammelbegriff „Literatur“ geführt, eine Abtrennung erfolgte erst später. Hier möchte ich auf dieses Thema nicht näher eingehen, nur durch einige Titel eine „Kostprobe“ bieten: *Versuch des Anbaus ausländischer Getreidearten in Ungarn* (Vaterländische Blätter 1818), *Chemische Analyse des Seewassers des Neusiedlersees in Ungarn* von K. G. Romy (Vaterländische Blätter 1813). Einen bedeutenden Platz haben Beiträge zur „Arzneykunde“ eingenommen.

KULTUR- UND KUNSTNACHRICHTEN

Die Beiträge zu diesem Thema sind in den untersuchten Journalen gemeinsam mit den Abhandlungen über Literatur am umfangreichsten. Man versuchte, den Zielsetzungen der einzelnen so gerecht zu werden, daß man dabei ein objektives Bild über den betroffenen Gegenstand erhalten konnte.

An erster Stelle der Kulturnachrichten stehen in mehreren Zeitschriften die Berichte über die Gründung des Nationalmuseums in Ungarn. Mit aller Gründlichkeit wurden sogar die einzelnen Gegenstände erfaßt, die bei der Sammlung dem Museum geschenkt wurden. Die ersten diesbezüglichen Beiträge waren im Jahre 1810 zu lesen, und ab diesem Zeitpunkt erscheinen weitere 5 Jahre lang aktuelle Berichterstattungen darüber. Dieser Artikel-Serie wurde 1818 in den Vaterländischen Blättern ein anderer Zyklus angeschlossen unter dem Titel: *Die Nationalmuseen des Österreichischen Kaiserstaates zu Pesth zu Prag zu Grätz zu Brünn*.

Besondere Beachtung finden in dieser Rubrik (ebenso wie unter dem Titel „Kurznachrichten“) die Bildungs- und sonstigen Anstalten in Ungarn. Besonders hervorgehoben wurde dabei das Georgikon in Keszthely (Vaterländische Blätter 1813, Annalen 1810) und das Taubstummeninstitut zu Waitzen (Literaturzeitung 1813, Annalen 1807).

Hier möchte ich auch noch ein Beispiel für ein sehr beliebtes Thema der Zeitschriften – die Preisausschreiben – nennen. Es wurde gewissenhaft über solche Preisausschreiben berichtet, manchmal sogar in längeren Abhandlungen. Hier: *A ditső Marcibányi Familia tudományos jutalom-tétele, s annak első fényes kiosztása* (Vaterländische Blätter 1818).

LITERATUR, SPRACHE

Bevor ich näher auf dieses Kapitel eingehe, möchte ich erwähnen, daß ich die betr. Beiträge in zwei Gruppen geteilt habe. Wie bereits im Kapitel „Naturwissenschaften“ erwähnt, wurde zu Anfang des 19. Jdt. unter dem Begriff „Literatur“ auch noch Fachliteratur und sonstige Druckwerke verstanden. Die hier folgenden Beiträge sind aber ausschließlich solche, die man heute als Literatur einstuft. Eine allzu strenge

Trennung ist jedoch – bedingt durch das Material – nicht möglich, da themenmäßige Überlappungen vorkommen können (z. B. Preisausschreiben).

Die Frage der „Sprache“ habe ich neben die der Literatur gestellt, da die beiden wiederum kaum zu trennen sind.

Über den Kampf der Spracherneuerer erfahren wir nur sehr wenig aus den untersuchten Zeitschriften, werden aber eingehend informiert über den Streit, ob man „Ungarn“ oder „Ungern“ zu sagen hätte. (Literaturzeitung 1813, 1814)

Zu beobachten ist aber das große Interesse an der Sprache und Sprachentwicklung im allgemeinen. Dazu zwei Beiträge: *Ungrische Sprache* (Literaturzeitung 1813) und *Über Casus und Affixe in der Ungarischen Sprache* (Literaturzeitung 1814).

Besondere Beachtung fanden die ungarischen Zeitschriften. Hier einige der erwähnten: *Zeitschrift von und für Ungarn* (Annalen 1801–1804), *Musen Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1808* von K. G. Romy (Annalen 1808), *Sokféle* von István Sándor (Annalen 1805).

Die regelmäßig in den Vaterländischen Blättern erscheinende Chronik über die österreichischen Literatur beinhaltet auch regelmäßig Beiträge zur ungarischen Literatur. U. a. macht sie uns mit der Zeitschrift *Tudományos Gyűjtemény* bekannt (1817) und würdigt deren Bedeutung. Ab diesem Zeitpunkt erscheinen öfters Beiträge über diese Zeitschrift.

Man kann sogar annehmen, daß mit größter Wahrscheinlichkeit über die ungarischen Journale nicht nur berichtet, sondern ihr Material auch in den Wiener Zeitschriften verwendet wurde. Die Berichte über die Sammlung des ungarischen Nationalmuseums gehören mit ziemlicher Sicherheit zu diesen entlehnten Artikel. Zum Nekrolog für Révai haben die Herausgeber dies auch angeführt: Die Biographie wurde frei nach einer Arbeit über Révai in den *Hazai Tudósítások* erstellt (1807).

Als letztes möchte ich den Themenkreis der sog. „Schönen Literatur“ behandeln. Das Motto der Zeitschriften – nämlich Überblick über die Literaturgeschichte der Länder zu geben – verlangte sowohl nach a) Allgemeinen Ausführungen über ein Thema, oder nach b) detaillierten Kritiken eines einzelnen Werkes.

Ad a) sind folgende Beiträge – selbstverständlich auch hier nur eine Auswahl – zu beachten: *Über slavische Literatur in Ungarn, ihre Schicksale und Produkte von 1780–1800* (Annalen 1802), *Magyar Poéták kik római mértékre irtak 1540-től 1780-ig*. *Kiadta Virág Benedek* (Annalen 1807) und *Kurze Übersicht der poetischen Literatur in Ungarn in den Jahren 1804–1806* (Annalen 1807).

Ad b) Bei der Behandlung einzelner literarischer Werke in den untersuchten Zeitschriften müssen wir öfters feststellen, daß diese aus einfachen Inhaltsangaben bestehen. Auf solche Beiträge gehe ich hier nicht näher ein.

Offensichtlich wurde ein gewisser „literarischer Kreis“ von den Rezensenten ausgewählt. Möglicherweise ist es nur Zufall, aber der Kreis derjenigen Personen, deren Werke öfters in den Wiener Blättern rezensiert wurden, beschränkte sich auf einige bekannte Namen wie: Kisfaludy, Kazinczy, Csokonai, Berzsenyi und natürlich die Namen der Mitarbeiter, z. B. Romy, Schedius etc. Bei manchen bekannten Personen wird das Werk nur erwähnt und sonst ein Hinweis gegeben, wo man mehr über ihn erfahren kann. So in einem Beitrag aus dem Jahre 1818 in den Vaterländischen Blättern, wo man das Erscheinen dreier Werke ankündigte: 1. *Kis János Versei*. *Kiadta Kazinczy*

Ferenc 3. kötet; 2. *Berzsenyi Dániel Versei*. Kiadta egy Kalauz Értekezéssel megtoldva barátja, Helmecci Mihály; 3. *Csokonai Mihály nevezetesebb poétai munkái*, wobei vermerkt wird, daß Csokonai bereits im Tudományos Gyűjtemény gute Rezensenten gefunden hatte. Es wäre also überflüssig, sich hier mit ihm länger zu beschäftigen. Eines seiner Werke wurde aber schon 1807 in den Annalen gewürdigt: *Dorottya, vagy is a dámák diadalma a fárságon*. Der Rezensent äußerte den Wunsch, dieses „Meisterstück“ bald in deutscher Übersetzung lesen zu können.

Die zweite zentrale Figur ist Kazinczy. Bei der Ankündigung seiner *Tövisék és virágok* (Annalen 1811) nimmt der Rezensent die Gelegenheit wahr, den allgemeinen Zustand des Literaturlebens in Ungarn zu kritisieren: Es sei bei ungarischen Schriftstellern nicht gewöhnlich, zu „lesen und sich durch Lesen belehren lassen... Durch diese unverzeihliche Sorglosigkeit und durch den noch unverzeihlicheren Eigendünkel der damit verknüpft ist, lief der Ungarische Parnaß seit einiger Zeit Gefahr in einen Augias-Stall verwandelt zu werden“.

Es wurden Rügen als Ansporn also genauso ausgeteilt wie Lob. Qualitäten einzelner Schriftsteller wurden im Laufe der Zeit unterschiedlich beurteilt. Das heute berühmte Werk von Fazekas, *Lúdas Matyi*, wurde in den Vaterländischen Blättern 1818 als dilettantische Arbeit abgetan.

Umso hochgeschätzter waren dafür die Übersetzungen. Diese sollten eine „aufstrebende Sprache“ wie die ungarische bereichern (*Torquato Tasso, Tanács János fordítása* in den Annalen 1807). Diese o. g. „aufstrebende Sprache“ erhielt auch Anerkennung in einer Rezension über *Himfy szerelmei, A kesergő szerelem* (Annalen 1802): „In wenigen teutschen Köpfen werden diese beyden Ideen sich paaren können: in der Seele unseres Himfy haben indes Petrarca's zarte gefühle mit dem Genius der ungarischen Sprache sich auf die glücklichste vermählt.“

ZUSAMMENFASSUNG

Die Liste der in den vorherigen Kapiteln ausgeführten Artikel könnte noch lange fortgesetzt werden, wurden doch in den drei untersuchten Zeitschriften über 1000 Beiträge, Ungarn betreffend, publiziert. Es wurde tatsächlich der Versuch unternommen, ein möglichst vielfältiges Bild über Ungarn – und andere Länder des Habsburger Reiches – zu bieten gemäß dem Motto und der „gesamtmonarchischen Auffassung“ der Herausgeber. Da aber dieses Konzept die Einheit der Länder betonen wollte, ignorierten die Redakteure Umstände, die eine solche Einheit gefährden wollten oder konnten. Dies ist die Erklärung dafür, daß, obwohl in Ungarn massive Unabhängigkeitsbestrebungen und die Vorbereitungen zum Reformlandtag stattfanden, von all diesen Faktoren in den drei behandelten Zeitschriften – außer den literarischen Aspekten der Spracherneuerung – nichts zu lesen war.

Franz Sartori¹⁶

Franz Sartori hat als Redakteur in allen drei von mir untersuchten Zeitschriften mitgearbeitet. Sein Name ist vielleicht nicht so bekannt wie die Namen seiner Herausgeberkollegen. Da er jedoch offensichtlich einen bedeutenden Anteil der Redaktionsarbeit geleistet hat, möchte ich einige Worte zu seiner Persönlichkeit sagen.

Leider stehen uns – ihn betreffend – nur spärliche Quellen zur Verfügung. Hauptsächlich müssen wir uns auf Angaben des *Biographischen Lexikons* von Wurzbach und der *Allgemeinen Deutschen Biographie* stützen.

Sartori lernte den Kreis der Schriftsteller und Literaten durch seine Freundschaft zu Schultes kennen. Er übernimmt einen Teil der Redaktion der *Annalen*, ist einer der Herausgeber der *Vaterländischen Blätter* und gründet – wie schon erwähnt – die *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* als Nachfolger der *Annalen*.

Seine literarische Tätigkeit blieb nicht ohne Kritik. Neben den positiven Meinungen (zumeist seine topographischen Werke betreffend), die ihn wegen seiner anregenden Arbeit, die Aufmerksamkeit auf die österreichischen Alpenländer zu lenken, lobten, erntete er oft herbe Kritiken. Eine solche Meinung können wir über Sartori in Wurzbach's *Biographischem Lexikon* lesen: „Als der Secretär des Polizeiministeriums, Johann Michael Armbruster sich erschoss, übernahm S. 1814 die während der großen Kriegsrüstungen zur belebung des Nationalgeistes im Jahre 1808 eben von Armbruster selbst im Vereine mit Hormayr, Collin, Bierthaler u. A. gegründeten ‚Vaterländischen Blätter‘, welche seit dem Jahre 1808 bestanden und im Anfange ganz trefflich redigiert wurden, dann aber unter Sartori's Redaction so herabsanken, daß ihnen die amtliche Unterstützung entzogen wurde und sie im Jahre 1820 zu erscheinen aufhörten“. Ebenfalls wurde ihm nachgesagt, daß er „in Beziehung des geistigen Mein und Dein nicht zu gewissenhaft war“.

Sein Werk *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geitesthätigkeit und Literatur des Österreichischen Kaiserthums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen* wird jedoch allgemein gewürdigt und dies mit gutem Grund.

Es war das erste Buch dieser Art und vor allem in solchem Umfang. Es gab zwar auch schon früher ähnliche Versuche, aber bei weitem nicht so detailliert. Auf diese früheren Arbeiten finden wir Hinweise in Türoczi-Trostler's *Magyar irodalom – Világ-irodalom*¹⁷ „A századforduló legnépszerűbb irodalomtörténése, Ludwig Wachler már 1801-ben tíz oldalon jó áttekintést ad a magyar szellemi élet fejlődéséről, a XV. századtól kezdve a XVII-ig. (Versuch einer allgemeinen Geschichte der Literatur. III. 2. 915–925.). Szűkebb helyen még többet nyújt 1804-ben (*Handbuch der allgemeinen Geschichte der litter. Cultur II.* 811–815). A magyar nevetek meglepő szabatosággal közli. Szellemére jellemző a következő mondat: „Die im Verhältnisse zu anderen Nationen geringe Anzahl der Ungerschen Schriftsteller und Schriften berechtigt ... zu keinem nachtheiligen Schlusse auf die Beschaffenheit der intensiven Literarischen Cultur der Nation“.

Sartori's Werk war wesentlich detaillierter und umfangreicher – wenn es auch nicht nur sein Verdienst war: starke Anlehnung hat er in den Werken Toldi's und Fenyéry's gefunden, wie er auch selber bemerkt.

Der zweite Teil des Werkes, den er geplant hatte und dessen Konzept er am Ende des ersten Bandes veröffentlichte, hätte sich voll und ganz mit dem Kulturleben des österreichischen Kaisertums befaßt.¹⁸

Hätte Franz Sartori sein Buch beenden können, würde es einen zusammenfassenden Überblick des Kulturlebens des Österreichischen Kaisertums im Sinne der „Gesamtmonarchischen Auffassung“ gebeten.

Anmerkungen

1. *A magyar irodalom története 1772–1849.* Szerk.: Pándi Pál. Budapest, 1965.
2. Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus.* Wien, 1981.
3. Siehe M. Csáky: *Die Präsenz der ungarischen Literatur in Wien um 1800* in: *Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830).* Hrsg. H. Zeman, Teil I, Graz, 1979.
4. siehe: Mayrhofer-Schmid: *Hormayr und die Romantik.* Dissertation, Wien, 1949.; Pál De-réky: *Hormayr's ungarischer Kreis.* Dissertation. Wien, 1974.
5. *Die Annalen der Literatur und Kunst in der Österreichischen Staaten; Die Annalen der Lite-ratur des Österreichischen Kaiserthums; Annalen der Literatur und Kunst in dem Österrei-chischen Kaiserthum.* Herausgegeben von einer Gesellschaft von Gelehrten 1802–1812. Bis 1806 Joseph Schultes (Jahrgang 1806 erschien wegen Kriegereignissen nicht), ab 1807 Franz Sartori, ab 1811 Jakob Glatz, Franz Sartori.
6. Schultes an Romy, 1806 Juni.
7. *Vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat Wien,* Degen, Strauß 1808–1820. Herausgegeben von mehreren Geschäftsmännern und Gelehrten (Franz Sartori, J. M. Arm-bruster).
8. Vorwort, 1808.
9. Vorwort, 1808.
10. Intelligenzblatt 1810. Nr. 15.
11. *Wiener Allgemeine Literaturzeitung,* Wien, 1813–1816. Herausgeber: bis 1813 Juni Franz Sartori, bis 1814 C. F. A. Hertmann, ab Herbst 1814 Matthäus von Collin.
12. Vorwort, 1813.
13. Fußnote zu Kazinczy's: *Über den Wachstum der ungarischen Sprache und Literatur, von den Ältesten bis zu den neuesten Zeiten.* *Literaturzeitung* 1814.
14. *Vaterländische Blätter,* 1818.
15. *Vaterländische Blätter,* 1814.
16. Franz Sartori, geb. 1782 in Unzmarkt, gest. 1832 in Wien, geogr., topogr. Schriftsteller, Doktor der Medizin (laut Kurt Föttinger's Dissertation ist diese Tatsache nicht bestätigt, da keine diesbezüglichen Hinweise in den Matrikeln der Universität Wien gefunden werden konnten). Angebl. Promotion 1807. Schon 1804 Übernahme der Redaktion des *Allgemei-nen Zeitungsblattes für Innerösterreich,* nachdem er seinen geistlichen Beruf im Minoriten-orden aufgab. Ab 1807 übernimmt er neben Schultes die Redaktion der *Annalen.* 1808 tritt er eine Stelle im k. k. Bücher-Revisionsamt an und ist ab 1812 Vorsteher des Amtes. 1813 gründet er die *Wiener Allgemeine Literaturzeitung,* deren Redaktion er aber bald wieder niederlegt. 1814 übernahm er die Redaktion der *Vaterländischen Blätter.* 1819 gründet er einen *Österreichischen Kalender,* den er bis zu seinen Tode fortführt.
17. Budapest, 1961. S. 61.
18. Angegebene Themen: *Deutsche Literatur, Lateinische Literatur in Ungarn, Zeitschriften, Bildungsanstalten. Museen, wissenschaftliche Reisen, Literatur und Theaterwesen, Buchhan-del, Buchdruck, Typographie in Österreich und Papierfabrikation.*

MILENA CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ (Bratislava)

Die Entwicklung des Theaters in der Slowakei an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert

Eines der interessantesten Kapitel der Theater- aber auch der Musikgeschichte in der Slowakei stellt der Zeitraum des Beginns der nationalen Wiedergeburt und ihre erste Phase bis in die zwanziger Jahre des 19. Jahrhunderts dar. In jener Zeit trafen sich in Ungarn auf dem Gebiete der Kunst böhmische, slowakische, deutsche und ungarische Künstler, und es kam zur beachtenswerten Durchdringung verschiedener mitteleuropäischer Nationalkulturen.

Für die Entwicklung des Theaters in der Slowakei spielte Preßburg (damals slowakisch Prešporok, heute Bratislava) eine wichtige Rolle. Es war in den Jahren 1536–1783 die Haupt- und Krönungsstadt Ungarns. Unter der Regierung Maria Theresias entwickelte sich Preßburg von einer kleinen Provinzstadt zu einer Stadt mit regem politischen, Handels- und Kulturleben. Die günstige Lage an der Donau und die fruchtbare Umgebung förderten das Anwachsen der Bevölkerung. In den siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts – zur Zeit der Eröffnung des Stadttheaters – hatte Preßburg ungefähr 30000 Einwohner. Weil die Stadt am Schnittpunkt dreier ethnischer Gruppen liegt, sprach man in ihr auch drei Sprachen. Diese Dreisprachigkeit spielte im politischen und kulturellen Leben Preßburgs eine wichtige Rolle.

In den folgenden Jahren, besonders während der Regierung Josephs II., ging die Bedeutung Preßburgs im politischen Leben Ungarns zwar zurück, jedoch entwickelte sich die einmal begonnene kulturelle Tradition weiter.

An der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert spielte Preßburg eine bedeutende Vermittlerrolle damaliger Kunstrichtungen. Es wirkten hier viele Theater- und Musikschaffende verschiedener Nationalitäten.

Schon zu Anfang des 17. Jahrhunderts traten in Preßburg Wandertruppen auf (die erste Nachricht darüber stammt aus dem Jahre 1609). Die Krönungen der ungarischen Könige sowie die Zusammenkünfte der Landtage waren willkommene Gelegenheiten für das „fahrende Volk“, wie man die Komödianten damals nannte, um in der Stadt Station zu machen. Es kamen zudem auch bekannte, gute Theatergesellschaften, wie z. B. die italienische Operngesellschaft Pietro Mingottis, der in Preßburg während der Krönungsfeierlichkeiten Maria Theresias 1741 in einem eigenen, zu diesem Anlaß erbauten Theatergebäude Opera seria und Opera buffa gab. Neben den italienischen Operntruppen (Girolamo Bon, Piloti u. a.) wurde Preßburg immer regelmäßiger auch von deutschsprachigen Wandertruppen besucht. Von den bedeutenderen sind zu erwähnen: die Truppe Joseph Felix von Kurz-Bernardon, die Schulzische, später Menningersche Badnerische Gesellschaft, Hellmann und Koberwein, Felix Berner mit

seiner Kindertruppe, Karl Wahr, Joseph Schmallögger, Emanuel Schikaneder, Christoph Ludwig Seipp, Johann Kuntz. Die erste ungarische Wandertruppe kam erst im Jahre 1820 nach Preßburg. Es war die Gesellschaft Dávid Kilényis. Vor ihr wurde hier niemals ungarisch gespielt.

Die berufsmäßigen Schauspielertruppen gaben ihre Vorstellungen in Preßburg an verschiedenen Orten, meistens in Gasthäusern, denn das Mingottische Holztheater wurde nach den Krönungsfeierlichkeiten wieder abgerissen. So wie sich die öffentliche Meinung über die Schauspieler änderte, änderte sich auch die Beziehung der Bevölkerung, besonders des Adels zu ihnen, und es wuchsen die Ansprüche des Publikums sowie der Theaterdirektoren an die Theaterräume. Im Zentrum der Stadt errichtete der Adel das schöne kleine Theater Grünes Stübel, wo man in den Jahren 1761–1776 spielte. Das neue ständige Stadttheater ließ Graf Georg Csáky mit Hilfe der Stadt erbauen. Es wurde 1776 eröffnet und fasste 800 Zuschauer. Den Vorhang, Dekorationen und Bühnenmaschinerie ließ Csáky in Wien anfertigen. In diesem Theater – mit fast ständigem Betrieb – traten die berufsmäßigen Schauspielertruppen auf, die sich bemühten, so lange wie möglich an einem Ort zu bleiben.

Ende des 18. Jahrhunderts begann sich das in jener Zeit schon überwiegend bürgerliche Publikum intensiv für das Theaterleben zu Hause und in der Welt zu interessieren. Es genügte nicht mehr, daß die Preßburger Zeitung regelmäßige Kommentare über das Theatergeschehen in der Stadt brachte, in Preßburg erschien auch noch eine spezielle Theaterzeitung, die erste in Ungarn. Die Allgemeine deutsche Theaterzeitung brachte Nachrichten über das Theater mehrerer europäischer Städte, und wenn sie auch nur kurze Zeit existierte, stellte sie doch eine bedeutende kulturelle Leistung dar.

Preßburg, obwohl ungarisch, behielt lange seinen deutschen Charakter bei, lebte im Schatten Wiens und war eine typische Provinzstadt. Die slowakische Umgebung spiegelte sich in ihrem Kultur- und Theaterleben nicht wider.

Ähnlich war es auch in Kaschau (Košice) in der Ostslowakei, wo in den Jahren 1789–1790 der Theaterdirektor František Jindřich Bulla in einem neuerbauten Stadttheater zu spielen begann. Bullas Name ist mit den tschechischen Vorstellungen in Prag 1785 verknüpft. Er war der erste, der im Jahre 1788 in Pest Mozarts *Entführung aus dem Serail* aufführte. Die Melodramen *Ariadne auf Naxos* und *Medea und Jason* von Jiří Benda brachte er 1786 in Pest als erster auf die Bühne.

An der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert wurde deutsches Theater in der Slowakei noch an anderen Orten gespielt, z. B. in Tymau (Trnava), in Bartfeld (Bardejov) und in Bad Bartfeld (Bardejovské Kúpele), in Zipser Neudorf (Spišská Nová Ves), Leutschau (Levoča), in den Bergstädten wie Neusohl (Banská Bystrica), Schemnitz (Banská Štiavnica) und Kremnitz (Kremnica), aber auch in Schmöllnitz (Smolník), einer winzigen Bergstadt in der Ostslowakei, wo das ständige Theatergebäude aus Stein – das sogenannte Palatinaltheater – vom Deutschen Verein der Theaterfreunde schon in den ersten Jahren des 19. Jahrhunderts erbaut wurde und hier eine außergewöhnliche Theateraktivität während vieler Jahren bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts hinein ausgeübt wurde.

Für Preßburg waren die Jahre des Wirkens Karl Wahrs sehr entscheidend. Zum ersten Mal kam er im Jahre 1773 hierher und spielte regelmäßig in den Wintersaisonen, während er im Sommer meistens nach Eszterháza übersiedelte. Wahr gelang es, aus dem

Spielplan des Preßburger Theaters endgültig die improvisierten Burlesken und Hanswurstiaden zu beseitigen und durch regelmäßige Stücke zu ersetzen. Zum ersten Mal setzte er Shakespeares Dramen auf den Spielplan, im Jahre 1774 *Hamlet*, *Othello* und *König Lear* und dann auch *Macbeth* in Originalfassung. Dank Wahrs Initiative und seiner dramaturgischen Erfindungsgabe sah das Preßburger Publikum damals manche Stücke Shakespeares sogar früher als das Publikum in Österreich und in den deutschen Städten.

Ich habe das Theater des Fürsten Nikolaus Esterházy in seinem Schloß Eszterháza (Fertőd in Ungarn) erwähnt. Es beeinflusste das Entstehen und die Tätigkeit einer ganzen Reihe weiterer Schloßtheater in Ungarn. Aus einer beseelten Pflege der Musik in den Palästen und Schlössern der Aristokratie heraus entwickelten sich die Adelstheater. In der Epoche des Klassizismus wurde es Mode, daß sich der Adel eigene Musikkapellen hielt, Künstler förderte und Theatertruppen zu sich einlud. So errichtete z. B. Fürst Anton Grassalkovich einen Theatersaal in seinem Preßburger Palais sowie im Schloß in Iwanka (Ivanka pri Dunaji) und lud die Truppe des Theaterdirektors Christoph Ludwig Seipp ein, hier einige Vorstellungen zu geben. Bei Konzerten wirkten z. B. Karl Ditters von Dittersdorf und Joseph Haydn mit.

Die gräfliche Familie Károlyi besaß ein Theater in Tótmegyér (Palárikovo), die Batthyánys in ihren Schlössern in Rohonc und Hainburg, wo im Sommer die Zöllnerische Gesellschaft spielte, die während des Winters im Stadttheater in Preßburg wirkte. Der Primas Joseph Batthyány besaß eine Musikkapelle, an deren Spitze der Preßburger Anton Zimmermann. Verfasser mehrerer Singspiele, stand. Dem Namen der Familie Brunswick (Braunschweig) begegnen wir im Zusammenhang mit dem Namen Ludwig van Beethovens, der diese Familie in Unter-Krupa (Dolná Krupá) zu besuchen pflegte und bei den Konzerten im Theater, das neben dem Schloß stand, mitwirkte. Eines dieser Schloßtheater steht als einziges bis zum heutigen Tage in der Slowakei. Es ist dies das Theater im Park des Schlosses von Freistadt an der Waag (Hlohovec). Es wurde im Empirestil im Jahre 1802 von der Familie Erdődy erbaut. Die Mäzene der Theaterkunst in Preßburg waren die Pálffys. In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts ließen sie ein Theater unter der Preßburger Burg errichten. Es wurde noch im 19. Jahrhundert benutzt und diente der Stadt während des Baues des neuen Stadttheaters in den Jahren 1884–1886 als Interimstheater.

Besonders bedeutend war das private Theater des Grafen Johann Erdődy in seinem Preßburger Palais, in dem er die letzten Jahre seines Lebens verbrachte. In seinen Diensten stand eine Operngesellschaft, deren Leiter der Sänger Hubert Kumpf war. In den Jahren 1785–1788 setzte er eine beachtenswerte Zahl von Vorstellungen der besten Opern des damaligen europäischen Repertoires in Szene. Hier wurden die italienische Opera seria und Opera buffa in deutschen Übersetzungen, sowie das wienische Singspiel gegeben. Erdődy gestattete seiner Truppe ab und zu, Vorstellungen im Stadttheater zu geben. Dadurch hatte auch die breitere Öffentlichkeit die Möglichkeit, diese Vorstellungen zu sehen.

Die Erdődysche Preßburger Operngesellschaft begründete dann auch die Opernkultur in der heutigen Hauptstadt Ungarns, wohin sie nach dem Ableben ihres Patrons zog. Als Erdődy 1789 starb, engagierte nämlich der Theaterunternehmer von Pest und Buda, Sebastian Tuschl, sein Opernensemble nach Pest, wo bisher ausschließlich die Bullaische Schauspielertruppe auftrat. Erdődys Familie schenkte Direktor Kumpf

den gesamten Theaterfundus. In Pest wurde Kumpf gemeinsam mit den anderen Sängern Mitbegründer des neuen Stadttheaters.

In vielen Schloßkapellen jener Zeit wirkten böhmische und slowakische Tonkünstler. Am häufigsten fand man sie im Esterházy'schen Orchester in den Jahren, als es unter der Leitung Joseph Haydns stand. Der bekannteste von ihnen war Pavel Vranický. Nach seinem Abgang aus Eszterháza wirkte er als Kapellmeister bei Johann Esterházy in Galánta und war gleichzeitig als Dirigent am Wiener Hoftheater tätig. Bei Filip Batthyány in Hainburg arbeitete der Preßburger Kapellmeister František Tost, Verfasser der komischen Oper *Die Werbung auf dem Jahrmarkt*. Er war gemeinsam mit einigen weiteren böhmischen Komponisten Bahnbrecher des Werbungsstils. Seine Kantate *Aufruf an Ungarns edle Söhne* (1796) übersetzte der größte Dichter der ungarischen Aufklärungsepoche Mihály Csokonai Vitéz ins Ungarische. Dem entgegen vertonten die böhmischen und slowakischen Komponisten Gedichte der ungarischen Autoren der Aufklärungszeit, so z. B. der Preßburger Jan Spech Gedichte Sándor Kisfaludys, Mihály Csokonai Vitézs u. a., und er komponierte sogar nach Kisfaludys epischem Gedicht *Tátika* die Oper *Inez und Pedro* (1814). Der bedeutendste Beitrag der böhmischen und slowakischen Komponisten zur ungarischen Nationalkultur besteht jedoch in ihrem Anteil an der Schaffung des sogenannten neuungarischen Musikstils. Für sein erstes Stadium ist besonders der Werbungsstil typisch.

Auf die deutschen Bühnen in Buda und Pest brachte der ehemalige Theaterdirektor des Erdödy'schen Theaters Joseph Kumpf die Oper aus dem Repertoire der adeligen Theater, unter ihnen auch das Oratorium *Abraham und Isaak* von Josef Mysliveček. Als Mitglieder kleiner Nationen sympathisierten die böhmischen und slowakischen Künstler mit den national-politischen und kulturellen Anstrengungen der Ungarn in der postjosephinischen Zeit. Das beweist u. a. das Schauspiel *Stephan, der Erste König der Ungarn* von František Xaver Jiřík (auch Girzick oder Giržick), gedruckt in Pest 1792 und 1803. Jiřík wurde in Prag geboren und war während der ganzen Zeit seines Bestehens ein prominentes Mitglied des Erdödy'schen Ensembles. Er wirkte danach bis 1813 an den deutschen Bühnen in Buda und Pest als Solosänger, Regisseur und Operninspizient. Jiřík war ein erprobter Übersetzer italienischer Operntexte (Haydn, Mozart, Salieri u. a.), verfaßte eigene Singspiele, Textbücher, Ballette und sogar Schauspiele. Das erwähnte Stück *Stephan, der Erste König der Ungarn* dedizierte er „der edelmütigen ungarischen Nation“. Es diente später als Vorlage für das gleichnamige Aufklärungsstück *István, a magyarok első királya* des bedeutendsten ungarischen Dramatikers József Katona aus dem Jahre 1813. Jiříks Werk gehörte zu jenen Stücken, die das ungarische Publikum ins deutsche Theater locken sollte, aber es spiegelte auch sein aufrichtiges Interesse an den Ungarn wider, das er markant mit seinen Gastspielen bei Kelemens ungarischer Schauspielertruppe zum Ausdruck brachte. Auch sein Ballett *Hungarns Gastfreiheit*, das 1802 am deutschen Theater in Pest aufgeführt wurde, bringt seine Sympathien klar zum Ausdruck.

In den letzten zwanzig Jahren des 18. und zu Anfang des 19. Jahrhunderts existierte eine gewisse Rivalität zwischen dem älteren deutschen Theater in Ungarn und dem entstehenden neuen ungarischen Theater. Es ist interessant, daß die erste feurige Aufforderung zur Gründung des ungarischen Nationaltheaters aus dem deutschen Preßburg kam und das bereits zu einer Zeit, als es von dem ungarischen Berufstheater

noch keine Spur gab. Ihr Verfasser, der deutsche Kapitän Stephan Frenzel, adressierte 1779 seine in Preßburg erschienene Broschüre *Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater* an den hohen ungarischen Adel.

Die erwähnte Rivalität äußerte sich z. B. im Repertoire der Truppen, so wie ich es schon im Zusammenhang mit Jiřík erwähnte. Während die ungarische Kelemens-Gesellschaft nur Übersetzungen fremder Werke auf die Bühne brachte, behandelten viele deutsche Schau- und Singspiele Themen aus der ungarischen Geschichte. Als Beispiel nenne ich das Stück *Die Hunyadische Familie* des Preßburger Verlegers und Buchdruckers Simon Peter Weber, das die Seippsche Truppe 1792 in Preßburg in Szene setzte und das dann auch in der siebenbürgischen Hermanstadt (Sibiu) sowie in Pest und Buda aufgeführt wurde.

Das erste ungarische Singspiel *Pikkó hertzeg és Jutka Perzsi* stammt von dem Slowaken Jozef Chudý, dem ehemaligen Kapellmeister des Erdödyschen Opernorchesters. Das Textbuch verfaßte András Szalkay nach der bekannten Parodie Hafners *Prinz Schnudi und Evakathel*. Die Erstaufführung fand in Buda 1793 statt. Auch die erste ungarische Oper verfaßte ein Slowake, Jozef Ružička, der möglicherweise ein Nachkomme der böhmischen Exulanten war. Seine Oper *Béla futása* (Belas Flucht) mit dem Text von Kotzebue wurde 1822 in Klausenburg (Cluj) erstaufgeführt.

Erwähnenswert ist die Tatsache, daß auch die erste polnische Oper von einem slowakischen Komponisten stammt. Matej Kamenický (in Polen Maciej Kamiński genannt) verfaßte die Oper *Nędza uszczęśliwiona* (Beglückte Armut), deren Erstaufführung im Jahre 1778 in Warschau erfolgte.

Das war sicher kein Zufall, sondern das Ergebnis der Zustände in der damaligen Slowakei. Das Nationalbewußtsein unter dem slowakischen Volk begann sich erst viel später zu entwickeln. Der Adel war österreichisch oder ungarisch, das Bürgertum meistens deutsch. Die kleinen slowakischen Landleute traten im politischen Leben solidarisch mit dem ungarischen Adel auf, und die slowakischen Untertanen sowie die Armen in den Städten waren überwiegend Slowaken. Vor allem die Abwesenheit eines bewußten slowakischen Bürgertums und die ökonomische und kulturelle Rückständigkeit des Landes erklären u. a. die Tatsache, daß sich im Gegensatz z. B. zu Böhmen oder Ungarn in der Slowakei in der Zeit der nationalen Wiedergeburt ein berufsmäßiges slowakisches Theater nicht entwickeln konnte. Das slowakische Liebhabertheater erwachte erst viel später zum Leben. Als Jahr der Entstehung des slowakischen Laientheaters gilt allgemein das Jahr 1830, das Jahr der Erstaufführung Chalupkas *Kocúrkovo* (Krähwinkel). Auf die Bühnen der ständigen Stadttheater gelangte die slowakische Sprache nicht. Lange schien es, daß das slowakische Theater bis zum Auftreten Ján Chalupkas überhaupt nicht existierte. In letzter Zeit aufgefundene slowakische Dialoge, Auftritte und Schauspiele beweisen zusammen mit jenen, die schon bekannt waren, daß sich das slowakische Theater am Rande des fremdsprachigen schrittweise entwickelte, und daß Chalupka an diese Tradition anknüpfte.

Von der Mitte des 18. Jahrhunderts an entstanden in der Slowakei Theaterstücke, die zwar auf der Tradition des Schultheaters basierten, jedoch setzte sich neben der Volkssprache im Inhalt dieser Texte auch der profane Geist und die zeitliche gesellschaftliche Problematik durch. In der Form knüpften sie an die Volkspoetik an, brachten aber auch schon neue, progressive Ideen hervor.

Das erste dramatische Stück in slowakisch—tschechischer Sprache, das 1800 und dann nochmals 1810 im Druck erschien, war der Einakter *Dva buchy a tri šuchy* (Zwei Hiebe und drei Püffe) von Juraj Palkovič, Professor am evangelischen Lyzeum in Preßburg. Es ist eine Szene aus dem Leben eines slowakischen Dorfes, geschickt und lebendig verfaßt und eindeutig gegen die Herrschaften gerichtet. Palkovič wurde so zum ersten Dramatiker der slowakischen Literatur.

Das umfangreichste Stück aus der Zeit der dramatischen Anfänge vor Chalupka stellt das historische Drama *Rajnoha, zbojnícky hajtmán* (Rajnoha, der Hauptmann der Rebellen) aus dem Jahre 1823 Štefan Petruš dar. Es wurde nie gedruckt und wegen seiner Länge auch nie gespielt.

Dank den Lehrern und Schulrektoren sind in den neuentdeckten Sammelbüchern viele Dialoge und Auftritte erhalten, die das unoffizielle Literaturschaffen darstellen, das keine Hoffnung auf Veröffentlichung hatte, weil es in Opposition zu den ästhetischen Normen jener Zeit stand. Das Volk nahm es jedoch dankbar auf. Es stand ihm mit seiner Sprache sowie dem anspruchslosen, unterhaltenden Inhalt nahe. Die Autoren stammten aus dem Volke oder waren ihm verbunden, die Konsumenten waren die Schichten, aus welchen die Autoren stammten, die überwiegend anonym blieben. Aus allen diesen Gründen wurde dieses Volks-, Halbvolks- aber auch künstliche Schaffen als minderwertig eingeschätzt und als eine Rand- und Peripherieangelegenheit betrachtet, der man keine Aufmerksamkeit widmete.

Den Boden für die offizielle Anerkennung der Volkspoetik als künstlerischem Schaffen gleichwertig dem künstlichen, bereiteten Bohuslav Tablic und nach ihm besonders Pavel Jozef Šafarik und Ján Kollár. Der Höhepunkt dieser Bemühungen war die bahnbrechende Tat Kollárs mit der zweibändigen Edition *Národné spievanky čili Písne světské Slováku v Uhrách* (Volksgesänge oder Profane Lieder der Slowaken in Ungarn, Buda 1834—1835.).

Aus Zeitmangel konnte ich an dieser Stelle nur eine ganz kurze Übersicht geben. Jedoch hoffe ich, daß es ausreicht, um feststellen zu können, daß die Epoche der zweiten Hälfte des 18. und der Anfang des 19. Jahrhunderts in der Slowakei auf dem Gebiet der Kultur vielfältig war und interessante Aspekte hervorbrachte. Es ist immer noch sehr wenig bekannt, daß sich viele Böhmen und Slowaken so aktiv am Schaffen der deutschsprachigen und besonders der ungarischen Theater- und Musikkultur jener Zeit beteiligten. Zu der Entwicklung und Entfaltung dieser Kulturen trugen sie nicht nur als Reproduktions-, sondern auch als schöpferische Künstler bei. Es sind hier wenigstens die Namen wie F. J. Bulla, P. Vranický, F. Tost, J. Spech, J. K. Vaňhal, J. Mysliveček, F. X. Jiřík, J. Chudý, J. Ružička oder V. Jírovec zu erwähnen. Sie sympathisierten mit der nationalen Bewegung der Ungarn und unterstützten sie aktiv. Dementgegen fanden sie Unterstützung für ihre eigene künstlerische Tätigkeit in dem wohlwollenden Milieu Ungarns und machten sich auch im künstlerischen Leben des damaligen Österreich geltend.

Ich habe erwähnt, daß sich neben der offiziellen Theaterkultur langsam und unauffällig die slowakische Dramatik entfaltete, die mit der Volksdichtkunst zuerst eng verbunden war, aber auch schon neue progressiven Ideen, sogar die Ideen der Französischen Revolution, widerspiegelte. Diese unoffizielle Dramatik, halb volkstümlich,

halb künstlich, schaffte die Grundlage für das Entstehen der slowakischen dramatischen Literatur.

Literatur

- Cesnaková-Michalcová, M.: *Premeny divadla – Inonárodné divadlá na Slovensku do roku 1918.* (Theatralische Verwandlungen – Geschichte des fremdsprachigen berufsmäßigen Theaters in der Slowakei bis 1918.) Bratislava, 1981.
- Cesnaková-Michalcová, M.: *Die Musik auf den slowakischen Bühnen im 17. und 18. Jahrhundert.* In: *Musik des Ostens* 6. Kassel–Basel–Tours–London, 1971, S. 57–87.
- Cesnaková-Michalcová, M.: *Operná spoločnosť grófa Erdődyho v Bratislave 1785–1788.* (Die Operngesellschaft des Grafen Erdődy in Preßburg 1785–1788. *Hudobný život* 10, 1978, Nr. 14–16.
- Cesnaková-Michalcová, M.: *Simon Peter Weber.* In: *Magyar Könyvszemle* 94, 1978, Nr. 2, S. 134–143.
- Pražák, R.: *Čeští umělci v Uhrách na přelomu 18. a 19. století.* (Die böhmischen Künstler in Ungarn an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert.) In: *Slovanský přehled* 1969, Nr. 5, S. 344–351.
- Pražák, R.: *Čeští divadelní umělci na německém divadle v Budíně a v Pešti na přelomu 18. a 19. století.* (Böhmische Theaterkünstler an deutschen Bühnen in Buda und Pest an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert.) In: *Otázky divadla a filmu* (Theatralia et cinematographica), Brno 1970, S. 63–78.
- Staud, G.: *Adelstheater in Ungarn (18. und 19. Jahrhundert).* Wien, 1977.

ÁKOS DÖMÖTÖR (*Budapest*)

Das ungarische Predigtexempel im 18. und 19. Jahrhundert

In den vergangenen Dekaden hat sich die Aufmerksamkeit der Folkloristen (der Literaturhistoriker) berechtigterweise dem reichen Material der Predigtsammlungen zugewendet. Das illustrative Material, das Exempel, mag das Verständnis der folkloristischen Vorgänge fördern. Gleichzeitig ist das Exempel ein Modellbegriff für die folkloristische Analyse. Es ist eine viele Gattungen vereinigende narrative Kategorie, in der die eklektischen Prinzipien der Prediger und ihre zusammenfassenden Methoden ausgezeichnet studiert werden können. Das Exempel ist aber nicht nur Ausdruck, sondern auch sprachliche Handlung, weil der Prediger infolge der Verwirklichung der „imitation Christi“ sich mit dem Gedanken des Erlösers identifiziert, sogar die körperliche Realisation des Geistes geworden ist. Also weist in diesem Modellbegriff das strukturbildende Mittel auf das der Realität zugewendete prinzipiengruppierende System hin. Die illustrativen Bilder entfalteten sich laut Muster in der Gemeinde. Hier spielten die logische Analogie, das Zaubermittel des Barocks und der Renaissance, literarischer und artistischer Witz und der der Zuhörerschaft aufgezeigte allegorisch-typologische Spiegel eine Rolle. Das Studium des Lebens und der Zusammenhänge der christlichen Exempel ist ein wichtiger Teil der Wirkungsgeschichte. In Anbetracht der gewaltigen Fülle von Predigten beschränke ich mich auf die ungarischen protestantischen Exempel und ziehe meine Folgerungen aus diesem Material.

Die Exempelgeschichte kann im 18. und 19. Jahrhundert in zwei Perioden geteilt werden. Die Verkündung des Evangeliums der protestantischen Orthodoxie gestaltete sich zu Beginn des 17. Jahrhunderts mechanisch. Die Prediger wählten die Realien, die leicht verständlichen, der Illustration dienenden Exempel, mechanisch aus. Sie stellten solche her oder suchten derartige Exempel, die als illustratives Material mehreren Themen dienten. In der Predigt des Altprotestantismus war die Häufung der Exempel üblich. Die Prediger erwähnten nicht nur ein Exempel, sie schufen ganze Exempelketten. Eine zeitlang entzückten sie damit die Zuhörerschaft, die Phantasie der Gläubigen wurde damit aufgepeitscht.

In der Mitte des 17. Jahrhunderts blühte im Ausland der Pietismus, der sich mit dem Bestreben meldete, die intellektuelle, emotionelle Religiosität zu vertiefen. In der Verkündung des Evangeliums des Pietismus hörte der Erzählcharakter der früheren Exempel auf. Die Exempel verwandelten sich in surrealistische Bilder – die schwerfällige Epik wandelte sich zu ätherisch-zwangloser Lyrik. Die Zahl der verwendeten Exempeltypen ließ nach.

Im Zeitalter der Aufklärung entstand die rationale Theologie und verbannte für eine gewisse Zeit die Exempel vollständig aus den protestantischen Predigten. Dadurch

kam es im Gebiet der Aufmerksamkeitserweckung zu einem Vakuum. Immer größer wurde der Bedarf für „geistige Gewürze“. Die ausnahmsweise vorkommenden Exempel wurden oft in das Exordium verwiesen, und damit die Gemeinde nicht zwei Predigten auf einmal hören soll, durfte nur ein Exempel zitiert werden.

In Anbetracht der ungarischen protestantischen Exempelgeschichte der beiden oben erwähnten Jahrhunderte kann eine verhältnismäßig akzeptable Gruppeneinteilung gebildet werden. In der ersten Gruppe können jene biblischen Geschichten erwähnt werden, deren in Variationen auftretende Häufigkeit die Knotenpunkte der kirchlichen Traditionsprozesse aufweisen. Verglichen mit katholischen Exempel ist das Vorkommen von Exempel des alten Testaments bei den Protestanten häufiger.

In dem aufregenden Wirrwarr der Erzählungen vermischten sich verschiedene mythische Schichten. Im 18. Jahrhundert, aber auch noch später, erwähnten einige kirchliche Autoren Exempel aus dem Kreis der griechischen Mythologie. Ariadnes Faden, Jephtha und Tochter, der Gesang der Sirenen, Tantalus' Qualen, die Gestalt Sisyphos und andere, waren beliebte Exempel von György Verestói, Dávid Barczafalvi Szabó oder Zsigmond Ketskeméti.

In einem Teil der Exempel drückten sich gewisse Utopien aus. Die nebelhafte Andeutung der Umriss der wunderbaren Welt brachte bei einigen biblischen Exempel eine Annäherung an die Märchen mit sich. In dem Phantastikum der märchenhaften Wunschwelt verwirklichte sich die ideale Vorstellung perfekt, während im Spiegel der mythischen Erzählungen des alten Testaments die unmoralische Welt sich verwandelte oder in ihrer Tragödie vernichtet wurde. (Märchen und Sagen habe ich in die dritte Gruppe der Exempel eingereicht.)

Enorm viele der protestantischen Exempel stammten aus der Antike; sie kamen im Laufe des 17. Jahrhunderts häufiger vor, während sie im 19. Jahrhundert immer rarer wurden. Die antiken Erzähltypen zeigten die Hauptfigur in einer besonderen Situation. Im Exempel über das Schwert des Damocles saß anstatt des Herrschers für kurze Zeit ein Untertan auf dem Thron und wie es in dem aus der Geschichte entstandenen Spruch heißt: hing sein Leben an einem Haar. In der Apelles-Anekdote sagte ein Schuster als Kunstsachverständiger eine Kritik aus. Artemisia blieb der Asche ihres verstorbenen Gemahls genauso treu als ob ihr angebeteter Gefährte noch am Leben wäre. Mit Belisar trat der zum Bettler gewordene Heerführer vor uns, Julius Caesar wurde gerade von seinem besonders geliebten Ziehsohn ermordet, Cincinnatus wurde vom Pflugsterz zum Heerführer geholt. Im Falle Codrus und Curtius wählten gesunde Jünglinge anstatt das Leben den Tod. Im Falle von Damon und Pythias hoben die zwei jungen Gauner die Treue zueinander aus dem Tagtäglichen.

Aus der Anführung der antiken Beispiele wird klar, daß die Gestalten und ihre Funktionen einander nicht entsprechen. In anderer Formulierung: das protestantische Exempel „kreierte“ die Ästhetik der Besonderheit so, daß sie die Gestalten und den zu ihnen gehörenden Funktionskreis voneinander trennten. Dieser Vorgang erbrachte gleichzeitig den spannungserhöhenden Effekt der antiken Erzählbeispiele.

Das allgemeine moralische Bestreben, den Inhalt der Verkündung des Evangeliums zeigten diese Exempel in der Ästhetik des Besonderen. Die in das Besondere eingebettete allgemeine Idee lenkte die Aufmerksamkeit auf das zu befolgende Handeln und die Entwicklung der Verhaltensform.

Auch in der Kompositionsweise rechneten die Prediger mit dem Wirkungsmechanismus der Exempel. Die Gestalten wurden in ihren Taten, in den Folgen und der Kontinuität ihrer Taten vorgeführt. Die in der Illustration manifestierte Dreifachheit verstärkte die agitative Kraft der Exempel.

In der Zusammenstellung machte sich die Antonomie oft geltend: Beispiele mit positivem und negativem Zeichen wechselten einander ab. Die Aufforderung zu folgen und das Ziel der Abschreckung folgten einander in den Illustrationen. Zur Erhöhung der Wirkung wurden manchmal Exempel mit gleichem Zeichen aufeinandergehäuft.

Eine separate Gruppe bilden Teufelserzählungen. Aus Hondorffs *Promptuarium exemplorum* zitierten Péter Nádudvari und István Gombási solche Geschichten. Abgesehen von der kurzen Hondorff-Geschichte, von Zsigmond Ketskeméti zitiert, wurden die Teufelsgeschichten im 19. Jahrhundert nicht mehr erwähnt. Der Köhler und der Teufel sind aus Predigten des 17. Jahrhunderts bekannt, das Beispiel kam in ungarischen Kalendern des 19. Jahrhunderts und in Fazetiensammlungen vor. Die Erwähnung des mittelalterlichen Exempels Antigonus und Cynitus war eine Ausnahmeerscheinung in Áron Kis' Predigt, da das Thema in der Anekdotensammlung des katholischen Mönches Dvorzak bereits als „Schwank“ vorkommt.

Im 19. Jahrhundert formulierte sich anhand der Praxis der vorangegangenen Dekaden das Prinzip, daß zwecks Erläuterung des Wortes die Anwendung der „religiösen Dichtung des Orients“ unter den Beispielen zu empfehlen ist. So erwähnte Zsigmond Ketskeméti eine Geschichte aus dem jüdischen Glaubenserzählungsschatz, die folgendermaßen lautet: In der Arche Noah wurde in der Nacht mit einem riesigen Diamanten geleuchtet. Márton Czelder entnahm eine Erzählung dem Midrasch über den rückkehrenden Rabbiner, dem seine Frau rücksichtsvoll und in tiefem Glauben die fürchterliche Nachricht über den Tod ihrer beiden Kinder mitteilt. Auf demselben Wege gelangte in die Predigt die Legende des Heiligen Felix Nola aus den *Acta martyrum et sanctorum*. Der Heilige wurde durch das über den Eingang der Höhle gewobene Spinnewebe vor seinen Verfolgern gerettet.

Einige der Exempel sickerten also in die Predigten zurück, es erschienen sogar neue Beispiele in der Verkündung des Evangeliums. Ádám Kiss und andere griffen mit Vorliebe auf die Anekdote über Friedrich den Großen und Voltaire zurück. Ihre Verkündung des Evangeliums förderte die Verbreitung des wohlbekannten Ausspruchs Friedrich des Großen „Die Orange wird ausgepresst und die Schale weggeworfen“ in den Redewendungen und als geflügeltes Wort.

Im Exempel des Gefangenen von Venedig wurde in der Reformationszeit der Weisenspruch des Talmuds mit einem tatsächlichen Fall verbunden („Herr, schütze mich vor meinen Freunden, gegen meine Feinde verteidige ich mich schon allein“). Die Volkstümlichkeit des Spruches beweist, daß auch Bálint Kiss und Sándor Péterfi ihn in ihren kirchlichen Werken benutzten.

Die „zeitnahe“ Analogie vom Land der Feen wurde das neue Atlantis, der geheimnisvolle Erdteil. Seine Bewohner benahmten sich anders als die übrigen Sterblichen. Lajos Lévy brachte den Spruch „Jeder trägt sein eigenes Kreuz“ mit dem merkwürdigen Traum einer Frau in Zusammenhang.

Orientalische Themen blieben weiterhin beliebt. Lajos Medgyes trug als die Lehre Zarathustras vor, daß die Seelen auf der Brücke des Tschinewad durch einen

Flammenstrom zwischen menschlichen Knochen überqueren müssen. So breitete sich vor den Gläubigen die orientalische Variante der Hölle von Sodom aus: die Sünder fielen von der Brücke in die Tiefe. In der Parallele der Brücke des Tschinewad ließ Loth die Bewohner von Sodom nicht im Stich, sondern versuchte, mit ihnen zusammen zu fliehen. Die orientalische Parallele schloß die Sünder aus dem Prozeß des Fliehens nicht aus. Der Gnadenzustand wurde im Verlauf des Fliehens erreicht.

Die Berufung auf die Thesen Konfutses, die Erwähnung des Dalai-Lama führte zum Aufwerfen von Frage der Seelenwanderung. Sándor Péterfi gab in einem seiner Exempel die Seelenwanderung als die These Pythagoras bekannt. Dieses Thema war in der Welt der protestantischen Exempel nicht unbekannt. Sie kam bereits im 16. und 17. Jahrhundert bei den deutschen Theologen, allerdings mit etwas Malice, vor. Der eine protestantische Prediger zitierte im 19. Jahrhundert die Seelenwanderung aus dem Volksglauben, Kálmán Könyves Tóth ergänzte die orientalische Thematik der Exempel, indem er die chinesischen Papierdrachen erwähnte.

Um die Mitte des 19. Jahrhunderts wird in den protestantischen Exempel der Verkündung des Evangeliums die Figur Alexander des Großen von jener Napoleons eingenommen. Der in zahlreichen Abenteuern teilnehmende französische Kaiser diente sowohl als zu befolgendes Beispiel als auch der Abschreckung, genau wie es der antike Welteroberer tat. Bálint Kiss erwähnt aus der Geschichte, daß Napoleon die alten Privilegienurkunden vernichtete. Der aufgeklärte Herrscher bezog sich dabei darauf, daß die Rechte von der französischen Nation stammen. Pál Török bezog sich hingegen auf den Dialog Wieland–Napoleon, in dem der große Dichter die Zweifel Napoleons hinsichtlich der historischen Tatsache der Existenz des Erlösers nicht billigte.

Die merkwürdigen Fälle des 19. Jahrhunderts ersetzten die antiken Beispiele des 16. und 17. Jahrhunderts. Ein dem Alltag entnommenes, von emotionalem Effekt geladenes Exempel József Székács' illustrierte die biblische Lehre. Demnach bewahrte ein Soldat Cromwells bis zu seinem Lebensende seine von einer Kugel zerrissene Bibel. Er bekannte, daß er der Heiligen Schrift sein Leben auf Erden als auch das ewige Leben verdankt.

Die zum rationellem Denken verhelfende Empirie erklärte Lajos Lévy in einem seiner Exempel. Laut diesem erkannte Karl V. im Alter, dass er nicht einmal zwei hölzerne Uhren einander anpassen kann und daraus zog er weitgehende Folgerungen hinsichtlich seiner Herrschaft.

Die protestantische Verkündung des Evangeliums erklärte die moralische Kunde der Bibel mit Hilfe von Beispielen aus dem Leben. Eines der illustrativen Beispiele versuchte mit der Feuersbrunst von Boston die Kontinuität der Vernichtung von Sodom bis in die Gegenwart zu veranschaulichen. Das andere Exempel brachte durch die frühe amerikanische Auswanderung die Lehre der Flucht des in christlicher Denkweise lebenden Menschen in die Nähe der Gegenwartsgeschichte.

Im Laufe des 19. Jahrhunderts änderte sich der Charakter der Exempel vollständig, genauso wie auch die Methode der Selektion. Die Typenketten, die Kombinationsreihen der Exempel, die sich während früherer Jahrhunderte gebildet hatten, lösten sich auf. Dieser Prozeß des Auseinanderfallens konnte bereits im 18. Jahrhundert in immer rascher werdendem Tempo beobachtet werden. In den Predigten des 19. Jahrhunderts blieb nur noch je ein traditionelles Exempel als selbstständige Erzählung

erhalten. Zur gleichen Zeit gestalteten sich die Beispiele zu literarischen Ausdrücken, verkürzten sich zu Hinweisen von ein paar Worten oder gestalteten sich zu Spruchvergleichen. Die traditionellen Erzählungen wurden durch tatsächliche Fallberichte, aus dem Alltag genommene Beispiele ersetzt. Die Ästhetik der Besonderheiten der antiken Geschichten verlegte sich auf überraschende Geschehnisse des Alltags. Von dem Wiener „selbstbeweglichen Wagen“, der Verwendung des Abfalls der europäischen Großstädte bis zu den amerikanischen Riesenvögel waren es diese herumschweifenden Beispiele, die die inhaltliche Änderung des illustrativen Materials der ungarischen Predigten des 18. und 19. Jahrhunderts prägten. Manchmal bedeutete die Verkürzung der Exempel eine gewisse Komprimierung. Sie wurden zu Komprimaten von Sprichwörtern, Aphorismen und fliegenden Worten von bekannten Erzählungen. Zur Veranschaulichung der Anregung des Evangeliums suchten die Prediger des 18. und 19. Jahrhunderts neues Erfahrungsmaterial und abwechslungsreiche Methoden.

ISTVÁN FUTAKY (Göttingen)

Die Universität Göttingen und ihre Studenten aus dem Karpatenraum im 18. und 19. Jahrhundert

Die 1734 im Geiste der Aufklärung gegründete und 1737 mit der feierlichen Inauguration offiziell eröffnete Georg-August-Universität zu Göttingen¹ hatte von Anfang an mit vollem Recht den Ruf einer Reformuniversität. Sie war die erste Hochschule auf deutschem Boden, in welcher die theologische Fakultät das Aufsichtsrecht über die anderen verlor, sie blieb lange Zeit die mit Abstand am besten ausgestattete Universität in Mitteleuropa, in ihr wurde die Freiheit der wissenschaftlichen Forschung und Lehre auch in politisch schwierigen Zeiten bewahrt. Dem geistigen Vater und ersten Kurator der Georgia Augusta, Gerlach Adolph Freiherr von Münchhausen, Staatsminister des welfischen Fürstenhauses in Hannover, gelang es schnell, führende Gelehrte für die neugegründeten Lehrstühle zu gewinnen, von denen nicht wenige bald europäischen Ruhm genossen.² So ist es verständlich, daß der kulturpolitisch engagierte Staatskanzler am Wiener Hof, Wenzel Anton Fürst von Kaunitz-Rietberg – dieses Beispiel unter vielen wählte ich angesichts unserer Kongreßstadt –, 1771 den Hofsekretär Johann Melchior Edlen von Birkenstock auf eine Studienreise nach Göttingen u. a. mit dem mutmaßlichen Ziel entsandte, herauszufinden, ob der eine oder andere Professor geneigt sei, in die Kaiserstadt zu übersiedeln. Die von Alphons Lhotsky, dem Herausgeber des vom 13. Februar 1772 datierten Birkenstockschen Berichtes vermuteten Bemühungen brachten kein Ergebnis, denn was die Gelehrten zum Verbleib in der Leinestadt bewegt, sei – so hieß es – „die ungestörte, ruhige Lebensart, der Vortheil, eine der auserlesensten Büchersammlungen wie seine eigene auf der Bibliothek oder zuhause zu nutzen und in jeder Art Kenntnissen einen vollkommen bewanderten Mann sogleich um und neben sich zu finden, die Liebe und Achtung der Studierenden aus allen Ländern, die stete Ermunterung von Seite des Ministerii und des Königs, die treffliche Policey, die gelinde Verfassung des Landes und dieser Gelehrten Republik, die Unabhängigkeit, die gute Bezahlung“ (Lhotsky 81).³

Der von Birkenstock erwähnte freie Zugang zu den Beständen der Universitätsbibliothek war eine der in Göttingen verwirklichten Reformen. Die öffentlichen Bibliotheken, darunter auch die der Universitäten, führten anderswo ein Schattendasein: ihre Buchbestände waren gering – die Universitätsbibliothek Halle z. B. besaß 1780 nur 12000 Bände –, eine Benutzung fand kaum statt. Dagegen standen in Göttingen bereits 1765 60000 Bände zur freien Benutzung bereit, und zwar nicht nur für die Professoren, sondern auch für die Studenten.⁴

Der Ruf der neuen Universität, über die ein dänischer Jura-Student bereits 1754 schrieb, daß sie „in Teutschland diejenige ist, auf welcher man am meisten erlernen

kann, weil man hier nicht allein eine Auswahl der geschicktesten Lehrer antrifft, sondern auch in solchen Wissenschaften Unterricht findet, an die man anderer Orten nicht einmal gedencket", zog zunehmend mehr Studierende an. „Zwischen 1751 und 1755 hatte Göttingen durchschnittlich 650 Studierende und nahm damit nach Halle (918), Jena und Leipzig den vierten Platz unter den deutschen Universitäten ein. Zwanzig Jahre später war der erste Rang auch der Zahl nach unbestritten" (Kamp 12, 20).

Zahlreiche Studenten kamen aus dem Ausland. Zur Zeit der Berichterstattung des Hofsekretärs Birkenstock besuchten nahezu 700 „Ausländer" aus ganz Europa, einige sogar aus Amerika, die Göttinger alma mater (Lhotsky 76). Die hohe Anzahl von „Ausländern" erklärt sich freilich dadurch, daß nur die aus dem Kurfürstentum Braunschweig-Lüneburg stammenden studiosi als „Inländer" galten. Der Anteil der eigentlichen Ausländer war und blieb aber auch so verhältnismäßig groß. „Eine höhere Anzahl von Ausländern aus den entferntesten Theilen Europa's, und selbst aus den anderen Welttheilen, findet sich wohl nirgends: gewiß kein geringer Vortheil für Göttingen!" – stellte der anonyme Verfasser eines 1813 in Göttingen herausgegebenen Studienführers fest, und er fuhr fort: „Denn gewöhnlich bringen diese das meiste Geld hierher und bewirken einen größeren Verkehr. ... Der Zusammenfluß so vieler Nationen und Völker wirkt gewiß nicht unbedeutend auf die Bildung, auf die Bereicherung der Kenntnisse und Erfahrungen der Studirenden selbst, und schon die Bekanntschaft mit Ausländern ist oft interessant und nützlich" (*Der Göttinger Student* 25).

War diese Feststellung aus Göttinger Sicht berechtigt, so galt sie auch umgekehrt. Als der junge ungarische Edelmann Gergely (Gregor) von Berzeviczy 1782 über seine Studienpläne der Mutter berichtete und sie um deren Unterstützung bat, argumentierte er ähnlich. „Nach meinem Aufenthalt in Pest – schrieb er – dünkte ich für nöthig, die Staats Wissenschaften zu studieren ... Dies geschähe nun entweder in Wien, oder weit besser und weit lieber in Göttingen, aus dieser Ursach weil dort beständig von allen Nationen aus den Ritter-Stand zu finden sind, und weil man sich folglich dort, eine grosse Völcker Kenntniss, nebst andern erwerben kann; und weil endlich sehr viele von den jetzigen jungen Protestanten dahin zu gehn gesonnen sind" (H. Balázs 252).

Mit dem letzten Argument hat Berzeviczy eine weitere, unübersehbare Eigenschaft der Georg-August-Universität angesprochen: sie wurde vorwiegend von Protestanten besucht. Ungeachtet dessen herrschte an dieser hohen Schule konfessionelle Toleranz, die auch im Bericht für den Fürsten Kaunitz-Rietberg lobend hervorgehoben wird. Es heißt darin u. a., daß es in Göttingen fünfzig Katholiken gebe, die ihres Glaubensbekenntnisses wegen nicht die geringste Benachteiligung erfahren, ihrem Gottendienst „ganz ohngestört, sehr regelmäßig, fleißig und erbaulich" obliegen (Lhotsky 78).

Der Wunsch des ehrgeizigen Berzeviczy ging in Erfüllung: zusammen mit einem Freund durfte er 1784 nach Göttingen reisen. Kennzeichnend für die Wertschätzung des Studiums an der Georgia Augusta in Kreisen des protestantischen Adels in Ungarn – und wie wir sehen werden, auch in Siebenbürgen – ist das Empfehlungsschreiben, welches die beiden Jünglinge dem namhaften Göttinger Historiker August Ludwig Schlözer überreichten. Der Briefautor, Baron Sándor (Alexander) von Prónay, verbrachte selbst vom Mai 1782 an ein Jahr als Jura-Student in Göttingen, und nun schrieb er: „Dem Himmel sey Dank! Göttingen hört nicht auf, die Lehrerin Ungarns

– die Hauptquelle unserer Aufklärung und Kultur zu sein⁵; unsere dasige Landsmannschaft stirbt nicht aus. Wir schicken Ihnen einen treflichen Nachwuchs an diesen zwei braven jungen Cavalieren, Baron Podmaniczky und Herrn von Berzeviczy. Diese Zeilen sollen die Ehre haben, diese meine zween Freunde bei dem Herrn Hofrath aufzuführen, und für sie diejenigen Gütigkeiten von Ihnen zu erbitten, deren Sie mich und alle meine Nazion gewürdigt haben. Ich kann nicht genug Antheil nehmen an dem Glücke dieser zwei Herren, daß sie itzt Erlaubniß vom Hofe erhalten haben, daß sie nach Göttingen gehen und es vielleicht länger genießen werden, als ich es thun konnte” (Fehlig 92 f.).⁶

Prónay sprach nicht ohne Grund vom Glück der Freunde, vom Wiener Hof die Reiseerlaubnis erhalten zu haben, denn ungehindert ins Ausland zu reisen, zumal an eine protestantische Hochschule, war im Habsburger Reich zur damaligen Zeit nicht selbstverständlich. 1725 wurde der Paßzwang eingeführt, ab 1748 mußten die Ausreisewilligen nachweisen, daß ihr Studium bis zum Abschluß finanziell gesichert ist. Mit den Angelegenheiten des Auslandsstudiums befaßten sich nicht die Selbstverwaltungsorgane Ungarns und Siebenbürgens, die Komitate und die Gemeinden, sondern Ämter der Wiener Zentralverwaltung: in Wien die Ungarische und die Siebenbürgische Kanzlei, in Ungarn selbst der Statthalterrat, in Siebenbürgen das Gubernium. Verbote und Erleichterungen wechselten je nach der politischen Lage. Die Beschränkungen und Verbote wurden mit der Gefahr des Einsickerns von staatsfeindlichen und aufklärerischen Ideen und mit wirtschaftlichen Überlegungen begründet (vgl. Szent-Iványi 565 f.).

Sándor (Alexander) von Podmaniczky studierte Jura, Berzeviczy Staatswissenschaften an der Georgia Augusta. Nach zwei Jahren verließen sie Göttingen und unternahmen längere Reisen in Europa, deren Ziel u. a. die persönliche Bekanntschaft mit berühmten Männern der Zeit war.⁷ Während seines Aufenthaltes in Göttingen berichtete Berzeviczy der Mutter in deutschen Briefen laufend über seine Erlebnisse und über Gedanken, die ihn beschäftigten. „Meine Pflicht ist es – schrieb er einmal –, mir den hiesigen kostbaren Aufenthalt so viel als möglich nützlich zu machen. Es ist nicht meine Absicht, ein Gelehrter zu werden ... Ich will mich bloß zum aufgeklärten, thätigen Mann bilden, der seinem Vaterlande und seinen Mitmenschen nützlich werden kann”. (Berzeviczy 26). Er schilderte das Leben in der Universitätsstadt – freilich aus der Sicht eines dem „Ritter-Stand” gehörenden Mannes, der auch hier Umgang mit den besseren Kreisen hat: „Die hiesige Welt machen eigentlich die 40 Professoren und die Burschen aus, die letzteren über 900. Die Woche über studiert man, am Sonnabend ist öffentliches Concert, am Sonntag entweder Gesellschaft oder geladener Ball. ... In der Gesellschaft wird gespielt L’hombre, Wist, ein englisches Spiel, Tarok, Vingtun u. s. w. Am Picknick wird getanzt, zuerst Menuett, dann immerfort englisch und Cotillon. Man soupiert alsdann, die Damen sind frei, die Chapeau’s müssen alles bezahlen. Außerdem sind alle Mittwochs Clubs, nur für Herren, wo man die gelehrtesten Discourse hört. ... Mit den Professoren Schlözer und Feder bin ich am besten bekannt. Bei ersterem habe ich schon gespeist. Er ist ein außerordentlicher Mensch, etwas finster, aber doch angenehm und sehr frei. Gott! was er alles in seinem Collegio sagt und er wäre imstande es auszusprechen, wenn selbst der Kaiser zugegen sein würde” (Berzeviczy 18).⁸

Die Erwähnung des intimeren Kontaktes zu akademischen Lehrern sollte nicht

überraschen, er war i. a. viel persönlicher als im heutigen Massenbetrieb. Der private Umfang stand in geregelten Bahnen allen Kommilitonen offen. Im schon zitierten Studienführer lesen wir: „Der Umgang mit den Professoren ist unstreitig oft sehr angenehm und belehrend; und Viele derselben haben die Artigkeit, zu jeder Zeit den Studenten freyen Zutritt zu gestatten. Die gewöhnlichste Zeit ist des Mittags zwischen 11 und 12 Uhr, wo man eigentlich Empfehlungsbesuche macht, und des Abends von 6 bis 8, wo man gewöhnlich zu einer Tasse Thee ins Zimmer der Frau Professorin geführt wird“ (*Der Göttinger Student* 10). Auch der ungarische Theologe János Kis, der 1791 nach Göttingen kam, schrieb in seinen Erinnerungen darüber: „[Auch] den namhafteren Professoren statteten wir häufig zu dritt, zu viert oder mehreren, hauptsächlich sonntags und an Feiertagen zwischen elf und zwölf vormittags einen Besuch ab, oder besser gesagt, machten wir unsere Aufwartung“ (Kis 104). Man fand auch nichts dabei, wenn ein wohlhabender Student Professoren bewirtet hat. István Halmágyi, der als Student und zugleich Sekretär des jungen siebenbürgischen Aristokraten Pál von Teleki 1752 in Göttingen weilte, verewigte eine solche Begegnung in seinem Tagebuch: „Die besten der Professoren waren unsere Gäste. Das Mittagessen gab der Tractir der Londonschänke, Saltzenberg, für 12 Taler für 12 Personen. Das Obst kostete circa 3 Taler. ... Die Professoren saßen bis vier Uhr bei Tische und tranken tüchtig vom Tokaier Wein“ (Halmágyi 524).

August Ludwig von Schlözer war derjenige Göttinger Hochschullehrer, dessen Veranstaltungen während seines langen Wirkens an der Universität die meisten Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen besucht haben. Nach den Forschungen der Göttinger Philologin Maria Pettrits⁹ gab es zwischen 1772 und 1802 kein einziges Semester, in dem nicht Hörer aus dem Karpatenraum in seinen Vorlesungen über Geschichte, Politik, Statistik bzw. in den sogenannten Zeitungs- und Reise-Collegien beiwohnten. Durch seine zahlreichen Schüler aus den „beiden Vaterländern“ – „a két haza“: ein seinerzeit beliebter Ausdruck für die Bezeichnung von Ungarn mit Siebenbürgen – hat zweifellos Schlözer den nachhaltigsten und vielseitigsten Einfluß auf das geistige und politische Leben in beiden Staatsgebilden ausgeübt. Wie die in Göttingen aufbewahrten Hörerlisten¹⁰ zeigen, rekrutierte sich seine Hörschaft etwa zur Hälfte aus den Reihen des Hoch- und mittleren Adels. Nach der Zählung von Dezső Dümmerth, der dem Göttinger Einfluß auf das ungarische Geistesleben eine gründliche Studie gewidmet hat, sind von den insgesamt 494 Studierenden, die aus Ungarn und aus Siebenbürgen zwischen 1734 und 1837 nach Göttingen kamen, 67 der führenden gesellschaftlichen Schicht ihrer Heimat zuzurechnen (Dümmerth 7). Ihre Namen kommen fast ausnahmslos in Schlözers Hörerlisten vor.

Gemäß der Ausrichtung ihres Studiums strebten diese Adlige – wenn überhaupt – höhere Beamtenstellen im Verwaltungsapparat der Monarchie an. Zu ihnen gehörte beispielsweise der spätere Statthaltereirat Baron József (Joseph) von Podmaniczky, ein Onkel von Berzeviczys Freund. Bei Schlözer hörte er zwischen 1776 und 1779 Politik, Weltgeschichte, Europäische Geschichte, Statistik, und er nahm auch am „Zeitungs-Collegium“ sowie an einem „Privatissimum“¹¹ teil. Ein anderes Beispiel, diesmal zugleich für die horizontweiternde Wirkung des großen Historikers in nationalen Fragen, ist der Fall des oberungarischen Adligen János (Johann) von Fejes. 1795 als „Hungarus“¹² immatrikuliert, studierte er bei Schlözer Politik und nahm an seinem

„Reise-Collegium“ teil. Zurückgekehrt in das Komitat Kis-Hont wirkte er in der Verwaltung der lutheranischen Kirche, gründete 1808 eine literarische Gesellschaft, in deren Zusammenkünften die Mitglieder ihre slovakischen, lateinischen, ungarischen und deutschen Arbeiten vortrugen (Szinyei III. Sp. 282–286). Nach Domokos Kosáry, der ihn als Jan Fejes erwähnt, war er einer der Pioniere der slowakischen Sprach- und Literaturbewegung (Kosáry 522).

Mehrere aus einfacheren Verhältnissen stammende Schüler von Schlözer entwickelten nach ihrer Rückkehr in die Heimat eine bedeutende wissenschaftliche Tätigkeit, oder sie spielten im kulturellen Leben ihres Landes eine innovative Rolle. Ein solcher Mann war Mátyás (Mathias) Ráth, ein westungarischer Handwerkerssohn, der von 1773 bis 1777 in Göttingen war. Er gründete 1780 nach dem publizistischen Vorbild seines Lehrers die erste ungarisch-sprachige Zeitung, den „Magyar Hírmondó“ (Der ungarische Landbote). Auch Ráth trug zur besseren Verständigung zwischen den Magyaren und den anderen Nationalitäten bei: in seinen Beiträgen betonte er das Recht aller, auch der Slaven, auf die Pflege ihrer Muttersprache. In Schlözers Zeitschrift „Staatsanzeigen“ publizierte er gegen die germanisierende Sprachverordnung¹³ des Kaisers die Verteidigungsschrift *Über die Ausrottung der ungarischen Sprache* (XII 1787). Der deutschstämmige Bürgerssohn Martin Schwartner wurde 1779 in Göttingen als „Késmárkino Hung. [arus]“ immatrikuliert, und kehrte mit einem glänzenden Zeugnis von Schlözer in die Heimat zurück. Sein Hauptwerk *Statistik des Königreichs Ungern*, für das er die wichtigsten Impulse von Schlözer empfangen hat, gab er 1798 bereits als Professor der Universität Pest heraus. Der aus einfacheren Verhältnissen stammende Siebenbürger-Ungar Sámuel Gyarmathi, ursprünglich ein Mediziner, kam als Mentor des jungen Grafen Elek (Alexius) Bethlen 1796 nach Göttingen, wo er – durch Schlözer angeregt – sein für die Entwicklung der gesamten historischen Sprachwissenschaft wichtiges Werk *Affinitas Linguae Hungaricae cum Linguis Fennicae Originis grammaticae demonstrata* schrieb.¹⁴

Neben August Ludwig Schlözer gewann der bedeutendste Altphilologe der Zeit, Christian Gottlob Heyne, für die Entwicklung der Wissenschaften im östlichen Teil der Habsburgmonarchie eine herausragende Stellung: aus seinem Göttinger „Seminarium Philologicum“ gingen mehrere namhafte Geisteswissenschaftler Ungarns und Siebenbürgens hervor. An erster Stelle ist der Begründer der ungarischen Klassischen Philologie, der Debreziner Ézsaiás Budai zu nennen. Er wurde an der Georgia Augusta 1792 als Historiker eingeschrieben und schloß das Studium nach zwei Jahren mit der Promotion bei Heyne ab. In einem seiner erhalten gebliebenen Briefe berichtete er über seine Studien so: „Die Collegien, welche ich aufgenommen habe und besuche, sind diese: Morgens von sechs bis sieben Uhr *Historia Universalis* bei Spittler; von sieben bis acht *Historia* der drei jüngsten *Saecula* ebenfalls bei Spittler; von acht bis neun *Archaeologia* bei Heyne; von neun bis zehn *Logica* und *Metaphysica* bei Feder; von zehn bis elf *Jus Romanum* bei Hugo; von elf bis zwölf *Critica* und *Hermeneutica* der classischen Autoren bei Heyne. Nachmittags bis fünf Uhr lese ich zu Hause, manchmal gehe ich auch in die Bibliotheca; von fünf bis sechs höre ich dann *Statistica* bei Schlözer; von sechs bis sieben *Encyclopedia Historica* ... bei Gatterer“ (Borzák 171). Nach der Rückkehr in die Heimat wurde Budai am traditionsreichen Reformierten Kollegium in Debrecen Professor der Sprach- und Geschichtswissenschaft, später der

Theologie; 1822 wählte man ihn zum reformierten Bischof seiner Heimatstadt. Mit seinem Göttinger Lehrmeister Heyne hielt er den Briefkontakt fast bis zu dessen Tode aufrecht.¹⁵ Ein anderer Heyne-Schüler, der Ungarndeutsche Ludwig Schedius, der 1788 nach Göttingen kam, erhielt kurz nach seiner Rückkehr – 1792 – die Ästhetik-Professur an der Pester Universität. Schedius' sich im Geiste des Neohumanismus entfaltende Lehrtätigkeit trug unverkennbar die Merkmale der Heyneschen Schule. Der Siebenbürger Sachse Johann Binder wurde an der Georgia Augusta 1789 als Theologe immatrikuliert; seine Laufbahn nahm jedoch eine andere Richtung. 1791 sehen wir ihn schon als Preisträger der Universität, ausgezeichnet für eine bei Heyne angefertigte Arbeit *Commentatio de Politia Veteris Urbis Romae*. Binder kehrte 1793 nach Transylvanien zurück und war bis zu seinem frühen Tode – 1805 – Lehrer, später Rektor, des Gymnasiums in Hermannstadt. Eine interessante Episode seiner Göttinger Zeit enthielt ein vor wenigen Jahren im Klopstock-Nachlaß gefundener Brief, den er 1792 an den Dichter schrieb; der Brief enthält Informationen über den ungarischen Literaten Ferenc Kazinczy.¹⁶

Ungeachtet ihres Rufes als Bannerträger der Aufklärung übte die Georg-August-Universität auf Theologiestudenten in Ungarn und in Siebenbürgen eine starke Anziehungskraft aus. Viele von ihnen kamen aus ärmlichen Verhältnissen und waren Nutznießer von zum Teil von westeuropäischen Protestanten gestifteten Stipendien.¹⁷ Internationalen Ruhm erlangte unter ihnen der Siebenbürger Szekler Sándor (Alexander) Csoma von Körös – allerdings als Orientalist. Nach dem Studium der Theologie am altherwürdigen Bethlen-Kollegium im siebenbürgischen Nagyenyed bezog er 1816 mit einem Stipendium englischer Herkunft die Georgia Augusta, und er verließ nach ausgedehnten historischen und sprachlichen Studien 1818 die Universitätsstadt mit dem festen Entschluß, in Asien die alte Heimat der Magyaren aufzufinden.¹⁸

Es ließen sich noch weitere Persönlichkeiten ungarischer, deutscher und slowakischer, auch südslavischer,¹⁹ Herkunft ins Gedächtnis rufen, die durch ihre Leistungen das Leben der Völker im Karpatenraum mitgestaltet und die entscheidenden Impulse dazu von der Georg-August-Universität erhalten haben – der Mathematiker Bolyai, der vielseitige Karl Georg Romy und viele andere kämen dann zur Sprache²⁰ –, die zur Verfügung stehende Zeit erlaubt dies jedoch nicht. Zahlreiche weitere Aspekte des Themas, wie beispielsweise die regen Beziehungen zur Sozietät der Wissenschaften in Göttingen, oder der Einfluß Göttinger Professoren auf die Freimaurerbewegung in Ungarn und in Siebenbürgen, konnten auch nicht behandelt werden.²¹ Doch glaube ich, daß die ausgewählten Beispiele nicht nur die Wirkung der Georgia Augusta auf einzelne Menschen deutlich gemacht haben, sondern auch erkennen lassen, daß die Entwicklung der im Karpatenraum beheimateten Nationen im Zeitalter der Aufklärung sinnvoll nur als eine wechselseitige betrachtet werden kann.

Anmerkungen

1. Die Universität erhielt ihren Namen nach dem braunschweig-lüneburgischen Kurfürsten und englischen König Georg August II, „der sein Land nur besuchsweise aufsuchte und Großbritannien und Irland regierte, seine deutschen Stammländer aber von Ministern verwaltete“.

ließ" (Günther Meinhardt: *Die Universität Göttingen – Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734–1794*, Göttingen–Frankfurt–Zürich, 1977. S. 11).

2. Einige Namen: Der Orientalist Johann David Michaelis, der Altphilologe Johann Matthias Gesner, der aus Pressburg stammende Naturwissenschaftler Johann Andreas Segner, der Mediziner und Botaniker Albrecht von Haller.
3. Der Bericht enthält weitere interessante Informationen über die Universität, außerdem sind ihm literarische Portraits einiger Professoren beigelegt.
4. Ungarländische Besucher haben die Vorzüge der Göttinger Bibliothek in Briefen und Erinnerungen öfter geschildert. So schrieb Daniel Cornides 1785 an Georg Pray nach Pest: „Der Gebrauch der Bibliothek steht jedem frey. Verlangt jemand ein Buch, das etwa nicht in der Bibliothek befindlich ist, so darf er es nur dem Herrn Hofrath Hoyer melden; alsogleich wird es angeschafft, es mag kosten, was es immer wolle. Ich kann Bücher nach Hause in meine Stube nehmen..." (Rudolf Gálos: *Die Reise des Daniel Cornides nach Göttingen 1785*. UJb 12. 1932. S. 323). Zur Bibliothek vgl. Christiane Kind-Doerne: *Die Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen – Ihre Bestände und Einrichtungen in Geschichte und Gegenwart – Mit einem Beitrag von Klaus Haenel über die Handschriftenabteilung*. Wiesbaden, 1986.
5. Diese Äußerung zeigt besonders deutlich, wie lebendig das Wissen über die aufklärerische Rolle Göttingens im zeitgenössischen Ungarn und Siebenbürgen war.
6. Das Originalschreiben befindet sich in der Handschriftenabteilung der Göttinger Bibliothek (vgl. Futaky et al.: *Hungarica Göttingensia – Verzeichnis der Ungarn betreffenden Archivbestände in Göttingen 1734–1945*. München, 1978. S. 49).
7. Wie Eintragungen im Stammbuch von Podmaniczky bezeugen, besuchte er auf seinen Reisen u. a. Goethe, Schiller, Herder, Wieland u. a. m. Die Facsimile-Ausgabe des ebenfalls in der Handschriftenabteilung der Göttinger Universitätsbibliothek befindlichen Stammbuchs: Wilhelm Ebel: *Göttinger Studenten-Stammbuch aus dem Jahre 1786*. Göttingen, 1966.
8. Johann Christoph Feder, Professor der Philosophie an der Georgia Augusta, übte eine starke Wirkung auf die geistige Entwicklung des jungen Berzeviczy aus, wie dies u. a. aus seinen Selbstbiographien hervorgeht (vgl. H. Balázs S. 220f., 228f.). Zu Schlözer vgl. weiter u. Anm. 10. u. 11.
9. Maria Pettrits: *Das Göttingen des 18. Jahrhunderts im Spiegel der Briefe und Erinnerungen ungarischer Studenten und Gelehrter*. Göttingen, 1984. Maschinenschriftliche Magisterarbeit.
10. Im Anhang I ihrer Magisterarbeit hat Pettrits die Namen der ungarischen und siebenbürgischen Hörer Schlözers und die von diesen besuchten Lehrveranstaltungen 1772–1799 zusammengestellt.
11. Schlözer hielt manchmal Privatissima nur für ungarische Hörer ab. Im Sommersemester 1797 z. B. sind die folgenden Namen verzeichnet: Tompa, Bodor, Nyíri, Lengyel, Körmötzi, Bánffi, Szikszai, Zeyk, Wesselényi, Stojkovits, Bolyai, Szatmári, Waszovsky.
12. Kennzeichnend für die bis ins 19. Jahrhundert reichende Hungarus-Ideologie ist ein Brief von Ferenc Kazinczy, den er 1818 an den Siebenbürger Sachsen J. Seivert schrieb. Darin heißt es u. a.: „jeder Edle freut sich zu sehn, dass der Elsasser für einen Franzosen gilt und sich für einen Franzosen hält. Da ich ihnen dieses sage, so habe ich ihnen, edler theurer Freund gesagt, wie ich den Sachsen in Siebenbürgen betrachte. Er ist seit Jahrhunderten Ungar. ... Aber der Sachse muss sich auch für einen Ungarn ansehen" (KL XV. S. 513f.).
13. Nach der 1784 erlassenen Sprachverordnung Josephs II sollte in Ungarn das Lateinische als Amtssprache vom Deutschen abgelöst werden. Hierdurch und auch durch die fortschreitende Einführung des Deutschen als Schulsprache sollte die Einheit der Monarchie gefestigt werden.
14. Zu Gyarmathi s. u. a. Julius von Farkas; *Sámuel Gyarmathi und die finnisch-ugrische Sprachvergleihung*. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen – Phil.-Hist. Klasse Jg. 1948. Nr. 3.
15. Fünf lateinische Briefe von Heyne an Budai wurden von Borzsák op. cit. 185–188. publiziert.
16. Vgl. I. Futaky: *Klopstock und Kazinczy – Eine neues Dokument zur Frage ihrer persönlichen Kontaktaufnahme*. In: Finnisch-Ugrische Mitteilungen 6. 1982. S. 223–229.

17. Vgl. J. Kemény: *Die Stiftungen des Auslandes für die dort studierende Jugend Ungarns und Siebenbürgens*. In: Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. Kronstadt, 1844. S. 80–91.
18. Vgl. I. Futaky: *Alexander Csoma von Kőrös und Göttingen*. In: Finnisch-Ugrische Mitteilungen 8. 1984. S. 21–28. Gy. Hazai: *Alexander Csoma von Kőrös*. In: Ural-Altäische Jahrbücher Neue. Folge 5. 1985. S. 237–240.
19. Die Zusammenstellung von Dümmerth über die nationale Herkunft der in Göttingen studierten Ungarländer (op. cit. S. 9) weist einen Südslaven nach. Nach meinen Angaben waren es zwei, nämlich Joseph Sipos ein Kroat aus Karlovac, immatrikuliert am 17. Oktober 1793 (nicht zu verwechseln mit Joseph Sipos aus Kecskemét, immatrikuliert am 19. Juli 1800!), und Athanasius Sztojckovich aus Ruma in Syrmien, der sich am 9. Oktober 1797 an der Georgia Augusta inskribierte.
20. Angaben dazu u. a. in I. Futaky–E. Pálfalvi: *Ungarische Quellen zur Göttinger Universitätsgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*. In: Göttinger Jahrbuch 1968. S. 133–141, und J. Kiss: *Beiträge zu den kulturellen Beziehungen zwischen Göttingen und Ungarn*. In: Annales Univ. Scient. Budapestiensis – Sectio Linguistica Tom. IV. Budapest, 1973. S. 61–67.
21. Zu diesen Themen vgl. u. a. I. Futaky–K. Schwamm: *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739–1839*. Budapest, 1987. (die Monographie gibt Auskunft über Ernennungen von ungarischen Mitgliedern der Sozietät, über eingesandte Manuskripte für die GGA, die Zeitschrift der Sozietät, u. a. m.) und Éva H. Balázs: *Freimaurer, Reformpolitiker, Girondisten*. In: *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*. Red. Heinz Ischreyt. Berlin, 1979. S. 127–140.

Literatur

- Berzeviczy, Aladár von: *Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhundert*. Biefe Gregor von Berzeviczy (1784–1787). Leipzig, 1897.
- Borzás István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiai kezdetei*. Budapest, 1955.
- Der Göttinger Student. Oder Bemerkungen, Rathschläge und Belehrungen über Göttingen und das Studenten-Leben auf der Georgia Augusta*. o. Verf. Göttingen, 1813.
- Dümmerth Dezső: *Göttinga és a magyar szellemi élet*. Budapest, 1962. Auch in *Filológiai Közlöny* 7. 1961. S. 351–371.
- Fehlig, Bodo: *Ein Dokument zu August Ludwig Schlözers ungarischen Beziehungen*. In: Finnisch-Ugrische Mitteilungen 1. 1977. S. 91–94.
- Halmágyi István naplója németországi útazásáról és a göttingai egyetemről (1752–1753-ban)*. Hg. L. Szádeczky. Budapest, 1906.
- H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, 1967.
- Kamp, Norbert: *Die Georgia Augusta als Neugründung*. In: 250 Jahre Vorlesungen an der Georgia Augusta 1734–1984. Göttingen, 1985. S. 7–29.
- Kis János Superintendens' emlékezései életéből*. I–II. Sopron, 1845–46.
- Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983.
- Lhotsky, Alphons: *Ein Bericht über die Universität Göttingen für den Staatskanzler Fürsten Kaunitz-Rietberg 1772*. In: *Festschrift Percy Ernst Schramm zu seinem siebzigsten Geburtstag*. Band II. Wiesbaden, 1964.
- Szent-Iványi, Béla: *Die Lenkung der Studien der Ungarländer in Preussen durch die Österreichische Regierung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen*. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag. Berlin, 1966. S. 565–572.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Band III. Budapest, 1984.

BÉLA HOLL (*Budapest*)

Der Geschichtsunterricht in den ungarischen Piaristengymnasien um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert

Der Piaristenorden, den der hl. Josef Kalasanz in Rom zum Unterricht armer Knaben gründete, erhielt 1617 die kirchliche Bestätigung, verbreitete sich jedoch schon im 17. Jahrhundert auch außerhalb Italiens. Nach der Abolition der Mönchsorden im Jahre 1784 waren im Gebiet der Habsburgmonarchie 18 österreichische, 24 böhmisch-mährische und 30 ungarische Ordenshäuser tätig.¹

Für die Schulen, die Unterrichts- und pädagogischen Methoden der Piaristen war die elastische Anpassung an die gegebene historische Lage und an deren Ansprüche charakteristisch. Diese Anpassung bezweckte jene kurze Anweisung in der Ordensregel, die sich auf die Ordnung und die Arbeit bezieht und durch die eine Berücksichtigung der örtlichen Situation und der Versuch, zu besseren Lösungen zu kommen, ermöglicht wurde.² Die in den universalen und provinziellen Ordenskapiteln entstandenen Studienordnungen (*Ordo studiorum*, *Methodus*) waren durch Kürze charakterisiert. Die Anpassungsfähigkeit an die Umstände machte die Piaristen dazu geeignet, in den Ländern der Habsburgmonarchie an der Ausarbeitung der staatlichen Schulreformen, die von der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts an stets dringender wurden, aktiv teilzunehmen.³

Die erste umfassende Studienordnung wurde 1735 von Karl III. herausgegeben.⁴ Vorher befaßten sich in Ungarn die ständischen Reichstage des Jahres 1715 und 1723 mit der Erziehung der Jugend und insbesondere mit ihrer gediegenen Ausbildung zum Beamten und ihrer Vorbereitung auf die administrative und militärische Laufbahn. Diese Bestrebungen wurden bald in den Piaristenschulen erkannt, und man begann die praktische Rechnungsführung (*arithmetica practica*), die Geometrie und die Vermessung (*geometria practica*), die Abfassung von Briefen (*methodus epistolandi*) und die elementaren Rechtskenntnisse zu unterrichten. Hierauf verweist die Häufigkeit der sich auf diese Gegenstände beziehenden Quellen in den Bibliotheken der Kollegien. Die vom Staate angestellten Nützlichkeitsbestrebungen verwirklichten sich in höchstem Grade in den Adelskonvikten der Piaristen, in der Liechtenstein-Savoyische-Akademie zu Wien, ferner im Theresianum zu Vác, das Kardinal Migazzi, der Wiener Erzbischof und zugleich Bischof von Vác, gründete. Diese Bestrebungen dürfte man auch in dem der Mitte des 18. Jahrhunderts entstammenden Stundenplan vor Augen gehabt haben, in dem unter den Lehrgegenständen auch die *Doctrina ingenuitatis morum officiorumque hominis et civis...*, die *Grammatica nationalis et adnexi idiomatis...*, die *Epistolographia vernacula...*, die *Geo- et topographia Hungariae...*, und die *Historia patriae* zu finden sind.⁵

Der Unterricht in Geschichte, vor allem der nationalen Vergangenheit und der Muttersprache gehörte zu den „nützlichen“, praktischen Lehrfächern. Den Geschichtsunterricht bestimmte mit allgemeiner Gültigkeit das 1747 abgehaltene Kapitel der ungarischen Ordensprovinz. Bis 1777, dem Erscheinungsjahr der *Ratio educationis* Maria Theresias, wurde der für den Unterricht ausgewählte Stoff immer wieder noch genauer vorgeschrieben und den einzelnen Klassen gemäß abgestuft. 1752 hielten die Leiter der österreichischen und ungarischen Ordensprovinzen in Wien eine gemeinsame Tagung ab auf der die Methode der Piaristenschulen bis in die Einzelheiten ausgearbeitet wurde. In den Studienplan der philosophischen Klasse kamen außer der traditionellen antiken Geschichte (*Historia quatuor monarchiarum*) zu dieser Zeit noch die Teilstudien mit praktischem Ziel wie die *Historia iuristis tradenda*, die *Historia civilis* (nach den Jahrhunderten bis zu den letzten Zeiten erörterte Weltgeschichte), die *Historia religionis*, die *Historia militaris*, die *Historia oeconomica* und die *Historia litteraria*.⁶

In ihren Neuerungsversuchen strebten die Piaristen danach, den staatlichen Schulreformen zu folgen. 1752 erschien die maria-theresianische Studienverordnung. Ein Jahr danach wurden durch das in Nyitra abgehaltene Kapitel der ungarischen Ordensprovinz zwölf Ordensmitglieder beauftragt, Unterrichtsentwürfe auszuarbeiten. Das Ergebnis derselben faßte Antal Bajtay, der Professor der Liechtenstein–Savoyische-Akademie zu Wien und zugleich Geschichtslehrer des Thronfolgers Joseph II. zusammen. Die so entworfene Denkschrift *Methodus instituendae iuventutis apud Scholas Pias* wurde zur Genehmigung dem Hof vorgelegt. Hier fiel dem Unterricht in der nationalen Geschichte und der heimischen Geographie schon eine wichtige Rolle zu. Dieser Plan wurde 1758 vom *Methodus* des Provinzials János Cörver ergänzt. Dieser drängte auf Grund der italienischen und französischen Erfahrungen auf den Unterricht in der Nationalsprache mit einer dem Lateinischen ähnlichen Methode; für den Geschichtsunterricht hob er die Wichtigkeit des pragmatischen Vortrages, der Vorführung der Kultur, der Wissenschaft, der Künste, Bräuche und der Moral hervor.⁷

1760 stellte Maria Theresia in Wien unter der Leitung des Kardinals Migazzi und des Staatsministers Gerhard van Swieten die Studienhofkommission zusammen. Zum Inspektor des ungarischen Unterrichtswesens ernannte sie 1761 Ferenc Barkóczy, den Erzbischof von Esztergom. Für die geplanten Reformen folgten die neueren Vorschläge 1762 unter dem Titel *Proiectum pro systemate studiorum modernorum apud Scholas Pias in Hungaria*, nach dem Tode von Barkóczy im Jahre 1766 dann die *Norma studiorum* von neuem der in den Piaristengymnasien entwickelten und erprobten Praxis.⁸ Außer der allgemeinen und der nationalen Geschichte erhielt zu dieser Zeit auch die sich auf die Kirchengeschichte beziehende Vorschrift einen bevorzugten Platz. Es ist interessant, daß in der Gründungsurkunde der 1765 entstandenen Gymnasien zu Nagykánizsa, Tata und Kalocsa der obligatorische Unterricht der Kirchengeschichte schon eingeschlossen war.⁹

Eines steht fest, daß in der Ausarbeitung der von Maria Theresia 1777 herausgegebenen *Ratio educationis* die Piaristen eine wichtige Rolle gespielt haben: in Wien war das einflußreichste Mitglied der Studienhofkommission P. Gratian Marx, der Rektor der Liechtenstein–Savoyischen-Akademie, ungarischerseits wirkten die Verfasser der beiden letzterwähnten Entwürfe mit. Deshalb waren zur Zeit des Erscheinens der

vereinheitlichenden Verordnung auf dem Gebiete des geschichtsunterrichtes die amtlichen Vorschriften und die Praxis der Piaristenschulen auch in Ungarn annähernd gleich. Hiermit ging aber auch im Piaristenunterricht die Zeit der Individuellen Initiativen und Versuche zu Ende. In der Geschichte der ungarischen Ordensprovinz pflegte man den Zeitabschnitt bis 1848 ebendeshalb das Zeitalter der staatlichen Abhängigkeit zu nennen.¹⁰

Den Querschnitt des Geschichtsunterrichtes spiegeln auch die Lehrbücher wider. In der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts standen zur Erlangung der mit der Geographie traditionell verbundenen historischen Kenntnisse nur sehr wenige Lehrbücher zur Verfügung. In den Piaristengymnasien wurden meistens die Publikationen der auch eine Druckerei besitzenden Jesuiten benutzt. In den der gleichen Zeit entstammenden Bibliotheksverzeichnissen finden wir z. B. oft die Geschichtsbücher von Sámuel Timon und Ferenc Kazy vor.

Es wurde auch der Versuch unternommen, ein Lehrbuch für die Piaristen zu verfassen. 1746 wurde Glicér Jurovics vom ungarischen Ordensprovinzial aufgefordert, ein solches Lehrbuch zu schreiben. Jurovics berief sich aber auf das Fehlen entsprechender Quellen und konnte die Aufgabe nicht auf sich nehmen; er schlug hingegen vor, die in den Schulen der österreichischen Ordensprovinz gebräuchlichen Lehrbücher zu übernehmen und sie mit ungarischen Abschnitten zu ergänzen. Im Bericht des Gymnasiums zu Debrecen aus dem Jahre 1752, jedoch auch anderswo und auch später, wird tatsächlich das in Znoymo (Znaim) zwischen 1738–1739 erschienene, zweibändige Geschichtsbuch des in Mähren tätigen Piaristen P. Remigius Maschat (Remigius a S. Erasmo) erwähnt, das in den österreichischen Gymnasien allgemein benutzt wurde.

Der Mangel an Lehrbüchern verringerte sich auch nach der Ratio educationis nicht. 1777 erschien den neuen Vorschriften gemäß das erste Lehrbuch der allgemeinen Weltgeschichte in deutscher Sprache in drei Bänden.¹¹ Dieses Werk wurde auch in Buda und in Nagyszombat herausgegeben, doch diente es in der Praxis eher als Hilfsbuch für den Lehrer. Die Ratio schrieb auch andere Lehrbücher verbindlich vor. So kann selbst noch einer Verordnung des Königlichen Statthalterates vom 17. September 1796, also schon um die Wendezeit des Jahrhunderts, entnommen werden, daß in den ungarischen Gymnasien die Geographie aus dem Buch des Protestanten János Tomka-Szászky und aus der Beschreibung Ungarns von Mátyás Béi, die ungarische Geschichte hingegen mit Hilfe des dreibändigen Werkes des Jesuiten Ferenc Károly Palma zu unterrichten war.¹² Die teuren und seltenen Lehrbücher konnten sich aber die Studenten nur schwer anschaffen und noch schwerer aus ihnen lernen. Der Schulunterricht beschränkte sich daher größtenteils auf Diktate. János Alber, der Professor der höheren Klassen im Piaristenkollegium zu Pest beklagte sich in seinem Bericht vom 22. April 1782 über diese primitive und anstrengende Methode folgendermaßen: „Magna temporis iactura fit dictando in scholis studia pleraque omnia propter penuriam librorum... Multis dictationibus cogitur professor et se et discipulos suos fatigare.“¹³

Nach mehreren, Jahrzehnte in Anspruch nehmenden Versuchen schrieb Márton Bolla (1751–1831) gegen Ende des Jahrhunderts das erste Geschichtsbuch für den Piaristenunterricht, das zugleich auch die erste heimische Zusammenfassung der Weltgeschichte war. Sein dreibändiges Werk, das er für die Studenten der philosophischen

Klasse als Lehrbuch bestimmte, erschien in Kolozsvár 1887–1889 unter dem Titel *Primae lineae historiae universalis*. Ein neuer Zug darin war, daß die Geschichte von Ungarn und Siebenbürgen in die Geschichte der anderen Völker eingebunden erörtert wurde. Bolla setzte auch weiterhin die Gesichtspunkte des 1758 erschienenen *Methodus* von János Cörver durch und trug auch die Hintergründe der politischen Geschichte, die kulturgeschichtlichen, wissenschaftlichen und wirtschaftlichen Faktoren vor. Er wurde für dieses Werk im Jahre 1800 von König Franz I. mit zwanzig Gulden belohnt. Sein Buch erlebte sechs Auflagen und war mehr als ein halbes Jahrhundert in Gebrauch. Es wurde auch ins Ungarische übersetzt, und seine Wirkung kann sogar noch im Laufe des 19. Jahrhunderts verfolgt werden.¹⁴ Glicér Spányik (1781–1850) schrieb unter dem Einfluß dieses Werkes stehend die Zusammenfassung der pragmatischen Geschichte Ungarns für die Schulen (*Compendium historiae Regni Hungariae* 1816; *Historia pragmatica Regni Hungariae* 1820). Seine Lehrbücher wurden sowohl in lateinischer als auch in ungarischer Sprache im 19. Jahrhundert in den Piaristenschulen allgemein verwendet.¹⁵

Es soll noch die Lehrerbildung der ungarischen Piaristen erwähnt werden. Die eigenartigen, von anderen Institutionen und Schulen abweichenden Züge des Geschichtsunterrichtes rühren nach unseren Beobachtungen von den Ordenstraditionen her, die sich nicht auf die freien Versuchsmöglichkeiten beschränkt haben. Die Wurzeln lassen sich bis in die Anfangszeiten verfolgen. Um dies zu beweisen, möchte ich nur ein einziges Beispiel anführen. In dem bisher Gesagten kam der Name von Keresztély Kácsor (1710–1792) nicht vor, da er an der Ausgestaltung der Ordensreformen nicht unmittelbar mitgewirkt hat, und auch sein gedrucktes Werk ist uns unbekannt. Zu Beginn seiner Laufbahn zwischen 1763–1775 war er in Privigyé Magister der Novizen, denen er die Geographie, Chronologie und Geschichte lehrte. Während der zweijährigen Probezeit der Novizen mußte er seine Schüler auch auf den Unterricht vorbereiten. Diese Arbeit setzte er zwischen 1775–1782 im Kollegium zu Kecskemét fort, wo er Rektor und Professor der philosophisch-theologischen Studien war.¹⁶ Die in diesen zwei Jahrzehnten geschriebenen geographischen und historischen Aufzeichnungen und die seinen Schülern diktierten Vorträge sind uns erhalten geblieben. Unter diesen befindet sich eine dünne, flache, 48-seitige Handschrift mit vier kurzen, die Methodologie des Geschichtsunterrichtes erörternden Vorträgen (*Dissertationes quatuor*).¹⁷ Diese Notizen entstanden in jenen Jahren, in denen die Leiter der ungarischen Ordensprovinz ihre Vorschläge zu den Schulreformen verfaßten. Es lohnt sich, die Titel seiner Vorträge anzuführen: 1. *Dissertatio de systemate Historiae*; 2. *Dissertatio de Ratione Discendi et Instituendi Studium Historiae*; 3. *Methodus recte discendi seu instituendi historiam*; 4. *Parergon, De ratione facile comparandae summae eruditionis in Historicis*.

Kácsor beruft sich in diesen vier Erörterungen oft auf die wichtigsten Werke sowohl der Vorgänger als auch seiner Zeitgenossen, er lenkte die Aufmerksamkeit seiner Schüler auf die alte und neue Fachliteratur und stellte für sie eine ganze Reihe von Lesestücken und Quellenarbeiten zusammen. Weiters rekapitulierte er die sich auf die Forschung, die Notwendigkeit und den Nutzen der Geschichte beziehenden Anschauungen seiner Zeit und setzte seine eigene „Geschichtsanschauung“, „Geschichtsphilosophie“ auseinander. Besondere Aufmerksamkeit widmete er den zur Erlangung der

Kultur, der Erudition dienenden Arbeiten. So führte er das Buch von Joachimus Fortius Ringelbert († 1536) *De ratione studii liber* an, das von Joannes Amos Comenius im Jahre 1659 unter dem Titel *Fortius redivivus* herausgegeben wurde. Unter den methodologischen Arbeiten erwähnt er drei Arbeiten deren Verfasser, Lodovico Vives, Tommaso Campanella und Kaspar Schoppe (Scioppio) eng mit den Traditionen der ursprünglichen Pädagogik der Piaristen in Verbindung stehen. Von diesen wies nämlich der Historiker und Philologe P. György Sántha, ein früh verstorbener, gelehrter ungarischer Piarist nach, daß sie für den hl. Josef Kalasanz gerade zur Ausgestaltung der Zielsetzungen des Ordens und seiner Unterrichtsmethode als Muster dienten.¹⁸ So zeigen die sich auf die Tugend der Armut (*paupertas*) und auf die Erziehung der armen Kinder beziehenden Textteile in der Schrift *De subventione Pauperum* von Vives, dieses namhaften Vertreters der neuzeitlichen Pädagogik und Ethik, eine Übereinstimmung mit den Schriften und Briefen des hl. Kalasanz. Die italienische Übersetzung des Buches von Vives fand sich gerade in den ältesten italienischen Kollegien, die der Ordensgründer errichtete, vor.¹⁹ Der Dominikanerphilosoph Campanella und der in Mailand eine grammatische Schule führende Schoppe standen mit Kalasanz, der die Schüler seines Ordens zur philosophischen und pädagogischen Bildung zu den beiden Meistern entsandte, in persönlicher Verbindung. In seiner Korrespondenz sind hierfür zahlreiche Beweise zu finden. Ihre Wirkung auf die kulturelle Bildung der ersten Generation der Provincia Germaniae kann nachgewiesen werden.²⁰

Keresztély Kácsor führt in seinen *Dissertationes quatuor de Consultationes de scholarum et studiorum ratione* (Padua 1630) von Kaspar Schoppe und die *Syntagma de libris propriis et recta ratione studendi* (Paris 1634) von Tommaso Campanella wiederholt an. Von der ausführlichen Besprechung dieser Arbeiten müssen wir jetzt absehen. Als Beispiel führen wir nur den Hinweis von Schoppe an, in dem er als Ziel des Geschichtsunterrichtes die Erlangung von kultureller Bildung (*summa eruditio*) bezeichnete mit der Begründung, daß der Schüler sich hierdurch das ewige Leben, aber auch Würden und Ämter sichern könne. In seinen methodologischen Erörterungen verweist Kácsor mit der wiederholten Erwähnung der „Erudition“ auf den unterscheidenden Terminus in Bezug auf die Aufgabe des Piaristenordens, der im Text des Ordensgelübdes in folgender Form zum Ausdruck kommt: „Cura circa puerorum eruditionem“.²¹ Seine Quelle führt er hingegen so an: „Ratio eruditionem comparandi generica est... Ipse Scioppius... in hac ipsa consultatione scribens ad Adolescentem... de studiorum ratione... quem nos proposuimus, ultimum finem ad Deum referendo, proximum in eruditione statuendo, perquam vitam aeternam et dignitates, honores etc. consequatur Tyro.“²²

Die Handschriften von Keresztély Kácsor und seine Wirkung auf die Piaristengenerationen erfordern eine weitere eingehende Untersuchung. Zu seinen Schülern gehörten folgende Historiker bzw. standen neben anderen mit ihm in Verbindung: Elek Horányi, Ince Simonchich, Jakab Peer, Károly Koppi und Márton Bolla. Im 18. Jahrhundert, das auf dem Gebiete des Unterrichtes und der Erziehung mit vielen Änderungen hervortrat und zahlreiche Versuche, den richtigen Weg zu finden, aufwies, vertrat Kácsor das Erbe des Ordensgründers: dessen Methoden, kulturelle Bildung zu erwerben sowie deren Weitergabe in den Schulen. Diese Tradition verlieh dem in den Piaristenschulen auch weiterhin gepflegten Geschichtsunterricht einen unterscheidenden Charakter, eine besondere Prägung.

Anmerkungen

1. Picanyol, Leodegarius: *Brevis conspectus historico-statisticus Ordinis Scholarum Piarum*. Romae, 1932. 58–62. p. Noch zu Lebzeiten des Ordensgründers entstand die Provincia Germaniae (1634) und die Provincia Poloniae (1642). Im alten Ungarn wurde das erste Ordenshaus 1642 in Podolin, dann 1666 in Privigye, in Österreich 1657 in Horn gegründet. Von der Provincia Germaniae und Provincia Poloniae machten sich 1695 die ungarische Vizeprovinz, sodann 1721 die Provincia Hungariae, 1751 die österreichische und die böhmische Ordensprovinz selbständig.
2. *Constitutiones Religionis Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum cum notis et additionibus ex litteris apostolicis et decretis capitulorum generalium*. Romae, 1826.
3. Zusammenfassende Quellenarbeiten: Takáts Sándor: *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története* [Die Geschichte des in der Hauptstadt gegründeten Budapester Piaristenkollegiums]. Bp. 1895. S. 150–173. (Schulprogramm aus dem Jahre 1894–1895); Balassa Brúno: *A történettantás múltja hazánkban. Neveléstörténeti forrástanulmány* [Die Vergangenheit des Geschichtsunterrichtes in unserem Lande. Erziehungsgeschichtliche Quellenstudie]. Pécs, 1929. S. 97–103.; Balanyi György: *A magyar piarista rendtartomány történetének áttekintése megalakulásától napjainkig*. I. rész. In: *Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromszáz éves jubileumára* [Überblick der Geschichte der ungarischen Piaristenordensprovinz von ihrer Gründung bis zu unseren Tagen. Teil I. In: Gedenkbuch zum dreihundertjährigen Jubiläum der ungarischen Piaristenordensprovinz]. (Red. György Balanyi und Zoltán Lantos.) Bp. 1943. S. 108–124.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* [Bildung im Ungarn des 18. Jahrhunderts]. Bp. 1983. S. 94–111.
4. Wotke, Karl: *Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias*. Erster Band. Texte nebst Erläuterungen. Berlin, 1905. (Monumenta Germaniae Paedagogica. XXX. Bd.).
5. *Tabella obiectorum, quae in vernaculis... scholis tradenda sunt*. o. J. Piaristenarchiv (Budapest), V 253, Stud. Syst. 2/1–3.
6. Ebd. V. 253, Fasc. 1. Nr. 1.
7. Ebd. V 253, Fasc. 2.
8. Ebd. V. 253, Fasc. 1. Nr. 2.
9. Balassa a.a.O.
10. Balanyi, a.a.O. S. 129–180.
11. Wotke, a.a.O. S. 596–606.
12. *Elenchus materiarum et librorum pro gymnasiis per Regnum Hungariae*. Piaristenarchiv, For. G. 3/1/2.
13. Ebd. For. G. 3/2/13
14. Papp László: *Bolla Márton*. In: *Magyar piaristák a XIX. és XX. században* [Márton Bolla. In: Ungarische Piaristen im 19. und 20. Jahrhundert] Red.: György Balanyi. Bp. 1942. S. 25–32.
15. Papp László: *Spányik Glicér*. In: *Magyar piaristák* [Glicér Spányik. In: Ungarische Piaristen] ... a.a.O. S. 45–53.
16. Friedreich Endre: *Kácsor Keresztély élete* [Das Leben des Keresztély Kácsor]. Bp. 1909.
17. Piaristenarchiv, V. 160, 63. nr. – Die methodologischen Notizen von Keresztély Kácsor machte P. Gábor Mészáros in seiner Diplomarbeit 1979 bekannt.
18. Sántha György: *San Jose de Calasanz. Su obra. Excritos*. Madris, 1956.
19. Sántha, a.a.O. 16., 42., 271., 471. p.
20. Holl Béla: *Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól* [Beiträge zu den ungarischen Beziehungen von David Chytraeus]. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. XVIII. Szeged, 1981. S. 58–62.; Über die Ausgabe des Briefwechsels des hl. Kalasanz sowie die sich auf Schoppe und Campanella beziehenden Bemerkungen s. Anm. 10–12.
21. *Constitutiones*, a.a.O. 36. p.
22. *Dissertationes quatuor*, 47. p.

TIBOR KESZTYÜS (Göttingen)

Bedeutung der 'Göttingischen Gelehrten Anzeigen' für die Kultur- und Geistesgeschichte der Donauvölker, 1739–1812*

Der Name Göttingen ist unzertrennbar mit der Universität verbunden. Dieser Universität fiel die Aufgabe zu, den liberalen, aufgeklärten englischen Geist auf dem Kontinent zu verbreiten, zu demonstrieren. Sie trägt den Namen des welfischen Königs Georg August II. (1683–1760), dessen Staatsminister und erster Kurator der „Georgia Augusta“, Gerlach Adolf Freiherr von Münchhausen (1688–1770), als der „spiritus rector“ der Gründung und der raschen Entwicklung der jungen Universität genannt werden kann.

Münchhausen unterstützte auch den schon seit längerer Zeit gehegten Plan der Göttinger, eine Zeitschrift nach dem Beispiel der *Leipziger Neuen Zeitungen von Gelehrten Sachen* zu gründen. Am 1. 1. 1739 erschien die erste Nummer der *Göttinger Zeitungen von Gelehrten Sachen* unter der Redaktion von Wolf Balthasar Adolf von Steinwehr, der jedoch nach zweijähriger erfolgreicher Arbeit Göttingen verließ. In den folgenden Jahren wechselten die Redakteure der Zeitung in rascher Folge. 1746 wandte sich schließlich die hannoversche Regierung an Albrecht von Haller (1708–1777) mit der Bitte um Vorschläge für eine Erneuerung des Blattes.¹ Haller schickte an Münchhausen einen in 20 Paragraphen gefaßten Plan, und am 2. Januar 1747 erschien die erste Nummer unter der Redaktion Hallers. Dem Jahrgange vorgeheftet ist eine Widmung an Münchhausen, unterzeichnet von „D. Haller und den übrigen Verfassern dieser Blätter“. Ihr folgt eine Vorrede Hallers, aus der einige charakteristische Zeilen zitiert werden sollten: „Die Vorzüge eines Wochenblattes von dieser Art bestehen in dem äussern Vorschube, in Verstand und im Willen des Verfassers. Zum äussern Vorschub gehört hauptsächlich die genugsame Zufuhr der nöthigen Bücher... Der Verstand des Verfassers ist das zweyte nothwendige Beding, ohne welches eine gelehrte Zeitung pöbelhaft und elend wird. Er muß so viele Sprachen als möglich ist verstehen, und so viele Wissenschaften besizen, als die menschliche Schwachheit zuläßt... Eine gelehrte Zeitung soll das gute anpreisen, das mittelmäßige anzeigen, daß falsche und elende bestraffen. Sie ist ein Ausspruch, worauf sich ein Käufer sol verlassen können... Nichts ist niederträchtiger, und schädlicher, als die Aufführung derjenigen Zeitungsschreiber, die niemand loben, als wer das Lob mit Geschenken, Unterwerfungen, oder

* Es ist mir ein Bedürfnis, an dieser Stelle meinen aufrichtigen Dank I. Futaky und K. Schwam für die Überlassung des Manuskriptes ihres erst im nächsten Jahr erscheinenden Werkes: *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen, 1739–1839*. Budapest, MTA, 1987. auszusprechen, aus dem ich wertvolle Hinweise erhielt.

Eintritt in ihre Secte bezahlt: die hingegen alles schelten, was ihren Meinungen, Absichten, und Freunden zu wieder ist...“²

Hallers Grundsatz lautete, es komme auf die Bekanntmachung hervorragender, schwer zugänglicher Werke, auf das Eigentümliche und Neue in ihnen an, womit er die GGA vorzugsweise für die Produkte des Auslandes bestimmte.

Wenn wir unsere Betrachtungen auf die Zeit um die Jahrhundertwende 18.–19. Jahrhundert konzentrieren, so rückt die Person Christian Gottlob Heynes (1729–1812) in den Mittelpunkt. Heyne hatte das Amt des Redakteurs zwischen 1770 und 1812 inne.³

Heyne, dessen Verdienste um die Göttinger Bibliothek vielleicht seine unsterblichsten sind, konnte das Verhältnis der Bibliothek zu den GGA noch mehr ausbauen, da er Bibliotheksdirektor und Redakteur der GGA in einer Person war. Er ordnete an, daß die neuen für die Bibliothek angeschafften Bücher nach ihrer Eintragung in die Kataloge sofort an die Redaktion der GGA weitergeleitet wurden. Die Hälfte der angezeigten Werke stammte aus dem Auslande. Diesem Umstande haben die GGA unstreitig einen Teil ihrer großen Verbreitung und ihrer Ansehens zu danken, da kein Blatt in Deutschland erschien, das über die ausländische wissenschaftliche Literatur auf diese Weise berichtet hätte bzw. berichten konnte.⁴ Während der Redaktionszeit von Heyne erschienen 149 Ungarn (ungarische und siebenbürgische Geschichte, Sprache, Literatur, Jurisprudenz und Kultur) betreffende Rezensionen in den GGA, mit denen wir uns jetzt etwas ausführlicher befassen wollen.

August Ludwig Schlözer (1735–1809), der alle überragende Historiker seiner Zeit, Professor in St. Petersburg und in Göttingen, schrieb zwischen 1770 und 1809 13 Rezensionen zu ungarischen Themen, so z.B. zum Werk von Johann Eberhard Fischer (1697–1771) *Ouaestiones Petropolitanae* (Göttingen 1770), darin Bd. I. „de origine Ungrorum“ (1770/II, 985–991). Der Rezensent erwähnt Fischers ungedrucktes *Sibirisches Wörterverzeichnis* und weist auf die finnisch-ugrische Sprachverwandschaft hin: „Daß das Ungrische mit dem Wogulischen, Kondischen, Finnischen, Syranischen, Permischen, Wotischen, Tscheremissischen und Mordwinischen viele Wörter gemein habe, zeigen die Tabellen S. 35. Möchte docht der Zufall einst einen Sajnovics unter diese Völker führen: nach der Lage zu urtheilen, würde er auch in der Grammatik derselben weit mehr Ungrisches als unter den fernen Lappen finden.“ (S. 987)

Sajnovics' *Demonstratio* (Joannis Sajnovics, S. I.: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Laponum idem esse*. Hafniae 1770.) besprach Johann Philipp Murray (1726–1776), Professor der Philosophie in Göttingen 1755–1776. Murray hält die dargebrachten Beweise der lappisch–finnisch–ungarischen Sprachverwandschaft für hinlänglich und schreibt: „Wer dabey auf den Ursprung der Hungarn zurückgeht, und weis, daß, durch Rußland, und tief in Sibirien hinein; noch mehrere größere und kleinere Völker leben, welche eine kenntliche Abstammung mit den Finnen zeigen, der wird an der Wichtigkeit dieser Vergleichung für die Geschichtskunde nicht zweifeln.“ (S. 679) (1770/I, 674–679.)

Schlözer rezensierte das Werk von Georgius Kalmár: *Prodromus idiomatico-Scythico-Mogorico-Chuno (seu Hunno)-Avarici* (Presburg, 1770), eine ungarische Sprachlehre, mit folgenden einleitenden Worten: „Jetzo bietet er [der Verf.] seinen Landsleuten, falls sie pränumerieren wollen, ein großes grammatisches und etymolo-

gisches Werk über die Ungrische Sprache an, wovon gegenwärtige Ungrische Sprachlehre der Vorläufer und die Probe ist." (1771/II, 1154–1158).

Zwischen 1771 und 1803 trat eine Pause in der Rezensionstätigkeit von Schlözer ein. Erst 1803 erscheint von ihm eine Besprechung über den *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi*. Schlözer erläutert das Ordnungsprinzip des Katalogs und lobt die genaue und vollständige Aufnahme der Werke, beklagt jedoch, daß den ungarischen Titeln keine Übersetzung beigelegt ist. (1803/I, 665–667). Dieser Rezension schließt sich die nächste fachverwandte aus dem Jahre 1804 an: *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Széchényiano-regnicolaris*. Aus dem Vorwort von v. Engel teilt Schlözer mit, daß Graf Széchényi seine Privatbibliothek zur „öffentlichen Ungarischen National- oder Reichsbibliothek“ gemacht hat und sie auf eigene Kosten nach Pest bringen ließ. Der Rezensent lobt diese gemeinnützige Tat außerordentlich: „Es ist ein froher Anblick, wenn man in unsern Tagen sieht, wie Russische und Ungrische Particuliers (von anderen Nationen ist dem Rec. seit langer Zeit nichts dergleichen bekannt) mit einander wetteifern, einen Theil ihres Überflusses schuldigst dankbar an die bürgerliche Gesellschaft, deren willkürlichen Gesetzen sie solchen zu verdanken haben, wieder zurück zu geben.“ (1804/II, 1361–1362).

Schlözer rezensierte auch das von ihm „gereinigte, erklärte und übersetzte“ Werk *Nestor, Russische Annalen, 3. Theil*. Das IX. Kapitel (S. 107–148) behandelt die „Flucht der Ungern aus Asien nach Europa, an Kiev vorbey im J. 898. Darstellung der ungeheueren Finnen-Welt, von Finmark bis zum Ural, zu welcher Welt unstreitig die Ungern gehören.“ Anonymus' Darstellung der ungarischen Geschichte wird kritisch behandelt und auf Widersprüche und Ungenauigkeiten hingewiesen. (1805/II, 1897–1912).

Es ist auffallend, daß Schlözer bezüglich Ungarn mehr Sprachwissenschaftliches als Historisches rezensiert hatte. Geschichtswerke besprach vorwiegend Ludwig Albrecht Gebhardi (1735–1802), Historiker, Lehrer an der Ritterakademie in Lüneburg, später Bibliothekar, Archivar und Historiograph in Hannover, ein gründlicher Kenner der Geschichte Ungarns und der slavischen Völker. Gebhardi hat zwischen 1770 und 1802 64 Ungarn betreffende – vorwiegend historische – Rezensionen für die GGA geschrieben, unter ihnen Stephanus Kapriani: *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae*. Tom I. (1767); Tom II. (1771) Wien. Den gesammelten Urkunden sind Anmerkungen und Erläuterungen des Verfassers beigelegt. Der erste Teil befaßt sich mit König Mátyás bis zu dessen Einzug nach Buda, der zweite mit den einzelnen Jahren seiner Regierungszeit. Außerdem enthält das Werk einen Abschnitt über die Abstammung der Ungarn und Ausführungen über den Dichter Janus Pannonius. Gebhardi lobt die Verdienste des Verfassers um die ungarische Geschichtsforschung. (1774/I, 579–583).

Die *Histoire générale de Hongrie. Depuis la première invasion des Huns, jusqu' à nos jours* von Claude Louis Michel Sacy, Paris 1778 wird von Gebhardi hart kritisiert. Er schreibt: „Diese Geschichte ist ein Auszug aus dem Bonfinius, Isthuanfius und ähnlichen Ungarischen Chroniken und mit sehr viel Leichtigkeit verfasst. ... Hätte der Hr. Verf. die Werke des Hrn. Pray gebraucht, so würde seine Arbeit von verschiedenen Fehlern befreit geblieben seyn, welche durch die Irrthümer seiner Quellen in selbige geflossen sind.“ (1778/II, 677–678).

Gebhardi rezensierte gern Werke, die sich mit Ländern der ungarischen Krone be-

faßten, wobei seine reichen Kenntnisse der Geschichte Osteuropas zur Geltung kamen, aber auch ungarntreffende Neuerscheinungen anderer Wissensbereiche, so z.B. I. Hager: *Neue Beweise der Verwandtschaft der Ungarn mit den Lappländern*. Wien, 1794. (1794/II, 1462–1464) Gebhardi betont die Verdienste von Sajnovics, der die Fachwelt auf die Ähnlichkeit des Lappischen mit dem Ungarischen hingewiesen hat. In Ungarn sei diese Theorie jedoch auf heftige Ablehnung gestoßen. Ausführlich stellt die Rezension Hagers Werk vor, der zu beweisen versucht, daß die Ungarn näher mit den Wogulen und Ostjaken als mit den Lappen verwandt sind. Die Untersuchung wird als gründliche und scharfsinnige Arbeit bezeichnet, die die „finnische Abkunft“ der Ungarn außer Zweifel stellt.

Thomas Christian Tychsen (1758–1834), Professor für Theologie und orientalische Philologie in Göttingen, rezensierte die das Werk von Hager kritisierende Arbeit von Paulus Beregszászi: *Über die Ähnlichkeiten der Ungarischen Sprache mit den morgenländischen...* Leipzig, 1796. (1797/II, 1791–99) und stellt fest, daß Beregszászis Beweise, die gegen eine finnische Verwandtschaft des Ungarischen sprechen, zu dürftig sind.

Sprach- und literaturwissenschaftliche Veröffentlichungen hätten eigentlich in den Zuständigkeitsbereich von Christian Gottlob Heyne gehört, der während seiner Redaktionszeit 27 ungarntreffende Rezensionen schrieb, die Mehrheit nach dem Tode von Gebhardi (1802), überwiegend im historischen Bereich. Heynes erste historische Rezension ist der Arbeit von Gebhardi: *Geschichte von Ungarn*. 1. Abth. (Guthrie, Gray: Allgemeine Weltgeschichte, 15. Band) Leipzig, 1778 (1779/I, 261–263) gewidmet und er schreibt: „Daß der Hr. V. die besten Quellen, die man hat, hiebey gebraucht habe, wird man leicht nach seinen übrigen gelehrten Arbeiten in der Geschichte voraussetzen. Was dieselben vorzüglich brauchbar macht, ist, daß er nicht, nach der herrschenden Mode, Raisonnement über die Geschichte für Historie ausgibt, und daß er Hypothesen und Möglichkeiten für nichts mehr gelten läßt, als was sie sind, Hypothesen und Möglichkeiten.“

Ausführlich berichtet Heyne über Leben und Werk des Dichters Janus Pannonius in seiner Rezension: *Jani Pannonii, poetarum sui saeculi facile principis, in Hungaria Quinque Ecclesiarum antistitis...* Pars prima, pars altera. Utrecht 1784. Heyne bemerkt: „Dieser Dichter genießt freylich einer gewissen Celebrität auch jetzt noch... Den Ungarn muß, wie sich leicht denken läßt, eine so ehrenvolle Erscheinung ihres Dichters ein Nationalgeschenk seyn.“ (1784/II, 2081–2084)

Im von uns untersuchten Zeitraum wurden lediglich drei in ungarischer Sprache geschriebene Arbeiten referiert. Johann Gottlieb Buhle (1763–1821), Professor für Philosophie und Rechtswissenschaften in Göttingen, später in Moskau und Braunschweig, besprach Sámuel Gyarmathi: *Okoskodva tantó Magyar Nyelvemester* (Kritische Grammatik der ungarischen Sprache) Clausenbourg 1794. (1797/I, 581–584). Es heißt bei ihm: „Die Ungarische Sprache verdient nicht nur als Sprache einer großen Nation, die mit Deutschland in mannigfachem Verkehre und sehr engen politischen Verhältnissen steht, sondern auch wegen vieler Eigenheiten, wodurch sie sich von andern Europäischen Sprachen auszeichnet, eine größere Aufmerksamkeit, als ihr bisher, selbst bey unsern gelehrten Sprachforschern, zu Theil geworden zu seyn scheint. ... Die Resultate jener Untersuchungen, mit Anwendung auf das Detail, liefert das vorliegende Werk, und man kann es als die erste *kritische Ungarische Grammatik* ansehen“.

Die Anderen zwei in ungarischer Sprache verfassten Werke besprach Friedrich Wilhelm August Murhard (1778–1853), Privatdozent für Mathematik in Göttingen, später Bibliothekar in Kassel, ein Polyhistor, den Schlözer zur Erforschung Osteuropas veranlaßte. Bereits als Göttinger Student verkehrte Murhard „mit Studenten aus fast allen Ländern Europas“.⁵ Vor seinem mehrmonatigen Aufenthalt in Ungarn, im Winter 1798/99, betrieb Murhard das Studium der ungarischen Sprache „mit vielem Vergnügen und mit dem glücklichsten Erfolge“ wie er es in seiner Rezension des Werkes *Magyar Grammatika, mellyet Készített Debreczenbenn egy Társaság*. 1795. (1797/II, 1893–1895) ausdrückt. Murhard wünscht es sehr, „daß Jemand durch eine Übersetzung dieses vortreffliche Werk in Deutschland bekannter machte; dadurch würden die Deutschen Gelehrten am ersten aufmerksam auf die bisher so ganz vernachlässigte Ungarische Sprache gemacht werden.“

A magyar nyelv-mívelő társaság munkáinak Első Darabja Hermannstadt 1796 rezensierte Murhard im Jahre 1798. (1798/I, 50–56). Er berichtet über die Gründungsgeschichte dieser siebenbürgischen Gesellschaft. Die zahlreichen Beiträge des Bandes werden mit Bemerkungen versehen aufgeführt.

Murhard rezensierte ausführlich Gyarmathis *Affinitas*. (Gyarmathi, Sámuel: *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae Originis ...* Göttingen 1798.) (1798/I, 817–823) und schreibt: „Betrachtet man jetzt dieses Werk des Hrn Dr. G., und stellt man eine Vergleichung mit dem des Hrn. Prof. Beregszászi an, um zu untersuchen, welche von beiden Wagschalen, die für die morgenländische, oder die für die Finnische Abkunft der Ungern, die Oberhand behalten werde; so wird man keinen Anstand nehmen, die erstere als unwahrscheinlich aufzugeben, und der andern Beyfall zu geben.“ Gyarmathi habe „noch weit evidenter, als Sajnovits, bewiesen“, daß Finnisch und Ungarisch „auch in der Grammatik, wo nicht Schwestern, doch Cousinen sind; er hat die Ehre der Gelehrten seiner Nation gerettet ...“

Diese Ehrenrettung ist in den nächsten Jahrzehnten ausgerechnet in Ungarn in Frage gestellt worden, trotz der Arbeiten von Sajnovics und Gyarmathi und der positiven Beurteilungen in der GGA.

Wir haben uns in diesem Aufsatz auf die ungarischen Bezüge der GGA konzentriert, zumal über die Bedeutung der Anzeigen für die slavischen Völker bereits Vojtěch Jirat ausführlich berichtet hat und zum Schluß kommt: „Wenn wir nun nach dieser vielleicht allzu beschreibenden Darstellung in groben Umrissen die Stellung der GGA den slavischen Problemen gegenüber nachzeichnen wollen, so zeigt sich etwa folgendes Bild: über die slavische Urgeschichte wollen sich die meisten Rezensenten nicht verbreiten, einmal weil es bloße Mutmaßungen sind, das andere Mal, weil die bisherigen Ergebnisse auf allzu abenteuerlichen Wegen gewonnen wurden. ... Zu den nationalen Erwachen der Slaven verhielten sie sich durchaus sympathisch, die damalige Germanisierung haben sie verworfen und die bessere Zukunft der Slaven hauptsächlich in der kulturellen Hebung und Volksaufklärung gesehen. Darum verfolgten sie zustimmend und aufmunternd ihre wissenschaftliche und literarische Produktion.“⁶ (S. 179–180).

Mit dem Einfluß der Göttinger Universität in Rumänien beschäftigte sich Carl Göllner, wobei die GGA nicht unerwähnt bleiben: „Eine neue Möglichkeit wissenschaftlicher Tätigkeit eröffnete sich den siebenbürgischen Hörern der Georg-August-

Universität durch die Mitarbeit an dem „Göttinger Gelehrten Anzeiger“, den Christian Gottlob Heyne veröffentlichte und an den „Staatsanzeigen“ A. L. Schlözers.

Die „Publizität“ begann jetzt bewußt die Zielsetzungen der Aufklärung zu fördern. Wie viel Engherzigkeit, wie viele Schranken der Selbstsucht und des Vorurteils mußten aber noch überwunden werden, bis weitere Kreise die Bedeutung der „Publizität“ erkannten, die selbst in Hofkreisen zu einer gefürchteten Macht wurde. Es ist bekannt, daß Kaiserin Maria Theresia einen Beschluß des Geheimen Rates mit dem Bemerkten ablehnte: 'Was würde Schlözer dazu sagen?' Auf dem Schreibtisch Josephs II. lagen die 'Göttinger Gelehrten Anzeigen' und die 'Staatsanzeige'. Durch Rezensionen wurden hier Werke aus Südosteuropa den deutschen Lesern bekannt gemacht, und in das abendländische Wissensbild eingebaut."⁷

Diesem letzten Satz können wir uns mit der Korrektur anschließen, daß die Werke den westeuropäischen Lesern schlechthin bekannt gemacht wurden. So z. B. die positive Beurteilung der finnisch-ugrischen Verwandtschaft, die wie ein roter Faden in den Blättern der GGA im ausgehenden 18. und beginnenden 19. Jahrhundert durchzieht. Diese These – die gleichermaßen historische wie linguistische Aspekte aufweist – wurde in erster Linie von Schlözer vertreten und als Eckstein seiner wissenschaftlichen Überzeugung verfochten. Schlözers Wirkung konnten sich seine Rezensentenkollegen der GGA offenbar nicht entziehen; sie lehnten alle die „morgenländische Verwandtschaft“ der Ungarn und der ungarischen Sprache ab und schlossen sich Schlözers finnisch-ugrischer Verwandtschaftstheorie an, womit Schlözer und die GGA recht behielt, wie dies etwa 50 Jahre später von einem anderen Göttinger unwiderruflich bewiesen worden ist.

Angesichts der harten Auseinandersetzungen zwischen den Verfechtern der türkischen und der finnischen Verwandtschaft der ungarischen Sprache in Ungarn scheint uns der wissenschaftliche Einfluß der GGA in Westeuropa bedeutender gewesen zu sein, der eine Kontinuität in der wissenschaftlichen Auffassung gewährleistete und in der Tätigkeit von Budenz – wohl nicht zufällig aus Göttingen kommend – kulminierte.

Anmerkungen

1. Walch, Erich: Albrecht von Haller und die Göttinger Gelehrten Anzeigen. In: Zeitungswissenschaft. 3. Jgg. Nr 1, S. 1. Berlin, Januar 1928.
2. Walch: op. cit. S. 3.
3. Oppermann, Heinrich Albert: Die Göttinger Gelehrten Anzeigen während einer hundertjährigen Wirksamkeit. Hannover, 1844. S. 27.
4. Oppermann: op. cit. S. 30.
5. Hessenland, 1933. S. 231.
6. Jirat, Vojtěch: Slavisches in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen, 1739–1790. In: Xenia Pragensia. Ernesto Kraus septuagenario et Josepho Janko sexagenario. Pragae, 1929. S. 121–181.
7. Göllner, Carl: Der Einfluß der Göttinger Universität auf die Aufklärungsphilosophie in Rumänien. In: Revue des études Sud-est européennes, Tom. VII. 1969. Nr. 4. S. 599–611. Bucarest.

GYÖRGY KÓKAY (*Budapest*)

Die Bedeutung der Wiener Publizistik für die ungarische Kultur der Aufklärung am Ende des 18. Jahrhunderts

Den Forschern der ungarischen Literatur- und Bildungsgeschichte des ausgehenden 18. Jahrhunderts ist seit langem bekannt, daß sich das Ideengut der englischen und französischen bürgerlichen Aufklärung in Ungarn vor allem durch Vermittlung deutscher bzw. österreichischer Kreise verbreitet hat. In diesem Zusammenhang spielte die österreichische Hauptstadt eine besonders wichtige Rolle, da sie mit ihren geistigen Bestrebungen der späten thesesianischen und der josephinischen Epoche einen bedeutenden Einfluß auf die Entfaltung der aufgeklärten sprachlichen, literarischen und kulturellen Strömungen in Ungarn ausübte. Man braucht nur an die Anregungen zu denken, die György Bessenyei, der Bahnbrecher der ungarischen literarischen Erneuerung und seine Genossen, die Leibgardisten-Schriftsteller, in Wien erhielten.

Weniger bekannt ist die Rolle, welche die in dieser Zeit entstehende Wiener Presse und Publizistik für die Entwicklung der aufgeklärten Kultur der Ungarn und anderer auf dem Gebiet Ungarns lebender Völker gespielt hat. In dieser Epoche hatte die Presse bis zu einem gewissen Grad bereits die Funktion einer Institution inne; ihre Bedeutung und ihre Wirkung waren weit größer als dies aus der bisherigen Forschung hervorgeht.

Die Bedeutung der bald 200-jährigen Presse nahm in den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts infolge so gewichtiger historischer Ereignisse wie dem Amerikanischen Freiheitskrieg und der Französischen Revolution zu. Die typische Pressegestaltung des 17. Jahrhunderts, die sogenannte „referierende“ Zeitung, welche die Nachrichten ohne individuelle Stellungnahme einfach aufzählte, wurde zu dieser Zeit von einem neuen Zeitungstypus, einem kritischen, das Weltgeschehen auf eine persönliche Art kommentierenden Organ abgelöst. Diese Änderung hatte in einer anderen Gattung der periodischen Presse und zwar innerhalb der Zeitschrift begonnen, die den Rahmen ihrer eigenen, aus dem 17. Jahrhundert mitgebrachten Tradition, die akademische und trocken-wissenschaftliche Form, bereits am Anfang der Aufklärung gesprengt hatte, nachdem die Zeitschriften von Defoe, Addison und Swift in ganz Europa bei der Entstehung von moralischen Wochenschriften Pate gestanden hatten. In Anlehnung an literarische Rezensionen und Kritiken führten die Zeitschriften die Presse-Kritik und andere publizistische Formen von kritischem Charakter ein. Allmählich wirken sich diese auch auf die Zeitungen aus, in denen immer mehr Gesellschaft- und politische Kritiken erschienen. Was die Schärfe der Kritik betraf, war sie natürlich von der gesellschaftlichen und politischen Reife des betreffenden Volkes abhängig und auch vom Grad seiner nationalen Selbstständigkeit. In jenen Ländern die noch keine bür-

gerlichen Revolutionen hinter sich hatten, war die Kritik selbstverständlich milder und gemäßiger als z.B. in der durch die Revolution frei gewordenen französischen Presse.

Auch aus dieser Sicht zeigt die Habsburg-Monarchie ein eigenartiges Bild. Schon von den 60-er Jahren des 18. Jahrhunderts an, nachdem die Aufklärung selbst am Hof der Kaiserin Maria Theresia Fuß gefaßt hatte, und besonders in den Jahren des aufgeklärten Absolutismus unter Joseph II., entfaltete sich auch in Wien immer kräftiger die moderne Version der Presse. Neben der offiziellen, für die typisch absolutistischen Staatseinrichtungen charakteristischen Hofzeitung, dem Wienerischen Diarium, bzw. seinem Nachfolger, der Wiener Zeitung, erscheinen nacheinander mehrere politische Zeitungen und Zeitschriften. Obwohl das von Joseph II. eingeführte Pressegesetz die bürgerliche Pressefreiheit nicht einmal annähernd sicherte, milderte es doch wesentlich die Strenge der Kontrolle und machte den Weg – sogar noch über die Vorstellungen des Monarchen hinaus – für eine gewisse Liberalisierung der Presse frei.

Die Wiener Entwicklung sollte auf die übrigen Völker der Monarchie nicht ohne Wirkung bleiben: es ist dies die Geburtszeit der Presse der Völker der Habsburg-Monarchie und die der ungarischen Zeitungs- und Zeitschriftenliteratur.

Abgesehen von der ersten ungarischsprachigen Zeitung, die 1780 in Pozsony (Preßburg) – also auf dem Gebiet von Ungarn – gegründet wird und den Namen Magyar Hírmondó [Ungarischer Botschafter] trägt, entstehen merkwürdigerweise alle neueren Blätter in Wien. Der Grund dafür war, daß Joseph II. das Presseprivileg, welches für die absolutistischen Regierungen so bezeichnend war, nur auf österreichischem Gebiet aufgehoben hatte, in den anderen Provinzen der Monarchie aber bestehen ließ, ein Umstand, der die Entwicklung der Presse weitgehend blockierte. So kam es, daß 1787 Sándor Szacsvey seine Zeitung Magyar Kurír [Ungarischer Kurier] in Wien gründete, und zwei Jahre später Demeter Görög und Sámuel Kerekes ein zweites ungarisches Blatt unter dem Namen Hadi és Más Nevezetes Történetek [Kriegs- und andere interessante Geschichten] ebenfalls in der Kaiserstadt herausbrachten, während der Magyar Hírmondó in Pozsony seine Erscheinung einstellte.

Die in den 80er Jahren in Wien gegründeten zwei ungarischen Zeitungen spiegeln auf höchst interessante Weise die beiden politischen und gesellschaftlichen Strömungen wider. Der Magyar Kurír von Szacsvey war ein Blatt von josephinischem Geist, das sich für den aufgeklärten Absolutismus des Herrschers begeisterte, die andere Zeitung hingegen, die ab 1792 unter dem Namen Bécsi Magyar Hírmondó [Ungarischer Botschafter in Wien] weiterlebte, zum Organ des gegen das josephinische System gerichteten ständischen Widerstandes wurde. Obwohl sie in Wien erschien, verkörperte der Bécsi Magyar Hírmondó also die Opposition zur offiziellen Wiener Politik.

Unabhängig von ihrer politischen Einstellung waren beide Zeitungen vom Geist der Aufklärung, vor allem seiner Wiener Prägung durchdrungen: sie befürworteten gewisse Ideen, die sich allerdings noch in den Rahmen dieses gemäßigeren aufgeklärten Absolutismus einfügen ließen, wie die Toleranz und den Kampf gegen jede Art von Fanatismus, die Enthüllung der Übergriffe der Kirche und der Mißbräuche der Staatsangestellten, die Notwendigkeit der wirtschaftlichen Reformen und der Verbreitung der Kultur. Gleichzeitig bestanden jedoch große Unterschiede zwischen den beiden Zeitungen, da, wie gesagt, Szacsvey ein Anhänger des josephinischen Systems

war, während Görög und Kerekes die Sache der ungarischen Sprache und Kultur vertraten und die oppositionellen Ansichten des ungarischen Adels verkündeten. In der reichen Auswahl der Wiener Publizistik fanden die Redakteure beider Zeitungen sowohl Vorbilder als auch Anregungen.

Szacsvay konnte sich jene deutschsprachigen Presseorgane als Beispiel wählen, welche sich dem josephinischen Geist und dem aufgeklärten Absolutismus verpflichtet hatten. So war der ungarische Redakteur, neben den in den 80er Jahren erscheinenden josephinischen Flugschriften, unbedingt von jenem merkwürdigen Pressetypus beeindruckt, der Predigerkritiken genannt – die Verbreitung der josephinischen Ideen fördern wollte. Szacsvay selbst analysierte und kritisierte öfters die seiner Ansicht nach irrigen und der Tradition verhafteten Predigten.

Auch die ungarische oppositionelle Zeitung kann schwerlich ohne den Wiener Gottschedianismus und die Kenntnis der den neuen deutschen Beispielen nacheifernden sprachlichen und literarischen Reformen gedacht werden. Die hinter der Zeitung stehenden adeligen und intellektuellen Kreise, in deren Augen Josephs germanisierende Bestrebungen die nationalen und adeligen Interessen gefährdeten, trachteten vor allem etwas im Interesse der Muttersprache, der Entwicklung der nationalen Literatur und Kultur zu unternehmen. So wie man in Deutschland bestrebt war, die französische Sprache zu entthronen, so wünschte man die ungarische Nation von der Oberhoheit der deutschen Sprache zu befreien und betrieb dazu die Entwicklung der ungarischen Sprache, Literatur und Kultur.

Als in dem vielsprachigen Habsburg-Reich als erstes Zeichen des Erwachens des nationalen Bewußtseins die einzelnen Völker begonnen hatten, sich mit der Entwicklung ihrer Muttersprache zu beschäftigen, schlug eine ebenfalls in Wien herausgegebene, ebenfalls von Ungarn gegründete, aber in lateinischer Sprache redigierte Zeitung, die *Ephemerides Vindobonenses*, eine merkwürdige, die sprachlichen Schwierigkeiten beseitigende Lösung vor. Ihr Redakteur, József Keresztury, gründete 1776 dieses – wegen ihrer Sprache aus europäischer Sicht – bereits leicht anachronistische Blatt mit der Absicht, die aus der Vielsprachigkeit entstehenden Probleme zu beseitigen und seine Zeitung der ganzen Monarchie zugänglich zu machen, da die Intellektuellen, ja sogar ein Teil des Adels eines jeden Volkes Lateinisch verstanden.

Bedeutender als diese Unternehmung war jene Wiener Zeitschrift, die 1781 von György Bessenyei, einem den führenden Persönlichkeiten der ungarischen Aufklärung, gegründet wurde. Von der *Der Mann ohne Vorurtheil* betitelten deutschsprachigen Zeitschrift erschienen sieben Hefte, die philosophische und politische Publizistik von hohem Niveau enthielten. Die Ideen, welche der namhafte Schriftsteller der ungarischen Aufklärung erörterte, gehen zum Teil bereits über die Wiener Aufklärung josephinischer Prägung hinaus und weisen auf den Einfluß von radikaleren Denkern wie Rousseau und Helvetius hin. Die übrigen anonym herausgebrachten Hefte fanden in der Realzeitung, dem Organ der liberalen Wiener Freimaurerei Widerhall. Diese Zeitschrift Riedels und Blumauers rezensierte die Publikation, und obwohl sie einige darin enthaltene Ansichten tadeln, ist ihre Meinung alles in allem positiv. Auf diese Kritik antwortete dann Bessenyei ebenfalls in der Realzeitung, und diesmal zeichnete er auch mit seinem Namen. Diesem Umstand verdanken wir, daß die Person des Redakteurs der anonym Hefte identifiziert werden konnte.

Die zwischen Bessenyei und der Realzeitung geführte Diskussion war nicht der einzige theoretische Dialog zwischen den Wiener und den ungarischen Aufklärern dieser Zeit. In den letzten Jahren ist die interessante Beziehung ans Licht gebracht worden, die zwischen József Hajnóczy, dem späteren Anführer der ungarischen Jakobiner und Conrad Dominik Bartsch, dem Redakteur der halboffiziellen Wiener Zeitung jahrzehntelang bestand. Sie konnte vor allem aus den von Bartsch an Hajnóczy adressierten Briefen rekonstruiert werden, aber es stellte sich auch heraus, daß ihre Diskussion zum Teil in den Zeitungen veröffentlicht wurde, allerdings meist anonym.

Anfangs schwärmten beide für die Reformen des aufgeklärten Absolutismus, später jedoch geriet Hajnóczy – unter der Einwirkung des adeligen Widerstandes – in mehreren Fragen in Gegensatz zu den Ansichten seines Freundes. Ihre Diskussionen, obwohl von Zeit zu Zeit ziemlich heftig, büßten ihren freundschaftlichen Ton nie ein. Der beste Beweis dafür ist, daß der im Prozeß der ungarischen Jakobiner zu Tode verurteilte Hajnóczy unter anderem auch von Bartsch wie von einem alten Freund Abschied nahm.

Die in den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts in Wien herausgegebenen ungarischen Blätter – unabhängig von der Sprache, in der sie erschienen – waren nicht nur als Erstlinge der ungarischen Presse von Bedeutung; sie spielten auch für die Verbreitung der Aufklärung eine wichtige Rolle. Wenn man bedenkt, daß diese Blätter, besonders jene, die in ungarischer Sprache verfaßt waren, einen verhältnismäßig breiten Leserkreis hatten – etwa 1000 bis 1200 Abonnenten für jedes Blatt –, so sieht man leicht ein, daß die Ideen dieser Epoche wirksamere Vermittlungsmedien überhaupt nicht haben konnten. Die öffentliche Wirksamkeit von Büchern war jedenfalls wesentlich geringer, gar nicht zu reden von dem unterschiedlichen Wirkungsgrad periodisch erscheinender Druckwerke und der einmaligen Erscheinung eines Buches.

So erklärt sich der bestimmte Einfluß, den die Wiener Presse und Publizistik auf die Entfaltung der Bewegungen der ungarischen Aufklärung ausgeübt hat. Die in Wien verlegten ungarischen Blätter wurden in ganz Ungarn gelesen. Ihre Artikel und Mitteilungen vermittelten breiten Gesellschaftsschichten zum ersten Mal die großen Veränderungen, die sich in Anlehnung an die englische und französische Aufklärung auch in Wien bemerkbar machten.

Die wichtigste Anregung bekamen die ungarischen Zeitungen in Wien von der ebenfalls zu dieser Zeit aufblühenden österreichischen Presse sowie von den in der Kaiserstadt erhältlichen ausländischen Zeitungen und Zeitschriften. Von diesen übernahmen sie die Ideen der josephinischen Aufklärung, die gemäßigte Gesellschaftskritik, den Kampf gegen den Fanatismus und für die Toleranz sowie die Erkenntnis der Bedeutung des kulturellen Lebens. Die Zeitungen der adeligen Opposition traten außerdem für, den Primat der Nationalsprache, die Entwicklung der Literatur und der Kultur in ihr ein. Mit Preisausschreibungen und Preisen versuchten sie eine vorläufig noch fehlende ungarische wissenschaftliche Gesellschaft zu ersetzen und waren dabei gleichzeitig bestrebt – und zwar auf Bessenyeis Initiative hin – diesem Mangel abzuweichen.

Ideen der radikaleren Aufklärung scheinen in diesen Zeitungen noch nicht auf. Zu ihrer Verbreitung gab es vorerst keine Möglichkeit, da, wie bekannt, die Presse auch unter Joseph II. zensuriert wurde. Einzig in Bessenyeis deutschsprachiger Zeitschrift

wird das System des aufgeklärten Absolutismus von links, also aufgrund der Ideen von radikalen bürgerlichen Aufklärern, Rousseau und Helvetius, kritisiert.

Die am Ende des 18. Jahrhunderts entstandene Wiener ungarische Presse erlitt nach dem Zusammenbruch der ungarischen Jakobinerbewegung, in der neuen aufklärungsfeindlichen und extrem konservativen Epoche einen Rückschlag. Dennoch: der kurze, aber relativ ungestörte Abschnitt der Entwicklung trug in bedeutenden Maße zur Verbreitung des Gedankengutes der Aufklärung in Ungarn bei und förderte die Entfaltung der ungarischen Sprache, der ungarischen Literatur und des ungarischen wissenschaftlichen Lebens.

ANTAL MÁDL (*Budapest*)

**Die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert und ihre literarische
Ausstrahlung in Wien bzw. Pest-Buda bis zur Revolution 1848**

Durch die neuerliche Verbreitung der vergleichenden Methode seit rund zwei Jahrzehnten schenkt man in Ungarn auch der benachbarten österreichischen Literatur, besonders ihrer modernen Epoche wieder mehr Aufmerksamkeit als vorher. Freilich mußten als Voraussetzung dazu manche Vorurteile abgebaut werden, die sich auf die gemeinsam verbrachten Jahrhunderte und überhaupt auf die Kontakte mit den Nachbarn und ihrer Literatur und Kunst bezogen. Nur so war es möglich, daß vor allem die österreichische Literatur der letzten Jahrhundertwende in ihren vielseitigen Beziehungen zur ungarischen, ja überhaupt zu den einzelnen Literaturen der Donaumonarchie Gegenstand der Forschung werden konnte. Untersuchungen, die aus diesem Bereich hervorgingen, haben uns auf eine neue Art der Komparatistik, auf neue Möglichkeiten aufmerksam gemacht. Eine herkömmliche Wirkungsgeschichte allein würde uns hier nicht weiterführen und könnte, wie so oft in der Vergangenheit, nur neue Spannungen verursachen. Fragt man aber nach dem gemeinsamen staatlichen Hintergrund, aus dem literarische Werke in verschiedenen Sprachen, aber in ähnlicher Thematik, schöpfend aus einem gemeinsamen Reservoir von Bildern, Gleichnissen, Motiven, einer gemeinsamen Kultur- und Bildungswelt und meistens mit ähnlichen Problemen ringend, hervorgegangen sind, so öffnet sich der Forschung ein neues Feld. Sehr lehrreich können dabei Vergleiche über die Funktion der Literatur, oder auch über gattungsgeschichtliche Ähnlichkeiten sein.

Wesentlich weniger ist in dieser Hinsicht bisher mit Hilfe der vergleichenden Methode über die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert gearbeitet worden, obwohl die Zahl der Berührungspunkte zwischen der österreichischen und der ungarischen Literatur gerade in dieser Zeit sehr hoch war. Freilich muß zugegeben werden, daß die den gemeinsamen Hintergrund bestimmenden Verhältnisse ein Jahrhundert früher wesentlich anders waren als im dualistischen Staat nach dem Ausgleich von 1867. Sie waren in mancher Hinsicht komplizierter und auch wechselvoller; — sie wären aber gerade deshalb für die Forschung wesentlich interessanter.

Wird im weiteren zu einem solchen Vergleich ein knapper Versuch angeboten, so ist vorzuschicken, daß dies vom Ausgangspunkt eines Germanisten geschieht, der sich vorwiegend mit der österreichischen Literatur beschäftigt und diese mit Vorliebe in ihrem Wechselspiel zwischen der übrigen deutschsprachigen und den Literaturen der sogenannten Nachfolgestaaten, vor allem aber der ungarischen untersucht. Für solche Untersuchungen bietet sich einmal das weite und bis heute immer noch umstrittene Feld der österreichischen Literatur und ihr Verhältnis zur übrigen deutschen an; — ein

Bereich, den wir hier diesmal ausklammern wollen. Allein eine einzige Bemerkung sei angebracht: die Sonderstellung der österreichischen Literatur der vergangenen Jahrhunderte ergibt sich zu einem ganz großen Teil im Vergleich zur deutschen durch ihre Berührungen, ihre Verflochtenheit mit den nicht-deutschsprachigen Literaturen der einstigen Monarchie.

Bei dem Wechselspiel der österreichischen Literatur mit den Literaturen der osteuropäischen Nachbarvölker darf man freilich den Aspekt nicht außer acht lassen, daß in derselben Sprache eine auch quantitativ weit größere Literatur mit allen ihren Einrichtungen und Institutionen im Hintergrund steht und daß deshalb in der Vergangenheit und auf andere Art auch in der Gegenwart die Hauptfunktionen der österreichischen Literatur und somit die Einstellung des Lesepublikums, d. h. des Genießers zu ihr anders gelagert sind als in den Literaturen der östlichen Nachbarn. Die Sprache und die nationale bzw. staatliche Existenz konnte in ihr nie zu einer so vorwiegend bestimmenden Substanz werden wie in den anderssprachigen Literaturen. Es genügt hier nur ein einziges Beispiel anzuführen: noch vor nicht allzu langer Zeit meinte ein hoher österreichischer Beamter – befragt, warum die Auflagen belletristischer Werke in Österreich so niedrig seien – die Österreicher wären kein literarisches Volk, sondern ein musikalisches. Klingt das auch etwas seltsam, zu bestreiten ist es ohne weiteres nicht.

Aber trotz des Vorbehalts, was die Hauptfunktionen einer Literatur betrifft und des wesentlichen Unterschieds, der sich darin bemerkbar macht, scheint uns ein Vergleich zwischen der österreichischen und – in unserem Fall – der ungarischen Literatur auch an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert durchaus berechtigt.

In Österreich geht in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts eine spätbarocke Literatur und Kunst zu Ende, und den allgemeinen Reformbestrebungen der Zeit von Maria Theresia folgend – um das übrige Deutschland einzuholen –, setzt auch in der Literatur ein Prozeß ein, der direkt oder mittelbar auf den französischen Klassizismus zurückgreift, die französische und die deutsche Aufklärung auf sich wirken läßt und teils durch Weimar angeregt, teils über den französischen Klassizismus auf die Antike und auch auf die eigene Tradition zurückgreifend sich klassischen Formen bedient. Wäre dem Josefinismus ein längerer Auslauf gegönnt gewesen, und hätte er bedeutendere Autoren hervorbringen können, wäre man heute sicher geneigt, in Österreich über einen josefinischen Klassizismus zu sprechen. Nur beschleunigten sich die europäischen Ereignisse zu sehr, und die josefinischen Reformversuche wurden auch im Literatur- und Theaterwesen allzu schnell von den ersten Schrecken, die von Paris kamen, verdrängt. Der Broschürenflut und dem gewaltigen Ansatz einer freien Presse folgte die Erdrosselung all dieser Bestrebungen durch die neuen Zensurgesetze und Freiheitsstrafen.

Nach der Jahrhundertwende trat dann eine kurze Welle der politischen Dichtung ein, getragen vor allem von historischen Dramen und den sogenannten Wehrmannsliedern, d. h. von gegen Napoleon gerichteten Kampfliedern. Eine bestimmte Nachwirkung der josefinischen Ideen ist bei der Stoffwahl dieser historischen Dramen nicht zu verkennen, so wie in ihrer Form auch die Nachwirkung des klassizistischen Dramas eindeutig vorhanden ist. Das Wiener Volksstück, kurz zuvor von josefinischen Reformversuchen gemäßregelt – es sollte nämlich von einer derben Spaßmacherei der Vorstadtbühnen nach deutschem Vorbild in die hohe Literatur gehoben werden – läuft

neben der exponierten patriotischen Dichtung weiter und wird dann in der darauffolgenden Zeit, bereichert von manchen romantischen Elementen und infolge des Druckes von oben zur wirklich bedeutenden, wirkungsvollen oppositionellen Gattung der Vormärzepoche.

Die Niederlage Napoleons und der ansteigende Druck löst somit eigentlich erst eine bedeutende literarische Epoche der österreichischen Literatur aus, die im Volksstück durch Raimund und Nestroy, im Drama durch Grillparzer, in der Prosa durch Adalbert Stifter und Karl Postl und in der Lyrik durch Nikolaus Lenau sowie durch einige Vertreter der politischen Dichtung zu einer eindeutigen österreichischen Kontinuität führt. Getragen wird diese Literatur vor allem von einer Nachwirkung des Josefinismus, der in seiner Staatsform den nicht-deutschsprachigen Gebieten gegenüber zentralisierend auftrat, aber auch bedeutende bürgerliche Versuche anstrebte, die wegen Widerstandes – vor allem des ungarischen Adels – und wegen der allzu kurzen Regierungszeit des aufgeklärten Herrschers zum großen Teil auf der Strecke blieben. Dem übrigen deutschen Raum gegenüber versuchte sich dieser Staat zu modernisieren. Von alledem blieb aber in der nach-josefinischen Zeit auf Regierungsebene kaum etwas erhalten. Dagegen lebten die josefinischen Ideen in den Köpfen der Dichter weiter und bestimmten – weitgehend mit oppositionellem Charakter – den Großteil der Vormärzliteratur.

Fragt man nach der Literaturentwicklung Ungarns zu dieser Zeit, das ja vom selben Kaiserhaus regiert wurde, wobei die herrschende Schicht Ungarns, der Adel jedenfalls einen bestimmten Spielraum hatte und dadurch das Gesamtbild modifizierend beeinflussen konnte, so bieten sich wesentliche gemeinsame Grundzüge an. (Uns interessiert freilich von alledem diesmal nur die mittelbare Wirkung und Ausstrahlung auf die Literatur.) Die Epoche setzt mit einer seltsamen Harmonie zwischen den bedeutendsten Vertretern der aufblühenden jungen Aufklärungsliteratur und der Herrscherin ein. Die Laufbahn György Bessenyeis, des bedeutendsten Vertreters der ungarischen Aufklärung, ist ein gutes Beispiel dafür. Die von Bessenyei entdeckte Harmonie äußert sich darin, daß er die Möglichkeit erkennt, von Wien aus und von Maria Theresia gefördert, für die ungarische Literatur etwas tun zu können. Ein Aufschwung – für die österreichische Literatur eigentlich erst um einige Zeit später, unter Josephs Herrschaft bemerkbar – setzt in der ungarischen Literatur, vertreten durch die ungarischen Leibgardisten der Kaiserin in Wien ein. Die Erscheinungsformen dieser Literatur – denkt man an die klassizistischen Dramen von Bessenyei, an seine Prosaversuche, zum Teil als Übergangsformen zu der eigentlichen schöngeistigen Literatur – weisen manche Ähnlichkeiten mit der josefinischen Literatur in Österreich auf, was an sich allzu verständlich ist, denn die Anregungen kamen entweder direkt von denselben Quellen oder wurden durch das österreichische Geistesleben vermittelt.

Noch bevor aber sich diese Literatur als herrschende Richtung hätte durchsetzen können, machte sich – früher als in Österreich, nach dem Ableben Josephs und durch die Wirkung der französischen Revolution – in Ungarn das gestörte Verhältnis zwischen dem Herrscher und dem ungarischen Adel mit der tragischen Auswirkung bemerkbar. Josephs zum Teil überstürzte Reformen gaben den ungarischen Adligen guten Anlaß, auch die fortschrittlichen bürgerlichen Vertreter der Literatur auf ihre Seite zu ziehen oder mindestens zu verunsichern. Die Maßnahmen Josephs, die sich ge-

gen die ungarische Sprache richteten und ungarische nationale Traditionen verletzten, führten zu einer Desorientierung, die sich Mitte der neunziger Jahre durch Abwürgung der jakobinischen Bewegung auf die literarische Kontinuität verheerend auswirkte. Das Widersprüchliche der folgenden Zeit ergibt sich gerade dadurch, daß jene Begeisterung für Wien, die von der Bessenyei-Generation vertreten, in einem ungestörten Verhältnis zur politischen Bühne zum Ausdruck kommen konnte, auf kulturellem Bereich nach wie vor bestand, aber sich mit einer kräftigen Abneigung gegen die herrschenden politischen Verhältnisse richtete. Und da sich von Wien aus die Unterdrückung nationaler Bestrebungen – wenn auch auf andere Weise als bisher – verstärkte, trat der oppositionelle Charakter der ungarischen Literatur etwa zur gleichen Zeit wie in der österreichischen Literatur hervor. Nur kamen hier zu den Protesten gegen die politische und soziale Unterdrückung noch jene gegen eine nationale hinzu. Deshalb wirkte die ungarische Literatur der Zeit explosiver und ließ sich weniger einschüchtern, als das zum Beispiel bei der österreichischen Opposition zu einem bedeutenden Teil der Fall war.

Vergleicht man in dieser Hinsicht das Verhalten der Vormärzdichter Österreichs mit den ungarischen des Reformzeitalters, also derselben Zeit, so fällt folgendes auf: die verspäteten Josefiner sind und bleiben oppositionelle Reformer, die aber – Grillparzers Beispiel im Revolutionsjahr zeigt das auf eine sehr anschauliche Weise – vor den letzten Konsequenzen zurückschrecken, denn bürgerliche Freiheitsansprüche, soziale und gesamtstaatliche Interessen geraten bei ihnen sehr leicht in Widerspruch. Je mehr sich ein Dichter mit Wien und der österreichischen Vergangenheit verbunden fühlte, umso unsicherer wurde er beim Herannahen einer revolutionären Auseinandersetzung. Auffallend ist aber, daß dieses Verhalten auch wieder große Unterschiede aufweist, und zwar nach einer bestimmten Gesetzmäßigkeit: Autoren, die von den Randgebieten der Monarchie zur Literatur stoßen, durch Herkunft mit anderssprachigen Völkern des Vielvölkerstaates in Berührung kamen und deren nicht nur soziale, sondern auch nationale Unterdrückung zu spüren bekamen, nehmen in ihrem Verhalten einen anderen, weniger prohabsburgischen Standpunkt ein. Auf diese Weise erhält man, ausgegangen von dem tief überzeugten Josefiner Grillparzer oder von Adalbert Stifter bis hin zu dem in der Emigration lebenden Karl Postl oder zum liberalen Auerberg beziehungsweise zu Nikolaus Lenau und zu zahlreichen österreichischen politischen Dichtern aus dem slawischen Bereich, ein sehr differenziertes Bild.

Wenn wir in der ungarischen Literatur diesen Aspekt untersuchen, so haben wir es ebenfalls mit einem interessanten Phänomen zu tun. Die zweite Phase der ungarischen Aufklärung, die Kazinczy-Generation, hat trotz persönlichem Leiden in Gefängnissen ihre vor allem auf die Spracherneuerung konzentrierten Zielsetzungen auf Biegen und Brechen durchgeführt, indem sie gleichzeitig das österreichische Geistesleben nicht ablehnte, sondern sich diesem und besonders dem deutschen bei allen ihren Reformen als Vorbild bediente. Die eigentliche Spannung und Auseinandersetzung erfolgt dann zwischen dieser Generation und den Vertretern der nächsten, die übrigens auf josefinische Reminiszenzen wieder stärker zurückgreift, aber bei ihnen nicht stehen bleibt und auch nicht mehr bereit ist, ihre Opposition auf den Sprachkampf zu beschränken. Die Ergebnisse dieses Prozesses sind bekannt: ein bedeutender Aufschwung der ungarischen Literatur, ganz besonders der Lyrik, setzt in dieser Vormärzepoche als

unmittelbarer Ausdruck des sozialen und nationalen Protestes ein. Ähnlich wie in der österreichischen Literatur ist auch hier das Bild sehr differenziert, was im Inhaltlichen genauso wie in der Form, in der Wahl der Vorbilder usw. zum Ausdruck kommt. Für unsere Fragestellung, was das Verhältnis zum staatlichen Hintergrund betrifft, ist besonders ein Phänomen sehr interessant, und es lohnt sich, darauf etwas näher einzugehen.

Die einstige Harmonie zwischen der Herrscherin Maria Theresia und den Vertretern der ungarischen Literatur hat sich in bestimmten Kreisen als Inseldasein weitervererbt. Es handelt sich um Autoren, die die einstige Harmonie als einen Prozeß in Richtung einer Bewegung zur deutschsprachigen Literatur hin akzeptiert haben oder mindestens in einem solchen Prozeß keine Gefahr weder für die eigene Tätigkeit noch für die ungarische Nation erkannten. Auch war für sie nicht in erster Linie maßgebend, in welcher Sprache sie ihre Werke schreiben. Zu dieser Kategorie gehören u. a. Autoren, wie der deutsch dichtende György Gaal und der weit bedeutendere und bekanntere Ladislaus Pyrker, der als Erzbischof und Obergespan des Komitates Heves in deutscher Sprache und im josefinischen Sinne ungarische historische Themen bearbeitete. Beide gingen von ihrer anfänglichen Muttersprache zum deutschsprachigen Schreiben über. Auseinandersetzungen, die sich um die Tätigkeit Pyrkers in der ungarischen Literatur und Literaturkritik ergaben, machen darauf aufmerksam. Zu diesem Bereich gehört übrigens auch das weit verbreitete deutsche Theaterwesen im Karpatenbecken.

Fragt man bei dieser Konstellation zweier Literaturen unter einer Staatsmacht zur selben Zeit nach Möglichkeiten, die sich uns für die komparatistische Methode heute anbieten, so wären in aller Kürze hier folgende zu nennen:

1. Gemeinsamkeiten in der Thematik, aber ausgelöst von teils verschiedenen Faktoren und im Dienste verschiedener, gelegentlich einander entgegengesetzter Tendenzen.

a) In der historischen Thematik war es im allgemeinen in Europa die Französische Revolution und in ihrer Folge die Romantik, die in der Literatur zu Vergangenheitsthemen bewegt haben. Die vorherrschenden Gattungen sind das historische Drama und der Roman, bzw. im östlichen Teil Europas die Versepiik. Das spezifische in unserem Fall ist bei den österreichischen Vormärz-dichtern der Versuch, die josefinischen Ideen rückwärts in der Vergangenheit auch für die nicht-deutschen Völker der Monarchie geltend zu machen, indem man sie in eine gemeinsame Geschichte eingliedert. So zeigen zum Beispiel Grillparzers historische Dramen das Bestreben, die zentralisierenden Tendenzen im Sinne des Josefismus bereits durch die Themenwahl zu fördern. Es ist die tschechische und die ungarische Geschichte, die dabei eine besondere Rolle spielt. Grillparzers *Treuer Diener seines Herrn* mit dem Bánk bán-Stoff, verglichen mit der Bearbeitung desselben Stoffes bei József Katona, demonstriert geradezu, wie bei demselben Thema die Interessen – national bedingt – zu einander völlig entgegengesetzten Aussagen führen können. Auch die vielfache Bearbeitung des Zrínyi-Themas, oder der Verteidigungskampf gegen die Türken überhaupt kann gelegentlich diese auseinanderstrebenden Tendenzen beim selben Stoff aufweisen.

b) Einen auffallend großen gemeinsamen Themenbereich nimmt in beiden Literaturen dieser Zeit auch die Landschaftsdichtung ein. Sie ist hier wie dort über die einfache Beschreibung bereits hinausgelangt. Die Natur blieb für sie nicht mehr das einfache Ergebnis menschlicher Entdeckungsfreude, sondern hat sich auf das engste mit dem in ihr lebenden

Menschen und deren Lebenszielen verbunden. Handelt es sich auch um sehr unterschiedliche Naturgegebenheiten, die Funktion der Natur im Dienste des Menschen ist doch fast immer dieselbe. Von Volksliedern angefangen oder von Nachahmungen solcher mit ihrem aus der Natur gewählten Gegenstand bis hin zu umfangreichen epischen Gedichten, spielt in ihnen die Natur als Vergleich bzw. als schützende Mutter des Menschen oder auch als Gerechtigkeits erteilende Richterin eine wichtige Rolle. Thematische Gemeinsamkeiten haben bei diesen Naturgedichten meistens auch in ihrer Aussage über Sprachgrenzen hinweg viele gemeinsame Züge (Petöfi, Lenau, K. Beck).

2. Aus dem Bereich der einzelnen literarischen Epochen bietet sich ebenfalls eine solche Vergleichsmöglichkeit an. Das Klassizistische ist bei den literarischen Vertretern des österreichischen Josefinismus genauso anzutreffen wie in der ungarischen Literatur in György Bessenyeis Tragödien oder in der Lyrik von Dániel Berzsenyi. Der österreichische und der ungarische Klassizismus weichen aber gleichzeitig von der deutschen Klassik ab. Noch mehr zeigt sich eine bestimmte Ähnlichkeit, wenn man die Frage nach der Anwesenheit der Romantik in beiden Literaturen stellt. Im Sinne einer deutschen Romantik kann man weder in der österreichischen noch in der ungarischen Literatur über eine romantische Epoche sprechen. Dies läßt sich unter anderem bereits durch die vorher berührte Frage zur Themenwahl demonstrieren. Die Hinwendung zur Geschichte bekommt in diesen beiden Literaturen eine andere Funktion als in der deutschen. Sie soll nicht einfach das Sehnen nach einer Vergangenheit zum Ausdruck bringen, sondern will, wenn auch auf verschiedene Weise, die Geschichte unmittelbar in den Dienst einer gegenwärtigen Angelegenheit stellen.

In Ermangelung einer programmatischen Klassik, die in der deutschen Literatur der Romantik vorausgegangen ist, konnte in der ungarischen und auch in der österreichischen Literatur kein dagegen gerichtetes künstlerisch-ästhetisches Antiprogramm entstehen. An seiner Stelle bekommt in dieser Art der Romantik das Unterhaltende, das Überraschende, oft auch das Schauerhafte und das Gespenstische eine bedeutend größere Rolle.

Wesentlich anders geartet ist auch das Verhältnis zum Volk und seiner Dichtung in Österreich und in Ungarn als in der deutschen Romantik. Ein sehr starker Zug des Volkstümlichen in der österreichischen Literatur ist ja bereits bekannt, aber nicht einfach an einer Vergangenheit orientiert sich diese Volkstümlichkeit, sondern an dem lebenden Volkslied und dem Märchen. Ähnlich ist das auch in Ungarn, wo das Volkslied erst jetzt als unmittelbare Quelle für die Literatur erschlossen wird, wo es zwischen der Volksdichtung und der Kunstdichtung noch zu keinem Bruch gekommen ist.

Diese noch vorhandene unmittelbare Volksdichtung zeigt auch – und zwar weitgehend gemeinsam – eine unmittelbare Verbindungsmöglichkeit bei den Genießern, bei den Lesern oder Zuschauern. Die gemeinsamen Wurzeln der österreichischen und ungarischen Balladendichtung beweisen das genauso wie das Volkslied, das vom Dichter mit Hilfe der Musik wieder unmittelbar den Weg zurück zum Volk gefunden hat.

3. Auch in dem Bereich der einzelnen literarischen Gattungen bzw. ihrer Wandlung lassen sich Parallelen feststellen. Bereits bei der josefinischen Literatur und in Ungarn bei den klassizistischen Nachahmungen antiker Vorbilder macht sich bemerkbar, daß in der Versepiik mit besonderer Vorliebe das Epos gewählt wird und daß man sich für seine Neubelebung bzw. für seine Fortpflanzung in der modernen Literatur

einsetzt und in ihr für die bis dahin noch fehlende Prosa einen Ersatz zu finden glaubt. Von Blumauers Travestie von Virgils *Aeneis* oder *Die Abenteuer des frommen Helden Aeneas* über Anastasius Grüns *Spaziergänge eines Wiener Poeten* bis zur Epik eines Moritz Hartmanns aus dem Jahre 1849 bewegt sich dieser Versuch, um den durch das Epos gegebenen Rahmen für die eigene Zeit nützlich zu machen. Fragt man nach der Gattung bei Petöfis *Dorfhammer* oder bei seinem *Held János* oder bei János Arany's *Toldi*, so kommen wir zu denselben Vorbildern. Es handelt sich dabei um eine literarische Erscheinung, deren Wandlung sich auch in anderen mittel-osteuropäischen Literaturen genau verfolgen läßt.

4. Ohne, aus Zeitmangel, diesmal detaillierter ausführen zu können, nenne ich hier doch noch den Prozeß, der sich durch literarische Zentrenbildung nach dem Muster der Kaiserstadt Wien in den davon östlich und südöstlich liegenden Städten vom Beginn des 19. Jahrhunderts an vollzogen hat. Eine bürgerliche, doch weitgehend vorkapitalistische städtische Kultur – Theater- und Musikwesen sowie Literatur und auch Verlagswesen – verpflanzte sich auf anakronistische Weise mit ihren feudalen Förderern in Städte wie Prag, Pest, Brünn, Preßburg usw. und mit einer weiteren Zeitverschiebung reichte dann diese Tendenz u. a. bis zum damaligen Lemberg, Tschernowitz, Triest, Laibach und bestimmte maßgeblich, zum Teil sogar über den Zerfall der Monarchie hinaus die kulturelle Atmosphäre dieser Städte. Der Prozeß, wie sich dies meistens erst in deutscher Sprache äußerte, dann parallel die deutsche und die lokale Sprache nebeneinander wirkten und sich später die örtliche Sprache durchsetzte, ist ein für diesen Raum charakteristischer Zug, aus dem die Sprach- und Literaturwissenschaft heute noch viel Neues für sich zu entdecken hat.

Dies sollten einige Merkmale der beiden benachbarten Literaturen sein, die mit ihren Gemeinsamkeiten und gleichzeitigen Abweichungen sicherlich etwas besonders Charakteristisches, vielleicht auch Gesetzmäßiges an Identität oder Ähnlichkeit aufweisen. Es kann sich dabei nicht oder jedenfalls nicht ausschließlich um eine einseitige Wirkung von der einen auf die andere Literatur handeln. Viel mehr überzeugt, davon auszugehen, daß bei unmittelbarer Nachbarschaft, trotz Sprachunterschieden, die historische Gemeinsamkeit und gleiche politische und Wirtschaftsstrukturen zu ähnlichen oder identischen Denkschemen und Reaktionen geführt haben und so notwendigerweise auch in ihrem künstlerischen Niederschlag zahlreiche gemeinsame Züge aufweisen.

PÉTER ÖTVÖS (*Szeged*)

Die popularphilosophische Rezeption der Wiener Aufklärung in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts

In diesem Referat mache ich den Versuch, ein handschriftliches Werk ungarischer Provenienz aus dem Bestand der ÖNB (Österreichische Nationalbibliothek) vorzustellen und als Zeit- und Bildungsdokument etwas näher zu erläutern. Der Anlaß zu dieser Untersuchung ist in erster Linie durch die Zeit und den Ort, die Gattung der Schrift, sowie den Verfasser gegeben: Das Büchlein – dessen Titel (*Lebenslauf*) zu seinem eigentlichen Inhalt (Anweisungen zur Erziehung der Kinder) in gewissem Gegensatz steht – wurde 1773 von einem zu seiner Zeit geehrten Offizier und Literaten in Hermannstadt (Siebenbürgen) verfaßt. Der Autor, Sámuel Graf Gyulai von Maros-Németh, der durch seine literarische Tätigkeit bedeutenden Ruhm erlangte und vom Schriftstellerlexikon Szinnyei¹ und der *Bibliographia Hungariae* von Géza Petrik² samt seinen Werken noch angeführt wurde, findet in den neueren wissenschaftlichen Bearbeitungen und Monographien keine Behandlung, nicht einmal eine Erwähnung. Dies hat aber erklärbare Gründe: seine Gebetsbücher und Gedichtsammlungen bzw. moralisierenden Werke gerieten in Vergessenheit, weil sie auf relativ niedrigem, zu seiner Zeit aber üblichen Niveau der Denk- und Schreibweise abgefaßt sind.

Die Aufklärung wie ihre Vor- und Nachgeschichte wird freilich am meisten durch die bestimmenden geistigen und geistlichen Bestrebungen und durch literarische Leistungen vom größeren Wert charakterisiert: Das Gemeindenken, die gewöhnliche, verbreitete Denkweise der Epoche wurde durch die Analyse der zahlreichen Druck- und Handschriften dieser schlichteren Art noch gar nicht vollkommen erfaßt und ausgewertet. Trotz der auf breiterer schriftlicher Basis stehenden Untersuchungen des letzten Jahrzehntes kann folgende schon 12 Jahre zurückliegende Feststellung noch immer für gültig erachtet werden: „Die erste und zwar die längere Hälfte der Epoche blieb aus den Bearbeitungen der Fachwissenschaften aus, die kürzere, die mit dem Auftreten von Bessenyei beginnt, geriet aber in den Schatten des schon herausgebildeten und stabilisierten bürgerlichen Denkens“.³ Es wäre also auch weiterhin wünschenswert, mit Hilfe kultur- und bildungsgeschichtlicher Untersuchungen und anhand zahlreicher zeitgenössischen Äußerungen das Gemeindenken sowie den Wandel im religiösen und moralphilosophischen Bereich genauer zu untersuchen. Diese Forderung hat uns also die Anregung gegeben, diese letzte Schrift des Grafen Gyulai, die zwar von der Gattung her für die Verbreitung der eigenen Lebenserfahrungen am besten geeignet ist, aber nicht für die Öffentlichkeit, sondern für seine Kinder geschrieben wurde, näher darzustellen. Im Lichte der bekannten Ereignisse der Epoche sind vielleicht die Fragen, die uns dieser Text vermittelt, nicht von geringer Bedeutung: welche Ideen werden hier für

wichtig gehalten, wie werden diese interpretiert, wie können das Weltbild, die Weltanschauung und zuletzt die bestimmenden Einflüsse gekennzeichnet werden.

Auf diese Fragen – wenngleich zwar kurz – antworten zu können, müßte man einige Schwerpunkte der Behandlung herausheben. So werden diesmal nur die wichtigsten Punkte: 1. die Handschrift; 2. der Autor; 3. das Werk erläutert, im weiteren dann die Gattung, der kurze Inhalt, sowie die Anordnung des Textes. Schließlich (4) soll versucht werden, die Leitgedanken des Verfassers im europäischen Kontext zu sehen.

1. die Handschrift. Die letzte uns bekannte Schrift des Grafen wurde 1773 in seinem 50. Lebensjahr verfaßt und in einem Buch von Oktav-Format in der Handschriften-sammlung der ÖNB aufbewahrt.⁴ Die Herkunft ist weiter nicht zu klären. Es scheint zwar eine Reinschrift zu sein, die 170 Seiten umfaßt, ist aber dem Inhaltsverzeichnis nach nicht beendet worden: der sechste (und letzte) Abschnitt, in dem der Autor seine eigenen Werke aufzählen (und vielleicht auch erklären) wollte, ist nicht ausgearbeitet.

2. der Autor. Der Feldmarschalleutnant Sámuel Graf Gyulai von Maros-Németh, „Maria-Theresien-Ritter“ (ihn wurde nämlich das Kommandeurskreuz des Militärischen Maria-Theresia-Ordens schon 1762 verliehen) hatte sich im Alter von 50 Jahren „in dem Quartier zu Hermannstadt“ dazu entschlossen, seinen vier Kindern – drei Söhnen und einer Tochter – wirksame Anweisungen für ihre weitere Lebensführung und dem zeitgemäßen idealen Verhalten zu geben. Der Titel deutet noch einen Lebenslauf an, aber im Text werden die eigenen Erfahrungen höchstens als Beispiele miteinbezogen und schließlich gewisse Züge des persönlichen Verhaltens als Vorbild hervorgehoben.

Dem Grafen war die literarische Beschäftigung nicht fremd; von 1740 an hatte er vier Bücher über Gelegenheitsthemen publiziert, und mit dieser Tätigkeit literarischer Art stand er auch in seiner eigenen Familie nicht allein: abgesehen von seinen berühmten Vorfahren, wie z.B. Pál Gyulai im 16. Jahrhundert, sind hier sein Vater und sein Vetter zu erwähnen. Der Vater, Ferenc III., hat ein wichtiges Diarium aus den Jahren 1703–1704 hinterlassen,⁵ und die Aufzeichnungen des Veters (begonnen auch in seinem 50. Lebensjahr 1764) sind für die Geschichtsforschung von größerer Bedeutung.⁶ Graf Sámuel war infolge seiner Gelehrsamkeit und literarischen Tätigkeit sowie seiner militärischen Verdienste wegen in weiten Kreisen seiner Zeitgenossen bekannt, teils sogar überschätzt. Als Beispiel dafür kann hier das Lobgedicht von István Csizi aus dem Jahre 1767 erwähnt werden, in dem der gelehrte Graf, inniger Freund der Philosophie, Ethik, Geographie und Physik, sich im Dienste des Kriegsgottes einen ewigen Namen erwirbt, und im Dialog von Muse und Apollo als Vorbild vorgezeigt wird.⁷ Neben den Schmeichelworten einiger seiner Zeitgenossen müßte aber auch auf Kazinczy hingewiesen werden, der sich die Mühe nahm, den Grafen Gyulai näher kennenzulernen. Die Begegnung enttäuschte ihn aber schließlich: „In Siebenbürgen herrscht ein finsterner Aristocratismus; damit sind sogar die besten Köpfe tief beschlagen. – In dem Grafen Sámuel Gyulay lernte ich einen für das allgemeine Wohl eifrigen Mann kennen – aber da sah ich gar bald, was Er sey. Ich zog ab, das Er mir wohl ansah. Ich wies Ihm ein Ungarisches Lied, und rechnete auf seinen Beifall. Nein! Nein! sagte Er mir, das sind lauter Moscovitische Unterminierung“.⁸

3. das Werk. Der Aufbau zeigt auf der einen Seite die Kenntnis der Werke pädagogischer Provenienz und auf der anderen Seite die Begabung fürs Schreiben. Der Text ist in sechs Abschnitte gegliedert, der zweite noch weiter unterteilt. Diese sechs Abschnitte sind: 1. die Widmung, 2. die väterlichen Ratschläge an die Kinder, 3. Abstammung und Geschlecht der Familie, 4. die erblichen Güter, 5. die Beschreibung seiner Person und seiner Charakterzüge, 6. seine Werke, die jedoch nicht aufgezählt werden.

Der Widmung geht jedoch ein wirklich merkwürdiger Versuch voran: In dem Exordium, das zu der eigentlichen Behandlung seines Gegenstandes hinführen soll, werden die später dargelegten Gedanken mit Hilfe von Horaz-Zitaten und von eigenen Gedichten nach Horaz zusammengefaßt. Im Text selbst hingegen ist zwar die Berufung auf Horaz selten zu erkennen, im Exordium aber ist das Gedankengut von Horaz ohne Zweifel dazu gedacht, die folgende Abhandlung zu antizipieren, sogar zu begründen. Diese Zitate und Gedichte nach der Art des Horaz (es handelt sich um drei Zitate und zwei Gedichte) sind für uns aus zwei Gründen interessant: erstens: welche Gedanken wurden ausgewählt, wie kann also die Kenntnis und der Einfluß von Horaz charakterisiert werden und zweitens: stellt sich die Frage nach der Übersetzung bzw. der Paraphrase. Die Auswahl ist nicht mehr zeittypisch, sie weist vielmehr auf die Mentalität des vorangehenden Jahrhunderts, ist aber trotzdem nicht unerwartet: Die in zahlreichen Florilegien zitierten Zeilen bilden eine Morallehre. Ein Abschnitt aus der *ars poetica* gibt Anweisungen in Bezug auf die zweckmäßige Arbeit mit der Jugend und die Unterdrückung der Leidenschaften; der zweite (aus dem Gedicht *Ad Musas de Augusto*) schildert die lobenswerten Eigenschaften des wahren Mannes, und der letzte (*Ad Licium Murenam*) dient endlich der Hoffnung.⁹ Die anschließenden Gedichte führen die erworbene Ruhe des Gemütes vor.

Zur zweiten Frage kann festgestellt werden, daß der Autor auch in der Lehre der klassischen Metrik, d.h. der quantifizierenden Dichtung bewandert war, er bevorzugt aber in seinen Übersetzungen – wiederum nicht mehr zeittypisch – die gewöhnliche akzentuierende Form mit Paarreimen.

In der Widmung wird dann als *propositio* ein zusammenfassender Überblick über das eigentliche Thema gegeben. Die Pflichten der Eltern sowie die erwünschten und fruchtbringenden Pflichten der Kinder werden hier betont und am Anfang des zweiten Abschnittes die Quelle und das Endziel der ganzen übrigen Rede dargestellt: die Erziehung als zweite Geburt sollte dazu beitragen, die Kinder zu anständigen Menschen und wahren Christen heranzubilden.

Um das erste Anliegen genau bestimmen zu können, hat der Autor neun weitere Punkte aufgenommen, die einer Gedankenfolge vom Allgemeinen zum Besonderen entsprechen. Die Komposition und die Beweisführung spiegelt nicht allein die Kenntnis, sondern auch den starken Einfluß des Werkes *De officiis* des Cicero wider. Nach Cicero sind die führenden Gedanken gegeben, und diese werden von biblischen Autoritäten und durch Sprüche klassischer Autoren unterstützt. Im Falle der praktischen Weisheit ist das christianisierte und im Laufe der Jahrhunderte schon vereinfachte Gedankengut von Seneca aufzuzeigen. Die Berufungen auf klassische Autoren sind ziemlich häufig, und alle können mit Hilfe der weit verbreiteten Kompendien und Handbücher identifiziert werden. Selbst der Autor weist später auf die bestimmenden Lektüren

hin, als er seinen Kindern die wichtigsten und nützlichsten Bücher empfiehlt: Plutarchos, Cornelius Nepos, Baltasar Gracian, Cicero, Franciscus de Callieres, Marquise Lambert und Gellert werden hier als jene aufgezählt, die die Gedankenwelt des Grafen wesentlich beeinflußt haben. Wo es aber um zeitgemäße praktische Lebensregelung geht, will er seine Vorbilder verlassen: im 3. Abschnitt wird die Liebe zum hoch gerühmten Kaiser verlangt, und bei der Erteilung von Raschlägen helfen ihm am meisten die eigenen Erfahrungen; im 9. Abschnitt wird es versucht, die Pflichttätigkeiten seiner Söhne zu bestimmen.

Die zweite Forderung, nämlich die, ein wahrer Christ zu sein, zeigt aber schon andere, der damaligen Zeit und Politik angemessene Einflüsse. Im Vergleich zur ersten Hälfte der Rede werden hier nur selbständige Gedanken ausgeführt; der Autor scheint nicht mehr an die üblichen Standardwerke gebunden zu sein, wie dies im Falle von Fragen der Moral des öffentlichen Lebens und der Erziehung festzustellen ist. Jene Gedanken über Religionsangelegenheiten können die Überzeugung des Grafen am klarsten widerspiegeln, und während deren Untersuchung muß versucht werden, diese für ideal gehaltene Religiosität möglichst als System darzulegen, und gleichzeitig die Lektüren von größerer Wirkung auszusuchen. (Damit ist es zu erklären, daß uns diese Ausführung den eigentlichen Anlaß gibt, die religiöse Überzeugung des Grafen im europäischen Kontext zu untersuchen.

4. der Kontext. Einflüsse auf die Religiosität des Verfassers. Die Frage der Religion wird im Text zweimal behandelt: als Anweisung für die Kinder und als Bestandteil der eigenen Gedankenwelt. Die Anweisungen werden ohne Zweifel durch die Auslegung persönlicher Überzeugung unterstützt und verstärkt: Am Ende dieses Abschnittes wird betont, die Beispiele seien für die Anregung, das Gute zu tun, besser geeignet als seine Anweisungen.

Die Überlegungen beginnen mit einem Beweis für die Existenz Gottes, dieser hat die Welt wie ein Uhrmacher in Bewegung gesetzt. Im weiteren werden die Argumente für den Glauben, sowie die Hauptzüge des wahren Bekenntnisses dargestellt. Damit versucht der Autor das allgemeine, „wahre Christentum“ mit Charakteristika der Naturreligion zu begründen; dieses Christentum trägt jedoch noch den Charakter einer geoffenbarten Religion. Die Übereinstimmung der Offenbarung mit der Vernunft ist auch für die Auffassung von Chr. Wolff charakteristisch: offenbart wird, was die Vernunft nicht von sich aus finden nach der Offenbarung aber verstehen kann. „Die christliche Religion ist“ – schreibt der Verfasser – „dem vernünftigen Menschen geeignet, und dadurch kann von den anderen, entweder den Gelehrten, oder ausschließlich den Unwissenden angemessenen Religionen unterschieden werden“. Um aber eine theoretische, deistische Wendung dieser Auffassung zu vermeiden, wird „das wahre Christentum“ auf eine moralische Überzeugung beschränkt. Danach sollte das Wesen der Religion im sittlichen Handeln bestehen, „das religiöse Leben zu seinem wahren Inhalte die Besinnung auf die Pflicht und den Ernst einer danach bestimmten Lebensführung haben“.¹⁰ Die Äußerlichkeiten der Religion werden vom Autor für unwichtig gehalten, „ich bete meinen Gott in der Seele, nicht in der Schale an“ und er fordert seine Kinder auf, andere Bekenntnisse nicht zu verfolgen. Dem konfessionellen Eifer gegenüber wird hier, im Einklang mit mehreren Vertretern der Populärphilosophie seiner Zeit, die Duldung, die Menschenliebe, die Achtung des rein

Menschlichen betont. Seine Gedanken versucht er mit Lektüren zu befestigen: über die Ideale des wahren Christentums und die Glückseligkeit der Gläubigen kann in dem Trauerspiel *Alzeira* von Voltaire nachgelesen werden. In diesem Schauspiel werden die besieigten Volksführer in Amerika von der Sittlichkeit und dem hohen moralischen Wert der Christen überzeugt und ohne Gewalt oder Verfolgung werden sie auf die Seite der christlichen Besatzungsmacht gezogen. Das auf die moralische Überzeugung und sittliche Gesinnung beschränkte wahre Christentum kann aber die Religiosität nicht tatsächlich befriedigen: es bietet eine magere Form des religiösen Lebens an, dem das Heil der Seele oder das Gefühl der Errettung fehlt. Deshalb versucht der Graf die Tiefen der Religiosität bei Pascal zu finden: mit dessen Worten aus den *Pensées sur la religion* erklärt er weitläufig, worin die Hoffnung eines Gläubigen besteht. Diese Wendung ist leicht zu erklären: das theoretische Element der Naturreligion hätte zu einer naturalistischen Metaphysik führen können, der moralisierende Deismus, an den er anknüpfte, bietet fast keine Möglichkeit für die innere Religiosität. Die Lösung sucht er durch die Verbindung von Pascal und Voltaire zu erreichen.

Die Toleranzgedanken des Grafen könnten außer der moralischen Überzeugung der Naturreligion noch andere Gründe haben: er konvertierte nämlich in seiner Jugend, um in den Staatsdienst aufgenommen zu werden. Mit den Reformen Josephs II. hat aber die Toleranz auch praktische Bedeutung bekommen. Sie ist nicht nur der gesunden Vernunft gemäß (dabei ist eine weitgehende Übereinstimmung mit der Naturrechtsschule festzustellen), sondern wird wegen der „Wohlfahrt des Staates“, „des gemeinen Besten“ und nicht der „ewigen“, sondern der „zeitlichen Glückseligkeit“ wegen gefordert. Mit seiner Toleranzbereitschaft (die letzten Endes zur Naturrechtsschule führt) vertritt der Graf eine Meinung, die acht Jahre später im Toleranzpatent ihre endgültige Formulierung findet, und in der kameralistischen Staatslehre besonders von Justi und Sonnenfels ausgearbeitet wurde.

Anmerkungen

1. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, IV. Budapest, 1896. 162–163.
2. *Bibliographia Hungariae 1712–1860 seu Catalogus Librorum in Hungaria, et de rebus patriam nostram attingentibus extra Hungariam editorum*, Géza Petrik, II. Budapest, 1890. 14–15.
3. *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: Szauder József–Tarnai Andor, Budapest, 1974. 8.
4. ÖNB Handschriften und Inkunabelsammlung, Cod. 12 833.
5. *Gyulai Ferenc naplója*, 1703–1704. Kiad.: Márki Sándor. Budapest, 1928.
6. Torma Károly: *Gróf Gyulai Ferenc tábornok emlékiratai*. Hazánk 1886. VI. 403–413, 509–522, 590–603, 681–692, 740–752, 1888. X. 54–66.
7. Csizi István: *Virtus Oszlopa* ... Buda, 1767.
8. Kazinczy Ferenc Hajnóczy Józsefnek 1794. július 12. Lev. 23. Budapest, 1960. 38.
9. a) *De arte poetica* 412–414.
b) *Ad Musas de Augusto* 1–8.
c) *Ad Licinum Murenam* 13–17.
10. Wilhelm Windelband: *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. Tübingen, 1912.⁶ 414.

ANDREA SEIDLER (*Wien*)

**Das deutsche Zeitschriftenwesen des Donauraumes (Wien–Preßburg–Pest-Buda)
in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts**

Die Erforschung des österreichischen Pressewesens im 18. Jahrhundert, also im Zeitraum seiner Entstehung, war lange Zeit ein Stiefkind der Wissenschaft gewesen. Im Gegensatz dazu muß darauf verwiesen werden, daß beispielsweise das deutsche oder ungarische Pressewesen bereits viel früher und grundlegend durch einige Werke eine wissenschaftliche Behandlung gefunden hatte: Prutz,¹ Kirchner,² Martens³ seien für den deutschen Raum genannt, die große Monographie, herausgegeben von György Kókay⁴ für den ungarischen.

In Österreich hingegen fand das Medium Zeitung oder Zeitschrift nur eine punktuelle Behandlung. Vor allen Dingen in den fünfziger Jahren erschienen einige Dissertationen zu Einzeltitel⁵ oder etwas später Kurt Strassers Werk⁶ über die josephinischen Zeitschriften. Zenker,⁷ Winkler⁸ und andere⁹ bleiben bewußt ausgeklammert, da deren Angaben bereits überholt sind und zu einem großen Teil sich als unrichtig erwiesen haben.

Erst in den letzten beiden Jahrzehnten fand das 18. Jahrhundert allgemein – historisch, publizistisch, literaturhistorisch – ein größeres Interesse in Forscherkreisen, sodaß langsam auch das Zeitschriftenwesen wachsende Beachtung fand und findet. Grundlegende Abhandlungen über die österreichische Presselandschaft und ihre Entstehung fehlen jedoch immer noch.

Mein Mann, Wolfram Seidler, und ich erstellten nun – in Zusammenarbeit mit Prof. Zoran Konstantinović (Universität Innsbruck) eine ausführlich kommentierte Bibliographie sämtlicher greifbarer oder auch nur dem Titel nach bekannter Zeitschriften, die in der Zeit von 1740 bis 1809 in Wien, Preßburg oder Pest-Buda erschienen. Die Sammlung – so steht zu hoffen – soll auch demnächst gedruckt werden. Diese Bibliographie enthält neben der Beschreibung der Zeitschriften auch Angaben zum Fundort, mindestens also eine Bibliotheksangabe. Titel, die nicht gefunden wurden, sind ohne Kommentar aufgelistet und mit Quellenangaben versehen.

Während der Arbeit an dieser Bibliographie, die an die 400 Titel umfaßt (das Verhältnis von aufgefundenen zu jenen, die nur dem Titel nach bekannt sind, ist 3 : 1), wurde ein Faktum offenbar: jede umfassendere Behandlung dieses so komplexen Themenbereiches sieht sich nämlich mit der Problematik des modernen diversifizierten Wissenschaftsbetriebes konfrontiert und kann nur geleistet werden durch eine Überwindung der innerwissenschaftlich gezogenen Grenzen. Als Literaturwissenschaftler

kann man ohne weiteres behaupten, daß die österreichische Presselandschaft im 18. Jahrhundert weder vom rein historischen, publizistischen, germanistischen oder hungarologischen und slawistischen Interesse sein kann, sondern eindeutig nach einer komparatistischen Zusammenschau verlangt!

Leider kann nun im verlangten begrenzten Umfang kein wirklich detaillierter Überblick über das Zeitschriftenwesen des 18. Jahrhunderts in den drei genannten Städten gegeben werden. Es kann hier einzig und allein darum gehen, einige im Laufe unserer Arbeiten an der Bibliographie gewonnene Erkenntnisse weiterzugeben bzw. vor allem Anregungen für eine Ausweitung der Forschung auf diesem Neuland zu geben.

Der Beginn des österreichischen Zeitschriftenwesens kann – sieht man von einigen früher erschienenen Blättchen wie den *Nachrichten von lauter alten und raren Büchern* des Georg J. Schwindel¹⁰ ab, erst mit dem Erscheinen der *Wienerischen gelehrten Nachrichten* des Deutschen Ludwig J. Heyden¹¹ angesetzt werden.¹²

Sie war die erste gelehrte Zeitschrift Österreichs. Heyden brachte vornehmlich Nachrichten über Werke des „guten Geschmacks“. Im Vorbericht steht zu lesen: „Unsere Blätter werden zwischen den gewöhnlichen gelehrten Nachrichten, und zwischen den Monatschriften sorgfältig die Mittelstraße beobachten. Wir werden uns nicht damit begnügen lassen, von jedem Werk bloß einen trockenen Auszug des Inhalts zu verfertigen; (...) Allein der Raum unsrer Blätter wird uns nicht erlauben, uns in allzu umständliche Beurtheilungen einzulassen (...)“¹³ Vor allem aus dem Bereich der Medizin, Pädagogik, Sprachlehre und natürlich der schönen Literatur wurden Werke angezeigt und besprochen. Im Prinzip handelte es sich bei dem zweimal wöchentlich erscheinenden Blatt um nichts anderes als um einen detailliert kommentierten Verlagskatalog der Trattner'schen Buchhandlung: Heyden wies des öfteren darauf hin, daß sämtliche der durch ihn angezeigten Werke eben dort erhältlich seien.

Erst 1762/63, also ein halbes Jahrzehnt später, kam es in Wien erneut zu einer Zeitschriftengründung: der 1759 nach Wien übersiedelte Sachse Christian G. Klemm begann mit seiner Zeitschrift *Die Welt*¹⁴ im Gefolge der deutschen Moralischen Wochenschriften den Siegeszug dieses Zeitschriftentypus in Österreich. Das Blättchen, das übrigens nachweisbar ist,¹⁵ erschien zweimal wöchentlich mittwochs und samstags. Für dieses Projekt konnte Klemm namhafte Mitarbeiter gewinnen: Joseph von Sonnenfels und auch der Preßburger Karl Gottlieb Windisch sollen ihn durch die Zusendung von Beiträgen unterstützt haben. Auch diese beiden gaben in der Folge eigene Moralische Wochenschriften heraus, die noch zur Sprache kommen werden.

Klemm wünschte „(...) dem schönen Geschlechte, und dem hirnlosen Stutzer die Langeweile zu vertreiben. Der dicke Bürger soll sich geschildert sehn, und lachen, der Soldat soll fluchen, und lesen; der Gelehrte soll eine kurze Zeit vergessen, finstre Runzeln zu machen, und der Minister soll einmal aufrichtig lächeln (...)“¹⁶ Das Blatt sollte – so der Herausgeber – eine vollkommene Sittenlehre vermitteln, auf die „Reinigkeit der Sprache“ pochen und das breitere Publikum mit der höheren Wissenschaft bekannt machen.

Im Gefolge Klemms wurden die sechziger Jahre des 18. Jahrhunderts zum Jahrzehnt der Moralischen Wochenschriften in Österreich. Ein später Zeitpunkt also, hält man sich die Entwicklung des benachbarten Auslandes vor Augen: in Deutschland bei-

spielsweise hatte sich dieser Zeitschriftentypus Ende der fünfziger Jahre bereits überlebt. 50 Jahre nach der ersten deutschen Moralischen Wochenschrift *Der Vernünftler* (Hamburg 1713/14) erschien in Österreich die erste!

Klemm und Sonnenfels blieben die eifrigsten Wochenschriftsteller. 1765, gleich im Anschluß an Klemms *Der österreichische Patriot*¹⁷ erschien Sonnenfels' erste Moralische Wochenschrift *Der Vertraute*,¹⁸ die jedoch nach dem siebenten Stück durch die Zensur zu Fall gebracht wurde. 1765 dann noch der *Mann ohne Vorurtheil*,¹⁹ die mit Sicherheit bedeutendste Moralische Wochenschrift Österreichs: sie kam bis 1767 wöchentlich heraus, insgesamt sind 113 Stücke erhalten. 1766 *Theresie und Eleonore*,²⁰ 1767 *Das weibliche Orakel*.²¹ Diese Titel sind durchwegs in diversen Bibliotheken auffindbar.

Nicht mehr nachzuweisen – oder eben bislang nicht nachgewiesen – sind eine Fülle von Moralischen Wochenschriften, die wir aus der zeitgenössischen Literatur kennen: *Die Freunde* 1766, *Das Füllhorn* 1766, *Der Lehrling* 1766, *Der Schwätzer* 1766, *Der Zuschauer* 1766, *Der Universalist* 1767, usw.

In Ungarn erschien die erste Moralische Wochenschrift sogar noch später: 1767 gab der bereits erwähnte K. G. Windisch den *Freund der Tugend*²² heraus. Das Blatt enthielt Novellen, Sinngedichte, Gelegenheitsgedichte, Rätsel – eben alles, was eine Moralische Wochenschrift zu einer solchen macht. Der *Freund der Tugend* war ein Beiblatt zur *Pressburger Zeitung*,²³ die zu dieser Zeit ebenfalls noch von Windisch gestaltet wurde.

Aufgrund regen Publikumsinteresses setzte Windisch die Wochenschrift 1770 unter dem Titel *Der vernünftige Zeitvertreiber*²⁴ fort. Sie erschien in vier Sammlungen und enthielt u. a.: „Gedanken von der Menschlichkeit“, „Gedanken über das Daseyn Gottes“ u. v. a. Wahrscheinlich brachte es aber doch größtenteils aus ausländischen Blättern Übernommenes. Beide Blätter sind heute noch nachweisbar.

Ohne Zweifel erhielt Windisch durch die Wiener Wochenschriften Klemms die Anregung zur Verfasserstätigkeit. Sein nächstes Blatt, 1771/73 verlegt, setzte die Themenschwerpunkte bereits in das Gebiet der Ökonomie und der Wissenschaften. Es ist dies das *Pressburgische Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste*.²⁵

An dieser Stelle sei noch eine Zeitschrift erwähnt, die – obwohl zeitlich wesentlich später angesiedelt – auch in die Kategorie der Moralischen Wochenschriften oder im weitesten in die Kategorie der unterhaltenden Zeitschriften eingeordnet werden kann. 1779 erschien bei Patzko in Preßburg die *Geschichte des Faschings vom Anfang der Welt bis auf das Jahr 1779*.²⁶ Die 13 Stücke enthielten eine Kulturgeschichte der Freudenfeste verschiedener Völker, beginnend bei der „Sündflut“, den Persern, Römern, Griechen, Germanen bis zur Gegenwart des 18. Jahrhunderts. Das letzte Stück gab eine besonders detaillierte Beschreibung der Unterhaltungsmöglichkeiten in Preßburg, des Theaters und der Redouten. Diese historische Betrachtung verfolgte nicht nur wissenschaftliche Zwecke: sie wollte vor allem moralische Richtlinien für wertvolle und kultivierte Arten des Feierns geben und gleichzeitig Ausschweifung und Lasterhaftigkeit anklagen. Unter der Rubrik „Fragmente aus der Faschingsbibliothek“ findet man Briefe an fiktive Personen gerichtet, die der moralischen Unterweisung dienten, aber auch Abhandlungen über die richtige Art und Weise, Kinder zu erziehen (allgemein an die „Ältern“ gerichtet). Sinngedichte, Oden und die Unterweisungen ergänzende Ge-

schichten und Anekdoten runden das Bild dieser Wochenschrift ab. Die Erscheinungsweise war wöchentlich. Es existiert ein Nachdruck des Blattes (Wien 1799), der die historische Abhandlung über den Fasching enthält.

Ende der sechziger Jahre entstanden dann in Wien Zeitschriften, die sich spezielleren Themenbereichen zuwandten: Ökonomische: 1767 *Nützliche Nachrichten und Abhandlungen das Ökonomie und Commerzwesen betreffend*,²⁷ 1768 *Der Bienenstock, eine ökonomische Wochenschrift*.²⁸ Letztere ging 1770 in die bedeutendste österreichische Zeitschrift des 18. Jahrhunderts, in die *K. k. allergnädigst privilegierte Realzeitung der Wissenschaften, Künste und der Commerzien* über, die bis 1786, also 16 Jahre lang wöchentlich erschien.²⁹

Literarische: 1768 Klemms *Briefe über die neuere österreichische Litteratur*,³⁰ ein Projekt, das, angelehnt an die Lessing'schen Literaturbriefe, für die Verbreitung der deutschen Sprache und Literatur sich einsetzte. Daß Klemm darin in erster Linie Werbung für seine eigenen Schriften machte, brachte ihm zu Lebzeiten viele Feinde ein.

1769/70 Dominik von Fidlers *Bibliothek der österreichischen Litteratur*,³¹ deren 65 Stücke sich in erster Linie mit Rezensionen und gelehrten Abhandlungen füllten. Theaterzeitschriften: wiederum muß Klemm erwähnt werden. 1768 erschien bei Schulz seine *Wienerische Dramaturgie*,³² 1769/70 *Dramaturgie, Litteratur und Sitten*,³³ 1768 Sonnenfels' *Briefe über die wienerische Schaubühne*³⁴ in denen der später so bedeutende Hanswurst-Streit eingeleitet wurde.

1770 begann mit der *Realzeitung* der Versuch, größer angelegte Projekte ins Leben zu rufen und über einen längeren Zeitraum zu erhalten. 1771 folgte eine Zeitschriftengründung, die der *Realzeitung* als durchaus gleichrangig, wenngleich nicht so langlebig, bezeichnet werden kann und die wiederum in unmittelbarem Kontext mit Ungarn stand: es sind dies die *K. k. allergnädigst privilegierten Anzeigen aus sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern* des Ungarn Tersztyanszky.³⁵ Die *Anzeigen* bildeten gleichsam den Einstieg österreichischer und ungarischer Journalisten in eine Kooperation auf dem Gebiet des Zeitschriftenwesens. Der geistige Urheber des Blattes, das bis 1776 erschien, dürfte Adam Kollar gewesen sein, der ab dem Jahre 1772 Direktor der Hofbibliothek in Wien war. Seifert, Kriebel, Wespreni veröffentlichten in den *Anzeigen* ebenso wie Ignaz von Born.

Die *Realzeitung* entwickelte sich im Laufe ihrer Existenz von einem ökonomisch bestimmten Blatt in ein vielseitiges Forum für sämtliche wissenschaftliche Disziplinen, vor allem in den achtziger Jahren zu einem Organ der wienerischen freimaurerisch-literarischen Szene. Kaum ein bedeutender österreichischer Schriftsteller, der nicht an diesem Blatt beteiligt gewesen wäre: Herausgeber waren u. a. F. J. Riedel, Sonnenfels, Blumauer, Hegrad, Klemm, de Luca; Mitarbeiter: Van Swieten, Born, Karl Leonhard Reinhold u. v. a.

Kompilationen aus europäischen Journalen, Ausläufer der Moralischen Wochenschriften und Zwischenformen aus wissenschaftlichen und unterhaltenden Zeitschriften prägten das übrige Bild der siebziger Jahre, die insgesamt 74 Neugründungen brachten.

Mit dem Jahrzehnt der Alleinregierung Josephs II. und der erweiterten Preßfreiheit war das Medium Zeitschrift aus dem kulturellen Leben Wiens nicht mehr wegzu-denken. Über 180 der insgesamt ca. 400 Titel, die wir aufarbeiteten, wurden in diesem

Jahrzehnt gegründet — an die 50% also! Zwei wichtige und bis dahin aus den Themenkreisen der Zeitschriften ausgeklammerte Fragen waren es, die die Wochenschriftsteller in dieser Zeit am meisten beschäftigten: 1) die Politik und 2) im unmittelbaren Zusammenhang damit die Religion.

Dominierende Figur ist Leopold Alois Hoffmann mit seinen Predigtkritiken,³⁶ die ihren Ausgang übrigens bereits 1781 in Prag genommen hatten. Dort gab Ritter von Steinsberg ein Blatt mit dem Titel *Die Geisel der Prediger* heraus. Bis 1786 unterhielt Hoffmann eine große Leserschaft mit seinen allwöchentlichen Kritiken an der Geistlichkeit und deren Reden von der Kanzel. Sein Mitarbeiter, Kajetan Tschink, setzte diese Arbeit bis 1788 unter dem Titel *Kritische Bemerkungen über den religiösen Zustand der k. k. Staaten*³⁷ fort. Übrigens kommen darin auch in Ungarn gehaltene Predigten zur Sprache. Die Auseinandersetzung um das wahre Christentum wurde nicht nur in den Predigtkritiken geführt: zahlreiche Reaktionen darauf erschienen in Form von Broschüren und Wochenschriften, herausgegeben von Vertretern der Geistlichkeit. Patricius Fast sei an dieser Stelle erwähnt.³⁸

Die Blätter politischen Inhalts setzten 1785 mit zahlreichen Gründungen Johann Michael Schweighofers ein und erreichten ihren Höhepunkt zur Zeit der Auseinandersetzungen mit der Pforte 1788/89. Diese Blätter unterstützten durchwegs die Politik des Herrschers.

Kritik daran findet man eher in den periodischen Sittenschriften und satirischen Wochenschriften Joseph Richters, Joachim Perinets und Johann Rautenstrauchs. Schonungslos und zum Teil sehr amüsanzt stellten sie die moralischen und sittlichen — besser unsittlichen — Zustände in der Hauptstadt an den Pranger.³⁹

Die josephinische Ära brachte auch einen etwas veränderten Zeitschriftentypus in Preßburg hervor: Wiederum war es Windisch, der in diesem Jahrzehnt, bzw. fortsetzend in den frühen neunziger Jahren, Neugründungen schuf.

1. 1781/87 das *Ungrische Magazin*⁴⁰ mit wichtigen Mitarbeitern wie Daniel Cornides, Daniel ab Hortis und auch Conrad Dominik Bartsch.
Inhalt: Geographie, Geschichte, Numismatik.
2. im Anschluß daran das *Neue ungrische Magazin*⁴¹ 1791 bis zu Windischs Tod im Jahre 1793; ähnlichen Inhalts.

Im Gegensatz zu der Wiener Tendenz hielt sich Windisch fern von jedem aktuellen Geschehen. Politisierende Themen waren nie Gegenstand seiner Blätter gewesen, er machte sich ausschließlich die Verbreitung der Wissenschaften zur Aufgabe. An dieser Stelle sei im Gegensatz dazu der Name György Bessenyeis erwähnt, der mit seiner in Wien erschienenen Zeitschrift *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*⁴² einen radikal politischen Weg ging und von fortschrittlichen Interessen geleitet wurde.

Wie sieht die Lage nun in Pest aus?

Mitte der achtziger Jahre begann man auch dort — mehr oder weniger effektiv — mit der Herausgabe von deutschen Wochenblättern.

1784 faßte Johann Jakob Winterl einen Plan zur Gründung einer Zeitschrift, die das Sprachrohr einer wissenschaftlichen Gesellschaft werden sollte. Bereits nach einer Nummer, die eine Abhandlung über „Die elektrische Materie chymisch betrachtet“ enthält, ging das Blatt wieder ein.⁴³ 1786 erschien der *Merkur von Ungarn*⁴⁴ des Martin Georg Kovachich in 24 Heften, also bis in das Jahr 1787 hinein. Kovachich schrieb

in seinem *Entwurf einer Literaturzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer*, der der ersten Nummer des *Merkur* beigeheftet war, sein Plan sei es, die Wissenschaften, die in seiner Heimat bislang im Dunkeln lagen, zu befördern. Er verglich Ungarn mit dem übrigen Europa – vor allem mit Deutschland – und kam zu dem Schluß, daß die publizistischen Voraussetzungen zur Verbreitung der Aufklärung dort viel entwickelter seien und man sich diese Voraussetzungen zum Vorbild nehmen müsse. Die Rückständigkeit Ungarns auf dem Gebiet der Publizistik führte Kovachich auf die Vielsprachigkeit des Landes zurück, auf den Umstand, daß sich bislang keine „Literatursprache“ entwickelt hatte. Er selbst wählte die deutsche Sprache, um mit seinem Blatt ein möglichst breites Publikum erreichen und auch das Ausland auf Ungarn aufmerksam machen zu können.

Mit dem Ende der josephinischen Ära hatte auch die Auseinandersetzung mit Politik und öffentlichem Geschehen allgemein ein jähes Ende gefunden, bzw. hatten sich die Standpunkte der Wochenschriftsteller radikal geändert. Die Journalistik verlegte sich anschließend auf weniger Anstoß erregende Gebiete: der Beginn des eindeutig wissenschaftlichen Zeitschriftentypus. Medizin, Ökonomie, Naturwissenschaften, Pädagogik, Theater, Musik, bildende Künste verdrängten zusehends die nur noch vereinzelt auffindbaren politischen Journale.

Den 180 Zeitschriftengründungen der josephinischen Epoche stehen 33 im letzten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts gegenüber!

Die einzige Zeitschrift Wiens, in der ein Teil der alten Josefiner (Alxinger, Leon und dazu der junge Schreyvogel) versuchten, gegen die restaurativen Tendenzen der Politik anzukämpfen und die verstärkte Freimaurer- und Illuminatenhetze zu entschärfen, war Alxingers 1793/94 erschienene *Österreichische Monatsschrift*.⁴⁵ Durch die notgedrungene Flucht Schreyvogels nach Jena im Jahr 1794 fand das Blatt ein plötzliches Ende.

Der einstmals radikale Josefiner Leopold Alois Hoffmann machte die Entwicklung zum Denunzianten und Verfechter einer restaurativen Politik in seiner *Wiener Zeitschrift*⁴⁶ durch. Der Kampf gegen die Auswirkungen der Französischen Revolution, Schilderungen der Greueltaten der Jakobiner bestimmten die Tendenz des Blattes. Unterstützung fand diese Richtung auch durch den ehemaligen Jesuiten und Mitarbeiter des Aufklärers Otto von Gemmingen, Felix Franz Hofstätter. Sein *Magazin für Kunst und Litteratur*⁴⁷ sagte ebenfalls der Französischen Revolution den Kampf an: Freiheit, Gleichheit und Menschenwürde seien reines Blendwerk zur Unterwanderung der Autorität des Staates, den es dagegen zu verteidigen gelte.

Vielleicht noch ein kurzer Blick auf das beginnende 19. Jahrhundert.

Sowohl in Wien als auch in Pest – wo es einige Zeit eher ruhig zuging, was deutsche Zeitschriftengründungen anbelangt – erlebte in diesem ersten Jahrzehnt eine Wende:

- erstens hielt die österreichische Gesamtstaatsidee durch die *Annalen der Literatur* von Schultes und Sartori Einzug in die Presselandschaft.⁴⁸ Auch die *Vaterländischen Blätter* können in diesem Zusammenhang erwähnt werden;
- zweitens bestimmte der Aufenthalt der Brüder Schlegel in Wien ab 1808 vor allem die Tendenz der Zeitschrift *Prometheus*.⁴⁹ Mit ihr begann der Einfluß der Romantik in Wien.

In Pest ist das erste Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts vor allem das Jahrzehnt des Ludwig Schedius und des Arztes Dr. Johann Karl Lübeck.

Schedius gründete mit seiner *Zeitschrift von und für Ungarn*⁵⁰ 1802–1804 eines der interessantesten Blätter der frühen ungarischen Pressegeschichte. Schedius stellte darin vor allem Fortschritte Ungarns auf dem Gebiet der Wissenschaft und der Literatur sowohl dem In- als auch dem Ausland vor, wobei er Wert darauf legte, den Begriff Ungarn auch auf Siebenbürgen, Kroatien, Slawonien und Dalmatien ausgedehnt zu wissen.

Lübecks Blätter, das *Patriotische Wochenblatt*⁵¹ 1804 und die *Ungarischen Miscellen*⁵² 1805–1807 dienten letztlich demselben Ziel.

Abschließend gälte es noch einige Forschungsaufgaben anzuführen, die gewiß einer näheren Beleuchtung bedürfen:

1. die ungeheure Vielfalt der Zeitschriftentypen im besprochenen Zeitraum und der Versuch einer Einordnung der Blätter;
2. die Verknüpfung des österreichischen Pressewesens mit dem böhmischen und mährischen; Prag war der Ausgangspunkt zahlreicher Zeitschriftentypen;
3. Wien als Ausgangspunkt der verschiedensten nationalen Zeitschriftengründungen;
4. Einfluß des kulturellen Lebens und damit des Pressewesens auf ausländische Künstler — also allgemein die Vermittlerrolle Wiens innerhalb der West-Ost-Achse.

Anmerkungen

1. Robert Eduard Prutz: *Geschichte des deutschen Journalismus. Zum ersten Male vollständig aus den Quellen bearbeitet.* Hannover, 1845.
2. Joachim Kirchner: *Das deutsche Zeitschriftenwesen, seine Geschichte und seine Probleme.* Wiesbaden, 1958 ders.: *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900. Bd. 1: Die Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes von den Anfängen bis 1830.* Bearbeitet v. J. K. Stuttgart, 1969.
3. Wolfgang Martens: *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften.* Stuttgart, 1971.
4. György Kókay (Hrsg.): *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* Budapest, 1979.
5. Edith Feest: *Geschichte des Wiener Zeitschriftenwesens von 1727 bis 1780.* Wien, (Diss.) 1945.
Hugo Fajkmajer: *Die Presse in der österreichischen Gesetzgebung.* Wien, (Diss.) 1951
H. Kehle: *Die Frauenzeitschrift. Ihre Anfänge und ihre Entwicklung in Österreich.* Wien, (Diss.) 1952
Doris Freiberg: *Der Wiener literarische Journalismus im 18. Jahrhundert.* Wien, (Diss.) 1953
Ursula von Tschurtschenthaler: *Die Publizistik im Josephinischen Wien und ihr Beitrag zur Aufklärung.* Wien, (Diss.) 1957
Gudrun Junaschek: *Die publizistische Tätigkeit der Freimaurer zur Zeit Josephs II. in Wien.* Wien, (Diss.) 1964
6. Kurt Strasser: *Die Wiener Presse in der Josephinischen Zeit.* Wien, 1962
7. Ernst Victor Zenker: *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848.* Wien–Leipzig, 1892
8. Johann Winckler: *Die periodische Presse Österreichs. Eine historisch-statistische Studie.* Wien, 1875
9. H. M. Richter: *Geistesströmungen.* Berlin, 1876²
10. *Nachrichten von lauter alten und raren Büchern.* Theophilus Sincerus = Georg J. Schwindel. Wien: Schmidt, 1731–32.
11. *Wienerische gelehrte Nachrichten.* Ludwig J. Heyden. Bd. 1–7. Wien: Trattner, 1755–1758.

12. In der Zeit zwischen dem Kongreß und der Drucklegung des vorliegenden Bandes konnte eine noch früher erschienene Wochenschrift nachgewiesen werden: *Der teutsche Spectateur oder der Widerspruch* (...) Wien: Ghelen, 1749. Für den Hinweis auf diese Zeitschrift danke ich Herrn Herrmann vom Institut für Publizistik und Kommunikationswissenschaft der Universität Wien.
13. a. a. O. „Vorbericht“
14. *Die Welt*. Christian Gottlob Klemm. Bd. 1–4. Wien: Schulz, 1762–1763
15. s. Martens, a. a. O. S. 164 gibt das Blatt als „nicht nachweisbar“ an.
16. *Die Welt*, 1. Bd. „Vorrede“
17. *Der österreichische Patriot. Eine Wochenschrift*. Christian Gottlob Klemm. Bd. 1–5. Wien: Schulz, 1764–1766.
18. *Der Vertraute. Ein Fragment*. Joseph von Sonnenfels. Stk. 1–7 (8). Wien, 1765
19. *Der Mann ohne Vorurtheil*. Joseph von Sonnenfels. Bd. 1–3. Wien: Trattner, 1765–1766
20. *Theresie und Eleonore*. Joseph von Sonnenfels. Stk. 1–50. Wien: Trattner, 1767
21. *Das weibliche Orakel*. Joseph von Sonnenfels. Wien, 1767
22. *Der Freund der Tugend, eine Wochenschrift*. Karl Gottlieb Windisch. Bd. 1–3. Preßburg: Landerer, 1767–1769
23. *Pressburger Zeitung*. Preßburg: Landerer, u. a. 1764–1929
24. *Der vernünftige Zeitvertreiber*. Karl Gottlieb Windisch. Sammlung 1–4. Preßburg: Landerer, 1770
25. *Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften, und Künste*. Karl Gottlieb Windisch. Stk. 1–128. Preßburg: Landerer, 1771–1773
26. *Geschichte des Faschings vom Anfang der Welt bis auf das Jahr 1779, nebst einigen in die Faschingsgeschichte einschlagenden Anekdoten und Abhandlungen in einer Wochenschrift herausgegeben zu Pressburg in Hungarn im Jahre 1779*. Ch. Fr. Hüttenrauch. Stk. 1–13. Preßburg: Patzko, 1779
27. *Nützliche Nachrichten und Abhandlungen das Ökonomie und Commerzwesen betreffend*. Ab 1768: *Wienerische Nachrichten und Abhandlungen aus dem Ökonomie- und Commerzwesen (Wienerische ökonomische Sammlungen)*. Johann G. Wolf. Bd. 1–3. Wien: Trattner, 1767–1769
28. *Der Bienenstock, eine ökonomische Wochenschrift*. Johann G. Wolf? Bd. 1–5. Wien: Krüchten, 1768–1770
29. *K. k. allergnädigst privilegierte Realzeitung der Wissenschaften, Künste und der Commerzien*. 17 Jgg. Wien: Kurzböck, (Schulz: 1772–1773) 1770–1786
30. *Briefe über die neuere österreichische Litteratur*. Christian Gottlob Klemm. 43 Briefe. Wien: Trattner, 1768
31. *Bibliothek der österreichischen Litteratur*. Dominik von Fidler. Bd. 1–4. Wien: Trattner, 1769–1770
32. *Wienerische Dramaturgie*. Christian Gottlob Klemm. Stk. 1–26. Wien: Schulz, 1768.
33. *Dramaturgie, Litteratur und Sitten*. Christian Gottlob Klemm. Stk. 1–39. Wien: Kurzböck, 1769–1770 (?)
34. *Briefe über die wienerische Schaubühne von einem Franzosen*. Joseph von Sonnenfels. Wien: Kurzböck, 1768
35. *Kaiserlich-königlich allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern herausgegeben von einer Gesellschaft*. Daniel Tersztyanszky. Jg. 1–6. Wien: Ghelen, 1771–1776
36. *Wöchentliche Wahrheiten für und über die Prediger in Wien, bearbeitet von einer Gesellschaft Gelehrter, und herausgegeben von L. A. Hoffmann*. Bd. 1–9 (113 Stke.). Wien–Prag: Schönfeld, 1782–1784
Über Gottesdienst und Religionslehre in den österreichischen Staaten. Ein periodisches Werk. Leopold Alois Hoffmann, Kajetan Tschink. Bd. 1–7. Wien: Wucherer; Hartl, 1784–1786
37. *Kritische Bemerkungen über den religiösen Zustand der k. k. Staaten*. Kajetan Tschink. Stk. 1–91. Wien: Hartl, 1786–1788

39. *Wiener Mannigfaltigkeiten. Ein wöchentliches Leseblatt für Gelehrte und Ungelehrte zur Unterhaltung und Verbreitung nützlicher Kenntnisse. Herausgegeben von einer Gesellschaft von Gelehrten.* Joseph Richter. Stk. 1–12. Wien: Hohenleiter, 1785
Wienerische Musterkarte, ein Beytrag zur Schilderung Wiens. Joseph Richter. Stk. 1–6. Wien: Hohenleiter, 1785
Der wienerische Zuschauer. Joseph Richter. Hft. 1–6. Wien: Hohenleiter, 1785–1786
Das alte und das neue Wien. Eine kleine Fastenpredigt für meine lieben Landsleute. Joseph Richter. Stk. 1–3. Wien: Wucherer, 1788
29 (30, 25) Ärgernisse. Joachim Perinet. Bd. 1–3. o. O. (Wien), 1786
29/30/20 und 4 Annehmlichkeiten in Wien. Von einem Satyr. Joachim Perinet. Bd. 1–3. o. O. (Wien), 1787–1788
29 geheime Korrespondenzen. Erste und letzte Sammlung. Joachim Perinet. 1 Bd. Wien: Hohenleiter, 1787
Scheissereyen. Johann Rautenstrauch. 1 Bd. Köln (= Wien: Peter Marteau), 1785
40. *Ungarisches Magazin oder Beyträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der darin eingeschlossenen Litteratur.* Karl Gottlieb Windisch. Bd. 1–4. Preßburg: Löwe, 1781–1787
41. *Neues ungarisches Magazin.* Karl Gottlieb Windisch. Hft. 1–7. Preßburg–Wien: Schauf; Alberti, 1791–1792
42. *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung.* György Bessenyei. Hft. 1–7. Wien: Hartl, 1781
43. *Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn.* Jakob Joseph Winterl. 1 Hft. Pest u. Ofen: Weigand u. Köpf, 1874
44. *Merkur von Ungarn, oder Litteraturzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer.* Martin Georg Kovachich. Hft. 1–24. Pest: Lettner; Universitätsschriften; Trattner, 1786–1787
45. *Österreichische Monathsschrift. Herausgegeben von Alxinger.* Bd. 1–5 (18 Stke.). Prag: Calve und Wien: Schrämbli; Kurzböck; Camesina, 1793–1794
46. *Wiener Zeitschrift.* Leopold Alois Hoffmann. Bd. 1–6. Wien: Hartl; Rehm, 1791–1793
47. *Magazin für Kunst und Litteratur;* Felix Franz Hofstätter. Bd. 1–18. Wien: Alberti; Schmidt, 1793–1797
48. *Annalen der österreichischen Literatur. Herausgegeben von einer Gesellschaft inländischer Gelehrten.* Joseph A. Schultes, Franz Sartori (unter verschiedenen Titeln). Wien: Doll, 1802–1820
49. *Prometheus. Eine Zeitschrift herausgegeben von Leo von Seckendorf und Joseph Ludwig Stoll.* Hft. 1–6. Wien: Geistinger, 1808
50. *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur, herausgegeben von Ludwig von Schedius.* Bd. 1–6. Pest: Patzko, 1802–1804
51. *Patriotisches Wochenblatt für Ungern. Zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse und zur Beförderung alles Guten und Nützlichen. Für Leser aus allen Staaten.* Herausgegeben von Johann Karl Lübeck. Stk. 1–52. Pest: Hartleben, 1804
52. *Ungarische Miscellen.* Herausgegeben von Dr. Joh. Karl Lübeck. Hft. 1–5. Pesth (u. Preßburg?): Hartleben, 1805–1807

**Magyar nyelvkönyvek szlovák ajkúaknak
a XIX. század első felében**

1.0 Éder Zoltán az idegen ajkúak magyarnyelv-oktatásának történetét feltáró munkájában (Éder Zoltán: *Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből*. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 1. szám. Szerk. Éder Zoltán, Bp., 1983.) az 1800-tól 1880-ig tartó időszakot a magyar mint idegen nyelv-tanítás kibontakozásának koraként jelöli meg. Az előző, Bél Mátyás *Sprach-Meisterétől* (1729-től) datálható kezdeti szakaszt a magyarnyelvkönyv-írás több új vonással gazdagodó, sajátos periódusa váltja fel.

1.1 A korszakot továbbra is a németeknek szóló nyelvkönyvek hegemoniája jellemzi, de mellettük éppen a magyar nyelvért folytatott szellemi, politikai küzdelmekkel szoros összefüggésben, sorra jelennek meg a más nyelven íródott munkák, melyek létrejöttük célját, alapeszméjét tekintve, két jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Egy részük az ország határain kívül élő népekkel kívánja megismertetni a magyar nyelvet. Ezek kiadásuk sorrendjében: Deáky Zsigmond: *Grammatica ungherese*, Róma, 1827; Eiben János: *Nouvelle grammaire hongroise*, h. n., 1843; Wékey Zsigmond: *A Grammar of the Hungarian Language*, London, 1852; Csink János: *A Complete Practical Grammar of the Hungarian Language*, London, 1853; Desko András: *Vengerszkaja Grammatyika*, Szentpétervár, 1855. Emellett ismerünk finnül és csehül írt magyar nyelvkönyveket is (l. Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete*, MNyTK. 18. szám. Bp., 1922, 70–78).

A felsorolt művek szerzői a kor szellemétől, törekvéseitől indítva szinte küldetésüknek érzik, hogy bizonyítsák Európa művelt nemzetei előtt: a nyelvújítási harcokban megerősödött nyelvünk méltó helyet foglal el a nagy európai népek nyelvének sorában, értékeit tekintve vetekszik azokkal.

A nyelvkönyvek e csoportjánál fontos megemlítenünk, hogy íróik nem csupán a magyar nyelv leírására szorítkoznak munkáikban, hanem tudatosan töreksznek arra, hogy a magyar néppel, a magyar kultúrával is megismertessék olvasóikat. Természetesen ezek még az első, kezdeti lépések: igazi előzmények híján sikerük mindig a nyelvkönyvíró tehetségétől, tudásától függ.

Desko András, oroszoknak szóló első magyar nyelvkönyvünk írója például a romantika mitikus hősködébe burkolja népünket, mint „árva, bajnoki” nemzetéről szól rólunk, amely mindig önmagára maradva teljesítette „Európára nézve” fontos küldetését; védte Európa népeit a barbár támadásoktól. Gyarmathi *Affinitásának* nyelvészeti tényekkel bizonyított gondolatait elvetve, szenvedélyesen támadja a finn és magyar nép rokon voltát. Tudományos érvek helyett ma már megmosolyogtató módon a két

nép eltérő természetével magyarázza különbségük okát. Tulajdonságaik összehasonlításából természetesen mindig a magyarok kerülnek ki győztesen, mert míg „a Magyarok örökké erős lovaikon ültek, rajtok végezték minden dolgaikat, rajtok ettek, ittak, aludtak, alkudoztak és elmélkedtek, s soha sem váltak el hiv kardjoktól,„ addig „a Finek semmit sem tudtak egyebet, mint csupán kovátságot (...) Ezen emblémával által mászta a Fin nemzet lassan, gyáván és busan az egész nyogatéjszaki s éjszaki Oroszországot”.

Csink János ezzel szemben könyvének II. részében ma is figyelemreméltó összefoglalóban vázolja a magyar irodalom történetét, sőt igényes kultúrtörténeti kitekin-tést is nyújt az egyes korokra, megemlíti a különböző tudományágak jeles magyar képviselőit, így kimondatlanul is megvalósítja a nyelv és kultúra tanításának egységét.

1.2 A magyarnyelvkönyv-írás említett fejlődési szakaszában megjelent könyvek másik csoportját a hazánkban élő nemzetiségekhez szóló munkák alkotják. Számukat tekintve a németül írtakat a szlovák anyanyelvűeknek szánt munkák követik, bár mennyiségük elenyésző a németekhez mérve. A század első harmadától a század második harmadáig négy ilyen könyvet adtak ki, mégpedig a következőket: Bernhart Márton: *Uherska Grammatika*. Esztergom, 1834. (Ez Sági adatai szerint Szalay Imre *Magyar Nyelvtudományának átdolgozása*. A műnek sajnos nem akadunk a nyomára.); Bobok Károly és Durgala Márton: *Practica uherska grammatica*. Nagyszombat, 1835; Dianovszki Károly: *Mala madárska grammatika*. Pozsony, 1844; Thull Lipót: *Mluvnica jazyka madarského*. Pest, 1865.

Az említettek mellett megjelent még a század második felében három iskolai nyelvtan szlovák gyermekek számára. Ezeket eltérő jellegük miatt kizárjuk vizsgálataink köréből, hogy figyelmünket a század első felében született, egységes szellemben fogant munkákra irányítsuk.

2.0 A felsorolt nyelvkönyvek két fő szempontot kínálnak elemzésük kiinduló-pontjául. Egyrészt fontosak mint kordokumentumok, melyek közvetlen adalékkal szolgálnak annak megválaszolásához, hogyan illeszkedtek a reformkor küzdelmeibe, a magyar nyelvért folytatott harcokba a nemzetiségek, esetünkben a szlovákok. Ezen-kívül természetesen mint nyelvkönyvek is részletesebb vizsgálódást igényelnek.

2.1 A nemzetiségek nyelvén, így a szlovákul írt nyelvkönyvek a határainkon túl élő népekhez szólóan hasonló szellemi közegben születtek, de céljuk egészen más; esz-me-i tartalmukat tekintve sokkal összetettebbek, jobban benne gyökereznek a kor politikai valóságában. Olyannyira, hogy önmagukban, tárgyunktól messze vezető utalások nélkül is pontos képet adnak a nemzetiségek viszonyáról a reformkori változásokhoz. Elég a nyelvkönyvek szerzőit vallatóra fognunk, hogy megtudjuk, vajon milyen céllal fogtak magyar nyelvkönyv írásába, miért tartották fontosnak, hogy népük – mindhárom mű írója szlovák anyanyelvű – magyarul tanuljon.

Bobok Károly és Durgala Márton a magyar nyelv hasznosságát hangsúlyozzák előszavukban. Dianovszki Károly a szent beszédek hevületével átítatott latin zárómegjegyzésében a magyar nyelv tanulását „kegyes, méltó és szívből jövő” fogadalom-nak tekinti, melyet „édes hazánk szolgálatára” teljesítünk. Könyvének egyik párbeszédében pedig így elmélkednek szereplői a magyar nyelv tanulásáról: „Tudsz-e’ már magyarul barátom? Igen is már beszélek is valamit. És hogy tanuld meg legkönnyebben ezt a’ szép nyelvet? Beszélgetések által tanulhatom – meg most már legkönnyebben.

Igy iparkodj tehát, hogy meg is tanulhatnád, mert minden magyarra illik, hogy magyarul tudjon” (i. m. 35).

Thull Lipót Dianovszkinál kevesebb érzellemmel, de sokkal pontosabban fogalmazza meg nyelvkönyvírói szándékát: „Ennek a dolgozatnak az elkészítésében az ösztönzött, hogy ma minden Magyarországon élő embernek szükséges magyarul beszélnie. S azért szükséges, mert hasznos, mert meghozza a gyümölcsét a művelteknek, a hivatalnokoknak, az iparosnak, a kereskedőnek, a kézművesnek és általában mindenkinek” (i. m. 2).

Nem kell különösebben bizonyítanuk, mennyire összecsengnek Thull szavai például Turcsányi Lajoséval, aki ekképp inti német nebulóit a magyar nyelv tanulására: „Ha használható ember akarsz lenni, úgy ne hanyagold el hazád nyelvét, mint korábban, és inkább jól tanuld meg” (Turcsányi Lajos: *Vorschule der ungarischen Sprache. Ein Lese- und Übungsbuch. Kőszeg, 5. kiad. 1864, 111*).

A magyar nyelv ismerete a kor új követelménye, szükséges, hasznos tudás, s megtanulni illik mindenkinek, aki e hazában él – hangzik az idézetekből. A szerzők tehát a kor szellemét követve, az előttük folyó változások részeseként a haladást kívánják szolgálni azzal, hogy magyar nyelvkönyvet írnak. Mindez a Tudományos Gyűjtemény egyik recenszenének 1840-ből való szavait látszik alátámasztani: „A' magyarosodás szelleme főleg az 1825-diki országgyűlés óta, hazánk nem csak magyar születésű, de (...) idegen nemzetű és ajkú lakosai között is felébredvén, s' több üdvös törvények és intézkedések által folyvást ébresztetvén, a' magyar nyelv tanulásának szükséges volta, naponként érezhetőbbé és közönségesebbé lőn” (idézi Éder említett munkájában az 5. lapon). A kép azonban csak látszólag ilyen egyértelmű, hisz a nemzetiségek haladással, magyarosodással való azonosulásában ott rejtőzik a tragikus ellentmondás: a felbomló natio Hungaricában még megmaradt feudális hungarus-tudattal akarnak részesei lenni olyan változásoknak, amelyek – történelmünk során sokat vitatott módon – éppen ellenükre működnek.

Dianovszki lelkes optimizmusa és Thull Lipót szenttelen, racionális érvelése között a különbség oka nemcsak a két ember eltérő alkatában keresendő, hanem sokkal inkább a politika alakulásában, a nemzetiségeket ért csalogásokban.

Nem véletlen, hogy 1865-ben Thull már úgy érzi, mentegetőznie kell övéi előtt a könyv megírása miatt, s reméli, senki sem fogja közülük „árulásnak vagy erőszaknak” tekinteni azt. Soraiban fel kell figyelniünk a nemzeti lét veszélyeztetettségének következményeként felébredt nemzeti öntudat jeleire is. Thull a többi szerzőtől eltérően hangsúlyozza szlovák voltát, de óva int a nacionalizmus szélsőségeitől is: „A politikai, nemzeti meggyőződés nem akadályozhatja a szlovákot abban, hogy szorgalmasan elsajátítsa az idegen nyelvek alapjait, Magyarországon különösképpen a magyart. A szlovák ugyanis jól tudja, minél több nyelvet beszél, annál nyitottabb számára a világ”.

1848 után, két évvel a kiegyezés előtt Thull még mindig reménykedik abban, hogy az idők szelleme, a tanulságok végre meghozzák Magyarország népei számára azt a boldog kort, amelyben „nemzetiségi különbségek nélkül egy cél felé lépked szlovák a magyarral, a horváttal, a szerbvel stb. az igazi műveltség, a közjó megvalósításáért”.

Szavai jól példázzák, hogy a vizsgált nyelvkönyvek a politikai változásokkal el-

lentétben mindvégig megőrizték a reformkor szellemi törekvéseinek nemes vonásait, még elfogultsággal sem tekinthetők a hivatalos magyarosítás eszközeinek, csupán a magyar nyelv önkéntes tanulását voltak hivatottak elősegíteni.

3.0 E nyelvkönyvek határát kissé átlépő kiterő után eljutottunk tulajdonképpeni feladatunkhoz, a munkák nyelvészeti szempontú taglalásához, értékeléséhez.

3.1 A legkorábbi műről, Bobok Károly és Durgala Márton *Practica uherska grammatica* címen kiadott könyvéről véleményünket leginkább korabeli bírálójának szavai fejezik ki: „Távul van attúl a' Referens, hogy azt tökélyesnek vallja, de grammatikáinkban még ne álmodozzunk a tökélyről” (Honművész, 1836. 27. sz.). A 148 lapos, szép kiállítású, gót betűs könyvecske még valóban nem büszkélkedhet különösebb erényekkel. A 69 lapos nyelvtant rövid, tematikus szótár, majd néhány kedves társalgási fordulat követi. A nyelvtant hol magyarról szlovákra, hol szlovákról magyarra történő fordítással gyakoroltatja. A fordításgyakorlat után a korabeli tankönyvekből vett rövid leírásokat, állatmeséket olvashatunk. A könyvet szótár zárja.

3.2 Dianovszki Károly — bár könyvének címében új, rövid és érthető módszert ígér (*Malá Maďarska Grammatika na zpusob nowy, kratky a pochopitedlny*), nyelvtanában még nagyon is régi módon, katekizmuszerűen, kérdés-felelet formájában definiálja a nyelvtani fogalmakat, ahol szükségesnek érzi, latinul is. Érdekes megoldást alkalmaz szótárában, ahol a szavakat nemcsak tematikusan, de szófajuk alapján szintén csoportosítja.

Előrelépés az előző könyvhöz képest, hogy szintaxisában a nyelvtani jelenségekhez megfelelő szituációkat keres. Például a tárgyeset használatát így mutatja be: „kit láttál? a' Jánost. a' Bátyádat. az Ellenséget” (i. m. 32). Nem nehéz ugyan a következő mondatokhoz tartozó nyelvtant sem megtalálni, mégis erősebbnek érezzük bennük a szituációkat, s adott kérdésre felelhető lehetséges válaszokra figyelünk: „hova mégy? a' vásárra. a' városba. Selmetzre (i. m. 34).

E korabeli nyelvkönyvekben gyakran használt megoldás annak lehetőségét tárja fel előttünk, hogyan bonthatnánk ki jobban a nyelvtani jelenségekben rejlő szituációkat. Úgy tűnik ugyanis, hogy ma inkább a formák helyes megalkotását tartjuk a nyelvtanítás feladatának, bízva abban, hogy használatukat a tankönyvön kívüli valóság valahogyan kikényszeríti a tanulóból. A nyelvtani gyakorlatok mondatai ezért túlsúlyban „üresek”, szemantikai szempontból érdektelenek, szituatív értékük nincs. Az idézett példákban ellenben a nyelvtani forma és tartalom egységet alkot, egymást erősíti. Magától értetődően ezzel nem tagadjuk a formaalkotás tanításának fontosságát, csupán azt szorgalmazzuk, hogy töltsük meg őket tartalommal, keressük meg a különböző nyelvtani formákat hordozó jellemző mondatokat, szituációkat.

Hat oldalnyi „közönséges beszélgetései”-ben kitűnően megszerkesztett, miniatűr életképekben, élő fordulatokkal beszélgeti szereplőit. Miután figyelmeztetett a magyar nyelv tanulásának szükségességére, „Reggeli, Déli, Estvéli” beszélgetéseket olvashatunk, meghallgathatjuk a gazdaasszony és szolgája párbeszédét a terítésről, két testvér intelmekben bővelkedő elmélkedését a „Templomba való menetelről”, egy paraszt és „csizmadéa” diskurzusát. Sőt, tanúi lehetünk egy lóvásárnak Ádám és Máté gazda között. „Á: Hogy adja kend e' pár lovacskát? M: Kétszáz forint az utolsó ára. Á: Istenért! két párt is vehetek e' pénzen. — most a' marha naprul napra olcsóbb”. Ádám gazdának végül is sikerül lealkudnia a lovak árát, majd szokás szerint áldomás ivására invitálja

partnerét, aki előbb illő módon kéreti magát, majd beleegyezik: „Menjünk hát; de én a pályinkát nem igen szeretem és a bor drága.” Ádám gazda bizonyára szomjasabb is nála vagy kevésbé fukar: „A’ semmi, iszunk két vagy három itczét tíz Krajcárosbul, a’ városi kocsmába” (i. m. 38).

Szinte szükségtelen felhívunk a figyelmet arra, mennyire természetesek e beszélgetések, nem szigorúan megszerkesztett, kínosan teljes mondatok egymásutánjai, hanem nyelviileg is élő szövegek.

3.3 Az elemzett könyvek közül nyelvi anyagát tekintve Thull Lipót könyve a legértékesebb, s ez nem véletlen, hisz mint ahogy előszavában írja: „ami e munka belső felépítését illeti, Dr. Riedl németül és magyarul írt nyelvtanát követtem”. Thull tehát a legilletékesebbhez fordul segítségért. Riedl Szende ugyanis nemcsak korának egyik legképzettebb nyelvésze, hanem 1854-től 1860-ig a prágai egyetem magyartanára is. Nyelvtanári tapasztalatai érződnek a Thull által követett *Magyarische Grammatik* című 1858-ban Bécsben megjelent nyelvtanán. Például abban, hogy meghatározásait, szabályait az idegen ajkúakra figyelve alkotja, ezért nyelvtana a ragok, képzők felsorolásában, kapcsolódásuk mikéntjének leírásában az eddigi grammatikáknál pontosabb, teljesebb. Az esetragokat már ebben a munkájában világosan elkülöníti a képzőktől és a névutóktól. Thull öt követve, már 22 esetet sorol fel. Megjegyezzük, hogy Antal László *A magyar esetrendszer* című (NytudÉrt. 29. sz., 1961. 109–110) munkájában a kevés esetű rendszerről a sok esetűre való áttérést csak Riedl 1866-ban kiadott *Kisebb magyar nyelvtanától* számítja.

Végezetül — bár ez az egyes nyelvkönyvek elemzéséből világosan látszik — ki kell emelnünk a nyelvkönyvek színvonalának fokozatos javulását, állandó tökéletesedéseket. Míg Bobok és Durgala 1835-ben napvilágot látott könyvében inkább csak a szerzők törekvése tisztelendő, Thull Lipót 1865-ben már a kor színvonalán álló, sőt azt meghaladó nyelvtant ad tanulói kezébe. Kár, hogy ez a fejlődési szakasz ezzel a munkával megszakad.

GYÖRGY M. VAJDA (*Budapest*)

Wien als Geburtsstätte von Literaturen um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert

Es ist mein Fehler, daß ich den verehrten Veranstaltern des Kongresses ein Thema vorgeschlagen habe, das im Rahmen eines kurzen Vortrages nicht zu behandeln, noch weniger auszuschöpfen ist. Denn gerade in der angegebenen Zeitspanne hat Wien eine so große und wichtige Rolle für die Geschichte der meisten Literaturen der Bewohner derjenigen Länder gespielt, die bis 1918 von der Dynastie der Habsburger regiert wurden, daß eine etwas detailliertere Beschreibung der mit Wien im Zusammenhang stehenden literaturhistorischen Ereignisse ein dickes Buch füllen würde. Denn nach der Befreiung von den Türken im Jahre 1683 begann Wien eine Glanzperiode zu erleben, die in den Jahren des Wiener Kongresses kulminierte, und in denen diese Stadt, nachdem Napoleon endlich bezwungen wurde, gewissermaßen eine Zentralstelle innerhalb Europas einnahm. Doch bereits unter Maria Theresia galt Wien nach London und Paris als die dritte Metropole des Kontinents. Das Theater- und Musikleben blieb nicht hinter denen der französischen und englischen Hauptstadt zurück, und man durfte mit dem barocken Pomp ihrer Architektur zu Recht prahlen.¹ Es ist wohl verständlich, wenn sie eine große Anziehungskraft auf viele offene Geister aus den von den Habsburgern regierten Ländern ausübte. In der Vorrede zu seiner deutschsprachigen Novelle *Der Amerikaner* schreibt dazu 1774 der siebenundzwanzigjährige György Bessenyei quasi als Repräsentant einer ganzen geistigen Schicht: „Wien ist meine Wohltäterin, diese dritte Königin der Welt; sie nahm mich aus dem Staube auf ihre Armen auf, um mir die Wunder der Erschaffung, ihre eigene Größe, und die Bestimmung meines Daseyns zu zeigen. Es ist Zeit mich zu rühren, um ihr zu empfinden zu geben, daß mich die Pflege der ernährenden Natur in ihrem Schoße nicht erstickt hat...“²

Nicht viel früher, als Bessenyei die zitierten Zeilen niederschrieb, war in Wien außer der Kunst, dem Theater und der Musik auch das literarische Leben langsam in Schwung gekommen. Die 1768/69 erschienene deutsche Ossian-Übersetzung von Michael Denis, nach der italienischen von Melchiorre Cesarotti überhaupt erst die zweite Übersetzung des schwer zugänglichen Originals, lenkte die bis dahin nur sporadisch vorhandene Aufmerksamkeit des deutschsprachigen Literaturraumes auf die Tätigkeit der Wiener Literaten und gab zugleich für die Verbreitung des Ossianismus den Anstoß in Mittel- und Osteuropa. Die beiden Zeitschriften von Josef von Sonnenfels, *Der Mann ohne Vorurteil* aus dem Jahre 1765 und die *Briefe über die Wienerische Schaubühne* aus dem Jahre 1768, waren zwar als literarische Leistungen weder wirklich gewichtig noch original, doch sie standen im Dienste der Aufklärung und stimmten mit

dem Geiste der deutschen Aufklärungsliteratur, die eifrig gelesen wurde, völlig überein. Und durch Johann Thomas Trattners Raubdrucke wurden dazu Gedanken, sogar Texte der verbotenen französischen und englischen Aufklärungsliteratur dem österreichischen Publikum zugänglich gemacht. Dies alles war zwar bedeutend, aber nicht viel.

So kam Bessenyei 1765 als junger ungarischer Leibgardist in einem Wien an, wo die Aufklärung eigentlich noch in ihren Anfängen steckte. Er entwickelte sich zum größten Dichter und Denker der ungarischen Aufklärung parallel mit seinen österreichischen Zeitgenossen wie Aloys Blumauer oder Joseph Franz Ratschky, erlebte aber, obwohl er in der k. k. Hofbibliothek schon unter dem Josefiniten Gottfried van Swieten arbeitete, das eigentliche „Tauwetter“, die Regierungszeit Josephs II. nicht mehr in Wien.³ Die in seinem letzten Wiener Jahr, 1781, von ihm verfaßte deutschsprachige Zeitschrift, über deren Existenz wir erst seit zwanzig Jahren durch György Kókay wissen⁴ und die den Titel *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* nicht zufällig trägt (denn sie sollte gewissermaßen das Einverständnis der Ansichten eines Aufgeklärten mit der Regierung Josephs II. darstellen), enthält in den ersten zwei Heften sozusagen einen Fürstenspiegel.⁵ Sie beschreibt die Regierungsmethoden des aufgeklärten Monarchen. Mit dieser letzten Geste zog sich der fünfunddreißigjährige Bessenyei auf sein Landgut in Ostungarn zurück und setzte seine literarische Tätigkeit in Einsamkeit fort, nachdem er die Wiedergeburt der ungarischen Literatur in Wien bewirkt hatte.

Was von diesem Zeitpunkt an bis zum Auftreten des ersten großen österreichischen Dichters, Franz Grillparzer, im Zusammenhang mit Wien und in Wien selbst sowohl in der österreichischen Literatur als auch in einigen anderen Literaturen geschah, darüber möchte ich hier kurz berichten und über einige Persönlichkeiten und Episoden sprechen, die mir besonders wichtig zu sein scheinen. Von der Wiener italienischen, griechischen, armenischen, hebräischen Literaturtätigkeit nehme ich Abstand und beschränke mich nur auf das Augenfälligste, vor allem auf die Rolle Wiens in einigen Etappen der Wiedergeburt der slawischen Literaturen.

Vorerst soll auf die Person von Dositej Obradović hingewiesen werden, der 1771 zum erstenmal in die Kaiserstadt kam und sich dort bis 1776 mit dem Unterricht der serbischen und griechischen Jugend beschäftigte. Der einunddreißigjährige junge Gelehrte hatte bereits eine bewegte Laufbahn hinter sich, denn, obwohl aus dem zur ungarischen Krone gehörenden Temescher Banat gebürtig, durchwanderte er in seiner frühen Jugendzeit die orthodoxen Klöster des noch unter türkischer Herrschaft stehenden Balkans.

Dositej Obradović hatte mit seinem ersten Büchlein, das eine Übersetzung von Homilien zur Apostelgeschichte aus dem Altkirchenslawischen in eine moderne serbische Literatursprache enthielt und das nicht einmal gedruckt, sondern nur handschriftlich vervielfältigt wurde, eine unerhörte Popularität bei seinem Volke erzielt. In Wien wurde er von seinen Landsleuten mit Enthusiasmus begrüßt. Die sechs Jahre seines ersten Wiener Aufenthaltes, die er dort zeitlich parallel mit Bessenyei verbrachte, ohne natürlich mit ihm in Berührung zu kommen, dienten sowohl der geistigen Stärkung der serbischen Gemeinde in Wien als auch seiner – Obradovićs' – persönlichen Bildung in Sprachen und in der modernen westlichen Literatur der Aufklärungszeit. Nach sechs Jahren begab er sich wieder auf Wanderschaft, diesmal hauptsächlich durch Westeuropa, kehrte unter der Regierungszeit Josephs II., dem er tief ergeben war, in

der zweiten Hälfte der 80-er Jahre nach Wien zurück und verblieb dort, mit einer illyrischen Druckerei beschäftigt, bis 1802. In diesem Jahr wurde diese Druckerei nach Ofen verkauft. Obradović hat die serbische Literatur mit einer Autobiographie, mit einer Sammlung von Übersetzungen der Aesopischen Fabeln, mit der Übersetzung von Marmontels populären *Contes moreaux* und anderer moralischer Schriften und schließlich mit einem selbständigen moralphilosophischen Werk über den Rat der gesunden Vernunft, *Sovjet zdravoga razuma*, bereichert. Nach der Befreiung Belgrads von der Türkenherrschaft durch Karadjordje begab er sich 1807 in die Hauptstadt der serbischen Kultur, wo er hohe Ämter bis zu seinem Tode bekleidete.⁶

Obradović und Bessenyei starben im gleichen Jahr, 1811, der Serbe geehrt und gepriesen, der Ungar verbittert und einsam. Es genügt, den *Ungarischen Plutarch*, das von Carl Vinzenz Kölesy und Jakob Melzer in Pest 1815–1816 herausgegebene Werk über „Nachrichten von dem Leben merkwürdiger Personen des Königreichs Ungarn“ aufzuschlagen, um sich des Unterschiedes in der Einschätzung von zwei Persönlichkeiten zu vergewissern, die für die Literatur ihrer Völker einen ähnlichen Dienst während derselben Periode geleistet haben.⁷

Ich möchte mich jedoch nicht in Parallelen jener Biographien verlieren, die auf Habsburgischem Gebiet von Joseph von Hormayr zwischen 1807 und 1812 verbreitet wurden und die eine Wende von der Aufklärung zur vaterländischen Romantik markierten. Seit Bessenyeis und Obradovićs Wiener Jahren hatte sich die geistige Atmosphäre in Wien, hatte sich die Ideologie der Habsburgischen Regierung stark verändert. Der josephinische Aufklärungsgeist nahm mit dem Tode Leopolds II. und der Thronbesteigung durch Franz ein Ende, das letzte Aufblühen des bereits revolutionär gewordenen Aufklärungsgeistes bei den ungarischen Jakobinern wurde im Blut erstickt: schließlich war kaum einige Jahre vorher die aus dem Hause Habsburg stammende, französische Königin von den französischen Jakobinern enthauptet worden. Franz, der Kaiser und König, wollte ein Vater, aber ein strenger Vater seiner Völker sein, und als er mit den Jahren zum stärksten Gegenspieler Napoleons heranwuchs, machte er den Versuch, eine nationale Gesinnung nach französischem Vorbild in seinem Vielvölkerstaat zu verbreiten zugunsten der Dynastie, die über diesen Vielvölkerstaat herrschte. Die patriotische Romantik kann als Ausdruck dieser Bestrebung bewertet werden und die 76 Biographien, die die 20 Bände des Hormayrschen *Österreichischen Plutarch* füllen, beschrieben das Leben der Helden der „gesamtösterreichischen“ Geschichte.⁸ Sie wurden in so manchen Lebenslaufsammlungen nachgeahmt und ihre „gesamtösterreichische“ Einstellung blieb nicht einmal auf Grillparzer ohne Einfluß.

Der „gesamtösterreichische“ Patriotismus gab aber den nationalen Literaturentwicklungen, sofern sie die Tabus Religion, Herrscher und Staat nicht angriffen, freien Raum. So kam es dazu, daß Wien um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert zu einer frühen Sammelstätte der Slawistik werden konnte, wobei es seine Ausstrahlung auf das ungarische und auch das rumänische kulturelle Leben nicht verlor. Dazu möchte ich noch einige Beispiele bringen.

Zunächst sei die Ankunft des polnischen Grafen Jozef Ossoliński 1790 als Vertreter der Stände Galiziens in Wien, wo er dann lebenslang verblieb und schon bald nach seiner Ankunft eine Sammeltätigkeit begann, erwähnt. In aller Eile, aber mit Gründlichkeit wurden Klosterbibliotheken, die sich im Habsburgischen Reich befanden,

nach Slavica durchsucht, und in etwa einem Jahrzehnt entstand eine Bibliothek von 31 000 Bänden. Sie bildete den Privatbesitz Ossolińskis, war aber allgemein zugänglich und wurde dann später der Universität von Lemberg (Heute: Lvov), Hauptstadt des österreichischen Galizien, vermacht.⁹ Als anerkannter Bücherkenner und Bücherfreund wurde Ossoliński 1809 zum Präfekten der k. k. Hofbibliothek berufen, gerade in jenem Jahr, in welchem Napoleon Wien besetzte und in der er, wie auch anderswo, die Kunstschätze sichten und nach Paris bringen ließ. Trotz Ossolińskis heftigem Widerstand waren viele Handschriften, Bücher und auch andere Gegenstände aus der Bibliothek entfernt worden, und Kopitar fiel dann, nach dem Sturz des französischen Kaisers, die Aufgabe zu, diese nach Wien zurückzuholen.¹⁰

Jernej (Bartholomäus) Kopitar, der hochbegabte slowenische Bauernsohn, kam 1808 im Alter von 28 Jahren nach Wien, um Jura zu studieren, nachdem er in Laibach (Ljubljana) bereits eine kleine slowenische Grammatik, eigentlich die erste dieser Art, veröffentlicht hatte. Noch aus Ljubljana schrieb er an den großen Führer der Slawisten, Josef Dobrovský, über seinen „Lebenswunsch“, sich einige Jahre lang unter der Leitung des „Meisters“ vorzubereiten und dann an eine reichhaltige Bibliothek zu kommen (vielleicht an die kaiserliche nach Wien), um für die slawische Geschichte das zu werden, was Muratori für die italienische gewesen war. Kurz darauf, aber schon in Wien, veröffentlichte er *Patriotische Phantasien eines Slawen*, die in die Atmosphäre der erwähnten „vaterländischen Romantik“ gut hineinpaßten. Ossoliński stellte Kopitar noch im selben Jahr, 1810, an der Hofbibliothek an. Hier wirkte Kopitar vierundzwanzig Jahre lang bis zu seinem Tode. Seinem Slawentum und seinem Wienertum, vor allem aber seiner Wissenschaft blieb er lebenslang ergeben und nützte seine ausgebreiteten Beziehungen im Interesse der slawischen Literaturen. Bekanntlich verhalf er Vuk Stefanović Karadžić, der 1813 nach der neuerlichen Unterjochung Belgrads durch die Türken und der Flucht Karadjordjes nach Wien gelangte, zu der Herausgabe seiner ersten, zum Teil aus dem Gedächtnis niedergeschriebenen Sammlung serbischer Volkspoesie, des kleinen serbischen Liederbuches für das einfache Volk, betitelt *Mala prostonarodna slavenosrpska pesnarica* (1814 und 1815 in zwei Bänden). Ohne Kopitar wäre die serbische Grammatik Karadžićs im Jahre 1814 ebenfalls nicht erschienen, nicht zu sprechen von dem grundlegenden serbisch—lateinisch—deutschen Wörterbuch, das 1818 mit Kopitar gemeinsam in Wien herausgebracht wurde. Zur Verbreitung und zum Welterfolg der serbischen Volksdichtung trug Kopitar wesentlich bei. Er verkehrte brieflich mit Goethe, korrespondierte mit den Gebrüdern Grimm, unterstützte Vuk in seiner Fehde mit den Serben aus Ungarn und mit den Kroaten, um der Volkssprache, die Vuk vertrat, als Literatursprache zum Sieg zu verhelfen.¹¹ Gleichzeitig aber war Kopitar ein verlässlicher österreichischer Patriot, der mit Hormayr gleichgesinnt und freundschaftlich verkehrte, der Dynastie der Habsburger treu ergeben. Wenn er wegen seines Austroslavismus' angegriffen werden konnte und auch tatsächlich wurde, so muß man bedenken, daß selbst Dobrovský eine Schrift unter dem Titel *Über Ergebenheit und Anhänglichkeit der slavischen Völker an das Erzhaus Österreich*, allerdings noch im Jahre 1791, herausgab, als der josephinische Geist noch lebendig war. In diesem Sinne stimmte er mit Kazinczy überein.

Die Anderssprachigkeit bedeutete weder für Dobrovský oder Kazinczy noch für Kopitar einen Grund zur Abgrenzung von einer anderen Menschengruppe, noch weni-

ger für Feindlichkeiten ihnen gegenüber. Kopitar war aber eine Generation jünger als die beiden. So paßte sein Verhalten nur in den Rahmen der Hormayrschen vaterländischen Romantik, es entsprach nicht der neuen, ausgesprochen nationalen (obwohl noch nicht nationalistischen) Gesinnung der jungen Generation von Vacláv Hanka, Károly Kisfaludy oder France Prešeren. Dieser erste große slowenische Lyriker, der ebenfalls enge Beziehungen zu Wien hatte, griff seinen 20 Jahre älteren Landsmann, der damals schon, nach Dobrovskýs Tode, das anerkannte Oberhaupt der im Habsburgischen arbeitenden Slawisten war, wegen der Ausübung seines Zensoramtes mit aller Heftigkeit an.

Es wäre eine verführerische Idee, parallele Biographien über Dobrovský und Kazinczy zu schreiben, die (wie Bessenyei und Obradović) nicht nur Altersgenossen waren, sondern ihrer Nation ähnliche Dienste leisteten. Dies hat aber schon Richard Pražák getan.¹² Als Wissenschaftler war Dobrovský zweifelsohne bedeutender, als Historiker und Linguist erreichte er einen ganz hohen Rang in Mittel- und Osteuropa. Kazinczy hingegen war als Dichter, Übersetzer und literarischer Anreger Dobrovský überlegen: er vereinigte gewissermaßen je einen Teil von Dobrovskýs und Josef Jakob Jungmanns Leistung in seiner Tätigkeit. Die Parallele zwischen Kazinczy und Dobrovský fiel aber bereits den Zeitgenossen auf. Ich zitiere Hormayr dazu: „70 Jahre hat Kazinczy, 75 Dobrovský hinter sich. Beide haben schon in den Tagen der großen Theresia geschrieben, gesammelt, gesichtet und sind wahre Jubelreise der Literatur“.¹³

Hormayr mußte diese Worte vor 1828 in seinem *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* gedruckt haben. In der letzten Nummer dieser „vaterländischen“ Zeitschrift nimmt er Abschied von seinen Lesern, indem er darauf hinweist, daß er mit diesem Blatt einen Mittelpunkt für die deutsche, böhmische und ungarische Literatur bilden wollte, um „durch die redende und bildende Kunst, vorzugsweise vaterländische Gegenstände, besonders alle klassischen Momente der Dynastie und jenes, Dynastie und Volk umschlingenden heiligen Familiengefühls zu verewigen und zu verherrlichen“,¹⁴ die – und ich erlaube mir, Hormayrs Worte zu ergänzen – auch Franz Grillparzer verewigt hat. Denn besonders in seiner ersten Schaffensperiode, noch zur Regierungszeit des Kaisers und Königs Franz I., unterstützte auch Grillparzer die „gesamtvaterländische“ Bewegung, und als Musterbeispiel dafür gilt sein historisches Schauspiel *König Ottokars Glück und Ende*, dessen Quelle bekanntlich Hormayrs *Österreichischer Plutarch* war. 1823 wurde das Stück fertiggestellt und zu Ehren der Kaiserin Caroline Auguste von Bayern, Franz I. dritter Frau, bei Gelegenheit ihrer Krönung zur ungarischen Königin 1825 aufgeführt. Ich bitte alle klassischen Grillparzerforscher um Nachsicht, wenn ich in diesem Schauspiel nicht vor allem des Tschechenkönigs Ottokar Tragödie erblicke und nicht in dessen Worten, die er vor seinem Tode spricht („Geblendet war ich, so hab' ich gefehlt!“) das moralische Wesen des Stückes suche. Vielmehr glaube ich, das Wesentliche in Rudolfs von Habsburg Äußerung gleich im ersten Aufzug zu finden: „Hier ist mein Arm, erlauchte Königin! Stets war bei Habsburg der Gekränkten Schirm“. Denn das ganze Stück stellt eine einzige Verherrlichung des Begründers der Dynastie der Habsburger dar, und in Rudolfs von Habsburg Charakter und Taten und im Verhalten des Volkes ihm gegenüber spiegelt sich jenes Hormayrsche „Dynastie und Volk umschlingende Familiengefühl“ wider. Selbst die temperamentvolle junge ungarische Gattin Ottokars sucht Obhut bei Rudolf von

Habsburg.¹⁵ Die höchste Instanz, bei der man Hilfe und Unterstützung finden kann, ist also die Dynastie.

Zum Abschluß meiner bescheidenen Erörterungen möchte ich kurz zusammenfassen:

Die Ausstrahlung Wiens auf die Kultur der an Österreich angrenzenden Völker wird zur Zeit der Aufklärung, im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts, besonders intensiv. Wien spielt eine bedeutende Rolle in der Geschichte der literarisch-kulturellen Wiedergeburt dieser Völker, indem es gleichzeitig seine eigene österreichische Literatur entwickelt, die in regem Verkehr mit den nichtdeutschsprachigen Literaturen und vor allem mit denen Ostmitteleuropas zu einer eigenartigen deutschsprachigen Literatur geformt wird, die wir so als österreichische erkennen. Dagegen ist das historische Modell der mittel- und osteuropäischen Literaturentwicklung um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert ohne die Einbeziehung der österreichischen Literatur in diesen Fragekomplex heute bereits einfach unvorstellbar.¹⁶ Wenn ich dies behaupte, so meine ich eine Forschungsaufgabe, die auch die ungarische Literaturgeschichtsschreibung betrifft.

Literaturhinweise

1. Eduard Winter, *Barock, Absolutismus, Aufklärung in der Donaumonarchie*. Wien, 1971.; Henry Valotton, *Maria Theresia. Die Frau die ein Weltreich regierte*. München, 1978.; Franz Endler, *Wien im Barock*. Wien-Heidelberg, 1979.
2. *Der Amerikaner*. Wien, gedruckt von Leopold Johann Kaliwoda auf dem Dominikanerplatz, 1774, S. 4.; Zu Bessenyei: Bíró Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbardatai*. Budapest, 1976.
3. Vgl. Leslie Bodi, *Tauwetter in Wien, 1781-1795*. Frankfurt am Main, 1977.
4. Kókay György, *Bessenyei ismeretlen folyóirata*. Irodalomtörténeti Közlemények 1967/1. S. 25-34.
5. *Der Mann ohne Vorurteil in der neuen Regierung*. Wien, zu finden bei Sebastian Hartl in der Singerstraße im Gewölbe nebst dem St. Stephans Thor, 1781, Auftritt 1 und 2.
6. Siehe Jernej Kopitar, *Vollständiger Auszug aus der serbischen Selbstbiographie des Demetrius Obradović (als Kalugier Dositheus genannt), eines österreichischen Illyriers*, in J. Hormayrs Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 2, 1811, Nr. 62/63. S. 267-272.; Ferner: M. Šević, *Dositheus Obradović, ein serbischer Aufklärer des 18. Jahrhunderts*. Neusatz, 1889.
7. *Ungarischer Plutarch oder Nachrichten von den Leben merkwürdiger Personen des Königreichs Ungarn ... dargestellt von Carl Vinzenz Kölesy und Jakob Melzer*. Pesth, zu finden bei Joseph Eggenberger, 1815/6, 4 Bände. (Obradović und Bessenyei werden im vierten Band hintereinander behandelt, S. 255-288.)
8. *Österreichischer Plutarch oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler des österreichischen Kaiserstaates*. Wien, 1807-1812.; Vgl. Joseph Freiherr von Hormayr und die vaterländische Romantik in Österreich. Eingeleitet und herausgegeben von Kurt Adel. Wien, 1969. S. 207.
9. Vgl. K. Tiszkowski über das Ossolińium, Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slawen, N. F. 4, 1928.
10. Zu Ossoliński vgl. Karel Krejčí, *Geschichte der polnischen Literatur*. Halle, 1958.
11. Antun Barac, *Geschichte der jugoslawischen Literaturen von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Wiesbaden, 1977.; Jože Pogačnik, *Bartolomäus Kopitar. Leben und Werk*. München, 1978.
12. Richard Pražák, *Dobrovský a Kazinczy*. Brno, 1971. (Sborník prací Filosofické Fakulty Brněnské University, D. 17-18.); Uő. *Zur Problematik der Aufklärung und die Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergeburt in Mitteleuropa. (Zum weltanschaulichen Profil Dobrov-*

- skys.) Sprache und Volk im XVIII. Jahrhundert, 1983, S. 125–138.; Walter Schamschula, *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben, 1740–1800*. München, 1973.
13. Zitiert im *Biographischen Lexikon des Kaisertums Österreich* von Dr. Constant von Wurzbach, Bd. III, Wien, 1858, S. 339.
 14. Zitiert bei Kurt Adel op. cit. S. 37.
 15. Zu Grillparzer: Ulrich Fülleborn, *Das dramatische Geschehen im Werk Franz Grillparzers*. München, 1966.; G. Schäble, *Grillparzer*, Stuttgart, 1967.
 16. Zur ganzen Studie vgl. Günther Wytrzens, *Die Bedeutung der slawischen Literaturen für Österreich*, Österreich in Geschichte und Literatur 12/10, 1968, S. 554–570 und 13/1, 1969, S. 24–33.; Herbert Seidler, *Österreichischer Vormärz und Goethezeit*. Wien, 1982.; Zoran Konstantinovič, *Modellbildungen als Periodisierungsgrundlage. Entwurf einer mitteleuropäischen Literaturgeschichte*. Sprachkunst. Beiträge zur Literaturwissenschaft, XIV, 1983, S. 120–127.; Fried István, *Kelet- és Közép-Európa közőtt*. Budapest, 1986.

Pest und Wien in der Zeit der Aufklärung

Nach der Zurückeroberung von den Türken im Jahre 1686 war die Stadt Buda eine Wüste. Einige hundert Einwohner lebten in jämmerlichen Zuständen in den zerstörten, eingestürzten Häusern. Der mittelalterliche Sitz der ungarischen Könige war damals nur noch ein halbvergessenes Symbol des alten Ruhmes. Die Städte Buda (Ofen), das nahe liegende Óbuda (Alt-Ofen) und Pest am anderen Ufer der Donau – aus denen später die Hauptstadt Budapest entstand – waren zu dieser Zeit unbedeutende Ortschaften, obwohl sie im geographischen Mittelpunkt des Landes lagen. Eben diese Lage führte aber dazu, daß in verhältnismäßig kurzer Zeit durch Einwanderungen die Bevölkerung stetig zunahm. Gegen Ende des 18. Jahrhunderts sind dann bereits einige Charakteristika wirklichen städtischen Lebens zu erkennen. Der Wiederaufbau und die günstige Lage hat auch dazu beigetragen, daß verschiedene Ämter (die „Stathalterei“ usw.) ihren Sitz nach Buda und Pest verlegten. Damit entstand eine neue Schicht, das Beamtentum, mit speziellen materiellen, geistigen und kulturellen Bedürfnissen. Die Verwaltung mit überregionaler Verantwortung, betonte, zwar nicht willentlich, die Wichtigkeit dieses Zentrums, obwohl die realen Verhältnisse noch nicht der Bedeutung entsprachen, die diesen Städten einmal zukommen sollte.

Die künftige Hauptstadt war aber zugleich ein eigenartiges Gebilde. Die Mehrzahl der Bewohner waren aus verschiedenen Gegenden Deutschlands und Österreichs zugewanderte Deutsche. Auch viele Serben siedelten sich in Buda an; diese Minderheit war auch größer als die Zahl der hier lebenden Ungarn. Wenn man die Verhältnisse durch die Tatsache ergänzt, daß Pest auch der Sitz des ungarischen adeligen Komitates war, dann bekommen wir ein buntes Bild von nebeneinander existierenden gesellschaftlichen und kulturellen Formen und ethnischen Gruppierungen. All das wirft die Frage auf, ob die Bewohner dieser Städte, die trotz der getrennten Verwaltungen praktisch in einer, amtlich aber nicht existierenden Stadt lebten, ein gemeinsames Bewußtsein über die engere Heimat haben konnten.

Die Antwort darauf ist gar nicht einfach. Betrachtet man die Sprache, die kulturelle Tradition, so stehen die Verschiedenheiten im Vordergrund. Aber selbst diese Traditionen sind in den jeweiligen ethnischen Gruppen nicht einheitlich ausgeprägt. Was die Zugehörigkeit zum Staat betrifft, wird die Frage noch komplizierter. Es gab natürlich eine Loyalität zum Herrscherhaus gegenüber, diese wurde durch Schule, Kirche und die traditionelle öffentliche Meinung geformt. Das gilt für Deutsche, Serben und Ungarn in gleicher Weise. Die wirklichen politischen und wirtschaftlichen Interessen sind aber vom realen Rahmen der sogenannten „heiligen ungarischen Krone“ beeinflusst. So entsteht ein „Staatsbewußtsein“, das man „hungarus“ nennt. Dieser

Begriff hat mit der nationalen Herkunft nichts zu tun, er spiegelt ein normales Verhältnis zur unmittelbaren politischen Macht wider, nimmt die alltäglichen Bedingungen in sich auf und entwickelt ein Denken und eine Lebensweise, die diesem gegebenen Raum entsprechen.

Diese vorherrschenden ideologischen Formen, die seit Jahrhunderten praktisch unverändert existierten, werden im 18. Jahrhundert durch die Aufklärung in Frage gestellt. In ihrer ersten Etappe ist diese kritische Haltung noch kaum zu erkennen. Die großen Fragen der Philosophie, die nach den menschlichen Rechten und die nach neuen Aspekten der Religion waren zunächst ziemlich abstrakte Ideen – eben die allgemeinen Ideen der sich langsam, aber unaufhaltsam verbreitenden Aufklärung. Ihre Wirkung wird jedoch immer stärker und konkreter. Es ist nicht meine Aufgabe, über die Aufklärung generell zu sprechen, es genügt hervorzuheben, daß die Kultur im osteuropäischen Raum zu dieser Zeit eine ganz besondere Rolle einnimmt. Die Überzeugung z. B., daß Kultur, Literatur, die praktischen Wissenschaften nur durch die nationale Sprache verbreitet werden können, bringt einen Prozeß in Bewegung, dessen Folgen zu dieser Zeit nicht überschaubar waren, aber letzten Endes zum Zerfall der Monarchie führten.

Die Rolle Wiens ist in dieser Hinsicht bedeutend. Davon hat die damalige Regierung nichts geahnt, nicht einmal die Gegner der Aufklärung. Ihre Bedenken waren anderer Art. Während der zweiten Hälfte des Jahrhunderts wurde Wien ein zwar bescheidenes, aber wirkungsvolles Zentrum der verschiedenen nationalen Kulturen der Monarchie. Die Hauptstadt besaß das dazu nötige geistige Leben ebenso wie die Institutionen, Bücher, Druckereien und die Arbeitsmöglichkeiten für alle jene die in diesen oder ähnlichen Bereichen agierten. Zensur, Bürokratie und Geheimpolizei konnten zwar den Prozeß bremsen, aber keine endgültigen Erfolge erzielen.

Die Spracherneuerung wie andere kulturelle Programme und Pläne für die Neubelebung und Modernisierung der ungarischen Kultur stammen ursprünglich aus Wien. Paradoxerweise kamen diese Programme aus dem Kreis der ungarischen Leibgardisten, die eigentlich der noblen Empfindung der Loyalität dienen sollten. Aus diesem Kreis gingen Anstöße hervor, die im Gegensatz zum Zweck der Gründung der Leibgarde patriotisch-nationale Ideale pflegten. Das Erscheinen ungarischer Zeitungen und persönliche Kontakte zwischen Gelehrten und Schriftstellern ergänzen das Bild. Alles in allem war Wien ein Platz der Vermittlung und ein Treffpunkt verschiedener geistiger Strömungen. Diese Situation entstand unter anderem durch die Tatsache, daß die Wiener Kultur auf höfischer, aristokratischer Ebene als supranational bezeichnet werden kann, wo Metastasio und Salieri als „Meister“ gekrönt wurden, wo Italienisches, Spanisches und Französisches als Hochkultur galt und die eigentliche zeitgenössische deutsch-österreichische Kultur nur als populär eingestuft wurde. Die Chancen der österreichischen Literatur waren nicht wesentlich besser als die der ungarischen.

Die ungarischen Schriftsteller zeigten sich über die kulturellen Ereignisse in Wien ziemlich gut informiert. Der junge Kazinczy, der bereits gegen Ende der achtziger Jahre eine wohlbekannte Persönlichkeit war, reiste regelmäßig nach Wien und informierte seine Freunde über die literarischen und künstlerischen Erscheinungen, denen er dort begegnete. Er pflegte persönliche Kontakte mit in Wien lebenden ungarischen und österreichischen Schriftstellern und Gelehrten, er schrieb über Ratschky und Blu-

mauer, berichtete über wissenschaftliche Zusammenkünfte, lobte den großzügigen Gedankenaustausch, der in diesen Kreisen herrschte. Kazinczy war gewiß nicht der einzige, der das geistige Leben in Wien beobachtete; zahlreiche Schriftsteller und Gelehrten taten dasselbe. Auch eine Persönlichkeit wie der Dichter Csokonai, der Wien nie besuchen konnte, übersetzte die *Zauberflöte* von Schikaneder und schuf Possen, die den in Wien damals populären Theaterstücken ähnelten. Die geistigen Kontakte waren also vielfältig, obwohl dabei von organisiertem literarischem Leben weder in Ungarn noch in Österreich die Rede sein kann.

Ein Unterschied darf jedoch nicht übersehen werden. Wien, Zentrum der politischen Verwaltung, Sitz des Kaisers wie auch hochrangiger Herren mit Vermögen und die Größe der Stadt bildeten Rahmenbedingungen, die kulturelle Anregungen selbsttätig in Gang setzen konnten: Einen solchen Mittelpunkt gab es in Ungarn nicht. Der Adel und dementsprechend auch die adeligen Schriftsteller lebten fast ausschließlich in der Provinz. Diese Lebensform war eine der Hürden, die die Schriftsteller nicht überwinden konnten. Weiters hatte sich das städtische Leben meist in solchen Städten entwickelt, in denen die deutschsprachige Bevölkerung mit der ungarischen Literatur nichts zu tun hatte. Dort schien es gänzlich hoffnungslos, ungarische Bücher zu verkaufen (übrigens auch unter der ungarischen Bevölkerung), nationale Institutionen zu gründen usw. Das ungarische Königreich besaß keine reale Hauptstadt. Natürlich gab es von Zeit zu Zeit Städte, in denen im kulturellen Bereich etwas aufflammte, auf Dauer konnten sie aber keine wirklichen Anziehungspunkte werden.

Die Hauptstadt „in spe“, Buda, Óbuda, Pest, das spätere Budapest, war in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts eine der Städte in Ungarn, aber keine ungarische Stadt. Was die Größenordnung betrifft: Wien war in den achtziger Jahren zirka zehnmal so groß wie diese Städtchen an den beiden Ufern der Donau. Der bescheidene Handel und die Manufaktur, die dort betrieben wurden, hatten nicht wenig, allerdings nicht Genügendes dazu beigetragen, die Entwicklung der Stadt (der Städte) zu fördern, obwohl, wie bereits gesagt, die geographische Lage auch in dieser Hinsicht günstig war. Dieser Lage wurde man sich erst durch die Zentralisierung der staatlichen Verwaltung bewußt, und diese Tatsache hat auf das städtische Leben ihre Rückwirkung geübt. Im kulturellen Leben kam es so zu einem Wendepunkt: die alte und einzige Universität des Königreichs Ungarn übersiedelte in den siebziger Jahren nach Buda, einige Jahre später dann nach Pest.

Die Universität war ursprünglich eine katholische Institution in der Kleinstadt Nagyszombat, (heute Trnava in der Slowakei). Nach den Anordnungen der Ratio Educationis begann jedoch eine Art von Modernisierung, und die übersiedelte Universität wurde in relativ kurzer Zeit zu einem geistigen Sammelpunkt. In der josephinischen Ära hat sich die Säkularisierung beschleunigt, obwohl viele unter den Gelehrten Priester (Jesuiten, d. h. Ex-Jesuiten) waren. Wissenschaftliche Erfolge konnten im Bereich der Geschichte und der Linguistik erzielt werden. Persönlichkeiten wie Katona, Pray, Miklós Révai (um nur einige zu nennen) beschäftigten sich mit wissenschaftlichen Themen, die aus der Sicht der ungarischen Kulturgeschichte von besonderer Wichtigkeit waren. Urkunden, Dokumente der nationalen Vergangenheit, die Erforschung der Abstammung der ungarischen Sprache sowie die Neuentdeckung und Sammlung alter Chroniken, Sprachdenkmäler, vergessener Manuskripte bildeten die Basis einer natio-

nalen Wissenschaft, die sich ab dieser Zeit (den achtziger—neunziger Jahren) unaufhaltsam entfaltete. Sie kann daher als die erste Phase einer zeitgemäßen nationalen Wissenschaft bezeichnet werden.

Die Beziehungen zu den Gelehrten in Wien waren eng und vielfältig. Viele studierten in der Hauptstadt, andere verbrachten längere Zeit dort, weitere kamen aus Wien nach Pest. Die Wiener Buchsammlungen, Bibliotheken und Archive erwiesen sich zu dieser Zeit als wichtige Quellen der Kultur und Wissenschaft der Gesamtmonarchie. Diese Entwicklung wurde durch die Zentralisierungsmaßnahmen Josephs II. beschleunigt, und nach dem Vorbild eines einheitlichen Erziehungssystems begannen sich auch wissenschaftliche und andere kulturschaffende Einrichtungen zu bilden. In dieser Hinsicht muß als erste die Universitätsbibliothek in Pest genannt werden, die bereits nach moderneren Grundlagen konzipiert und organisiert wurde. Dieser Entwicklungsprozeß war nicht ganz einfach. Es gab Streit z. B. zwischen dem Historiker Pray und dem mit dem aufgeklärten Nicolai in Verbindung stehenden Bretschneider, dessen Laufbahn von Wissenschaft und zugleich von Abenteuer geprägt war. Das letzte Beispiel zeigt, daß in der damaligen Kleinstadt, Ex-Jesuiten, Katholiken und Protestanten wie auch begeisterte Freimaurer in Erscheinung traten und den Kern der städtischen Kultur bildeten. Diese Tatsache hat zu ziemlich weitreichenden Auswirkungen geführt.

Anders als in Wien oder Österreich hat in Ungarn auch die Frage der Religion eine große Rolle gespielt. Ohne dem Toleranzedikt von Joseph II. wäre der Aufschwung des kulturellen Lebens in diesem Zeitabschnitt kaum vorstellbar. Nicht ohne Probleme und Hindernisse; denn die Toleranz war noch keine vollständige. Doch die geistig-kulturelle Tätigkeit entwickelte sich über die Grenzen hinweg, und dabei formten sich Kreise, die informelle Foren des Gedankenaustausches darstellten. Die radikalen Gedanken der Aufklärung verbreiteten sich immer mehr zur Zeit der französischen Revolution. Die revolutionären Ideen vermischten sich mit patriotischen Bestrebungen, mit dem sogenannten adeligen Widerstand, der trotz seines im Grunde genommen konservativen Charakters auch andersdenkende an sich zog. Die Kleinstadt Pest wurde eines der Zentren dieser Strömungen. Die politischen Auseinandersetzungen spiegeln sich auch in der Literatur dieser Zeit. Am Beginn und während der ersten Hälfte der neunziger Jahre wurde nach Trattnerschem Muster für junge Beamten ein Lesekabinet gegründet. Zusammenkünfte in einem literarischen Salon ermöglichten die Herausgabe einer Zeitschrift namens *Urania* usw.

Der *Urania*, eine eigene ungarische Theatergruppe, das Programm zu einem nationalen Schauspiel, Anregungen, die meist aus den genannten Kreisen stammten, all diese Faktoren sind eng mit dem damaligen literarischen Leben verbunden. Viele der jungen Schriftsteller, ungeachtet dessen ob sie in Pest oder in der Provinz lebten, nahmen in Rahmen der gegebenen — nicht allzu günstigen — Möglichkeiten begeistert an der Verwirklichung dieser und ähnlicher Pläne teil. Mit der kulturellen Entwicklung nahm auch die politische Radikalisierung zu. Die „republikanische Bewegung“, die nach Ignaz Martinovics als „Martinovics-Verschörung“ bekannt geworden ist, wurde aufgedeckt und einige ihrer führenden Persönlichkeiten hingerichtet. Diese Ereignisse haben der ungarischen Literatur schwere Verluste zugefügt. Schriftsteller wie Kazinczy, Batsányi, Verseghy wurden eingekehrt. Eine ähnliche, aber in ihrem Ausmaß geringere und daher für die herrschenden Mächte nicht so bedeutende Verschörung gab es

auch in Österreich. Sie entwickelte sich nicht ganz unabhängig von der ungarischen. Dieses historische Ereignis des Jahres 1795 bereitete dem Aufschwung ein Ende, in gewissem Sinne auch der Aufklärung. Erst nach einem Vierteljahrhundert – und diesmal auch nicht ohne Wiener Einfluß – konnte diese Vorgeschichte fortgesetzt werden.

Nemzeti kérdés, irodalom, irodalomtudomány

**Nationale Frage, Literatur und
Literaturwissenschaft**

MICHAEL DE FERDINANDY (*Puerto Rico*)

Systematische Einordnung der ungarischen Literatur

Die Ostgrenze Westeuropas zeichnet sich mit aller Klarheit ab. Soweit die kulturelle Entwicklung eines Volkes durch den Vierklang Romanik, Gotik, Renaissance und Barock bedingt ist, gehört dieses Volk dem Westen an, ist Teil der katholisch-protestantischen Kulturprovinz. Wo dieser Vierklang fehlt, befinden wir uns in Europas östlicher, pravoslav-orthodoxer Kulturprovinz. Folglich vertreten Tschechen, Polen, Kroaten und Ungarn noch die westeuropäische Kultur. Ihre Literaturen spiegeln noch die gewohnten Manifestationen des Westens, während Rumänen, Serben, Bulgaren oder Russen anderen Entwicklungsregeln unterstellt sind.

Zwar hat diese Grenze in den letzten zwei bis zweieinhalb Jahrhunderten, infolge Russlands Annäherung an den Westen und Räumung des Balkans durch die Türkei, viel von ihrer Starrheit eingeüßt. Die spät eintretende Umbildung vermochte natürlich am Fehlen von Romanik, Gotik, Renaissance und Barock nichts mehr zu ändern.¹ Sie gleicht damit den geistigen Strömungen, die seit der Romantik ihren Weg nach Osteuropa fanden, jedoch dessen Grundcharakter nicht umgestalteten. Die Entwicklungen des letzten Menschenalters liegen ihrerseits außerhalb unserer Betrachtung: sie sind noch keine Geschichte: sie sind Gegenwart.

Was wir unternehmen wollen, ist eine Suche nach der angemessenen Stelle der ungarischen Literatur innerhalb des mitteleuropäischen Kulturgebiets, in dem sich zwar vorwiegend west- und südslawische, wenn auch westlich-christliche Völker entwickelt hatten, zu denen jedoch das ungarische weder sprachlich noch herkunftsmäßig gehört, noch je gehörte.

Damit wird eine unumgängliche Frage laut: Folgt der Fortschritt der ungarischen Literatur den Entwicklungslinien der böhmischen, slowakischen, polnischen, kroatischen, slowenischen und rumänischen Literaturen, zwischen denen sie eingebettet ist, ja seit mehreren Jahrhunderten schon eingebettet war – oder eben nicht?

Es versteht sich: Von Analogien kann wohl nur in solchen Fällen die Rede sein, in denen zwei oder mehr geschichtliche Phänomene unter sich eine „Gleichwertigkeit der Funktion“ aufweisen.

Im Raum, dem nun unsere Aufmerksamkeit gilt, sind Spuren – zeitweise sogar häufige – gegenseitiger Befruchtung natürlich vorhanden. Diese sind vom folkloristischen Gesichtspunkt aus von großem Interesse, erlangen jedoch nur im seltensten Fall das hohe Niveau von Weltliteratur. Es scheinen hier Grenzen vorhanden zu sein, die – vor allem – durch die grundlegende Verschiedenheit der in diesem Raum gesprochenen Sprachen bedingt sind.

Eine Ausnahme ist vielleicht doch zu verzeichnen.

Wir denken an den größten Vertreter des Barock in der ungarischen Literatur, Verfasser des ungarischen Nationalepos, den Staatsmann und Dichter Nikolaus Zrínyi (1620–1664).

Selbst kroatischer Abstammung, war er des Kroatischen mächtig. In seiner ererbten Bibliothek fand er die seinem Großvater gewidmete versifizierte Chronik des Kroaten Bernhard Karnarutitsch (1584) über die Heldentat seines Urgroßvaters, des Verteidigers der Burg Szigeth gegen die Türken, vor. Dieses Werk mochte ihn angeregt haben, das gleiche Thema zu besingen. So schien ein kroatischer Einfluß auf eines der größten Werke der ungarischen Epik gesichert. Tibor Klaniczay² zeigte jedoch anhand sorgfältigster Auseinandersetzung mit dem kroatischen Epos, wie wenig Zrínyi außer einer bloßen Anregung dem Karnarutitsch zu verdanken hat, etwa so viel wie Goethe der Voßschen Idylle *Luisa*, bei der Ausarbeitung seiner *Herrmann und Dorothea* hatte. Die ganze christliche Mythologie, das Verankertsein des Schicksals seines Ahnen und seines Volkes in den göttlichen Weltplan – das alles gehört zu Zrínyis persönlichster Invention, und ist – wie wir noch sehen werden – der tiefste Zug ungarischer Dichtung.

Wenngleich eine Berührung von Kroatischem und Ungarischem auf die erwähnte Weise zustande kam, machte der Sonderfall Zrínyi keine Schule.

Im Falle des Kroatischen also, einer Kultur, deren Vertreter einen mit Ungarn zwar verbundenen, aber „eigene staatliche Konsistenz“ genießenden Königreich angehörten, mochte sich eine Berührung nur auf die besagte Weise gestalten. Wie viel eher war noch das der Fall in Hinsicht auf die übrigen Untertanen nicht-ungarischer Zunge des Stephansreiches. Dies zu beleuchten soll uns hier ein einziges Beispiel genügen.

Als die ungarische Literatur schon ein weitverzweigtes Gewächs des Donaubeckens war, standen die Walachen – auch Rumänen genannt – noch am Anfang ihrer kulturellen Entwicklung. Zunächst wurde ihre Literatur noch vollends vom Slawischen beherrscht. Erst im Laufe des XVI. Jahrhunderts erscheinen auf Kosten ungarischer Aristokraten Teile der Bibel auf Rumänisch. Im XVII. Jahrhundert läßt Fürst Gabriel Bethlen die ganze Bibel, sein Nachfolger, Fürst Georg Rákóczi I., das neue Testament ins Rumänische übersetzen. Also ist in den Anfängen die Berührung der rumänischen Literatur mit der ungarischen Kultur eine Art rezeptive Aufnahme des ihr vom ungarischen Mäcenat zugeführten Kulturgutes, ganz bis in die Zeit, in der die Leitung der ersteren die beiden Donaufürstentümer übernehmen. So zeugt auch dieses Beispiel für vorwiegend Negatives.

Übertragungen aus dem Rumänischen, dem Serbischen, dem Kroatischen sind hingegen zu sporadisch, um Schule machen zu können. Dasselbe gilt von Übersetzungen ungarischer Werke, die Slawen oder Rumänen zustandebrachten. Die Sprache erweist sich letzten Endes als die unüberbrückbare Barriere.

So war es freilich in den Zeiten der Dominanz des Lateinischen nicht.

Das vielsprachige Reich der Ungarn bzw. der Habsburger erbte vom Mittelalter das neutrale Latein, das sich jedoch, im ungarischen Raum, keineswegs als eine tote Sprache gebärdete. Man verständigte sich ohne nationale Eifersüchteleien bis in die 80-er Jahre des XVIII. Jahrhunderts hinein auf lateinisch. Da ließ erst Kaiser Joseph II., in vollständigem Verkennen der wirklichen Lage, durch ein Machtwort anstatt des Lateinischen das Deutsche einführen. Eigentlich übereilte er sich. Wohl war eine

allmähliche Annäherung an deutsche Kultur zunächst des höchsten, dann auch des mittleren Adels in Gang. Wollte aber der Alleinherrscher den Vorgang beschleunigen, fand er sich einer geschlossenen Front gegenüber, die nun überall im Reiche für die Nationalsprachen eintrat und das Deutsche als Vehikel politischen Machtwillens ablehnte.

Nichtsdestoweniger erlebte bald darauf die Jahrhundertwende das schnelle Verkümmern ungarischer Latinität.

Um die ganze Tragweite dieser Wendung begreifen zu können, muß betont werden, daß vom XI. Jahrhundert an bis weit in das XIX. hinein, in Ungarn, anfangs allein, später zusammen mit der ungarisch-sprachigen, eine reichverzweigte lateinische Literatur bestand. Ein englischer Forscher unseres Jahrhunderts³ sah sogar in den frühmittelalterlichen Gesta eine „Glanzzeit“ ungarischer, freilich lateinsprachiger Literatur. Um 1200 erreicht diese höchst eigenartige Historiographie einen ihrer Höhepunkte mit der Erzählung über die Landnahme des Anonymus Literator. Das bezaubernde kleine Buch ist wohl der erste ungarische „Roman“; wer weiß, ob nicht auch der beste.⁴

Mit ihm und nach ihm nimmt die ungarische Erinnerung in zahlreichen Objektivationen die literarische Gestaltung der eigenen Vergangenheit in Angriff.

Das vorige Jahrhundert suchte eifrig nach den Spuren eines „verlorenen ungarischen Heldengedichts“, die es selbstverständlich nie fand. Es anhte jedoch nicht, daß sie trotzdem vorhanden waren in den Königssagen des Mittelalters, in Texten, deren lateinische Prosa nicht selten noch den ungarischen Rhythmus durchschimmern läßt. Allmählich breitete sich ihr Themenkreis aus, mündete in die humanistische Geschichtsschreibung, fand neue Nahrung in der Überlieferung des fürstlichen Siebenbürgen, überlebte auch diese, um endlich seine großen, abschließenden Systeme in den Werken, von zwei bedeutenden Historikern, Georg Pray (1723–1801) und Stephan Katona (1732–1811) zu finden, deren umfangreiche Produktion bis an die Schwelle des angehenden XIX. Jahrhunderts reicht. Wie ein nicht endenwollendes Schah-nahme in lateinischer Prosa fließt und strömt diese Kunde über die Vorzeiten acht Jahrhunderte hindurch, während die ungarischsprachige Produktion bis auf ganz wenig – Balassi (1551–1594), Pázmány, Zrínyi, Mikes (1690–1761) – aus weltliterarischer Sicht betrachtet kaum Erwähnenswertes zustande bringt.

Ergänzt wird diese monumentale, der eigenen Vergangenheit zugekehrte Selbstverwirklichung durch die Lyrik des Janus Pannonius (1434–1472), das theologische Werk des Petrus Pázmány (1570–1637) wie auch durch die Autobiographie des Fürsten Franz Rákóczi II. (1675–1735).

Ungefähr zur selben Zeit, in der der reiche Strom ungarischer Latinität allmählich verebbt, – obwohl die Lateinsprachigkeit aus der Gesetzgebung erst 1844 endgültig verschwindet –, entstehen die verschiedenen Wellen geistiger „Erneuerung“, die sich nicht mehr des Lateinischen als Ausdrucksmittel bedienen.

Eine Handvoll adeliger Gardisten ringt sich zur Aufklärung durch. Als Prachtexemplare jugendlich-männlicher Fülle für die Menagerie der großen Königin ausgewählt, entdecken sie am hochkultivierten, in französischer Eleganz erstrahlenden Wiener Hof das ungarische Wort und leiten damit das erste Kapitel der Geistesgeschichte des modernen Ungartumes ein.

Wir wollen stark betonen, daß ohne diesen habsburgisch-österreichischen Nähr-

boden von Wien, „französische Schule“ wie „Erneuerung“ der ungarischen Literatur unvorstellbare wären. Es fällt auf, wie entschieden in literarhistorischen Werken immer wieder auf die deutsche Anregung, auf den deutschen Einfluß hingewiesen werden muß, selbst dann, wenn ihre Autoren nicht im Entferntesten an der Hervorhebung solchen Einflusses interessiert waren. Vom Augenblick an, in dem der Werther am Tor Ungarns anklopft, und dazulande in wenigen Jahren Wertheriaden sehr verschiedenen Niveaus entstehen – unter ihnen ein hervorragendes Werk: *Fanny's Nachlaß*⁵ –, bis weit hinein in unsere eigene Zeit ist der deutsche Geist als Anreger, als Beispiel, als Modell oder Meister in der ungarischen Literatur gegenwärtig. Bis heute gibt es kaum einen gebildeten Ungarn, der kein Deutsch verstünde. Die vierhundert Jahre, während derer Ungarn in sehr gestaltreichen Formationen mit dem Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation, nachher mit Österreich verbunden war, deutsche Könige auf seinem Thron saßen, die in einem deutschen Hof residierten und – bis auf die beiden letzten – kein ungarisch sprachen – ließen ihren tiefen Eindruck in der ungarischen Kultur zurück. Man empfing den deutschen Einfluß, und das auch dann, wenn man auf politischem Gebiet noch so feindselig gegen ihn eingestellt war. Folglich gestaltete sich auch die Sprachfrage von Grund auf anders als im Fall der ungarischen und der sie umgebenden anderen Literaturen.

Eine Probe aufs Exempel soll uns das Gesagte näher bringen.

Wir sahen: Die „französische Schule“ hübscher Gardisten entpuppte sich als ein Gewächs auf österreichischem Boden. Darauf folgte während des letzten fin de siècle eine zweite Welle von Gallomanie, zu einer Zeit, in der Wiens Magnet bei weitem nicht mehr so stark wirkte, wie hundert Jahre früher. Wir dürfen hier kleinere Vertreter dieser zweiten „französischen Schule“ getrost unerwähnt lassen, Autoren, die in kraftloser oder spielerischer Nachahmung versuchten, mehr als die Franzosen selbst als Franzosen zu wirken und wenden uns unmittelbar an ihren Größten, dessen Name die Epoche bezeichnet.

Wir sprechen von Andreas Ady (1877–1919). In glühender Sehnsucht verzehrte er sich nach Paris, erreichte auch das Ziel seiner Wünsche mehrere Male in seinem Leben. Bei näherer Prüfung stellt sich jedoch sofort heraus, wie wenig ihn das Französische anzog, wie wenig es ihm sagte, wie wenig er von ihm lernte, ja wie wenig er das Französische beherrschte. Innerlich gingen ihn, statt des Vorkriegs-Paris und seiner Kultur, die Bibel und die kalvinistische Dichtung des ungarischen XVI. Jahrhunderts an. Als religiöser Dichter ist er allen überlegen. Seine leidenschaftliche, nur für ihn gültige Suche nach Gott, sein Hadern mit dieser „sichtbaren, ansprechbaren“ Divinität, ist ein wahrer Umgang mit Göttlichem, nicht das erste, auch nicht das letzte Mal in der ungarischen Literatur. Hierin ist er ganz Ungar und Calvinist dazu: „meine Seele ist der Gustav Adolf der Zeit“.

Was suchte er aber in Paris? Die Großstadt, „die gigantische Wildnis der Menschendichte“, womit ihm das Budapest von 1906 noch nicht aufwarten konnte. Seine dichterischen Ahnen sind aber nicht Baudelaire, Rimbaud oder Verlaine, sondern die Vertreter des Sturm und Drang, sein geliebtes Buch, Goethes *Tasso*, in dessen Titelfigur er ein Dichterschicksal erlebte, das ihn ins Mark traf. Freunde erklärten ihm die Philosophie Nietzsches. Nicht einmal Nietzsches Einfluß, aber sein großes Beispiel atmen Ady's gewaltige Essays, die seinem lyrischen Werk kaum nachstehen.

Der Fall Ady erklärt all das Frühere.

Wieder soll nur Wichtigstes hervorgehoben werden. Jene kernungarischen Schriftsteller, die ohne zwingenden Grund zu deutschen Schriftstellern wurden, der Deutschungar Fessler, der seine großangelegte *Geschichte der Ungarn*, und der bedeutende Essaiist Péterfy, der seine Gedichte deutsch verfaßte, wie auch der hochbetagte, noch lebende Schriftsteller, dessen Werk wie ein höchst kompliziertes Echo auf das des Thomas Mann gemahnt – will ich nur erwähnen, nicht besprechen. Mit umso größerem Nachdruck sei jedoch darauf hingewiesen, wie schnell und grundsätzlich die sog. „französische Schule“ der Wiener Gardisten durch eine jüngere Generation von einem „deutsch-griechischen“ Klassizismus abgelöst wurde. Zur selben Zeit (1817) entsteht das einzige ungarische Drama, in dem die Höhenluft von Weltliteratur weht: der *Bánk bán* des Joseph Katona (1791–1830). Bei ihm geht die Anlehnung an das deutsche Vorbild so weit, daß er etwa zweihundert Zeilen aus dem Werk eines gewissen Veit Weber übersetzt und in sein Drama übernimmt. Aber – so sagt Anton Szerb⁶ –, der wässerige, nichtssagende Weber'sche Text wird im *Bánk* durch die hehre Diktion und die magischen Möglichkeiten von Katona's Sprache zum vulkanischen Ausbruch der Klage des unterdrückten, leidenden ungarischen Volkes. Etwas Ähnliches, wenngleich mit anderem Nachdruck und anderer Bedeutung, geht vor sich im Weltgedicht *Die Tragödie des Menschen* des Emmerich Madách (1823–1864).

Es kann nicht einmal in Frage gestellt werden, wie weitgehend dieser Dichter unter dem Eindruck von Goethes *Faust* stand. Aber er erschaut den Kosmos nicht durch das Individuum, sondern das Individuum durch den Kosmos, d. h. er erweitert die Tragödie des Menschen zu einer Vision der ganzen Universalgeschichte. Er dringt bis zum dualen Weltbild der halbverschollenen Mythik seiner ungarischen Ahnen vor, und macht den Teufel der I. Szene seines Werkes zum dunklen Gegengott des lichten Welterschöpfers.⁷

Der „dämonische“ Dániel Berzsenyi (1776–1836)⁸ hinwiederum, der größte Dichter der „deutsch-griechischen Schule“, steht manchmal so sehr unter dem Einfluß von Gessner und Mathisson, daß man die Spiegelung ihres Ausdrucks in seinem Vers wiederfinden kann. Allein sein „antikisierender Expressionismus“ öffnet ihm Perspektiven, führt ihn an Visionen heran, die heilige Wut, die *vesania*,⁹ seiner Eingebung macht ihn einer Diktion fähig, die nicht mehr an Gessners Idyllen, sondern an Aischylos' zyklopische Ausdrucksweise erinnert. Durch deutschen Einfluß und klassische Formgebung ist ihm ein Durchbruch gelungen, der Durchbruch zum Hellenischen, den „schönen, menschlichen Göttern der Griechen“.

Auch dies zum Schlagwort „Umgang mit Göttlichem“.

Im Zeichen solchen „Umgangs“ steht auch die wesentliche Botschaft des Romantikers Michael Vörösmarty (1800–1855). Gleich Hölderlin verschafft er sich „einen Ort außerhalb der ... erstarrenden Religionen“. Und fliegt – um hier mit dem Wort des deutschen Dichters auch die Attitüde des ungarischen zu bezeichnen –

*Und fliegt, der kühne Geist, wie Adler den
Gewittern, weissagend seinen
Kommenden Göttern voraus.*

Hölderlins Dichtung übt jedoch nicht im Entferntesten einen Einfluß auf die des Vörösmarty aus. Wesentlicheres ereignet sich hier: eine Analogie im Sinne wirklicher

„Gleichwertigkeit der Funktion“. Sie erklärt sich aus den zum Teil gemeinsamen Dominanten des Zeitalters und der Kulturprovinz, die über beiden walten.

Vörösmarty, nachdem er die Überbleibsel seiner hergebrachten Religion allmählich abstreift, entdeckt den Glauben der heidnischen Ahnen seines Volkes „aufgezeichnet auf dem Tisch seiner Seele“.¹⁰ Tiefste Erschütterung schwört die altungarische Götterwelt herauf. Diese während der Romantik in einer „Höllenfahrt“ gleichsam anzurühren, ist keineswegs befremdend; an ihr haften zu bleiben, wäre dagegen entschieden krankhaft. Der Dichter befreit sich von ihr und schwingt in eigene Höhen empor. Am Zenit des Lebens schafft er den *Hymnus* auf seinen kommenden Gott. Eine göttliche Vierheit führt zu dem „Gott der Götter“, wie bei Hölderlin. Am Ende des Lebens, als ihm infolge persönlicher und nationaler Katastrophen, „die Sonnen, aus ihrem gelesenen geraten, ineinanderzufallen“ drohen,¹⁰ klingt aus den letzten Zeilen seines Schwanengesangs dann doch noch eine freudig-ergriffene Vorahnung kommender Götter heraus.¹¹

Die Parallele mit dem Hölderlin'schen Schicksal steht ihm auch hier nicht fern, auch in dem nicht, was beider geistigen Zusammenbruch betrifft. Nicht alles zeigt jedoch solche geistig-poetische Vollwertigkeit im deutsch-ungarischen Verhältnis.

Zwar erfolgt die Ergänzung des Nibelungenstoffes unter dem Eindruck der ungarischen Bekehrung, des Eintritts dieses östlichen Volkes in die westlich-christliche Völkergemeinschaft. Wie bekannt, spielt die ganze zweite Hälfte des Liedes im „Hiunelant“; während die „Not“ erzählt, wie über „diu groeziste geschicht ..., diu zer werde is geschach“: den Untergang der Nibelungen, in Ungarn Stoff gesammelt wurde. Die sog. *Hunnenchronik* gestaltet die ungarländische Überlieferung von Krimhild und Dietrich fast gleichzeitig mit der Entstehung des Nibelungenliedes. Das alles – soweit es unter den Trümmern einer sehr bruchstückhaften Tradition noch zu unterscheiden ist – zeugt von fruchtbarer Wechselwirkung.¹²

Dann vergehen Hunderte von Jahren. Mitte des vorigen Jahrhunderts macht sich der nach Zrínyi bedeutendste Epiker, Johann Arany (1817–1882), an die ungarische Hunnensage heran. Allein das Nibelungische berührt ihn mit solchem Ungestüme, daß er nie wieder von ihm loskommen kann: immer mehr vermengt er Ungarisches mit Deutschem, ja Skandinavischem. Daran geht dann seine Unternehmung, das ungarische Hunnenepos, nach jahrzehntelangem bitteren Kampf kläglich zugrunde.¹³

*

Um den Sonderfall ungarische Literatur – die eines Volkes östlicher Zunge und Überlieferung, die trotzdem, in steter Berührung mit deutscher Sprache und Schrifttum, der katholisch-protestantischen Kulturprovinz Westeuropas angehört – auf den ihr gebührenden Platz einordnen zu können, seien hier noch zwei Beispiele angeführt.

Wie einst Kardinal Petrus Pázmány (1570–1637), der religiöse Agitator des Barockzeitalters, der über sein ungarisches Werk hinaus auch ein bedeutender lateinischer Schriftsteller war, so ist nun Stephan Széchenyi (1791–1860), der politische Agitator der Romantik, nebst seinen ungarischen Büchern als Autor der sechs großen Bände seiner Tagebücher, seiner autobiographischen *Briefe*, seiner Diatribe *Disharmonie und Blindheit*, der Mahnungen an seinen Sohn, des Pamphlets *Die Presse in Öster-*

reich und des *Blicks*, einer großangelegten, sogar weltpolitisch bedeutenden Kritik der Politik des Kaiserhauses in den 50-er Jahren – eine auch als deutscher Schriftsteller bedeutende Erscheinung von eigenem Gewicht und Rang. Das XIX. Jahrhundert setzte aber – wie bekannt – eine nationale Literatur mit einer nationalen Sprache gleich: man stand einfach taub Sprachdenkmälern gegenüber, die nicht in der nationalen Ausdrucksweise eines Autors redigiert waren.

Diese Hemmung ist in unserem Zeitalter, wo alle Grenzen flüssig wurden, überwunden und beseitigt. Dafür zeugt das Lebenswerk des Denkers und Forschers Karl Kerényi (1897–1973), der nebst einigen Werken in ungarischer Sprache überwiegend deutsch geschrieben und veröffentlicht hat. Er griff auf Dániel Berzsenyi, seinen großen Wahlverwandten,¹⁴ zurück und verwirklichte im eigenen Schaffen ein Ähnliches wie seinerzeit Berzsenyi: den Durchbruch zum Hellenischen, den Göttern Griechenlands.

Durch Karl Kerényi und sein Werk erlangt die ungarische Literatur selbst noch in unserem Jahrhundert die Spitzen, die in ihr während der neuzeitlichen Entwicklung das Höchste bedeutet hatten: die eines Zrínyi, eines Berzsenyi, eines Vörösmarty, eines Madách und eines Ady: den Umgang mit Göttlichem.¹⁵

Anmerkungen

1. Die barocke Lebensform einiger russischen Aristokraten, wie z. B. des Fürsten Golycin, oder barocke Bauten, meistens nach westeuropäischem Muster entworfen, oder von westeuropäischen Meistern ausgeführt, ändern an dieser Feststellung nichts. Vgl. A. Angyal: *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, 1961, 214.
2. T. Klaniczay: *Zrínyi Miklós*, 2^a, Budapest, 1964, 132–133.
3. C. A. Macartney: *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge, 1953, 24, 29.
4. Vgl. M. de Ferdinandy: *Álmos, Die Gestalt eines Gründers in Sage und Geschichte*, in G. Vernadsky–M. de Ferdinandy: *Studien zur ungarischen Frühgeschichte*, II., München, 1957, 54–108. – Derselbe: *Az ún. Anonymus-kérdés és az igazi Anonymus*, Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1979, 14. 2.
5. J. Kármán (1769–1795): *Fanny hagyományai*, 1794.
6. A. Szerb: *Magyar irodalomtörténet*, 2^a, Budapest, 1959, 291.
7. *El tema del dualismo en la Literatura húngara*, in M. de Ferdinandy: *Carnaval y Revolución*, Puerto Rico, 1977, 254–256.
8. A. Szerb, o. c., „... indem er einen geheimnisvollen (Geist) in sich fühlte, der in den Stunden der Eingebung einer fremden Stimme ähnlich auf unerklärliche Weise zu ihm sprach, und wenn er verstummte, blieb der Mensch zurück, wie ohne Vogelsang der Wald.“ 268. – Vgl. Goethe über Carl August: „... wenn ihn der dämonische Geist verließ und nur das Menschliche zurückblieb, so wußte er mit sich nichts anfangen, und er war übel daran.“ Eckermann, 8 März 1831. – Und Berzsenyi selbst: „Ich beginne zwar wieder zu leben, allein meine Seele ist längst gestorben, und seinen Platz nahm eine neue unbekannte Seele ein, kalt und dunkel wie die Nacht, ruhig wie das Grab. Meine Resignation ist vollständig.“ Zit. bei K. Kerényi: *Az ismeretlen Berzsenyi*, 1921, (Neudruck: Magyar Éjszakák, II.), 7–8.
9. Von Berzsenyi selbst angeführt, K. Kerényi, o. c., 7.
10. M. Vörösmarty: *Tündérvölgy*, Z. 8., Ders: *Csongor és Tünde*, V., 111–112.
11. M. de Ferdinandy: *Mythos und Schicksal in Vörösmarty's Weltbild*, Ungarn Jahrbuch, Mainz, 1970, 105.

12. M. de Ferdinandy: *Das Nibelungenlied und die Ungarn*. Neue Deutsche Hefte, Berlin, XVI; 4., 46, 51. – Gy. Grexa: *A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*. Budapest, 1922, 3. – Gy. Sebestyén: *A magyar honfoglalás mondái*, I., 265–272. – H. Marczali: *A magyar történelem kútfői az Árpádok korában*, 63.
13. M. de Ferdinandy: *Arany János*, Szivárvány, III. 9., Chicago, 1981, 64–67.
14. *Az ismeretlen Berzsenyi*, o. c.
15. K. Kerényi: *Umgang mit Göttlichem*, 1964, zuletzt im posthumen Werk: *Wege und Weggenossen*, München, 1985, 11–103.

BÍRÓ FERENC (Budapest)

A nemzet-, nyelv- és irodalomfogalom alakulása a XVIII. század végén

A XVIII. század közepe és az 1810-es évek vége között a magyar irodalom át volt itatva a nemzeti nyelv kérdésével.

Noha kimutatható összefüggés létezik az irodalomnak e sajátossága és ama tény között, hogy ez a hetven év a modern magyar nyelvtudomány történetének első és egyben egyik legjelentősebb fejezete is, ezt az irodalom világát átható nyelvkérdést nem lehet értelmezni a hazai nyelvtudománynak az erre az időszakra eső története alapján. Itt egy másik történetről van szó, amelynek éppen az a legszembeötlőbb jellegzetesége, hogy nem önálló és nem is beszélhető el az irodalom történetétől függetlenül. A kor nyelvre vonatkozó tudásának jelentős része nem önmagában, mint a nyelvről való tudás mutatkozik meg, hanem mint a nyelvnek, elsősorban, de nem kizárólag a nemzeti nyelvnek az irodalomban vagy az irodalom által feltáruló vonatkozása. Ha figyelmesen körültekintünk, akkor hamarosan észrevehető, hogy ez a tudás távolról sem egynemű, hogy a nyelvnek különböző oldalait előtérbe állító és egymástól alaposan eltérő változatai vannak. A szóban forgó korban, körülbelül Ribini János 1751-ben megjelent *Oratio pro cultura linguae hungaricae* című kiadványától Kazinczy Ferencnek 1819-ben publikált, az *Orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmánya között eltelt időszakban négy ilyen változattal találkozunk. Megjelenik a magyar nyelv, mint az irodalom művelése szempontjából meglevő *adottságok* terepe, természetének korábban is ismert, de elhanyagolt, esetleg korábban is felhasznált, de inkább csak ösztönösen és alkalmyszerűen felhasznált tulajdonságai kerültek az érdeklődés homlokterébe. Most válik tudatossá a nyelvnek mint az emberek közötti kommunikáció legfőbb *eszközének* a szerepe, az a körülmény tehát, hogy a nyelv a „tudományok” vehikuluma és így művelésük és terjesztésük szempontjából kulcspozícióban van. Hasonlóképpen ennek az időszaknak az irodalmárai fedezik fel és hirdetik, hogy a nemzeti nyelv *jel*, az illető nemzet megkülönböztető vonása és így egyben létének bizonyítéka. Végül e kor íróinak tudatában megjelenik a magyar nyelv az irodalomnak az adott pillanatban készületlen, de lehetőségekben gazdag, a fejlesztés és az alakítás, az újítás számára nyitott *közegeként* is.

Fontos megjegyezni, hogy a nyelvnek ez a négy oldala nem egymást kizáró, egymás rovására érvényesülő és egymást érvénytelenítő mozzanat — ezek a vonatkozások nemcsak képesek az együttlésre, de sokszor egyidejűleg is vannak jelen a kor irodalmában. Arról azonban nincs szó, hogy ez az egyidejűség feltétlen érvényű, és teljes egyidejűséget jelentene: e hetven év során az említett négy változat feltűnésük időpontja, hangsúlyos és reflexiókkal kísért jelenlétük időszaka szerint is különbözik egymástól. Az iménti felsorolás sorrendje voltaképpen annak a sorrendje is, ahogy e változatok

feltűnnek és egyben annak, ahogy jelenlétük súlya és reflektáltsága változik az időben.

A magyar nyelv ismeretlen vagy elfeledett tulajdonságaira való ráismerés e hetven év irodalmárainak egyik közös élménye. Erre leglátványosabban az a körülmény világíthat rá, hogy most tárják fel azoknak a versrendszereknek az alapvonásait, amelyekben a későbbi magyar költészet kibontakozik. Ez a folyamat már jóval a hetvenes évek, tehát a magyar felvilágosodás nyitó évtizede előtt elkezdődött az egyházi értelmiség dolgozószobáiban és egyik, de talán leginkább előtérben álló eseménye annak a XVI. század közepe óta ismert, de meglehetősen elfeledett ténynek az újrafelfedezése volt, hogy a magyar nyelv alkalmas a klasszikus értelemben felfogott időmértékes verselésre. Ennek a felismerésnek a termése csak az 1770-es évek végén, majd — már a nyolcvanas években — a prozódiai harccal és elsősorban néhány nagy tehetségű fiatal költő színrelépésével érik be, de folyamatszerűségről már 1760-tól, Molnár János *Régi jeles épületek* című művének megjelenésétől beszélhetünk. Kalmár György, a századközép tudományosságának ez a különnc zsenije 1770-ben megjelent *Prodromusában* már tényként értekezik arról, hogy a magyar versnek két és egyenlő rangú neme van, 1773 körül pedig már készen áll az első „deákos” költeményekből álló verseskönyv kézírata is, amelyet azonban szerzője a horatiusi tanácsnak megfelelően csak 1781-ben bocsát a nyilvánosság elé. A század kilencvenes éveig tartó verstani forrongásnak egyébként éppen ez a szerző, Rájnis József volt a legizgatottabb alakja: *Magyar Helikonra vezető kalauzának Meg-szerzésében* a magyar nyelvnek még egy nemlétező sajátosságát is felfedezi, azt ti., hogy „a’ Magyarok a’ köz-beszédben-is mindenféle versekkel ének”, azaz: a hétköznapi magyar beszéd vezérlői is a deákos mértékek.

A század középső évtizedeinek laicizálódó egyházi értelmisége számára a magyar nyelv adottságainak feltárása állt az előtérben, noha ez nem szűkíthető le csak az ő tevékenységükre — éppen az első deákos kötetek megjelenése idején sikolt fel időnként örömeiben egy sárospataki diák, Kazinczy Ferenc a magyar nyelv Báróczi Sándor prózastílusában megnyilatkozó szépségein. Báróczi Bécsben élt és itt volt a központja a hetvenes években Bessenyei György és íróbarátai tevékenységének — Báróczi is ennek az irodalmi mozgolódásnak, az ún. rendi felvilágosodás első irodalmi jelentkezésének volt az egyik jelentős szereplője. A hetvenes évek felvilágosult nemesi irodalma számára került előtérbe a nyelvnek a másik vonatkozása. A Bessenyei György által kidolgozott művelődési program — immár klasszikusnak számító — gondolatmenete szerint a társadalom célja a közboldogság, amihez a művelődés általánossá válása, a tudományok elterjedése vezet. A „tudományok” — az e szerepben felfogott tudományok — „kulcsa” a nyelv, hogy a tudományok az ország lakói között növelni tudják a boldogság szintjét, általánosan használt és megfelelően gondozott nyelvre van elsősorban szükség. Ez az alapfeltétel, enélkül a tudományok nem tölthetik be feladatukat — a nyelv így a tudományok otthona (oda kell őket „bévonni”, ott kell őket kifejleszteni), de elsősorban mégis vehikulum: megfelelő státusa nélkül a tudományok magukba zárkoznak, és boldogtalan marad az ország népe. Bessenyei programirásai a hetvenes évek végén jelentek meg, nem sokkal később — 1780 körül — azonban nemzedékváltás következik be a magyar irodalom menetében, s az új évtizedben előtérbe lépő írók számára ez a Bessenyei írásaiban különféle nézőpontokból kifejtett felfogás érvényben marad ugyan, de ugyanakkor kevésnek is bizonyul. Közvetve és közvetlenül fel is használják a Bessenyei-féle elgondolást, illetve annak számos elemét, mégis: az új évtized immár többnyire plebe-

jus származású és értelmiségi foglalkozást űző írói számára a nyelvnek más oldala kerül előtérbe. A nyelv most jelként mutatkozik meg, a nemzeti lét jeleként. A számos megnyilatkozás közül csak a leghosszabbat és a legrövidebbet idézzük. Kármán József így foglalja össze 1794-ben megjelent *Uránia* című folyóiratának Bevezetésében a nyelvről való új tudás lényegét: a virágzó és elterjedt nemzeti nyelv „az a palladium, amely fenn tartja alkotványunkat; az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt határainkról, vagy hazafivá által változtat, az a mód, amely nemzetünket létében megtartja, az a jegy, amely megóv, hogy a többek között el ne olvadjunk...”. Előtte, 1790-ben pedig így ír Péczeli József, a Voltaire- és Young-fordító komáromi prédikátor: „Eggy a nyelv, egy a nemzet”. Az új felfogás hirdetői számára azonban a nyelv csak a nemzet pusztá létének a jelzésére alkalmas, de nem alkalmas a nemzeti lét minőségének a jelzésére — a kívánatos minőséget a nemzeti nyelven művelt irodalom nemzetközi sikerekkel igazolt magas színvonalra, azaz: az irodalom területén elért nemzeti dicsőség bizonyíthatja. Ennek az elképzelésnek a háttérében tehát az irodalomnak egy olyan felfogása húzódik meg, amely szerint az nem más, mint a nemzeti nyelv létének legfontosabb, hiszen annak időben és térben egyaránt szilárd és kiterjedt életet biztosító módja.

Bessenyei számára a „tudományokat” a cél, a közboldogság elérésének a célja minősíti, innen nézve a magyarul való írás legfontosabb normájaként a hajlékony és szabatos, mindenki által érthető magyarsággal megszólaltatott „ujtság” (= újdonság) követelménye tűnik elő — egy nemzet elméje csak új és érdekes dolgokkal hozható tűzbe. Más kritikai szempont lényegében nem merül fel itt vele szemben, elsősorban magának a tudománynak a tartalma marad meghatározatlan: a jelek szerint a bölcseletet és a szépirodalmat éppen úgy magába foglalja, mint a tényleges, a szó mai értelméhez közelálló tudományokat. Az szinte mindegy, hogy fordított vagy eredeti művekről van szó — az eredeti művek haszna elsősorban anyagi haszon, ha más nemzetek le akarják őket fordítani a maguk nyelvére, fizetnek majd értük. A nyolcvanas évekkel kezdődő újabb, a nemzeti létet a nyelv létével bizonyító, a nemzeti lét minőségét pedig a nemzeti nyelven írott irodalom minőségével mérő felfogást előtérbe állító időszakban megindul ugyan a Bessenyei-féle tudományfogalom differenciálása, az igazi hangsúly azonban mégis az eredetiségre kerül. Ha a nemzet erőit az irodalom terepén kell felvonultatni, akkor ez a felfogás értelemszerűen magába foglalja, hogy a nemzet íróinak — most vagy később — eredeti műveket kell produkálniuk. Ezt a lehetőséget ragadják meg a századvég legtehetségesebb magyar irodalmárai: Csokonai Vitéz Mihály és Kármán József éppenúgy csak az eredetiséget értékelik, mint ahogy az eredeti mű tiszteletét viszi diadalra Batsányi János is a nyolcvanas évek egyik legszenvedélyesebb, a fordítás kérdéséről vívott vitájában.

Teljesen más felfogást vall a következő időszak irodalmi vezére és hangadó literátora, Kazinczy Ferenc.

Az általa képviselt nézetek rendjében alaposan csökken az eredetiség értéke, viszont rendkívüli mértékben megnő a differenciálás jelentősége, immár nem csak az irodalom és a tudományok között, hanem — elsősorban — az irodalom világán belül. Kazinczy számára nem a magyar nyelven megvalósított mű bír elsősorban értékkel, hanem a nagy művek létrehozására alkalmas nyelv — még az általa elismert és dicsért művek is csak ígéretet jelentenek, egy-egy, szinte kivétel nélkül átmenetinek tekintett állomást a nagy műalkotások létrehozására alkalmas magyar nyelv kiképzésének útján. Mai

fogalmaink szerint és némi túlzással anti-írónak tekinthető, hiszen ő nem a nyelvet fogja fel a művek létrehozásának anyagaként, fordítva: számára az irodalom csupán eszköz és maga a nyelv a cél. A „copia” és az „originál” közül azért választja a „copia”-t, a másolást, azaz: a fordítást, mert az úgy tárja fel a nyelv lehetőségeit, hogy nem kodifikál – egy eredeti mű korrekciója csak korlátozottan lehetséges, egy más nyelven írott mű fordításának a korrekciójára a lehetőségek száma végtelen.

Ez a kurta áttekintés talán nemcsak azt érzékeltette, hogy a változatok nem köthetők kizárólag egy-egy időszakhoz, egy-egy időszakhoz valamelyik változat hangsúlyos jelenléte köthető, hanem azt is, hogy a nyelvről alkotott nézetek mögött itt mindig az irodalomról alkotott nézetek működnek.

S ugyanakkor – remélhetőleg – láthatóvá vált még egy fontos mozzanat, nevezetesen: a szóban forgó változatok szociológiai szempontból meglehetősen jól behatárolhatók.

A magyar nyelv adottságait a leginkább feltáró és reflexiókkal bőven kísérő vers-tani forrongás a laicizálódó egyházi értelmiség köreiből indult ki, a nyelvnek mint a „tudományokat” közvetítő eszköznek a beállítása a felvilágosult rendiség első nemzedékének, személy szerint Bessenyei Györgynek a tevékenységéhez kapcsolódik, a nyelvnek mint a nemzeti lét jelének a felfogását a század utolsó két évtizedének irodalmi életében előtérben álló, túlnyomórészt plebejus származású, de mindenképpen értelmiségi pályára kényszerült irodalmárok hirdetik, a nyelvújítás pedig a XIX. század első két évtizedében válik az irodalmi élet központi kérdésévé, akkor, amikor a magyar irodalomban újra a nemesség képviselői – elsősorban Kazinczy Ferenc – játsszák a hangadó szerepet. Vagyis: a különböző változatokat voltaképpen két társadalmi tényező képviseli: a művelt nemesség és a laicizálódó, majd laicizálódott értelmiség, amely – mint ismeretes – a kor kívánalmainak megfelelően túlnyomórészt humán képzettséggel bíró értelmiség volt. A vázolt folyamatot felfoghatjuk párbeszédnek is, igaz, némileg furcsa párbeszédként, de a felek azonos kérdésben foglalnak állást és a saját érdekeiknek megfelelően szólnak.

Ez a párbeszéd abban a történelmi pillanatban indul, amikor a magyar nemesség és az udvar között – a század ötvenes éveitől kezdve – fokozatosan feszültség bontakozik ki. Az egyre több korszerű, felvilágosult vonást mutató kormányzati politikára ez a nemesség kétféle módon válaszolt: egyrészt a nemesi ellenállással, amelynek fő célja a nemesi előjogok védelme volt, másrészt a felvilágosult rendiségnek a felvilágosult monarchia céljaival jórészt párhuzamosan futó, ezért egyezkedésre és együttműködésre kész változatainak kidolgozásával. Az 1770-es évek előtti időszakban az egyházi értelmiség a hazai nemesség felé való tájékozódásra kényszerül, és az udvari politikával egyre feszültebb viszonyba kerülő nemesek nemzeti öntudatára kapcsolja rá önérvényesítési szándékait, amelyet a magyarul művelt szakma, az irodalom területén vonultat fel. A nemesség csak a hetvenes években tud válaszolni, s a választ Bessenyei György fogalmazza meg az évtized végén készített programírásaival. E programnak nyíltan és többször kifejtett társadalompolitikai dimenziója van. Bessenyei a szűkös, a nemzetet a nemességgel azonosító nemzetfogalom kitágítására törekszik, és erre a nemzeti nyelvű művelődés a legalkalmasabb terep: a nemzethez való tartozásnak igazi határozománya a beszélt nyelv lesz, s többször is megfogalmazza a reményt, hogy a „penna” új nemessége váltja fel a „kard” által szerzett érdemek régi s immár kor-

szerűtlen nemességét. A penna új nemességének a jelöltjei az 1780-as évek irodalmában és szokatlanul hangos publicisztikájában már jelentkeznek is, ennek a sok plebejus elemet magába ölelő s immár laicizálódott értelmiségnek a válaszából az derül ki, hogy milyen óriási jelentőséggel bír számukra a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom ügye. Észre kell vennünk, hogy a nyelv és az irodalom kérdésének az 1780-as és 1790-es évek irodalmában megmutatkozó drámai kezelésével ez az értelmiség a Besenyey-féle programra, a hetvenes évek felvilágosult rendiségének felfogására (azt is mondhatnánk: ajánlatára) válaszol. A nyelv számukra is elsősorban a nemzethez való tartozás kritériuma, a nemzeti nyelven művelt irodalom jelentőségének hangoztatásával pedig az írástudók, vagyis: saját jelentőségükre világítanak rá a nemzet életében. A nyolcvanas és kilencvenes évek magyar irodalmában megjelenő nyelvkérdés és azok a nézetek, amelyek a nemzeti irodalom státusával kapcsolatban hangzanak el, láthatóan az ország magyar etnikumához tartozó alacsonyabb néposztályainak értelmiségi interpretációban megjelenő érdekeit fogalmazzák meg. Péczeli József, Batsányi János, Révai Miklós, Dayka Gábor, Verseghy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Kármán József, Fazekas Mihály és mások megnyilatkozásai semmiféleképpen nem tévesztendőek össze a nemzeti ellenállás politikájának megnyilatkozásaival, amelyekben ha felmerül egyáltalán a nyelvkérdés, az a nemesség saját jelei, a korona, a zászló és az öltözet mögött merül föl, s csak a II. József elleni küzdelem egyik tétjeként.

Az értelmiség és a felvilágosult nemesség dialógusából így azonban kiderül, hogy ha a motiváció eltérő is, a két fél voltaképpen azonos irányba tart. Az értelmiség számára — mint utaltunk rá — a nemzeti nyelvű irodalomművelés saját jelentőségük bizonyításának senki által kétségbe nem vonható terepeként tűnik fel, a felvilágosult rendiség gondolkozásában pedig azért kerül a hagyományos katonai erények helyére a „penna” forgatásában megmutatkozó tehetség és szakértelem, mert a magyarul írott és terjesztett tudományoknak döntő szerepük van a közjó, azaz: a társadalom stabilitása szempontjából. Ennek a két elképzelésnek közös előfeltevése, hogy a nemességgel azonosított nemzetfogalom díszkréten, de egyértelműen a háttérbe szorul, és helyére hallgatólagosan, de más lehetőséget kizárva olyan nemzetfogalom lép, amelynek nincs más határozománya, mint a nyelv. Ez a helyzet magyarázza, hogy a kor szellemi életében a nyelvkérdés és az irodalom ügye oly könnyen tűnik át egymásba, de ugyancsak itt, tehát ebben az eltérő eredetű és azonos irányba mutató érdekek interferenciájára épülő helyzetben található a magyarázata annak, hogy a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom presztízse a XVIII. század utolsó két évtizedében rendkívüli mértékben megnövekszik. Végül — s nyilvánvalóan ez a legfontosabb fejlemény — ebben a XVIII. század közepe táján meginduló dialógusban van az eredete annak a folyamatnak is, amely a magyar nyelv jelentőségének előtérbe állításával végérvényesen megbontja azt a nemzetiségi békét, amely a század első felének magyarországi kultúráját jellemezte. Ezt a békés korszakot a romantikus ihletű irodalomtörténetírás hajlamos volt egyszerűen „nemzetietlen” időszaknak tekinteni, amelyben szunnyadtak a magyarság szellemi energiái. Ma már másképpen látjuk ezt a fél évszázadot, ahogyan élesebben rajzolódna elő a nemzeti művelődés kibontakozásának a visszaján meghúzódó jelenségek is, hiszen tudjuk, hogy a magyar nyelv és a magyar nyelven művelt irodalom előretörése olyan országban következett be, ahol a lakosság többsége nem magyar anyanyelvű volt. S ha voltak is kortársak, akik keresték az egyeztetés lehetőségét

(csak emlékeztetőül említsük meg Bod Péter, Rát Mátyás és Báróczi Sándor nevét), jól kitetszik, hogy már őket is elsősorban a különböző nyelveket beszélő nemzetiségek közötti egyensúly megteremtése foglalkoztatta, de nem, vagy csak igen ritkán emeltek már szót a nemzetiségek fölötti (s ama békét ténylegesen biztosító) nyelv, a latin érdekében. Minden jel arra utal, hogy a nemzeti nyelveknek és nemzeti nyelven művelt irodalmaknak az önállósulása a feudális ideológia bomlásából származó és szükségszerű folyamat volt. Eredetileg, tulajdonképpen célja szerint sem a magyar változat, de egyik változat sem irányult más nemzetiségek ellen. A magyar példa egyértelműen mutatja, hogy a nemzeti nyelv kérdése a rendiség hagyományos nemzetfogalmának kitágítására kényszerülő nemesi felvilágosodás és az így kínálkozó lehetőséget megragadni igyekvő értelmiség aspirációinak találkozási pontja volt, egyértelműen belső fejlemény tehát, belpolitikai tételt bíró ügy.

Olyan fejlemény azonban — s ezt rögtön meg kell állapítani —, amelynek nem volt megfelelő védelme önnön nacionalista, más nemzetek ellen is irányuló túlzásaival szemben. Ahogy voltak, akik a kiegyensúlyozott együttélés lehetőségeit keresték, mások (mint pl. maga Bessenyei György is) nem érzékelték a problémát, néhányan pedig a magyarságot megosztó közjogi szakadékot oly módon is megpróbálták jelentéktelenné tenni, hogy megnövelték a magyar és nem magyar etnikumok közötti különbségeket. Ennek a stratégiának az elemei bukkannak fel pl. Dugonics András *Etelka* című regényében. Erről a ma már nehezen olvasható, de a korban igen sikeres műről a részletes elemzés különösebb nehézség nélkül kimutathatja, hogy nem a nemesi ellenállás dokumentuma, hanem az alacsonyabb néposztályokból származó értelmiség ideológiájának egyik irodalmi megnyilvánulása volt, és éppen a rendek szerint nem tagolt, közjogi szempontból egységes magyarság képzetének kialakítása érdekében erősíti fel néhány helyén a magyarok és nem magyarok közötti különbségeket, természetesen az utóbbiak rovására.

Az *Etelka* 1788-ban jelent meg először, s nem sokkal ezután olyan fejlődési folyamat indult el a magyar szellemi életben, amely háttérbe szorította a Dugonics művéből elősejlt baljós lehetőséget. Az első magyar köztársasági mozgalom intellektuális alapzata a felvilágosult rendiség és az értelmiség legjobbjainak találkozása volt — kézfogás a magyar felvilágosodáson belül lezajlott dialógus befejezéseként. A bukás után viszont olyan helyzet állt elő, amely éppen ama baljós lehetőséget hozta az előtérbe. A napóleoni kor gazdasági konjunktúrájában (egyénenként) megerősödő, politikai viharaiban pedig (közösségként) kritikus helyzetbe kerülő magyar nemesség tudatvilágába tör be szélesebb körben is az a szemlélet, amely a magyarságon belüli kohéziót fontosabbnak ítéli, mint a magyarországi etnikumok közötti békét. A XIX. század első két évtizedének magyar szellemi életére a rendi nacionalizmus erőteljes hatást gyakorolt, de nyilván sokan tudják, hogy arra a kérdésre, vajon milyen jelenségek is tartoznak a rendi nacionalizmus megnyilvánulásai közé, a mai tudomány igen eltérő válaszokat ad — a nézetek szembesítése egy külön ülésszakot igényelne. Úgy gondolom, hogy az eddig elmondottak logikája sugalmaz egy lényeges kérdésben egy lehetséges álláspontot. A Kazinczy Ferenc által vívott irodalmi harcok a rendi ideológia talaján megvívott harcok voltak ugyan, de bennük mégsem nehéz felismernünk a felvilágosodás nyelvi-irodalmi mozgalmának eredeti intencióit. Kazinczy a nyelvkérdés középpontba helyezésével megerősítette a nemzethez való tartozás új kritériumának érvé-

nyességét, az irodalmi minőség kérlelhetetlen, világirodalmi karakterű és érvényű normáiért küzdő harcosaként pedig a szakszerűséget és a tehetséget állította szembe a provinciális szűklátókörűséggel és a szólammokkal. Az ő munkásságát tehát aligha lehet a rendi nacionalizmus eszmei keretei közé illeszteni.

ISTVÁN BITSKEY (*Debrecen*)

Johann Ladislaus Pyrker und die europäische Literatur

Mit dem Lebenslauf und mit der literarischen Tätigkeit von Johann Ladislaus Pyrker hat sich sowohl die ungarische, als auch die österreichische Literaturgeschichte mehrmals beschäftigt. Die Persönlichkeit des ehemaligen Zisterzienserabtes und späteren Erzbischofs von Eger (Erlau in Nordungarn) stand zu Beginn der ungarischen Reformzeit im Mittelpunkt des Interesses, denn Ferenc Kazinczy, der Spracherneuerer, die leitende Figur des damaligen ungarischen literarischen Lebens hat Pyrkers deutschsprachige Gedichte, d. h. den Band *Perlen der heiligen Vorzeit* ins Ungarische übersetzt (1829).

Der berühmteste ungarische Dichter der Zeit, Mihály Vörösmarty, hat darüber in dem Epigramm Berühmter ungarisch-deutscher Dichter im Jahre 1830 geschrieben:

Merre van a te hazád, vendég szózatnak írója?

Kedves-e áldozatod és kik az isteneid?

Bujdosol és nem fogsz, boldogtalan, érnei hazába:

Akit imádsz, bálvány, füstbe megy áldozatod.¹

In deutscher Übersetzung:

Wo ist deine Heimat, Dichter-Gast fremder Töne,

Ist dein Opfer denn kostbar und welchen Göttern bringst du es dar?

Du bist heimatlos, Unglücklicher und wirst nie ein Vaterland finden,

Du betest Götzen an, dein Opfer ist vergebens.

Die gesamte Pyrker-Polemik, der Literaturstreit um die *Perlen der heiligen Vorzeit* ist zu einem Streit von prinzipieller Bedeutung während der Phase der Verstärkung des nationalen Bewußtseins geworden und hing mit den Entwicklungsmöglichkeiten der ungarischen Sprache eng zusammen.²

Wenn man die dichterischen Werke Pyrkers betrachtet, fällt unbedingt auf, daß die Gedankenwelt seiner Gedichte in erster Linie nicht in der ungarischen, sondern in der deutsch-, lateinisch- und italienischsprachigen Literatur wurzelt. Seine Selbstbiographie beweist diese Tatsache: er spricht in dieser Schrift über die verschiedensten Fragen der Literatur, über die verschiedensten Schriftsteller und Werke seiner Zeit, aber er erwähnt nur sehr selten Namen oder Werke der Literatur seines Geburtslandes.³ Besonders auffällig ist, daß auch der Name von Ferenc Kazinczy in dem Band *Mein Leben* völlig fehlt, obwohl Pyrker ihn hochschätzte und ihm für die Übersetzung seines Bandes verbunden war.

Unserer Meinung nach kann man diese schroff ablehnende Haltung gegenüber der ungarischen Literatur in erster Linie mit der geistigen Entwicklung Pyrkers erklären. Einerseits ist es wahr, daß er die Gymnasialstudien in Ungarn absolvierte, und zur Zeit seiner Matura nur wenig deutsch sprechen konnte, andererseits kann man aber feststel-

len, daß sein Aufenthalt in Österreich und das Kennenlernen der deutschsprachigen Literatur für seine dichterische Entwicklung eine bedeutsamere Rolle gespielt hat als die ungarische Literatur.

Seine ersten, wichtigen Bucherlebnisse waren die Werke von Wieland, Klopstock und Ossian, die auf ihn eine große Wirkung ausübten. Er war achtzehn Jahre alt, als er schon einige Werke von Goethe – z. B. *Götz von Berlichingen*, *Clavigo*, *Werther* – gelesen hat, später nennt er *Emilia Galotti* von Lessing und *Don Carlos* von Schiller als wichtige Lektüre. In seinen Augen war die hervorragendste Figur der Weltgeschichte Kaiser Karl V., der im Jahr 1535 gegen den Musulmanen in Tunis einen großen Sieg errang. Wie er schreibt, konnte er das Zahlzeichen „fünf“ nie teilnahmslos und unbewegt sehen, denn ihm fielen dabei sofort die heroischen Taten des Kaisers ein.⁴

Pyrker las die deutschen Klassiker nach seinen in Székesfehérvár und Pécs absolvierten Gymnasialstudien, als er in Pest arbeitete und in der Wohnung eines Wiener Beamten wohnte. „Mit heißer Begierde verschlang ich alles, was mir aus dem Bücherschatz des Herrn Reisinger zu Gesicht kam“ – schreibt er in seiner Selbstbiographie.

Die Wendezeit seiner Laufbahn war höchstwahrscheinlich das Jahr 1791, als er sowohl die Sprache selbst als auch die deutschsprachige Literatur ausführlich kennenlernen konnte. „Genug, daß ich der deutschen Sprache Herr ward. Wie es kam, lassen wir indes dahingestellt sein...“ – schreibt er später wortkarg darüber.⁵ Es scheint so, daß er sich wegen der geringen deutschen Sprachkenntnisse seiner Jugendzeit schämte; er wollte zu einem deutschsprachigen Schriftsteller werden, es war dies seinerseits ein bewußtes Vorgehen.

Der junge Pyrker erlernte aber auch die italienische und französische Sprache. Er nahm Sprachlektionen von einem italienischen Soldaten. Bei seiner Italienreise (1792) führte er schon das Hauptwerk von Tasso, *Gerusalemme liberata* als Reiselektüre mit sich und auch Lodovico Ariosto war einer seiner Lieblingsschriftsteller.⁶ Die Fahrt durch Italien wurde sehr lehrreich, sowohl die Gebäude, die antiken Ruinen, die Kunstwerke der Renaissance und der Barockzeit als auch die Gastfreundschaft der Menschen, der Geschmack der Künstler machte auf ihn einen tiefen Eindruck. Ich möchte hier nur darauf hinweisen, daß auch das berühmte Gefängnistagebuch von Silvio Pellico (*Le mie prigioni*) nach Meinung Pyrkers – des Patriarchen von Venedig – „eine höchst-interessante Schrift“ gewesen sei, obwohl der italienische Autor in der antihabsburgischen Carbonari-Bewegung teilgenommen hatte und wegen Hochverrats 1822 zum Tode verurteilt wurde.⁷

Auch die Begegnung mit Kardinal Mezzofanti war ein eindruckvolles Erlebnis für Pyrker. Er traf im Jahre 1823 in Bologna mit dem Sprachwissenschaftler zusammen, dabei konnten sich die beiden Oberpriester italienisch und ungarisch, später deutsch und französisch unterhalten.⁸ Die englische Sprache wurde hier nicht erwähnt, wir wissen aber, daß Pyrker im Seminar von Sankt Pölten auch Englisch gelernt und die Werke von Shakespeare und Milton im Originaltext gelesen hat. „Früher Tacitus, jetzt Shakespeare und später Homer waren die drei Autoren, denen mein Geist am tiefsten huldigte; doch dünkte mir Shakespeare das größte Genie aller Zeiten!“ – meint er darüber in seiner Selbstbiographie.

Aber die gründlichsten Kenntnisse hatte Pyrker natürlich von der deutschen Literatur. Es scheint, als ob er die Werke Schillers höher schätzte als die Goethes. „Ich

halte Schiller für eine reinere poetische Natur" – schreibt er in der Abhandlung *Goethe und Schiller*, in der er die Schaffensmethode von Goethe scharf kritisiert.⁹ Pyrkers Meinung nach sind die besten Werke von Goethe: *Werthers Leiden* und *Götz von Berlichingen*, in zweiter Linie erwähnt er *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, *Iphigenie* und *Tasso*. Der *Faust* wäre nicht schlecht, meint er, aber es gäbe mehrere Fehler in dessen Struktur: die Walpurgis-Nacht ist „ein fantastischer Wirrwarr“, es wäre besser gewesen, wenn Goethe diesen Teil weggelassen hätte, weil er chaotisch und unübersehbar sei. Die übrigen Werke Goethes (*Clavigo*, *Egmont*, *Italienische Reise*, *Hermann und Dorothea*, *Westöstlicher Diwan*, *Dichtung und Wahrheit*, *Reineke Fuchs* und die Lyrik) seien zweitrangig, einige sogar dilettantische Arbeiten (z. B. *Erwin und Elmira*, *Achilleis*). Der deutsche Dichter solle nicht so viel schreiben, von den 40 Bänden seines Werkes sind nur ca. zehn Arbeiten gut gelungen – lautet die scharfe Kritik von Pyrker.

Diese Beurteilung kann nicht aus einem persönlichen Konflikt entstammen; so etwas gab es nicht zwischen den beiden Dichtern, ganz im Gegenteil, Pyrker hat Dedikationsexemplare seiner Werke (*Tunisiens*, *Rudolph von Habsburg*) dem deutschen Dichter gesandt, und Goethe hat sich dafür in einem Brief bedankt. Es scheint, daß es sich in diesem Fall um eine Geschmacksverschiedenheit handelt: die größte Gestalt der deutschen Klassik hat auch oft romantische Motive in seinen Werken verwendet, aber Pyrker zeigte dafür wenig Verständnis, seine Ideale sind im Heroismus der Spätbarockzeit und in der Ausgeglichenheit des Klassizismus tief verwurzelt, die romantischen Leidenschaften blieben ihm immer fremd. Pyrker respektierte und anerkannte die dichterische Genialität Goethes, aber die Auflösung der klassischen Normen war in seinen Augen ein Fehler.

Während Pyrker über Goethe mit gemischten Gefühlen sprach, erwähnte er Schiller und Wieland mit großer Anerkennung. Klopstock war ein Vorbild für ihn; diese Tatsache ist in der Literaturgeschichte wohlbekannt. In engerer Freundschaft stand Pyrker aber mit Franz Grillparzer, die beiden Dichter waren 1818 in Bad Gastein zusammen auf Erholung, und hier haben sie auch ihre literarischen Pläne besprochen. Zwei Jahre danach besuchten sie wieder Gastein, nach diesem Aufenthalt schrieb Pyrker einen Brief an Grillparzer, worin er ihm seinen Plan, ein Epos über Rudolph von Habsburg zu schreiben, offenbart, nachdem er gehört hatte, daß Grillparzer über das gleiche Thema schreiben wollte. Der österreichische Dichter antwortete ihm am 17. April 1822: er wolle wirklich ein dramatisches Gedicht schreiben, aber die Hauptfigur dieses Werkes sei nicht Rudolph, sondern sein Gegner, Ottokar, „so daß unsere beiderseitige Arbeit recht füglich nebeneinander bestehen könnte...“¹⁰

Unser bisheriger Überblick ist zwar nicht vollständig, trotzdem kann man auf dieser Grundlage feststellen, daß Pyrker sowohl die klassische als auch die zeitgenössische europäische Literatur sehr genau kannte und in erster Linie die Autoren der Klassik hochschätzte. Aus der ungarischen Literatur hingegen zollte er nur Ferenc Verseggy, dem ehemaligen Paulinermönch große Anerkennung, weil dieser einige Bruchstücke aus der *Tunisiens* in „herrlichen ungarischen Hexametern“ geliefert hat.¹¹ Pyrker knüpfte mit ihm 1790 in Pest eine persönliche Bekanntschaft und später, im Jänner 1821 erbat Verseggy von ihm eine kurze Biographie für die theologische Zeitschrift *Kirchliche Abhandlungen und Mitteilungen*, in der er die Übersetzungen veröffentlichen wollte. Die Tatsache, daß der ehemalige Pauliner an der Martinovics-Verschwö-

nung teilgenommen hatte und deswegen verurteilt wurde, war kein störender Umstand für die Verbindung der beiden Dichter.

Außer Verseghy erwähnt Pyrker noch den Namen von Johann Mailath, Graf von Székely, den Verfasser der in Wien erschienen 5 Bände der *Geschichte der Magyaren*. Es scheint, daß Pyrkers Meinung nach die ungarische Sprache damals noch immer nicht reich genug war, um eine moderne literarische Tätigkeit von hohem Niveau entfalten zu können. Als er zum Erzbischof von Eger ernannt wurde, schrieb er an Joachim Heinrich Jäck: „Hier ist das eigentliche Ungarn und allüberall die ungarische Sprache die herrschende. Von der deutschen will man hier und weithin rings nichts hören, folglich können Sie sich vorstellen, wie es in Hinsicht der Literatur aussieht“.¹² Das geistige Leben der kleinen ungarischen Stadt konnte den Ansprüchen von Pyrker selbstverständlich nicht genügen, die in Wien und Venedig verbrachte Zeit war für ihn viel ereignisreicher, als die Zeit in Eger sein konnte. Aber eben der Erzbischof hat im Interesse dieser Stadt viel getan: er ließ dort eine neue Kathedrale bauen, er richtete die Lehrerausbildung (die sog. Präparanden-Anstalt) und die Zeichenschule für die Erlauer Jugend ein und mit seiner umfangreichen Bildersammlung bereicherte er das Kunsthistorische Museum der ungarischen Hauptstadt.¹³

Die deutschsprachige literarische Tätigkeit und der Dienst an der ungarischen Kultur standen aber nicht in Gegensatz zueinander. Pyrker gehörte zum Kreis des Wiener Historikers Josef Freiherr von Hormayr, der leitenden Persönlichkeit der sogenannten „vaterländischen Bewegung“, und wollte die Völker der Monarchie im Geiste der gemeinsamen historischen Vergangenheit mit Hilfe der Kultur wieder vereinigen.¹⁴ Darüber schreibt Antal Mádl: „Das Bemühen, Geschichte und Gegenwart der Länder der Monarchie thematisch in die österreichische Literatur einzubeziehen, gehört übrigens zum Programm jener Generation von Schriftstellern, die ihre Impulse noch vom Josephinismus erhalten hatten. Es war ein Bestandteil der literarisch-künstlerischen Manifestation der Bestrebungen, einen zentralisierten einheitlichen Staat aufzubauen... Auch Pyrker hat in diesem Sinne seine Themen aus der ungarischen Vergangenheit geholt...“¹⁵

Diese Interpretation möchten wir nur mit der Bemerkung ergänzen, daß es nach den neuesten Forschungen einen Unterschied zwischen dem aufgeklärten Staatspatriotismus und dem dynastischen Staatspatriotismus gibt, obwohl das Endziel der beiden Auffassungen identisch war. Der letztere wollte nämlich die Völker der Donauländer nicht uniformieren, sondern die Vielfarbigkeit der Traditionen in den Dienst der Einheit, des Erbkaisertums, stellen.¹⁶ In diesem Zusammenhang kann festgestellt werden, daß Pyrker ein Repräsentant des dynastischen Staatspatriotismus war, eine hervorragende Gestalt der Kultur der Donauländer, die immer im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit stehen sollte, wenn man von den kulturellen Wechselbeziehungen der Donauvölker spricht.¹⁷

1. *Kritikai Lapok* 1830. I. 159. Új kiadása: Vörösmarty Mihály Összegyűjtött Művei II. Bp. 1960. 155. (Deutsche Übersetzung von Deréky Pál).
2. Bleyer, Jakab: *Der Literaturstreit um die „Perlen der heiligen Vorzeit“*: Egyetemes Philológiai Közlöny 1896. 655–659, 788–800.; Bajza József: *A Pyrker-pör*. In: Bajza József Össze-

- gyűjtött Munkái IV. Bp. 1899. 297–307, 589–597.; Horváth János: *Kisfaludy Károly és tróbarátai*. Bp. 1955. 115–119.; Móricz Zsigmond: *Bajza nagy polémiai*. In: Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 1952. 52–55.
3. Johann Ladislaus Pyrker: *Mein Leben*. (1772–1847) Hrg. von Aladár Paul Czigler (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Historische Kommission) Wien, 1966.
 4. Uo. 6.
 5. Ladislaus Pyrker: *Mit Krummstab und Leyer*. Eingeleitet und ausgewählt von Prof. Dr. E. J. Görlich. („Das österreichische Wort“ Bd. 27.) Graz–Wien, 1958. 110.
 6. *Mein Leben*... 6–7, 120–121.
 7. Uo. 124.
 8. Uo. 120.
 9. Uo. 252–259.
 10. Uo. 284–285.
 11. Uo. 99. és Madarász Flóris: *Verségny és Pyrker*. Magyar Szemle, 1901. 2–4, 14–15, 26–28, 38–40, 50–51.; valamint uő.: *Pyrker és a magyar trók*. Eger, 1908.
 12. *Mein Leben* ... 317.
 13. Dobersberger, Roland: *Johann Ladislaus Pyrker*. Wien, 1978.; Sugár István: Az egri főszékesegyház. Eger, 1981; Benkóczy E.: *Pyrker első magyar tanítóképzője* [Pyrkers erste ungarische Präparandie]. Beiträge zur Geschichte der ungarischen Lehrerbildung. Eger, 1928.
 14. *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*, Wien, 1811–1814, 1820–1829, 1830–1848.; *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. Wien, 1810–1828.
 15. Mádl, Antal: *Karl Beck. Ein Vermittler zwischen ungarischer, österreichischer und deutscher Literatur*. In: Studien zur Geschichte der deutsch–ungarischen literarischen Beziehungen. Akademie Verlag, Berlin, 1969. 208.
 16. *Joseph Freiherr von Hormayr und die vaterländische Romantik in Österreich*. Auswahl aus dem Werk. Eingeleitet und herausgegeben von Kurt Adel. Wien, 1969.; Deréky Pál: *Hormayrs ungarischer Kreis*. (Dissertation an der Universität Wien.) Im Manuskript, 1980. 23.
 17. Nach der Abschliessung dieser Arbeit erschien: *Pyrker János Emlékkönyv* (Gedenkbuch für J. L. Pyrker), hrg. von György Hölvényi, Eger, 1987. 1–350.

A magyar irodalmi nyelvújítás korának irodalomszemlélete

Azt a korszakot, amelyet újabban a magyar felvilágosodás második szakaszának tekintenek, a XIX. század első két évtizedét, lehet legfontosabb mozgalmáról irodalmi nyelvújításunk korszakának is nevezni. Maga a nyelvújítás az irodalmi felvilágosodás korszakának kezdetével majdnem egyidős; problémái már Bessenyei röpirataiban is felvetődnek. Szükségessé az tette, hogy a török háborúk idejében, a magyar reneszánsz, a reformáció és a barokk évszázadaiban, a XVI–XVII. században kialakult nemzeti nyelvfejlődéshez képest a török kiverése utáni majdnem teljes évszázadban a közélet és a szaktudományok nyelve visszalatinosodott, még a szépirodalomban is nagyobb becsülete volt az újlatin költészetnek, mint az etnikai nyelv használatának. Így a társadalmi fejlődés elmaradottságát még csak fokozta a nemzeti nyelv fejlődésének megtorpanása; a történelmi Magyarországon élőknek még a felvilágosodás felé haladó nyugati Európa új gondolatait és tudományos eredményeit is latinul kellett befogadniuk. E lemaradás megszüntetésének igénye tette szükségessé a gyorsított nyelvfejlődés mozgalmát, mely a századforduló előtt még elsősorban a tudományok és a közélet nyelvének magyarosítására koncentrált; e feladatok aktualitása megmaradt ugyan a XIX. század első felében is, hisz a közélet és az oktatás hivatalos nyelve 1844-ig a latin maradt, de az új század első két évtizede nyelvművelésének az volt a legfontosabb új hozadéka, amelynek alapján irodalmi korszakot is el lehet róla nevezni, hogy éles vitákban és harcokban az irodalmi nyelv megújítására, gazdagítására és standardizálására törekedett.

Sok előzetes és kitűnő kutatási eredmény után Szauder József életművének ismeretében tisztán látjuk, hogy ez a mozgalom nemcsak nyelv- és stílusújítás, hanem irodalomújítás is volt; új szemlélet, új műfajok beáramlásának, meghonosodásának előmozdítása. De ez az újdonság viszonylagosan értendő; a mi viszonyaink közt újnak, irodalmunk „civilizálódását” elősegítőnek tűnhetett olyasmi is, ami több ezer éves múlt után, mint az európai irodalmiság rendszeréhez szervesen hozzá tartozó dolog, élt nálunk is, csak latinul és nem a nemzeti nyelvünkön, hasonlóképpen új, meghódítandó formakincsnek minősültek a hagyományos verstanunk által nyugateurópai versidomnak nevezett valaminek a versterkezetek, pl. a szonett stb., amelyek akkor már félévezredes európai múltta visszatekintve, a neoarisztotelészi poétikai rendszerbe is fölvetettek, a franciáknál pl. a petits poèmes összefoglaló kategóriája alatt. A szonett Kazinczy kezdeményezte hazai meghonosításának egyidejűsége a német ún. szonett-háború eseményeivel, melyek a széphalmi mester figyelmét is föl hívták e műfajra, némi- leg félre is vezethetne bennünket: ott ugyanis az antik irodalmak túlzó tisztelői (első-

sorban Voss) és az antik mintától független európai irodalmi fejlődés eredményeinek tisztelői, vagyis a klasszicisták és a romantikusok csaptak össze, s az előbbieket izléstelen formalizmusnak állították be a romantikusok szonettkultuszát. Így azt gondolhatnók, hogy Kazinczy szonett-rokonszenve romantikus típusú, pedig neki az antikvitás utáni európaiság eme műves versformája épp azért tetszett, mert lehetett rajta csiszolni, furnifarangni a klasszicista korrekció-elv és -eszmény, valamint a nem szerves, hanem additív műszemély jegyében.

Példánktól elszakadva általánosítsuk a mondanivalónkat: az európaiság mintája, az antik görögség létrehozta a maga differenciált, gazdag és egyben normalizált nyelvét, egyúttal tudatosította is retorikáinak hármass stíluszint-elméletében. Ezt vette alapul nyelvi törekvéseiben a latin klasszikus irodalom korszaka, s a minta-európaisághoz, vagyis a görögséghez való felemelkedésre ily módon adott példát mind költőiben (Vergilius, Horatius), mind elméletíróiban (Cicero kópia- és imitáció-tana, Quintilianus retorikája) minden későbbi európai nemzeti nyelvi felemelkedési programhoz, legalábbis a XIX. század elejéig. Ezt nevezi Henrik Becker Sprachbundnak, újabban és találóan Balázs János „európai nyelvi modell”-nek. Mivel azonban ez a nyelvi modell elválaszthatatlanul szorosan összefügg egy ugyancsak az antik példákra visszavezethető és az európai reneszánsz korában kialakult humanista mediációs (azaz közvetítő) rendszerrel, amely a kultúremberi érintkezés, kommunikálás alapvető szabályozója volt az antik retorikák gyakorlati életfilozófia (fronézis)-eszménye hatása alatt, az udvari ember, vagy polgárosultabb változatában az angol gentleman-eszmény jegyében, s ehhez normatív érvénnyel hozzátartozott egy irodalmi műfaji és stilisztikai rendszer, ezért nem érzem jogtalanoknak, hogy ennek a jellemzésére az „európai irodalmi modell” terminus technicusát használjam. Az ehhez való felzárkózás folyamata Európában először a latin leánynyelveiben, az olaszban (Dantéval), a franciában, vagy a félig latin eredetű nyelvkinccsel rendelkező angolban indult el. A reneszánsz korában megindult a német, a lengyel és a magyar nyelv felzárkózása is, érvénye tehát kezdett kiterjedni Közép-, illetve Kelet-Közép-Európára is. A németnél azonban a harmincéves háború, a magyarnál a török hódoltság és háborúk kora visszavetette ezt a fejlődést, s így a XVIII. században újra kellett kezdeni a gyorsított felzárkózást az azóta továbbfejlődött európai modellhez, amely a klasszikus mintákon kívül mindig magába olvasztja – némi türelmi idő beszámításával – az újonnan keletkezett és egyetemesnek bizonyuló értékeket, az új klasszikusokat is.

Nálunk, egyoldalúan latinos műveltségünk miatt a klasszikus mintairodalom a latin volt, a különböző nyelvű művelő és irodalomújító irányzataink képviselői legtöbbször a latin költészet és retorika klasszikusaira hivatkoztak. Ezen kívül azonban, különösen felvilágosodásunk első szakaszában, nagy szerepe volt az akkor vezető kultúra, a francia hatásának is; viszont épp amiatt, mert a századfordulóra a német irodalom vált európai vezető szellemi hatalommá, az aktuális gyorsított felzárkózás messzevilágító példájává, a mi fejlődésünk is egyre inkább a német minta jegyében alakult, vagy legalábbis az ottani példa nyomán a németeknél kialakult irodalom- és nyelvszemlélet, illetve önszemlélet kategóriái között szerette önmagát értelmezni. Hogy ez ennek ellenére sem lehetett adekvát értelmezője saját történeinknek, hogy e kategóriák, hazai viszonyaink között, öntelmezésünket óhatatlanul torzították, az természetesen függ össze azzal a ténnyel, hogy szellemi és irodalmi viszonyaink a némethez viszonyítva

még meglehetősen embrionális állapotban voltak. A problémát hadd illusztráljam megint példákon. Az újkori európai nyelvi felzárkózás legnagyobb hatású példája, a francia, a viszonylag hosszú időre széthúzó és nem radikálisan siettetett, ezért szinte szervesnek, organikusnak tűnő folyamatában különböző nemzedékeknek, sőt különböző századoknak adhatta feladatul a nyelvi felzárkózás alapvető feladatait: a nyelv minden oldalú gazdagítását, illetve a nyelvi norma megteremtését. Az előzőt a francia reneszánsz százada valósította meg, a XVI. század s ez vezetett el Rabelais nyelvi gazdagságához; a normateremtést a XVII. század kezdte Malherbe-bel és valósította meg a francia fejedelmi abszolútizmus támogatta Akadémia szellemi-nyelvi diktátumával. A németeknél, gyorsított felzárkózásra kényszerülve, már nem értek rá arra, hogy különböző nemzedékekre bizzák az egymással ellentétes igényű feladatokat; bár ez nem jelenti azt, hogy e feladatok legalább bizonyos mértékig ne függének össze, hogy a nyelv gazdagítók előtt is ne lebegne legalább bizonyos mértékig tisztázott és némi normatív ízléselvek által korlátozott nyelvhasználat eszménye; mégis kétségtelen, hogy a két egymásutáni nemzedékben lefolyt irodalmi, nyelvi viták (először Klopstock és a svájciak, illetve Gottsched között, másodsor Wieland és Adelung között) alapvetően a normabővítők, illetve a normateremtők összecsapását hozták; az előbbieket a zseni szabadsága vagy az ízlés jegyében a nyelvteremtés jogát az íróknak követelték, az utóbbiak egy mérsékeltbb nyelvművelési program jegyében, a nyelvtörvények vagy a nyelv szelleme jegyében korlátozni igyekeztek az írók kikövetelt nyelvi szabadságát. Adelungék a felvilágosodás perfektibilitás-tanának jegyében elutasították az archaikus nyelvértelem megújításának igényét, az idegenességek (barbarizmusok) meghonosításának igényével nyelvi nacionalizmusuk fordította őket szembe, a franciás normatív és centralizált nyelvfelújítás eszménye pedig az egy nyelvjárásra támaszkodó irodalmi nyelvi norma hívévé tette őket. Az idegenességek kérdésében később Klopstock is átpártolt a nyelvi nacionalizmus táborába, a többi vitakérdésben azonban az írók szembefordultak a normateremtés nyűgével. Ezek után meglepő, hogy Kazinczy magát tarthatta a németes írói neológia hazai vezérképviselőjének. Az ízlés jegyében kikövetelt (wielandi típusú) írói nyelvteremtői igényen és az idegenességek behozataláig terjedő, az európai nyelvi modellt a magyarra rákényszeríteni akaró fanatikus elszántságon kívül ugyanis az ő nyelvújító programjára épp azok a pontok voltak a jellemzőek, amelyek a német írókkal vitázó Adelungék érvkészletéhez tartoztak. Nem szerette, még hívei, pl. Ungvárnémeti Tóth László verseiben sem a „révais” archaizmusokat, lefitymálta a dunántúli és általában a nem az északkeleti nyelvjáráshoz tartozó dialektális szavakat és tűzelvással, sokszor sértő hangnemű kritikákban és személyes levelezésben is igyekezett meggyökereztetni a jól differenciált „európai nyelvi modell”-t, lényegében tehát az ő programjában a normabővítő és a normateremtő elemek a legszorosabban összefonódnak. S lényegében ez jellemzi irodalmi újítását is; civilizáló jellegű kezdeményezései, az új műfajok meghonosítása és a normatív műfaji-stilisztikai rendszerben számukra megkövetelt stílusárnyalatok kialakítása irodalmi nyelvünkben föltétlenül gazdagító jellegű; ráadásul megjegyezhetjük, hogy az ossziánizmus stílusának és hangnemének meghonosításában szerzett érdemeivel vagy Goethe pindarizáló (és szubjektív tudata szerint nyilván klasszicizáló, a század neolonginuszi divatába is beilleszthető) szabadverseinek fordításával új utakat nyithatott a magyar költészet fejlődésében, amelyek már közvetlenebbül vezethettek át a romantikába. Ugyanakkor azonban ezt a műfaji-stilisztiz-

tikai normát olyan mereven hirdette és ítéleteiben úgy alkalmazta, amely a német, klotz-i típusú ún. „tudományos kritika” vaskalaposságára emlékeztet, s amellyel a német irodalom legnagyobbjai (Lessing, Herder stb.) is joggal fordultak szembe. Ez vezette Csokonai, Kisfaludy Sándor értékeinek félreismeréséhez, s ez fordította vele szembe először a debrecenieket, majd a dunántúliakat. A vele szembenállók irodalmi és nyelvi programjait is az jellemzi, hogy kölcsönöztek érveket mind a német írótól, mind Adelungtól, csak általában másokat, mint Kazinczy. A dialektusok nyelvkincsének védelmében, az archaizmusok elfogadásában vagy az írói nyelvteremtés jogának (bár mérsékelt, a nyelvszellemet nem sértő) megkövetelésében a német írók oldalán álltak; az idegenességek elítélésében és a nyelvszellem elfogadásában romantikusabb, nacionalistább felfogásúak Wielandnál, de a kései Klopstock vagy az objektív nyelvi szellem tanának Herdere őket igazolhatja; egészében talán nem oly dogmatikus elkötelezettjei annak az európai nyelvi modellnek, amelyet Kazinczy istenített, amelynek az egyetemes európai érvényét azonban a XVIII. század második fele óta halmozódó és végső kifejlésükben föltétlenül a romantikát előlegező tendenciák amúgyis aláásták. Így föltétlenül torzító a nyelvújítási és irodalomújítási harcokról a lényegében a kazinczyánus önszemplélet hatása alatt kialakult sztereotíp kép, mely az irodalmi haladás zálogát az ő törekvéseiben, a vele szembenállókban pedig ennek hátráltatását látja; arról nem is beszélve, hogy a nyelvújítási harcokat az ő általa kialakított ortológus-neológus terminológia jegyében értelmezi, amelynek a jogosultságát már Kölcsey megkérdőjelezte lasztóczi leveleiben. Inkább közel lehet az igazsághoz egy olyan felfogás, amely szerint Kazinczy és jelentősebb irodalmi ellenfelei egyaránt a nyelvújítás táborát osztotta meg, az *Ortológus és neológus...* pedig annyiban vezetett az irodalmi nyelvújítás győzelméhez, amennyiben a táborát vesztett (ekkor már Kölcsey és Szemere is elhagyta) vezért rákényszerítette dogmái egy részének feladására, egyetemesebb szemlélet elfogadására.

A korábbi magyar irodalmi viszonyokhoz képest modern irodalmi törekvések és az őket kísérő irodalomszemléleti változások a kor európai irodalmi élvonalához képest meglehetősen mérsékelt érdekességűek: Kazinczynál inkább a felvilágosodáskor kozmopolita hullámainak és a humanista mediációs rendszer egyetemesítő jellegének együttes hatásáról van szó, a debrecenieknél és Kisfaludynál pedig az adelungianus stilsztika mellett egy mérsékelt, a klasszicizmus elemeivel átszőtt, de a Sturm und Drang terminológiáját hordozó egyéni és nemzeti eredetiségprogram hangsúlyozásáról. A kor igazán modern, a romantikus irodalomszemléleti forradalom fontos elemeit felmutató törekvéseire Kazinczy táborában találunk rá, de abban a mértékben erősödően, amilyen mértékben elszakadnak az egykori mester irodalmi nézeteitől. Kölcsey kritikai pszichologizmusukkal és az eredetiségkövetelményt, valamint a kifejezéssztétikai igényeket megfogalmazó részeikkel már a modern vonulatba sorolhatók: műelemzéseire viszont még a németes-kazinczyánus, ún. tudományos, valójában dogmatikus és normatív szemlélet jellemző. A kritikáinak a modernebb elemeit, Schiller Bürger-bírálatának általános hatásán kívül, részben Döbrenteivel folytatott levelezésének köszönheti, hisz e levelekben (és Döbrenteinek az Erdélyi Muzéumban publikált tanulmányaiban) jórészt megtaláljuk azokat a vezérszavakat és fő tételeket, melyek Kölcsey gondolatmenetét modernné tették. Egy dolog nem nagyon kísértette meg a kritikus Kölcseyt a nyelvújítási harcok évtizedében: az organikus műszemlélet, ezért nem

csoda, hogy épp a funkcionális stiliztikai szemléletnek az organikus műszemlélettel olyannyira összefüggő alapigazságai ellen való vétkezései váltották ki a leghevesebb, egyben a legjogosultabb ellenhatást a kritikáit érő antikritikákban, különösen Szemere *Tudostásában* és Berzsenyi 1818-as *I. Antirecenziójában*. Ugyancsak ezekben a vitáirakban tűnik fel először az irodalomértés historizmusának, az ízlés- és stílusváltozások történeti jogosultsága elismerésének a követelménye (Berzsenyinéll ellentmondásosan, mert egyrészt igazolja, másrészt vitatja a romantikus ízlésváltás irodalmi jegyeinek szükségességét, Szemerénél következetesebben), sőt Szemere esetében a herderi beleérző hermeneutika relativizáló következményeinek a fel- és elismerése is megtörténik. S Szemere fogalmazza meg igen határozottan, hogy az ifjabb nemzedéknek el kell szakadnia Kazinczy irodalomszemléletétől; s ezt a mesternek az eddig leghűségesebb tanítvány, Kölcsey írja meg lasztóczi leveleiben.

Metastasio és a magyar költői nyelv a 18. század második felében

A magyar irodalomkritika sokat foglalkozott Metastasio műveinek a XVIII. századi magyar irodalomra tett hatásával.¹ Ennek az élénk irodalomkritikai érdeklődésnek egyik első, nagyon fontos fejezete Zambra Alajos pozitivistá irodalomkritikusi munkássága, mely elsősorban a latinra és a magyarra fordított Metastasio-művek repertóriumának összeállítására irányult.² Metastasio műveinek a XVIII. századi magyar költői nyelvre gyakorolt hatásával foglalkozott Szauder József nagy esztétikai érzékenységről tanúbizonyságot tevő, mind kritikusi, mind filológusi értékeket felmutató tanulmányaiban.³ Szauder József a Metastasio-műveknek a magyar irodalomra tett általános hatását vizsgálta, illetve azt, hogy hogyan hatott az Csokonai költői formálódására. Szauder József volt az a magyar irodalomkritikus, aki Metastasiónak a XVIII. század második felére és a XIX. század elejére gyakorolt hatását két egymást követő szakaszra osztotta, 1740-től 1780-ig, illetve 1790 és 1810 között. Két olyan szakaszra, melyek nemcsak politikai háttérüket tekintve különböznek egymástól, hanem társadalmi törekvéseikben is eltérők.⁴ Szauder József biztatására írtam meg annak idején azt a tanulmányomat, amelyben Metastasio antik hősökéről írt néhány drámájának az első szakaszban, vagyis 1740 és 1780 között készített, kéziratban maradt fordítását hasonlítottam össze az eredeti olasz szöveggel. — ennek a filológiai kutatásnak most csak néhány aspektusát szeretném ismertetni.⁵

Nem véletlenül és nem minden ok nélkül figyeltünk fel a már 1790 előtti *Attilio Regolo*-, *La Clemenza di Tito*- és *Temistocle*-fordításokra, hiszen ezek megoldásaikkal döntő fontossággal bírnak Metastasio művészete átvételének első időszakában. Nem kétséges, hogy az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött *Attilio Regolo* és *La Clemenza di Tito* fordításait (Fol. Hung. 2789.), valamint Illei János *La Clemenza di Tito*-fordítását, és végül Kreskay Imre *Temistocléját* (1784) lényegileg hasonló kulturális igény és az olasz költő művészetének más-más értelmezési és értési módja hozta létre. Ezeket a drámákat önállóan, de komparatív módon is elemeztük. A Bartakovics-kódexben latin fordításban található tizenkét Metastasio-drámáról (nincs közöttük az *Attilio Regolo*) csak mellékesen és csupán azért szólunk, hogy kidomboríthassuk az esetleges összefüggéseket vagy különbségeket, amelyeket — ezekhez viszonyítva — a magyar fordítások mutatnak. Úgy véljük, hogy nyelvi megoldásaival és „költői” eredményeivel egyedül az utóbbiak bizonyítják kifejezően a nyelv és az irodalmi ízlés fejlődését Magyarországon a Metastasio-hatás ezen időszakában. Eszmei hatásukat tekintve a Metastasio-drámák erőteljesen hatottak nemcsak az iskoladrámák dramaturgiájára, hanem azok nevelési elképzeléseit is nagyban befolyásolták. Még Kreskay sem tér

el lényegesen az oktató célzattól, pedig ő – a többi fordítóhoz képest – finomabb érzékenységet mutat a fordítás művészetének költői hatása iránt és állhatatosabb elkötelezettséget a felvilágosodás tanai iránt. Nem is lehetett másképpen, ha még 1790-ben is – mi is választóvonalnak tekintjük ezt a dátumot Metastasio művészetének megértésének két módja között – egybeesett a „morális színház” a „hazafias színházzal” a virágzó magyar dramaturgiában; a dramaturgiára bízta a „tökéletes magyar ember” szellemi formálását. Az iskoladráma funkciójának kiterjesztéséről, vagy inkább igazi felülmúlásáról beszélhetünk tehát.

Három fő irány jellemzi az *Attilio Regolo* első magyar átdolgozását:⁶ a dialógus retorikus megnyújtása, népieskedő nyelv és a nemeslelkűség felsőbbségének hangsúlyozása. Ezek mutatják a változat legjelentősebb eltéréseit az eredetivel szemben, amelyek pontos stilisztikai, kulturális és társadalmi okokat tükröznek. Két egymást kiegészítő elem találkozásának eredménye ez: az első, hogy Metastasio művészetében, azaz az olasz melodrámban sajátos többletet találtak a magyar fordítók, akik iskoladramát akartak írni és előadni; a második, a fordítók önkényes átdolgozása, ahogyan – a magyar közönséghez közelebb álló kifejezések használata révén – átalakítják az eredeti szöveget.

Metastasio heroikus melodrámainak kedvező fogadtatását általában az okozza, hogy a társadalmi együttélésre való nevelés, hősi emelkedettség fórumát és olyan viselkedés szabályait nyújtják, amelyek a jezsuita és a piarista iskolák közvetlen pedagógiai igényeit is kielégítették a XVIII. század közepén. Fontos kiemelni a mi szempontunkból azt, hogy a választásban elsősorban a tartalomra, a tanító célzatú üzenetre, és nem a drámák stílusára és költői megformálására figyeltek. Olyannyira nem, hogy a magyar iskoladráma-írók nem is méltányolták Metastasio művészetének legnagyobb érdemeit, a csiszoltságot és a szabatoságot, amelyek az Árkádia barokkal szembeni stíluszisztaságának gyümölcsei.

A magyar fordítók többlete – mint elsősorban Lestyán Mózes *Attilius Regulus*-ban – különösen az olasz recitativók szellemes szövegének retorikus megnyújtásában jelentkezik, s ez többnyire a dialógusok aránytalan elnyújtásával a drámák könnyedségének indokolatlan nehézkessé tételét eredményezi. Nem véletlen a szöveg megnyújtása, hiszen erkölcsi példázat funkciójában szerepel, szentenciát mond ki, és ezzel a fordító azon szándékát fejezi ki, hogy a helyes viselkedés elveit belefoglalja a műbe. Bizonyára alkalmas volt, és szinte sugallta is a tanító célzat hangsúlyozását a Metastasio-szöveg, de a fordító igényeinek megfelelő motívumok és témák keresése olykor bizarr és zavaros eredményekhez vezet. Megsínyli a mű drámai menete, ha a fordító ilyen eljárással él, hiszen megszakad és szinte elveszik a magyarázó összehasonlítások és képek tekervényében. A hasonlatok, a mindennapi tapasztalatból vett példák természetesen életszerűbbé teszik az áttetszőbb olasz szöveget, de nyilvánvaló, hogy jelentősen csökkentik a Metastasio-szöveg általános összehatását, s túlságosan banális népieskedő modort kölcsönöznek neki. Ezzel természetesen nincs szándékunkban elvitatni a jellegzetes és élő, szinte mindig szabatos népieskedő nyelv érdemeit, csupán azt szeretnénk megjegyezni, hogy igen idegenül hangzik a Metastasio-szereplők szájából, akik köztudomásúan mindig mértékletes és kimért magatartást vesznek fel, vagy annak felvételére rendeltettek. A magyar szövegben viszont a kevéssé indokolt nehézkességre törekedtek: a nyelvezet, bár kétségtelenül közelebb áll a magyar olvasóhoz vagy a módosított

dramák előadásain részt vevő magyar közönséghez, retorikusan duzzasztott és metaforákban gazdag, terjengős stílusú, s így megfojtja a Metastasio-recitativók elevenségét. A népieskedő hang nem kiegészítő vagy másodlagos elem. Nemcsak ezt a fordítást jellemzi, hanem — és ez vonatkozik a többi fordítás stilisztikai megoldásaira is — elengedhetetlen eleme az irodalmi nyelv belső fejlődése megmutatásának. Ennek a fejlődésnek végső határát a század utolsó évtizedeitől kezdve művészi kritériumokat szem előtt tartó fordítások jelzik, és csak ekkortól nyomja el a népieskedő nyelvezetet a fordítás kifinomult művészi követelménye. De ettől az 1752-es fordítástól nem várhatjuk el azokat a nyelvi és költői eredményeket, amelyek ezekben az években még nem értek be. Majd csak évtizedek múltán kerül erre sor, amikor már iskolát teremt a korábbi fordításokkal szerzett gyakorlat.

Illei János *La Clemenza di Tito*-fordítása jelzi annak a stílusfinomodási folyamatnak a második szakaszát, amely Metastasio művészetének magyarországi sikerén belül valósul meg. Ezt a fordítást, a fordítás jellegzetességei miatt nem elemezhetjük sem a korábban készült fordításoktól, sem a történeti-kulturális környezettől függetlenül. Szükségszerű Metastasio darabjának ebben az időben készült három fordításának összehasonlító elemzése,⁷ mert lehetőséget ad a különböző szövegek közötti összefüggések megvilágítására, és Illei műve sajátos stilisztikai és irodalmi gazdagságának kiemelésére. Egyrészt itt is jelen vannak az *Attilio Regolo* fordításában megfigyelt, az olasz szövegtől eltérő fő tendenciák, másrészt Illei szövegében, éppen a különféle fordítások közötti összefüggések és különbözőségeik alapján, nagyobb hűség mutatható ki Metastasio eredetijéhez. Sőt, alapvető fontosságú összekötő kapocs Metastasio első magyar nyelvű tolmácsolásának (Fol. Hung. 2789.) arisztokrata-moralizáló-népieskedő irányzata és a — még a fordítás művészete szabályainak kidolgozására történő első próbálkozások hatására — létrejövő kifinomultabb művészi-irodalmi irányzat között, amely a XVIII. század 90-es éveiben alakult ki, és készítette elő a talajt Metastasio végleges költői tolmácsolására.

Természetesen most nem sorolhatom fel mindazon példákat, melyek a három fordítás stilisztikai megoldásai közötti hasonlóságot bizonyítják, de talán a következőképpen lehetne összefoglalni a fordítások közötti hasonlóságokat. Tehát: 1. a latin fordítás általában hűen követi az olasz szöveget, feltűnően ragaszkodik annak csiszoltságához; 2. a kéziratban maradt névtelen fordítás legjellemzőbb jegyei a következők: elszakad az eredetitől, megnyújtja és kibővíti a szöveget, a népieskedő nyelvezet és a képek bevezetésével csökkenti a recitativo stilisztikai hatását, szinte szembeszegül a latin fordítás megoldásaival; 3. Illei fordításában határozottan felismerhető a latin csiszolt stílushoz való ragaszkodás szándéka, de még nem a művészi igény a meghatározó, mert követi a névtelen fordítást a nevelő célzat hangsúlyozásában és a népieskedő hangnem használatában.

Talán soha nem fogjuk megismerni azt az elvet, amelynek alapján Illei mértékletességre törekedve néhány realiztikus képet átvett, másokat viszont, amelyek az olvasó fantáziája felkeltésére alkalmasabbak voltak, váratlanul elhagyott. Még meglepőbb, ha arra a néhány tájnyelvi terjengősségre gondolunk, amit fesztelenül alkalmaz fordításában. Talán nem állunk távol az igazságtól, ha „poétikájában” olyan ideált feltételezünk, ami összeegyezteti a képek logikus realizmusát. Metastasio szereplőinek szigorú mértéktartásával: érthetőségre törekedett (ezért tett nyelvi engedményeket),

elkerülve a késő-barokk metaforikus terjengősségét (ezért hagyja el a névtelen fordítás néhány elemét).

Illei, bár nem volt pontos elméleti alapja, változatában nem fogadhatott el olyan megoldásokat, amelyek veszélyeztetik még az imitáció régi elvét is. Talán éppen ezt a kritériumot tartotta szem előtt, amikor *La Clemenza di Tito* latin fordításának magyar tolmácsolásában egyfajta stilisztikai kettősséget alkalmazott, ami még a kérdés első vizsgálóinak figyelmét sem kerülte el. Míg Imre Sándor szerint Illei munkája szabad fordítás, amelynek legfőbb jellemzői a népiesség és a választékosság,⁸ Alszegehy szerint viszont a magyarosság és a hűség fedezhető fel benne.⁹ Tulajdonképpen nem is olyan jelentős ez a különbség, inkább csak a terminológiában mutatkozik, elég megfigyelni, milyen rugalmasan kezeli Alszegehy a hűség fogalmát. Mindenesetre az a lényeg, hogy mind a két kritikus megállt ennek a dichotómiának egyszerű megállapításánál, anélkül, hogy annak eredetét kutatták volna, anélkül, hogy megvizsgálták volna, hogy mire vezethető vissza az a tény, hogy Illei nem akarta elutasítani sem a latinra való fordítások gyakorlatát, sem a korábbi magyarra való fordításokból eredő tapasztalatokat.

Kronológiai szempontból is jelentős Kreskay Imre *Temistocle*-fordítása,¹⁰ amelyet 1784-ben fejezett be, az általa is látogatott és támogatott irodalmi körök által annyira óhajtott irodalmi megújulás időszakában.¹¹ Ahogyan Szauder József helyesen megjegyezte: „Kreskay nemcsak kedvtelésből gyűjtötte maga köré az írókat. A széles látókörű ember nagy tervekkel foglalkozott, maga is arról gondolkozott, hogyan lehetne a magyar nyelvet szebbé és tökéletesebbé tenni.”¹² El kell ismerni, hogy Kreskaynak ez a *Metastasio*-fordítása a legteljesebb mértékben beilleszkedik a magyar költői nyelv megújulásának programjába, még akkor is, ha ezt a művet, mint azt az alcím-ből megtudhatjuk, még iskoladrámának szánták.

A művelt pálosrendi barátban azonban az oktató-nevelő célzat nem szorítja háttérbe a fordító buzgalmát és komolyságát; művében már nem találunk népieskedő fordulatokat, szentenciózus elkalandozásokat, hanem állhatatos, teljes és tudatos ragaszkodást az eredeti szöveg stilisztikai megoldásaihoz. Az erkölcsi tanítást kizárólag a *Metastasio*-szöveg tartalmával közvetíti, mert már nem fogadja el azt az igényt, hogy a már önmagukban is erényes vagy hősi cselekedetekre törekvő szereplőket még pozitívabb tulajdonságokkal ruházza fel. Végül pedig nem kifogásolta a szerelmi és érzelmi tematikát, mert az – mint „kellemes megoldás” – kétségkívül hasznára volt az erkölcsi tanításnak és talán szükséges eleme az új költészet kialakításának.

Kreskaynál ez a fordítási elv egy elmélyült és alapos kritikai munka gyümölcse. Bizonyíték erre, többek között a *Levél a Magyar Museum írójához* (1792),¹³ és az azt követő, Batsányinak Kreskay levelére tett megjegyzése miatt kirobbant vita. Batsányinak a Kreskayéval ellentétes véleménye elsősorban az olasz melodráma legszűkebb értelemben vett lírai részeire (aria, kantata) vonatkozik, amelyeknek magyarra való fordítása az irodalmi nyelv szebbé tételének jegyében született. A Batsányi által képviselt álláspont, az eredetihez való maximális hűség valósul meg a *Temistocle* fordításában, olyannyira, hogy olvasása nem is tartogat meglepetéseket: a recitativók valóban hűek. Az eredeti szöveghez Kreskay nem tesz hozzá, de nem is vesz el belőle, s nem találunk semmi szerkezeti átalakítást sem. *Metastasio* első tolmácsolásaihoz képest óriási a minőségi előrelépés, mert Kreskay szövege „érthető magyarul” az eredetitől való durva és erőszakos eltérések nélkül is. A dialógusok összevetése nem is lehet tárgya a kritikai

elemzésnek, mert általános hűség jellemzi, amit csak néhány, nem teljesen sikerült szóhasználati bizonytalanság tör meg. Feladatunk inkább az egyes esetekre vonatkozó értékítélet alkotása anélkül, hogy érintenénk vagy kétségbe vonnánk a fordítás informatív elvét. Az árkádikus kecsesség és a metastasiói világosság pontos visszaadása bizonyítja Kreskay költői értékeit és határozott akaratát, hogy megújítsa és megszépítse a magyar irodalmi nyelvet; ezért is tükrözi hűen az olasz költő stílusát. De ez az eredetihöz való hűség nem akadályozza meg új költői formák és stíluselemek felvételét. Sőt, éppen Metastasio – kellőképpen átgondolt és értelmezett – szavai sugallják a magyar változat érzelmi gazdagításának lehetőségét. Nem tagadjuk, hogy Kreskay Imre az eredeti „igazi jelentésének érthető bemutatását” adja, de – a rímek és ritmusok szövevényével – azt is bizonyítja, hogy a magyar nyelv már képes és alkalmas a legfejlettebb költői megoldásokra is. Kreskay tehát új költői szintézist valósít meg: hibátlan stílusával összegegyezteteti az erkölcsi tanítás és a művészi elv – mindaddig ellentétes követelményét.

Tarnai Andor és Bíró Ferenc kutatásai¹⁴ is azt bizonyítják, hogy mennyire fontos volt a XVIII. század második felében az erkölcsi kérdésekkel foglalkozó magyar irodalom, és feltehetően Metastasio magyarországi fogadtatásában is szerepet játszott a magyar értelmiségi köröknek az erkölcsi kérdések iránti élénk érdeklődése. De mint-hogy a keresztény neosztoicizmus tanulmányozása gyakran idegen nyelvű erkölcsi szövegek fordítása során történt, így természetesnek tűnik, hogy a fordítás művészetéről folyó viták a szövegek magyarázatából erednek, de igen hamar már az irodalmi nyelv kérdése a vita központi témája.

A Metastasio műveiből készült magyar fordítások ezeknek a vitáknak sajátos, de nagyon fontos részét jelentik, még mielőtt ezek a viták olyan költők költői formálódására hatnának, mint Csokonai, Döme, Kazinczy. De mindez már Metastasio magyarországi fortunájának más korszakához tartozik.

Jegyzetek

1. Metastasio magyarországi fortunáját számos kritikus vizsgálta. Nézzük csak a legfontosabbakat: Imre Sándor, *Az olasz költészet hatása a magyarra*, in *Irodalmi Tanulmányok*, II, Budapest, 1897, 5–147; Emerico Várady, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, I–II, Roma, 1933–34. A dramaturgiai kérdést vizsgáló tanulmányok a következők: Nagy S., *Hazai tanodai drámák a Nemzeti Múzeum Könyvtárában*, in „Magyar Könyvszemle” 1883, 309–335; *Hazai tanodai drámák*, in „Magyar Könyvszemle” 1884, 32–55; Lázár B., *Tanulmányok a jezsuita drámák köréből*, in „Egyetemes Philológiai Közlöny” 1891, 731–736, 1034–1048; 1892, 481–493; Czapáry L., *Mysterium és iskoladráma*, „Az egri főgimnázium értesítője” 1891–92, 18–72; Fináczy E., *Adalékok a jezsuiták iskolai színjátékának történetéhez*, in „Egyetemes Philológiai Közlöny” 1900, 458–462, 816–819; 1901, 396–398; 1902, 312–316; Alszeghy Zs., *Illei János élete és írói működése*, Nagyszombat, 1908; Málly F., *Benyák és Metastasio*, in „Irodalomtörténeti Közlemények” 1932, 423–426; Juharos F., *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*, Szeged, 1933; Takács J., *A jezsuita iskoladráma*, Budapest, 1937; M. Horányi, *The magnificence of Eszterháza*, London, 1962; Staud G., *Magyar kastélyszínházak*, I–III, Budapest, 1963–64; M. Horányi, *Teatro italiano del Settecento in Ungheria*, in *Italia ed Ungheria*, Budapest, 1967, 215–225; Solt A., *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*, Budapest, 1970.

2. Zambra A., *Metastasio „poeta cesareo” és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében*, in „Egyetemes Philológiai Közlöny” 1919, 1–74.
3. Szauder a következő munkáiban tárgyalta Metastasiónek a magyar irodalomra gyakorolt hatását: *Csokonai és Metastasio*, in *Olasz irodalom – Magyar irodalom*, Budapest, 1963, 388–434; *Il rococò all’italiana di Csokonai*, in *Italia ed Ungheria*, op. cit., 227–238; *Metastasio in Ungheria*, in *Letteratura e critica*. Studi in onore di Natalino Sapengo, III, Roma, 1977, 309–334.
4. Vö. Szauder J., op. cit., 309–310.
5. A. Di Francesco, *Le traduzioni dei drammi eroici del Metastasio nel Settecento letterario ungherese*, in *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, Budapest, 1982, 313–337; magyarul: *Metastasio heroikus drámáinak fordításai a XVIII. századi magyar irodalomban*, in „Színháztudományi Szemle”, 13, Budapest, 1984, 21–63.
6. Fol. Hung. 2789.: *Attilius Regulus. Hazájához való szerelmét s nevének dítőségét Farsangi vigasság között olasz nyelven pompás készüléttel Játékul feltette Metastasius Péter, a felséges Lengyel ország koronás Királya és Szászország Hertzege udvarában 1750dik esztendőben Drezda Várossában. 1752ben pedig Magyar nyelvre fordittatott, mind terhes munkáknak meg enyhítésére, mind bus gondokkal fáradt elmeknek meg könnyebbítésre Nagy-Szombatban 1750ben*. Ami e változat és a budapesti Egyetemi Könyvtár (G. 112. és H. 21.) két változata közti esetleges létező kölcsönhatásokat illeti, Zambra már idézett művének értékes következtetéseire hivatkozom. Elfogadható a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár *Attilio Regolo*jával való feltételezett azonosság is. Nagyon érdekesek Gálos Rezső útmutatásai is, amelyek alapján jogosan feltételezhetjük, hogy az *Attilio Regolo* névtelen fordítója nem más, mint Lestyán Mózes jezsuita szerzetes. (Vö.: Gálos R., *Lestyán Mózes iskoladrámái*, in „Irodalomtörténeti Közlemények” 1937, 296–297).
7. *Titi Clementia*, in *Jos. Bartakovics opera poetica*, Tom. II., 59. oldaltól; *Titus kegyelmsége*, in Fol. Hung. 2789.; Illei János, *Salamon, Ptolomaeus és Titus*, Kassa, 1767.
8. Imre S., op. cit., 47–50.
9. Alszeghy Zs., op. cit., 100–101.
10. *Temistokles*. Szomorújáték. Iskola-dráma. Fordította Kreskay Imre 1784. esztendőben. (Másolta Dr. Czapáry László cziszt. R. áldozópap. 1903. Székesfejérvárott). Quart. Hung. 3464. OSZK.
11. Kreskay szerepe nem volt jelentéktelen a XVIII. század végi magyar irodalmi kultúra megújításában. Kreskay kapcsolatáról más kortárs irodalmárokkal: Szauder J., *A romantika útján*, Budapest, 1961, 50–78; Bitskey I., *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*, in *Irodalom és felvilágosodás*, Budapest, 1974, 333–365; Némedi L., *Bessenyei György utóéletéről*, uo. 733–763; Mezei M., *Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt*, Budapest, 1974; Bíró F., *A fiatal Bessenyei és tróbarátai*, Budapest, 1976. Ebből a szempontból hasznos még Waldapfel József *Magyar irodalom a felvilágosodás korában* című munkája.
12. Szauder J., i. m. 68–69.
13. Quart. Hung. 201. OSZK, vagy „Magyar Museum” II. kötet, Kassa, 1792. 85–90.
14. Bíró F., *Vázlat a XVIII. század közepének hazai erkölcstani irodalmáról*, in *A fiatal Bessenyei és tróbarátai*, i. m. 5–20; Tarnai A., *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcstan a XVIII. századi magyar irodalomban*, in „Irodalomtörténeti Közlemények” 1958., 177–186; *Az udvari s nemesi rokokó kultúra*, in *A magyar irodalom története*, II, Budapest, 1964, 505–514.

A XIX. századi magyar irodalmi népiesség tanulmányai

A népköltészet mindig nagy szerepet játszott a nemzeti irodalom kifejlődésében, különösen ott, ahol az irodalomra sokáig idegen hatás nehezedett. A XIX. század kezdetén kaptak sajátos arculatot Közép- és Kelet-Európa nemzeti kulturái, nemzeti irodalmi. E térségben a nemzeti irodalmak nem születhettek volna meg a népköltészet meghatározó jelenléte nélkül. Az irodalmi népiesség lényege nem más, mint az irodalom nemzeti jellegének előtérbe kerülése. A XIX. századi magyar irodalmi népiességnek immár föltárt és közismertté lett okai voltak. Ennek a jelenségnek a jellegéből és változataiból tanulságokat lehet levonni azon nemzeti irodalmak kialakulásának és fejlődésének megértéséhez, amelyek idegen kulturális műveltségre támaszkodtak fejlődésük során, miközben integrálni próbálták a világirodalmi áramlatokat is.

Köztudott, hogy kezdettől fogva és századokon keresztül a magyar irodalom idegen (főként latin) nyelven is íródott, s ezen a nyelvi csatornán keresztül szerezte meg továbbfejlődéséhez a szükséges gondolatokat. Akár a vietnami irodalom, a magyar irodalom is idegen mintákhoz igazodott a feudális állam megalakulása után. A magyar irodalom – és kultúra – esetében ez érthető volt, mivel a középkorban a magyarok legfontosabb törekvésének számított a nyugat-európai kultúra eredményeinek minél gyorsabb alkalmazása, asszimilálása. Ez föltétele volt annak, hogy beilleszkedhessenek az európai kulturális életbe. Innen érthető, hogy Magyarországon sokáig nem létezett az idegen kultúra hódításával szembeni önértékes ellenkezés – ez ugyanígy volt a mi vietnami irodalmunk esetében is: természetesnek vették a kínai *han* kultúra meghatározó voltát. Másfelől: Magyarországon az egyház latin nyelvű irodalma nem tartotta feladatának, és így nem is szorgalmazta a magyar nyelvű népköltészeti alkotások megbecsülését és följegyzését. Ehhez társult, hogy az uralkodó osztály – az arisztokrácia – eleve és elvileg is távol tartotta magát a népköltészettől. Igaz ugyan, hogy Magyarországon viszonylag hamar kölcsönhatásba került az anyanyelvi szóbeli és a latin nyelvű írott irodalom – már a középkorban! –, de nem úgy, mint más országokban. Később, már a XVIII. században, anélkül, hogy bármilyen erőfeszítést tettek volna is a népköltészet értékeinek fölmutatására, újra idegenekhez fordultak mintáért. Véleményem szerint igaz Kölcsey megállapítása: „Végzetes történeti hibája volt a magyar irodalmi fejlődésnek, hogy szinte megindulásakor lelépett a maga természetes talajáról, hűtlenül magára hagyta a magyar nép költészetét, s ahelyett, hogy annak kifejlesztésével igyekezett volna nemzeti költészetet teremteni, idegenekhez fordult mintáért.” (Horváth Jánostól idéztem – T. D. D.) Azt külön nem is részletezem, hogy Magyarországon a latin nyelvű írott irodalomtól az anyanyelvű írott irodalomig vezető folyamatot valójában nem az úgynevezett nemzeti jelleg kialakításának belső szükséglete motiválta,

hanem a vallás megreformálásának és a különböző antifeudális mozgalmaknak a gyakorlati célkitűzései erjesztették. Emiatt a nemzeti irodalom és vele a nyelv fejlesztésének előtérbe helyezése voltaképpen nem gyorsan és folyamatosan zajlott le – noha már jelen volt a magyar nyelvű írott irodalom is. Megtörtént a nyelvújítás, aminek szerves része volt a fordítás-irodalom szorgalmazása is Kazinczyék részéről. De az sem véletlen – ezek mellett és ezek után –, hogy az irodalmi népiesség megindításakor inkább a magyar nyelv művészetre való alkalmasságát akarták bizonyítani, s épp a népköltéssel (Dugonics András). A főntebb említett tévedések és tévesztések – amelyek egyben történelmi szükségszerűségek is voltak – miatt a XVIII. század végétől, de különösen a XIX. század első felétől inkább a „menteni és biztosítani az eredendő magyart, tövét ápolni a felsuhanó fának, tartogatni, propagálni a régit, a hagyományost, a népfajilag állandót: sohasem volt annyira szükséges a magyar irodalomban” (Horváth János) jelszava dominált. Ilyen értelemben a népiesség az eredetiséget garantáló irodalmi mozgalom eszméje volt.

De mi határozta meg a XIX. századi magyar irodalmi népiesség szándékolt kibontakoztatását? Külső eszmei hatás? Vagy a nemzeti-polgári irodalom megvalósulásának a sürgető belső szükséglete? Szokás emlegetni Magyarországgal kapcsolatosan Herder hatását. De túlzás lenne direkt követést föltételeznünk, mivel az irodalom fejlődése-alakulása során bármilyen hatás a befogadói igényektől is függ. Mielőtt Herder elmélete érvényesült volna ebben a térségben, az irodalom már spontán módon érintkezett a népköltéssel – mondhatjuk: minden történelmi műltra építő nemzet irodalma visszatükrözi ezt a fajta érdeklődést öntudatlanul és ösztönösen. A magyar középkorban például az egyháziak rákényszerültek, hogy annak a népnek, amelynek a nyelvén beszéltek – megismerjék legfontosabb sajátosságaiban a gondolkodásmódját. (Például Temesvári Pelbárt.) Ehhez hasonló jelenséggel találkozunk a mi vietnami középkorunkban is: a kínai *han* nyelven alkotó írók a népi mentalitás némely elemét ötvözték műveikbe. A XVI. századtól kezdve a művelt konfucianusok között olyanok is akadtak, akik elvonultan éltek falvakban, mert valamilyen okból nem feleltek meg a mandarinvizsgán. (Ezek az okok lehetnek a néppel való rokonszenvezés-együttérzés jelei.) Ezek a konfucianusok önkéntes vagy kényszerű nép közé rejtőzésükben összegyűjtötték a népi alkotásokat, sőt: tudásuk-műveltségük révén azokat ösztönözték, befolyásolták, nemegyszer pedig maguk is alkottak olyan műveket, amelyek később ismeretlen szerző írásaiként népszerűekké váltak – s így, mintegy természetesen, a konfucianizmust meggyökerezettették a népköltészetben. Magyarországon ezek a gyűjtők falusi papok, nótáriusok (akik Horváth János szerint a vidéki középosztályhoz tartoztak), s abban, ahogyan gyűjtöttek vagy közvetítettek, erőteljesen meghatározta őket sajátos ízlésük, igényük. Ezt, persze még nem nevezhetjük irodalmi népiességgnek, mivel a népiesség tudatos – és társadalmi szempontú! – nép felé fordulást, nép mellé állást, a népköltészet értékeinek tudatos vállalását jelenti. Arany János szerint még Csokonai és Fazekas is az „öntudatlan népiességhez” tartoznak – ami azt is jelentheti, hogy Csokonai valószínűleg nem ismerte Herder fő művét, de ismerhetett Herder koncepciójához hasonló nézeteket. Azért hangsúlyoztam az „öntudatlan népiességet”, hogy világosan láttassam: mennyi lehet a XIX. századi magyar irodalmi népiességben az európai (herderi) hatás, és mennyi a magyar fejlődés belső igénye, szükséglete, esetlegessége. Vélekedésem szerint a legnagyobb mozgató és mozgósító erő ebben a folyamatban maga a

magyar fejlődés — az eszmélés — ténye volt. A XIX. századi magyar irodalmi népiesség mint „legnemzetibb” irodalmi irányzat, a magyar progresszió politikai és egyben esztétikai törekvéseihez kapcsolódik, része az önálló nemzeti lét és a függetlenség kivívásáért meghirdetett harcnak. „Sugalmazója, létoka a nemzeti érzés, mely egész történelmileg ismert múltjában itt érte el legegyetemesebb érvényesülése korát.” (Horváth János)

Az irodalom fejlődése önmagában — főleg a nemzeti irodalom kialakulása esetében — olyan jelenségeket mutat föl, amelyek más irodalomban is megtalálhatók. Vietnámban a XX. század első felében hasonló folyamat ment végbe, mint Magyarországon a XIX. század első felében — noha nálunk, értelemszerűen, semmiféle Herder-hatásról nem beszélhetünk. Különösen az 1945-től 1954-ig terjedő időszakban a vietnami irodalom és írásbeliség két nagy feladatot tűzött ki célként maga elé: 1. fellépni a francia kolonializmus által terjesztett idegen kultúra ellen; 2. megteremteni az új demokratikus, vietnami kultúrát. S ekkor, kézenfekvően, megnövekedett a folklór szerepe a nemzeti kultúra megteremtése érdekében. Sokan a népköltészeti elemek mennyiségi alkalmazásának függvényében fogták föl a nemzeti jelleget, és a népköltészethez való visszatérést tűzték ki célul az új, demokratikus kultúra kibontakoztatásának folyamatában. Az akkori vietnami irodalom helyzetét elemezve teoretikusaink 3 pontban foglalták össze az irodalom feladatait: 1. nemzetivé válás, szakítás a hódító, terjeszkedő, gyarmati kultúra hatásaival és utánpótlásával; 2. visszazserezni a befogadó közönséget, igaz népszerűséggel; 3. korszerű legyen és egyben tudományos. Mindezek az elvek szorosan összefüggtek az akkori politika célkitűzéseivel, a nemzeti függetlenség programjával, a szabadság és a demokrácia megalapozásának eszméjével.

A népköltészetet és a műköltészetet — szerintem — úgy kell felfognunk, hogy azok nem csupán két, különálló esztétikai rendszert képeznek, hanem amelyek együtt élnek, hatnak egymásra, és az egységes nemzeti kultúrát jelentik, mint egy folyó két külön ága. Ebben a fejlődésben van olyan időszak, amikor a népköltészet és a műköltészet nem kapcsolódik egymáshoz. Máskor pedig a népköltészet és a műköltészet úgy függ össze, mintha fednék egymást — bár mindkettő külön úton jár. Ha a népköltészet és a műköltészet viszonyát kölcsönös egymásra-hatásként fogjuk fel, az korántsem jelenti azt, hogy a kölcsönhatás mindkét oldalról egyenértékű és egyforma mértékű, mivel a népköltészet — az irodalmi népiesség miatt — akaratlanul is erőteljesebben hat vissza a műköltészetre. Ugyanakkor: a népköltészethez való fordulás intenzitása időről időre változik, módosul; átalakul az irodalom nemzeti jellegének a társadalmi igényű erősödése vagy közömbössége-gyengülése szerint. És természetesen: az irodalom korszerűsítésének mindenkori kívánalmai szerint is.

Végül vizsgáljuk meg, miért is fejlődött — véleményem szerint — eltérő módon a magyar irodalmi népiesség 1848 után? Tény, hogy Közép- és Kelet-Európában az irodalom nemzeti jellegét csak a népköltészet, illetőleg a folklór asszimilálásával lehetett megerősíteni. Ezt a kérdéskört érintette Berzsenyi és Kölcsey nevezetes és hírhedt vitája is, valamint a Horváth István és a Széchenyi-féle történelemszemlélet közötti különbség 1820–30 táján. Az 1840-es években az irodalmi népiesség térhódítása egyértelműen a nemzet önállósulását szolgálta. Erdélyi Jánost, Aranyt, Gyulai Pált az a felismerés sarkallta, hogy le kell zárni a XVIII. századvég idegen mintákat utánozó szakaszát, amelynek még az 1810-es években engedményeket tett a nyelvújítás is. Erdélyi

János a *Magyar népdalokban* (1847) hangsúlyozta a nemzeti költészet kibontakoztatásának fontosságát. Tehát: a XIX. század első felének a népköltészet felé fordulása – méghozzá az újra ellatinosodó szociális középréteg megkerülésével! – az irodalom nemzeti voltának s egyúttal önmaga távlati megvalósításának a keresését jelentette. Petőfi, Arany, Erdélyi (és Jókai is) olyan irodalmat akartak létrehozni, amely meg tudja haladni magát a népiességet is. Közös törekvésük volt, hogy a népet nem csupán a költészetben, de a politikában is fölemeljék. A világosi fegyverletétel, a nagy nemzeti tragédia után azonban Arany – és vele Erdélyi, Gyulai és mások is – felismerték, hogy a *petőfieskedés*, az öncélúvá válható nemzetieskedés-népieskedés kultusza több bajt zúdít az országra, mint értéket képviselő hasznot. És megkezdődött a harc az olcsó népiesség, a provinciális népiesség ellen. Erdélyi bölcs gondolkodását mutatja, hogy ő, aki 1849 előtt népdalokat gyűjtött és a népiesség egyik legbuzgóbb apostola volt, most arra figyelmeztetett: „Nem az a fő, hogy népi legyen a költészet, hanem az, hogy legyen, ami rendeltetése: művészet.” Arany leveleiben hasonló nézetekkel találkozhatunk. Így, az 50-es évek végétől a népiességből, „a népies-nemzeti irodalmi eszményből mindinkább kimarad a demokratikus eszmeiség – az irodalom-eszmény mindinkább esztétikai-morális tartalmúvá válik” (Magyar irodalomtörténet). 1848 után egyre inkább szociális problémák kerültek előtérbe, amelyeket már nem tudott igazán kifejezni a népköltészet, illetve, amelyeket már nem lehetett a népköltészet révén feltárni. A nagy társadalmi mozgások megsabták a népköltészet irodalomba való integrálódásának a korlátait. Arany János, pályájának 1848 előtti, Petőfivel összefonódó szakasza után mintha hátat fordított volna a regionális folklór fölhasználásának, s egy új, egyetemes irodalmi népiesség felé orientálódott, amelyet a legmeggyőzőbben Homérosz, Shakespeare, Goethe, Arisztophanész képviselt. Tehát Magyarországon, a Világos utáni években a nemzeti meg- és fennmaradás és a nemzeti polgárosodás egymás kölcsönös feltételeivé váltak, szükségszerűen és törvényszerűen. Ebből következően új értelmet kapott az irodalmi népiesség eszméje is. A provinciális népiesség már nem felelhetett meg a korszak színvonalas irodalmi törekvéseinek, a nemzeti jelleg erősítésének és a világirodalmi áramlatokba való bekapcsolódás igényének.

A fenti fejtegetésből talán kitűnik, hogy a népköltészet nemzeti költészetté való kizárólagos integrálása idővel – és időnként – módosul(hat), sőt, e folyamat meddővé is válhat, mivel a népköltészet önálló esztétikai rendszerének kritériumai nem mindig felelnek meg az irodalmi (kulturális) fejlődés, és a társadalmiságból következő karkövetelményeknek.

Sötér István egyik írásában említi, hogy egy tihanyi konferencián nehezen lehetett megértetni a francia tudósokkal azt az irodalmi jelenséget, amit a magyarok népiességnek neveznek. Én úgy vélem, hogy ezt az irodalmi népiességet velünk, vietnamiakkal, könnyű megértetni, mivel irodalmunk – a fáziskülönbség ellenére is! – hasonló, összetett törvényszerűségek szerint alakult-fejlődött. A magyar irodalmat befogadva, azt értelmezve, tanulságait levonva saját irodalmunkat is pontosabban olvashatjuk.

ÉDER ZOLTÁN (*Budapest*)

Honismereti törekvések a XVIII. század végén
az első magyar nyelvű útikönyvben

1. Magyarország felfedezése – magyarok által, magyarok számára, magyar nyelven – igazában a reformkor műve volt. Az első korai lépéseket e téren Kazinczy Ferenc tette, amikor Orpheusában, 1790-ben nyilvánosságra bocsátotta Kassáról, Egerről és Balatonfüredről szóló útirajzeit. Kazinczy – mint Cs. Szabó László szellemesen megjegyezte – „kicsit finomkodva utazott, széplelkű kuzinok, szabadkőműves mágnások, műfordító plébánosok csábították a vendégmarasztaló, hitvány utakra. De ezek a bel-földi kalandozások egy goethei Olaszországot pótoltak szegénynek, az ország szinte Itáliává szépült tollán.” (Cs. Szabó L.: *Levelek a száműzetésből*. Bp., 1937, 153–154.)

Kazinczy első útirajzainál alig néhány évvel későbbi, de egészen más jellegű az a nagyobb szabású kezdeményezés, amely Magyarország különféle tájait, településeit, lakosait, múltja emlékeit és akkori állapotát háromszáz oldalas könyvben tárja elénk. Gróf Teleki Domokos művéről szólok, az *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmertetésével együtt* című munkáról, amely tíz rézmetszettel illusztrálva 1796-ban Bécsben jelent meg.

Persze elsősorban nem a megjelenés helye adja a művel való foglalkozás alkalmát és indítékát, hanem egyfelől az a körülmény, hogy tárgya sok szállal fűződik a kongresszus tematikájához, másrészt pedig az a sajnálatos tény, hogy a megjelenése óta eltelt százkilencven esztendő folyamán, bármily hihetetlen, senki sem akadt, aki – bár egy rövidke cikk erejéig – méltatta volna az első, Magyarországról szóló, magyar nyelvű útikönyvet.

Szerzője, a marosvásárhelyi bibliotéka alapítójának, gróf Teleki Sámuel kancellárnak a fia, mindössze huszonöt évet élt. 1773-ban született a székelyföldi Sáromberkén. A közeli Marosvásárhelyen kezdte, majd Nagyenyeden folytatta tanulmányait. 15 éves korától három éven át a bécsi egyetemet látogatta, 18 évesen a pesti egyetemre járt. Szóban forgó hazai utazásait 20 évesen kezdte, leírásukat 23 éves korában tette közzé, s utána két évvel már eltávozott az élők sorából. (Vö. Szinnyei, MÍr. 13: 1397–9 h.) „Az ő igen gyenge testi sátorának összeomlását siettetette a benne lakozott nagy léleknek munkássága, könnyező szemekkel bámúltam, midőn holta után ennek tanúbizonyságait nagy rakás írásaiban láttam” – jegyezte föl róla a literátus apa 1804-ben, Németh Lászlóhoz, az útikönyv német fordítójához intézett levelében (KazLev, 3:155).

2. Az útikönyvben a szerző négy hazai utazásáról számol be (toldalékul a harmadikhoz Tótországnak, vagyis Szlavóniának, a negyedikhez Horvátországnak ismertetését csatolva).

Első útjára, a Felvidékre 1793 júniusában indult. Második útját szűkebb hazájában, Erdélyben tette, közelebről meg nem jelölt időpontban, de minden valószínűség szerint 1793 őszén. Harmadik útját ugyanis, miután a telet Budán töltötte, ott kezdte 1794. május 2-án, s Dél-Magyarországra utazott. Negyedik útjára 1795. május 21-én Pestről indult, hogy a Dél-Dunántúlon és Horvátországon át a magyar tengerpartra, Fiuméba, majd Triesztbe látogasson el. Utazásait, a második kivételével, egy közelebről meg nem nevezett jóbarátja társaságában tette.

Az egyes utazások főbb állomásai a következők voltak.

Az első úton: Pest, Szirák, Gyöngyös, Szerencs, Sárospatak, Tállya, Tokaj, Kassa, Eperjes, Lőcse, Késmárk, Igló, Szomolnok, Jászó, Szilice, Aggtelek, Zólyom, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya, Némedi, Vác, Pest.

A második úton: Kolozsvár, Marosvásárhely, Ebesfalva, Segesvár, Székelykeresztúr, Székelyudvarhely, Homoród, Oláhfalu, Csíkszereda, Gyimeslunka, Kézdivásárhely.

A harmadik úton: Buda, Ócsa, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged, Nagybecskerek, Hatzfeld, Zombor, Eszék, Vukovár, Újvidék, Pétervárad, Zemlin, Nagybecskerek, Temesvár.

A negyedik úton: Pest, Buda, Nagytétény, Dunaföldvár, Paks, Szekszárd, Bonyhád, Pécsvárad, Pécs, Szigetvár, Nagykanizsa, Csáktornya, Varasd, Zágráb, Károlyváros, Fiume, Littorale, Trieszt.

Utazásainak, illetőleg útleírásának céljáról Teleki Domokos két helyen nyilatkozik. Első utazásának indítékáról mondja, de valamennyire vonatkoztathatjuk az alábbiakat: „Pestről egy jóbarátommal, mint utazótársammal – 1793-ban június hónapjának első napjaiban elindultam útra, hogy Magyarország felső részében némely vármegyéket bejárván, ezekben Magyarországnak mind természeti, polgári s gazdaságbeli állapotját, mind pedig nevezetességeit meglátnám, és hasznos tapasztalatokat gyűjtenék.” (1.)

Mi más ez a cél, mint személyes tapasztalatok alapján a honismeret gyarapítása? Az útleírás célja pedig, hogy az utazás során szerzett tapasztalatokat-ismereteket közkinccsé tegye, s hasonló utazásokra honfitársaiban kedvet keltsen. Erről szól erdélyi útja befejezéseképp, amely nyilatkozatot ugyancsak általános érvényűnek tekinthetjük: „Bővebben a Székelyföldről nem írhattam, de oka ez, hogy keveset mulattam. Ezen utazásnak leírása legalább útmutatásra jó lehet, ha valakinek kedve tartaná, hogy Erdélynek ezt a részét lássa; legalább arra használhat, hogy valamely ifjú hazámfiának kívánságát felgerjessze olyan országnak bővebb vizsgálására, melynek csak egy kisebb részében is ennyi szépet és nézni méltót talál.” (95.)

3. Teleki útikönyve különösen azáltal járul hozzá a honismeret elmélyítéséhez, hogy a tájak és települések leírását adja; hogy bemutatja az egyes települések, vidékek lakosságának nemzetiségi, vallási, nyelvi összetételét; hogy az akkori állapotok valós képét nyújtja különös tekintettel a gazdasági helyzetre, a termelési viszonyokra és az új létesítményekre; s végül, de nem utolsósorban, hogy nemegyszer utal a jelenségek történeti hátterére, valamint feltárja a művelődéstörténeti és művészettörténeti emlékeket.

Triesztben a kikötőről azt az észrevételt teszi, hogy az „a tengernek öblében mind természetiképpen, mind pedig a munkás mesterség által formáltatott” (277.). A szerző mind a természet művére, mind pedig az emberi alkotások megfigyelésére egyaránt nagy gondot fordított.

A természet, a táj szépségeiről gyakran elragadtatva szól. A Hegyaljáról például ezt jegyzi meg: „Országokat el lehetne talán járni, míg az ember annyi szép és nagy szőlőhegyekre együtt találna, melyek az ő széles kiterjedésekért és műveltetésekért bámulást érdemelnek.” (9.) Később „Késmárkhoz közeledvén, kimutatták magokat a hegyektől eddig elfedezett Cárpathusok, melyek Késmárktól egy mértföldnyire vagynak egész nagyságokba[n]. Magasságokat és fellegekig felemelkedett hegyes tetejeket szemlélvén, ilyen szokatlan látás bámulásra vont bennünket.” (19.) Hosszú oldalakon ecseteli az Aggteleki-cseppkőbarlangban tett kirándulásukat (36–39.). A Hargitáról Csíkszereda felé leereszkedvén, a Csíki-medence nagyszerű látványa tárul eléjük, s leírása a szívét vidámító természet dicsőítésébe megy át: „Kezdvén a hegyről lejtteni, fellelte alkalmatlan volt ugyan az utunk, de azért nekünk egy más gyönyörűség eleget tett. Mert mentől inkább kijöttünk a fenyvesből, annál szebb tekintésre való tárgyakat kapott szemünk, az előttünk megjelenő gyönyörű vidékben. — Az egész Csíkszéke szinte egész hosszában és egész szélében előttünk állott. A hegyről a hosszan elnyúló, zöldellő kies térséget a falukkal együtt, mindenütt a Csíkot körülvevő hegyeket és havasokat, balról különösen Gyergyónak kopasz, kősziklás bérceit, szembe[n] velünk a határhavasokat láttuk; jobbról a Kászont Csíktól elválasztó hegyeket szemléltük. — Oly gyönyörűséges tekintet, mely a legszomorúbb embert is megvidámíthatná. — Mert lehetetlen volna emberi látó szemnek a természetnek oly nyilván kilátszó szépségét meg nem esmérni és emberi szívnek azt egy bizonyos örömmérséssel nem érezni.” (80–81.)

Nem kevésbé lelkes a fiemei és a trieszti öböl panorámájának a megjelenítése sem. Ám nem mindenütt ilyen lenyűgöző a táj. Az alföld képe például — különösen az erdélyi embernek — unalmas és lehangoló: „A vidék egész Pesttől Szegedig egy pusztaság és kedvetlen térség, amelyen az ember a státiókon kívül falura alig talál. Hegyet az ember sem távol, sem közel nem lát; erdőn pedig egyen kívül, amely Ócsa és Kőrös közt vagyon egy Kakucs nevű helységnél, keresztül nem mentem; sem egy is szemembe nem ötlött messzűnen is. (. . .) Folyóvízre az ember egész Szegedig nem akad, és a jó kút- víznek is nagy szűke vagyon.”

Ebben a kietlenségben a szerzőt mégis bőven kárpótolja valami. Így folytatja ugyanis: „Unalmasabb utat leírni nem lehet, mint ezen a homokos pusztaságon, kivált nyári melegben: ellenben gyönyörűség az elfáradt utazónak a derék magyar helységekbe[n] megállapodni, ott az igaz törzsökös magyar népet megismerni, annak gazdaságát, minden állapotját és rendtartását megtudni, annak geniussát és nemzeti characterit kismerni, és annak jó sorsáról, tehetőségéről és kultúrájáról megbizonyosodni.” (114–115.)

Váratlan fordulat: Petőfi előtt egy félévszázaddal az alföld természeti szépségeit még nem sikerül felfedeznie, de rátalál az ott lakó nép magyar génuszára ez a kivételes utazó.

4. Bővelkedik az útikönyv „a munkás mesterség által formáltatott”, vagyis az ember által alkotott települések, főként városok bemutatásában. Az egyszerűbb és vázlatosabb leírások mellett összetettebb, részletezőbb leírást szentel a szerző az alábbi városoknak: Marosvásárhely, Segesvár, Kézdivásárhely, Szeged, Temesvár, Pécs, Zágráb, Fiume, Trieszt.

Az egyszerűbb leírások közül Kecskemétét hozhatjuk példának: „Kecskemét egy nagy mezőváros, szép térségen elterjedve fekszik. Építése falu módjára vagyon, utcái

hosszak, csavargósok, és a házak egymástól elhányva vagynak rendes sor nélkül, azonban ezeket mind jó közönséges épületeknek lehet mondani. Kőházak ezen városban kis számmal vagynak; amelyek közt szép épületeknek neveztethek: a reform. és catholicum templom, mely mind a kettő nagy épület is; ezeken kívül vagynak még a piaristák temploma és collegiuma és a franciscanusok temploma klastrommal együtt; a városháza, a normalis iskola, melyek mind derék kőépületek.” (105.)

Az összetettebb városképek közül nézzünk egy rövidebb lélegzetűt, Temesvárt (illetőleg ennek egy részletét): „*Temesvár* egy nevezetes és országszerte esméretes erős vár. A Béga vize mellett fekszik; szépen és reguláson épült; utcái szélesek, egyenesek, kövezettek, a házak nagyok, egyformák; egyszóval ez a legszebb város a csak most szépülő Pest után, melyet Magyarországon láttam. A nagyobb épületek között a csanádi káptalanbéli templom (mely olyan, hogy az országban kevés párját találja), a ropant vármegyeháza (...) és a bánátusi hadi commendónak háza említendők. (...)

Temesvár királyi város, és lakói rácok s németek; kevesebben, ú.m. az itt lakó némely vármegye tisztjei s más nemesek magyarok. — A kereskedés fő keresete módja a temesváriaknak, aminthogy itten, amint értettem, két privilégiált kereskedő társaság is vagyon, amely nagy kereskedést űz a magyar és az osztriai Littoraléba[n]. — Szerencsés fekvése vagyon pedig Temesvárnak a kereskedésre nézve: ugyanis a Béga vize itten lesz éppen hajokázhatóvá; ez a víz pedig, amint tudva vagyon, más vizekkel vagyon közösülésben egész Horvátországig. — A városban egy nagy és minden fegyverek nemeivel teljes fegyverház, 30000 emberre való kaszányák s kazamatták vagynak; emellett a város a fortificatióknak minden reguláji szerént tökéletesen meg vagyon erősítve. — A vár körülete s annak bástyái alatt pedig a föld gyomrában minák ásattak; a kapukat erős blokházak védelmezik. — Mindezekből láthatni a várnak erősségét. Azonban egy nagy hijánossága vagyon; ugyanis jó víz dolgába[n] szűkölködik, és iható vizét csak egy a külső városban lévő kútból veszi, melyből egy nézést érdemlő hydraulica machina által a víz a városba vitetik föld alatt lévő csőkben.” (147–149.)

Ám nemcsak a nagyobb városoknál, ha jelentőségük úgy kívánja, a kisebb településeknél is hosszasan elidőz. Így történik ez a Székelyudvarhely és Csíkszereda közt félúton fekvő Oláhfalu esetében, ahol „egy székely gazdaember házánál” szálltak meg. A székely házat, a vendégeket fogadó lakóival együtt, így jeleníti meg: „A gazda nem volt otthon, az erdőre [!] lévén: azonban a gazdasszony, egy már nem ifjú, de serény asszony, székely módra forgolódott, hogy mindeneket szükségünkre elrendeljen; egy fiacskája volt mindenben segítője. — A szoba tágas lévén, abba jól beférkezünk, jóllehet egy nagy osztováta és sok házi eszközök voltak benne. Hamar vacsoránk is készült. — A konyha a székelyeknél majd mindenütt csak a szoba: annak egyik szegeletiben ti. egy nagy kemence vagyon, melynek tűzhelye a föld színével egyenlő, és amelynek a nyílása vagy szája a földtől a kályháig mintegy singnyi magasságú; a kürtője pedig egyenesen megy felfelé. Minthogy a szoba tágasabb, mint más erdélyi falusi házakban (és ezt a Székelyföldön mindenütt úgy találtam), a konyha nem sok helyet foglal el, és a kemence csinoson lévén készítve, a szobát nem rutítja. — Gazdasszonyunk jó málépulizskát főzven, egyikünk azt szalonnaszírral, másikunk téjjel, valamint a teljes rizskását jóízűen megette — s nem sok idő múlva lenyugovánk.” (76.) Az első impressziók ily módon való papírra vetése után fontosnak tartja, hogy az oláhfalusi portákat részletesebben is bemutassa: „Egy-egy gazdának jó nagy udvara van; azon lakóháza

(mely is egy pitvarból, egy tágas lak[ó]szobából és egy kamarából áll), külön sütőház és egy deszka favágószín, melyet árnyéknak neveznek, külön; istálló ismét külön. — Ha a lakószobába bémegy, egy csinos, tágas szobát látsz, jó gerendázattal, nem törpe ajtóval és elég nagy üvegablakkal. A szoba közepében egy osztováta van, melyen vagy kender-, vagy gyapjúfonalat szőnek, vagy a kettőt együtt, sőt néha gyapottat is. — A gerendázaton sok kender- és gyapjúfonalat szemlélhetsz, a falon pedig a sok mindenféle házi eszközöket, egy-két szentképet, keresztet és olvasót; mert az oláhfalusiak mind egy valláson vagynak.” (77.)

5. Az egyes települések ábrázolásakor gyakran sort kerít a lakosság nemzetiségi, vallási és nyelvi összetételének jellemzésére. Ez nemegyszer csupán a tényállás egyszerű közlésével történik. Így például Lőcsének „lakosai majd mind németek, kik nagyobb részint evangelicusok, vagynak kevés magyarok és tótok” (19.). Ebesfalvát „majd mind örmények lakják, kiknek élelmek nagyobbára csak a kereskedés; vagynak magyarok is és kevés németek közöttök, kik földművelők és mesteremberek” (63.). „A segesvári lakosok majd mind evangeli[us] szászok. Vagynak azonban kevés catholicusok, kik nagyobbára idegen letelepedett emberek, cselédek vagy mesteremberek, a külső városban oláhok és cigányok is vagynak.” (69–70.) „Udvarhelynek lakosai majd mind székely magyarok; vagynak kevés oláhok is.” (74.)

Itt tesszük szóvá, hogy a szerző ellátogatott a gyimesi csángókhoz is, s elsőként kísérelte meg a *csángó* szó eredetének a magyarázatát a következőképpen: „Ezeket az említett gyémeslunkai lakosokat a csíkiak *csángóknak* nevezik: lehet, hogy ez a nevezet onnan jön, mivel ők vándorló emberek és a lakhelyeket gyakran elhagyták; az a szó *csángó* pedig olyan értelemben vették, mint kóborló, vándorló.” (82.)

Jegyezzük meg, hogy a nyelvtudomány a szónak ma is ezt az etimológiáját fogadja el (l. TESZ. 1: 477.).

Magyarország soknemzetiségi viszonyainak megfelelően Teleki gyakran részletesebben is foglalkozik egy-egy település lakosainak nyelvi helyzetével. Így például hírt ad arról, hogy a pécsi székesegyházban „nagy innepeken három különböző nyelven szoktak prédikállani. A templomban magában magyarul, a kis kápolnában németül, a föld alatt levő kápolnában illyricus vagyis rác nyelven” (191.). „Varasdnek lakosai nagyobb részint horvátok, kik között kevesen tudnak magyarul. — Az itt lakó nemesség is nagy részint nem vagy rosszul tud magyarul. Kevés számmal németek és még kevesebben rácok laknak e városban.” (219.) Zágrábban a következő a helyzet: „Az itt lakó horvát nemes urak és asszonyságok közül a magyar nyelvet nem sokan beszélnek, mivel azt kevésbé tudják; kivált egymás között vagy horvátul, vagy németül beszélnek; a férfiak közt a deák nyelv igen közönséges, valamint az egész horvátországi nemesség között. — A papok pedig rendszerint ezen a nyelven beszélnek a társaságban.” (223.). Eleven színekkel festi, jórészt saját tapasztalataira támaszkodva, a Fiumében kialakult sajátos nyelvi helyzetet, amelyet érdekességénél fogva egész terjedelmében idézünk: „Fiumának lakosai, kiknek számokat hatezerre lehet vetni, többféle nemzetű[e]k. Magyarok igen kevesen vagynak; és csak azok, akik a kormányzék tagjai; ugyancsak a kormányzéknel is többnyire olaszok szolgálnak. Ezen nemzetbéliék különben is számosak, és úgy lehet mondani, hogy az előbbvaló lakosok, kereskedők és negociálók majd mind olaszok. — A városi tisztviselők és más elévaló lakosok ugyan eredet szerint horvátok, minthogy Fiumában és a Littoralében az az eredeti nemzetség; mindazon-

által ezek úgy elolaszosodtak, hogy kivált egymás társaságában többet olaszul, mint horvátul beszélnek. — Sőt a közönséges dolgok is (valamint Buccariban is) többnyire olaszul folytatódnak, deákul rendszerint csak a *judiciumok* és feljebb menő *correspondentiák* folynak. A lakosoknak nagyobb része horvát. Mind nyelvek, kevés különbséggel, mind öltözések olyan, mint a horvátoknak.

Németek kevesen laknak Fiumában, és itt egyéb nyelvet nem is hallani, hanem vagy olaszt, vagy horvátot. Magyar uraink, kik a kormányzéknel vagynak, csak magok közt beszélhetik anyai nyelveket, mert más magyarokra ritkán találának. — Vagyon ugyan itt egy magyar nyelv professor, a normalis iskola mellett[t]; de minthogy a magyar nyelv tanulását *necessarium studiummá* itt sem tették, tehát itt is, valamint Horvátországban nem sok hasznot teszen a professor. — Négy-öt járja leckéjét; nékem maga bizonyította, hogy a fizetést sajnálja ingyen venni.

Lehet mondani, hogy Fiumában egész olasz *tonus* vagyon, melyet az ember mihelyt csak a közrend társaságánál egy grádicsal feljebb lépik, mindjárt észreveszen, de sehol sem tetszik e[z] jobban ki, mint a kávéházokban.. Fiumában, ámbár kicsiny város, hét kávéház vagyon. Itt ahol az ember sok embereket talál együtt, az olasz szónál egyebet nem hall, olasz újságnál mást nem kap: és ha csak olaszul nem kér valamit, meg nem értetik. A vendégházakban csaknem éppen így vagyon. A mi fogadósunk egy Fiumába házasodott magyar volt, és mind magyarul, mind feleségével együtt németül jól beszéllett, mindazonáltal a kontóját olaszul tette fel.” (256—258.)

6. A szerző utazásai során nagy érdeklődést tanúsít a gazdasági állapotok, a termelési viszonyok, a technológiai eljárások, valamint az új létesítmények iránt. A Felvidéken az Eperjes melletti Sóváron járva ismerteti például a Magyarországon egyedüli sófőzés módját (16—17.). Késmárkon feljegyzésre méltónak tartja, hogy a lakosság zöme vászonszövésből él (21.). Szomolnokon a bányában megnézi a *hydraulica machinákat*, „melyek által a Schachtokból az ércek felhúzatnak, és a víz a bányákból ki-púmpoltatik (szivatik)” (25.). Ugyanitt ismerteti a „rézolvasztásnak manipulációját”-t. Selmecebányán az egyik bányába leszállva megjegyzi: „A nagy mesterségű és sokféle találmányú bányás machinákat és azoknak munkáit az ember bámulással és gyönyörűséggel is nézheti.” (50.) Kecskeméten megtekinti a városon kívül fekvő száraz malmot és ismerteti működését: A Nagybecskerek melletti Hatzfelden a ménésintézeteket alapító Csekonics József óbester birtokán az öntözéses-gazdálkodást figyeli meg: „Egy szélesen kiterjedt vidéket, mely ennek előtte mocsárból és tóból állott, művelhetővé és a legszebb legelővé tette; hosszú töltések által (...) a vizet termékeny földjeiről el-tiltotta, más töltés által a vizet úgy rekesztette el, hogy azt száraz időbe[n] földjére tetszés szerint kiáraszthatja.” (117.) Nagyra értékeli a Bánátban folyó rizstermelést (146—147.), hosszasan ecseteli a fiumei nádméz-fabrika technológiai eljárásait (249—251.), és elismeréssel adózik a Károlyvárosból Fiumába vezető, „csudálkozásra méltó nagy munkával és szorgalmatossággal készült” Károly útjának (Via Carolinának): „Annak előtte éppen lehetetlen volt itt szekereken járni a nagy hegyek és erdők miatt: de ezen út által, mely a hegyek oldalában sok helyt a legkeményebb kősziklákba vágatott, kőből rakott feltöltésekkel erősítettett, köveccsel és föld[d]el meghordatott, az ember lassan-lassan mind a legmagosabb hegyek tetejére feljuthat, mind pedig azokról minden nagy nehézség nélkül lejtőre bocsátkozhatik. A szoros völgyeken pedig anélkül, hogy

azokba egészen leereszkedjék, keresztülmehet, mert egy hegy a másikkal magos köhidak által egyesítették.” (245.)

Végül Trieszt nevezetességei közül első helyen írja le a mólók fekvését és rendeltetését, a magyarázatot a város rézmetszetű térképén föltüntetett Teréz-, József- és San Carlo-mólók ábráival segítve, majd pedig a mólóépítés módjáról tájékoztatja az olvasót: „Az ilyen mólók a tengerben úgy készülnek, hogy nagy kövekkel és föld[d]el töltött deszkaládák elsüllyesztenek, és ezekre ismét kö[v]es föld töltetik, amelyre végre faragott kövekből a móló éppítetik. Ezen faragott kövek közé pedig a mész helyett *puzzolán* anyag hányatik, amelynek az a tulajdonsága, hogy kővé válik és a köveket igen keményen öszvetartja.” (287.)

A *móló* nyelvünkben olasz jövevényszó, s eddigi tudomásunk szerint írásban itt fordul elő először (l. TESZ. 2 : 946.).

7. Az eddigiek során a különféle leírásokban elsősorban az akkori jelen állapotának rajzát kísértük figyelemmel. Teleki Domokos útikönyve azonban a szerző erős történeti érzékéről is tanúságot tesz, amely különösen a művelődéstörténeti és művészet-történeti emlékek iránti érdeklődésében nyilvánul meg.

A művelődéstörténeti érdeklődésen a régi könyvek, kéziratok, metszetek iránti vonzalmát értjük. Ahol teheti, fölkeresi az ilyen jellegű gyűjteményeket, és beszámol az ott látottakról. A Kézdivásárhelytől nem messze eső Uzon községben gróf Mikes Jánoshoz látogat el: „Kastélya nagy és szépen épült, alkalmatosságokkal bővölködik, istállója válogatott lovakkal teli, lóiskolája nagy és fedett, kertje sokat ígérő. Nézd meg azonban ezen gróf házáinak belső elrendezéseit, vizsgálj meg válogatott [!] bibliothecáját, szemléld meg a szép rézmetszés[ű] képeket; és tapasztalni fogod, hogy ennél a háznál a jó ízlés nem idegen.” (93.) Kecskeméten a városházán török leveleket mutatnak neki, lemásolja és kommentálva közli őket (101–104.). Az Újvidék melletti Karlovicon felkeresi a keleti rítusú metropolitánát, s meglekinti a régi egyházi kéziratokat és könyveket őrző könyvtárát, amelyben többek közt egy Tübingában 1563-ban „illyricus nyelven nyomtatott vallásbeli könyvet” értékel sokra. Részletesen ismerteti a pécsi püspöki könyvtár Klimó-gyűjteményében található régi kéziratokat, és szót ejt az ot-tani numizmatikai és ásványgyűjteményről. Megismerkedik Koller József kanonokkal, méltatja egyháztörténeti munkásságát, hangsúlyozva, hogy „a szerző a pécsi püspökség történeti írása alkalmatosságával nem kevés interessáns hazai historiabeli dolgokra és régiségekre is terjeszkedett ki”. (199.)

A múlt hagyományainak megbecsülése és értékelése nyilatkozik meg a művészet-történeti emlékek felkeresésében és számontartásában. A települések ismertetése rend-jén egyrészt mindig felsorolja a műemlékeket, másrészt a jelentősebbeket több-kevesebb részletességgel le is írja. Ezek közül kiemelkedik a váci, a pécsi és a zágrábi katedrális, az ócsai és a kézdivásárhelyi református templom, valamint az ebesfalvi Apafi-mauzóleum, illetőleg -síremlék bemutatása. Ízelítőül álljon itt a zágrábi székesegyház ismertetése: „A nevezetesebb épületek: A cathedrale templom, mely a püspöki várban fekszik. Egészen faragott kövekből építetett, és már külső tekintete egy tisztas régi-ségnek és nagy mesterségű munkának lenni megesmérteti [!]. Nagysága nem közönséges, és a legnagyobb templomok közül való Magyarországon. Különben egész építése együ-gyű és kevésbé cifra, de mégis ékes és nagy tekintetű. A homlokrészének közepében a béménő főajtója, egyik végében pedig magos tornya vagyon. Régente a más részen is ha-

sonló tornya volt. Belől a templom magas boltozatokkal bír, a középső boltozat pedig kétfelől oszlopokon nyugszik.

A templom két részre vagy on oszta, úgyhogy a *sanctuarium* a másik részétől egészen el vagy on rekesztve. Ugyanis a chorus a templom közepében vagy on, a templom két részei között; az orgona pedig oldalfélt [!] a fal mellett, úgyhogy a chorusból a templomnak mind a két részeire le lehet nézni. Ezen chorus alatt, éppen a templom főajtájával szembe[n], egy nagy oltár vagy on, mely a *Sanctuarium*ban lévő főoltárt el-fedi, és mintegy főoltárává lesz a templom külső részének. A prédikálósék ebben a külsőbb részben vagy on. Ha tehát a nép a főoltárnál tartandó misét-akarja hal[!]gatni, a templom belső részébe (mely azonban elég nagy), ha prédikációt, úgy a külsőbe gyüle-kezik. (...)

Ennek a leírt templomnak fundamentumát Sz. László király vetette meg. Ugyan-is ő fundálta a zágrábi püspökséget, és azon várban, melyben a mostani templom áll, egy templomot építtetett a Sz. István nevére, amely templom a mostaninak sekres-tyéje. A mostani pedig Mátyás király alatt építtetett, az akkori püspök által, és a régi-ről a nevet magára vette.” (224–225.)

8. Teleki Domokost útikönyve megírásában az az alapvető törekvés vezette, hogy megbízható ismereteket közöljön Magyarországról. Ezt a szándékát *Az olvasóhoz* cím-zett előszavában így fejezte ki: [az író] „utazásainak írásaiban magának törvényül tette csupán olyakat [!] feljegyezni, amikről gyökeresen és a leghitelesebb személyektől vagy íróktól értekezhetett, és amiket tulajdon vizsgálásaiból megismerhetett.”

A további kutatás feladatát kideríteni, hogy milyen forrásokot használt. Ennél azonban lényegesebb, hogy leírásaiban saját tapasztalatait közölte. Ezt a személyes jelleget tarthatjuk a mű legfőbb értékének. Erre utalt már a könyv említett német for-dítója is, amikor megállapította: „az utazás szemmel látott tanúnak a beszédje, s ennek a becse minden hibák és hijánosságok mellett is oly országról, mint Magyarország, igen érdemessé teszi a munkát.” (KazLev, 3 : 120.)

Álljunk meg egy pillanatra ennél a kitételnél: „oly országról, mint Magyarország”. Ennek az utalásnak értelme megvilágosodik előttünk, s egyben Teleki művére is erő-sebb fény derül, ha felütjük Kármán Józsefnek *A nemzet csinosodása* című, 1794-ben megjelent tanulmányát, amelyben a vidéki birtokos nemesek világszemléletéről a kö-vetkező kritikát olvashatjuk: „A magános, félre való élet, az elzárkózás a világtól, elzár a gondolkozástól is. Az a kis darab föld, amelyen lakik a mezei ember, az ő egész hori-zontja. Nem tudja, mi történik faluján kívül, és azt hiszi, hogy megyéjének határdomb-jain túl már ott kezdődik a Fekete-tenger. Minden figyelmetessége abban az ujnnyi pe-rifériában szorul, amelyen született, és amelyben él. Minden törekvése itt határozódik.” (*Kármán József válogatott művei*. Válogatta Némedi Lajos, sajtó alá rendezte Néme-diné Dienes Éva Bp., 1955. 81.)

Ezt a bűvös kört – a feudális elszigeteltség körét – törte meg Teleki Domokos gróf, amikor megmutatta a korabeli magyaroknak, hogy mi van a „vármegye dombjain túl”. Ablakot nyitott magára az országra, honismeret terjesztett és önismeretre nevelt. Műve forrásértékű a korabeli viszonyokra nézve, tudást gyarapít és érzelmeket iskoláz. Érdemes arra, hogy új kiadásban hozzáférhessen a mai olvasó is.

KERÉNYI FERENC (*Budapest*)

A magyar hivatásos színház eszmei és gyakorlati tájékozódása
a XVIII. és a XIX. század fordulóján

A magyar hivatásos színház néhány év múlva, 1990-ben ünnepli működésének 200. évfordulóját. 1987-ben üljük a magyar Nemzeti Színház megnyitásának másfél százados ünnepét. E két évforduló időben távolsága jól jelképezi azt a folyamatot és megannyi buktatóját, melynek során negyvenhét esztendő kellett a színház központi intézményének már a liberális érdekegyesítő reformpolitika keretében történő létrehozásához.

A magyar színház művészetének hierarchiájába történő beilleszkedése a nemzeti romantika korában egyik magyarázatát adja, hogy színház történetünk talán valamennyi művészettudomány közül a legkésőbbben és legnehezebben szabadul meg romantikus szemléletének maradványaitól. Amely felfogás mindenkor a magyar színház művészet hősi harcáról szólt, elsősorban a német Schauspielkunst ellenében. A ki-rekesztőlegesség helyébe ma már az együttélés eszmei és gyakorlati kérdéseinek elemzése lépett; annak felismerése, hogy az európai kulturális platóról a perifériák irányába tekintve, analógiák sora válik láthatóvá. A Bécsből nézve egzotikus magyar táj, nép és történelem már a XVIII. században színpadra került, s témaválasztásával, névadásával, betétdalaival és táncaival éppúgy serkentője lett a magyarság iránti érdeklődésnek, közvetve pedig e tárgyak magyar feldolgozásainak, mint ahogyan húsz évvel később Pesten is magyarul, de szerb népdalokkal mutatták be a szerb nemzeti színház majdani első sikerdarabját. E részben a *Die Hunyadische Familie* (1791), a *Stephan der erste* (1792) és a *Cserny György* (1812) között nincs lényegi különbség.

Analógiák és a régebben, hatékonyabban kutatott nemzeti sajátosságok bonyolult hálójával segítséggel vizsgálhatjuk fel a magyar színház valós múltját, amely nem élvezhette azokat a felvilágosodott uralkodói gesztusokat, amelyeket Oroszországban, Lengyelországban és Ausztriában tapasztalunk a Rosszjiszkij Tyeatr, a Teatr Narodowy és a Hof- und Nationaltheaterré emelt Burgtheater keletkezéstörténetében. De a városfejlődés alacsony fokán nem tekinthetjük az első magyar színházakat Pest-Budán és Kolozsvárott tőkés vállalkozásnak sem – szemben a Hamburgtól Nagyszébenig terjedő német nyelvterület vándortársulataival. A német színház tőkés kisvállalkozó, aki pénzét társulatába, játékszínház könyvtárába és kottatárába, díszlet- és jelmezkészletébe fektette. Játékgondóként folyamodva, meghirdetett műsorának ez adott hitelt és vagyonával felelt a szerződés tiszteletben tartásáért. A színház vezetőjének helyiséget adó városi testület vagy magánszemély számára azonban a színház csak akkor kecsegtetett nyereséggel, ha egyidejűleg a helyiség más szórakozási alkalmait is kézben tartották, a kávéháztól a bálnézőkig. Mindez építészettörténeti

tényként is leírható: a tervrajzairól is ismert, az 1780-as években épült régi kassai színház voltaképpen egyemeletes szórakoztató kombinát, boltokkal, bálteremmel, kávéházzal, kiszolgálóhelyiségekkel. Buda és Pest esetében maga II. József rendezte a színhügyeket, egy közös társulattal.

Idézzük fel a dátumokat! 1784-ben nyilvánította a császár a németet államnyelvvé, 1785-ben adott ki szabályzatot a drámaírók számára, zsinórmértéket szabva az állampolgári érényeket növelő drámai műfajokról. 1786-ban, helyszíni tájékozódása után határozta el a Várszínház kialakítását a karmeliták hajdani budai templomából, hogy az a kormányservek, a helytartótanács és a királyi kamara tisztviselői karának biztosítson épületes szórakozást. 1787-ben nyílt meg a színház, Magyarország egyetlen ma is működő XVIII. századi színházépülete. S végül, 1790-ben nyolc hónap választotta el egymástól a „kalapos király” halálát és az első magyar hivatásos színi előadás napját.

Ezzel eldőlt, hogy a polgári nemzetté válás nyelvi eszközeként számontartott színház Magyarországon nemesi vezetés alá került, kitéve a József elleni nemesi-rendi ellenállás kifulladásának és – 1792 után – a figyelem háborúra fordulásának. A pártolás pedig – a töke szórtsága, a polgárság összetétele és gazdasági érdektelensége miatt – kezdettől testületi, a vármegye szervezete által organizált. Így alakulhatott ki az a felemás helyzet, hogy a vármegyék közgyűlésein olyanok is adakoztak a magyar színészet javára, akik annak produkcióit sohasem látták. A magyarországi naturálgazdálkodás következtében, olykor terményben, élő állatban, jobbágyszolgáltatásban tették meg felajánlásait, amelyek mindig magasabb értékűek voltak a végül befolyt összegeknél. Ugyanezen okok miatt nem valósulhatott meg az első országos pártolási terv, Szabolcs vármegye 1794 júliusi elképzelése 400 ezer forint színházi alaptőke összegyűjtésére.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a vármegye volt az egyedüli lehetséges szervezet, amely politikai súlyánál, közigazgatási funkciójánál, gazdasági lehetőségeinél fogva az anyanyelvi kultúra, s ezen belül a színészet ügyét hatékonyan támogathatta. Kezdeményező szerepet azonban a megyéknek csak kisebb hányada vitt (Pest, Szabolcs, Szatmár, Gömör, Nógrád), ahol felvilágosult tisztikar állott a helyhatóság élén. A romantikus színháztörténet a nemesi színpártolás ellentmondásait szívesen hárfította át a színházak felügyeletét hivatalból ellátó helytartótanácsra, Erdélyben pedig a guberniumra. A XX. századi kutatások azonban tisztázták, hogy mindkét helyen a tisztviselői kar zömmel magyar anyanyelvű, a felvilágosodás eszméit ismerő, mi több, azokkal rokonszenvező nemesekből állott, akik a pártolók között is feltűntek, sőt Erdélyben az ottani országgyűlés színházépítő bizottságában is szerepet játszottak. Fordításaik szerepeltek a műsoron. Más kérdés, hogy e legalább három nyelven (magyarul, latinul és németül) értő réteg nézőként a nagyobb játékhagyományú német színészethez kötődött, onnan elvonni csak akkor lehetett, amikor újdonságot láthatott vagy bérletesként az ottaninál nagyobb kedvezményben részesült volna.

A magyar színészet tehát, miközben nemességét (a szó szorosabb és ideológiai értelmében is) folyamatosan igazolni kényszerült a pártolás megőrzéséért, a színpadról megszólaló anyanyelv első érzelmi hatásán túl szembekerült publikumának és bevételeinek gondjával. A polgári művészet és a nemesi pártolás vázolt ellentmondása a századfordulóra nem oldódott meg. 1796-ban feloszlott a Pest vármegye támogatta pest-budai színtársulat, és kudarccal zárult Kelemen László 1800–1801-es újratársulási kí-

sérlete is. Erdélyben pedig – ötévi működés után – az idősebb báró Wesselényi Miklós 1797-ben azzal mentette meg a hasonló sorstól a kolozsvári együttest, hogy vállalkozóigazgatóként adósságai kifizetése után magához váltotta őket. Gyakorlatilag: feudális magánszínházként.

A magyar színészet műsora nem épülhetett az 1790 előtti drámafordítói mozgalom eredményeire, annak irodalmias tragédia-programja nem vonzott közönséget: szinte jelképesen lett Kazinczy *Hamlet*-fordítása helyett egy magyarított érzékenyjáték, az *Igazházi* a nyitódarab 1790. október 25-én a Várszínházban. A felvilágosodás embereszményének szenvedő, megalázott, de a dráma végén elégtételt nyerő figurája, zajlott légyen sorsa akár a privát szférában, akár (s ez volt a gyakoribb) az udvari vagy hivatali élet útvesztőiben, a feudális erkölcsöt példázó intrika cselekvései közepette élt. Az érzékenyjáték, amely átszínezte a szomorújátékot és a vígjátékot is, kétségtelenül a XVIII. századvég reprezentatív színjátéktípusa volt. Magyarországi áttörését az újdonság varázsa, az érzelmesség első nézői élményeinek hatása mellett nagyban elősegítette, hogy a korszak kiváló színpadi mesterembere, a felvilágosodás alapeszméit populáris formában feldolgozó August Kotzebue nagyjából akkor kezdte európai sikersorozatát, amikor Kelemen László és társai magyar színtársulat létrehozására szövetkeztek. A műsor zömét a vígjátékok adták, sikercsúcsait pedig – 1793-tól – azok az énekes játékok, amelyek sikerrel lépték át a szórakoztatás nyelvhatárait. 1795, a magyar jakobinusok mozgalmának felszámolása után rendelet írta elő, hogy Magyarországon cenzúra nélkül csak olyan drámákat lehet játszani, amelyek Bécsben már legalább kétszer színre kerültek.

Noha Bleyer Jakab, Császár Elemér és a drámatörténetben elsősorban Bayer József kutatásait ki tudjuk egészíteni újabb adalékokkal, Bécs és a német vándorszínészet közvetítő, egyúttal szelektáló hatását ma sem látjuk kevésbé fontosnak. (E kettős, egy időben érvényesülő hatásra használjuk a szakzsargonban, metaforikusan „a bécsi szűrő” megnevezést.) Francia, angol, olasz, spanyol, dán és más nemzetiségű drámák német szövegek közvetítéssel kerültek magyar fordító kezébe, és onnan a magyar színpadra; a szerzők sorában olyanok szerepelnek, mint Molière, Goldoni, Holberg. Külön említést érdemel ebből a szempontból a XVIII. és a XIX. század fordulójának Shakespeare (a hatalmi tematika kérdéseire szűkített Schröder-féle *Hamlet*tel, a Weisse által polgári szomorújátékká átalakított *Rómeó és Júliával*) egyrészt felvilágosult példázat-ként hatott, amint arra Kazinczy *Hamlet*-ajánlása világosan utal, másrészt újabb átdolgozásra bátoríthatta a fordítókat. Így jöhettek létre a XVIII. század végének Shakespeare-magyarításai, mint a Mérey Sándor magyarította, *Szabolcs vezérére* lett *Lear király* és a pannon környezetbe helyezett, *Tongor* címet kapott *III. Richard*. Akár gondos-pontos fordítás született a Kazinczy-féle imitáció-elv alapján, akár közelebb kerültek történet és szereplők a nézőhöz a magyarítás során, nemcsak a módszer hatott, hanem európai vándortémák és ezek részeként konfliktustípusok, dramaturgiai sémák, cselekményfordulatok, jelenetek szolgáltak a majdani eredeti magyar drámairodalom javára. Essex, Emilia Galotti és az európai irodalomból újra hazakerülő Bánk bán alapkonfliktusa említhető ezek sorában különös nyomatékkal.

E szellemi hatásmechanizmus működésére most egyetlen, nem klasszikus példát hozunk, az első magyar énekesjáték, a *Pikkó herceg és Jutka-Perzsi* történetét. Philipp Hafner *Evakathel und Prinz Schnudi* című, 1764-ből való darabja az alexandrinusban

írott francia klasszikus tragédia bécsi paródiája volt. Ezért eredeti műfaji megjelölése: „Justiges Trauerspiel”; zenedramaturgiája is parodisztikus, stájer táncdallamokra alkalmazott szövegekkel. A pest-budai német színjátszásban előadva, a francia klasszikus tragédiák ismerete híján, operásították; szövegekönyve happy end-essé változott. Itt már a darab „tragisch-komische Singspiel”. A zeneszerző, Chudy József valamely ok miatt szakított a német színtársulattal, partitúráját áthozta a magyar együtteshez, melynek számára Szalkay Antal fordította le a szövegekönyvet. „Szomorú vígoperájának” bemutatója 1793. május 6-án volt Budán. A bíráló, Verseghy Ferenc még érezte az eredeti, parodisztikus írói szándékot, egyszersmind mint a prozódia legjobb magyar szakértője, rögzítette a német szövegre írt zene és a magyar versszövegek kiáltó ellentmondását is: „Az éneklésre ki-rendeltt szavak metrum nélkül szűkölködvn, a tactusnak (...) meg nem felelhetek...” Alighanem Verseghy volt az egyetlen, aki a prozódiai hibákat jószándékúan a parodisztikus szándék továbbvitelének értelmezte. A közönség viszont, mit sem tudva francia klasszicista-tragédiákról, paródiaszándékokról és prozodiáról, Pest-Budán, majd szerte az országban (sőt: 180 évvel később a Szentendrei Teátrumon is) önfeladten szórakozott az első magyar énekesjátékon.

Ami a színpadi hatáskeltés eszköztárát illeti, az első helyeken maga a beszélt magyar nyelv és a jelmez állott, azaz a nemesi-rendi ellenállás két látványos és időlegesen preferált külsősége, amely a színpadon azonban elhagyhatatlan színjátékelemként állandósult. A magyarított szomorújátékokban és érzékenyjátékokban színpadra lépett Lehel vezér, Könyves Kálmán, Kun László, Toldi Miklós, Zrínyi Miklós – megannyi személyiség, akiknek valóságos vagy vélt tettei fölöttébb alkalmasak voltak a nemesi nemzet öntudatának erősítésére. Más kérdés, hogy ahol az átvett történet és a történelmi források vagy hagyományok összeütközésbe kerültek, ott a cselekmény bizonyult erősebbnek. Így lett Dugonics András Toldija imádságos, könnyező, félelmében a híd alá búvó öregember az azonos című drámában, vagy Könyves Kálmán tehetetlen, döntésre képtelen uralkodó a *Bátori Máriában*. Az előbbi a királyi kegyelemben bizakodva, az utóbbi idegen tanácsosaitól félrevezetve jól illett a nemesi történelemszemlélet kereteibe.

Az alkalmi, eredetileg nem, vagy nemcsak színháznak emelt épületekben, termekben a díszlet kevésbé erősíthette a nézők illúzióját; a színlapokon és a szerzői utasításokban ismételten előforduló „a játékszín ezt vagy azt *képzelteti*” szó szerint értendő. A dobozszínpad (Guckkastenbühne) használt, oldalkulisszák és háttérfüggönyök segítségével színpadi teret formáló változatai épületben nem, csak leírásban (Őri Fülöp István 1794. évi marosvásárhelyi színháztervében) és rajzvázlatban (Kelemen László 1800-as rozsnyói elképzelésében) maradtak ránk.

Bármely korszak színházi konvenciórendszerének legnehezebben körülírható eleme a színészi játék – kivált olyan időben, amikor a rögzítéstechnika modern médiái még a technikai forradalom utópiái között sem fordulhattak elő. Az egykorú magyar terminológia ismételten „mesterséges”, azaz a hétköznapitól eltérő beszéd- és mozgáskultúráról szólt, ugyanakkor a kor színjátszásának központi kategóriája a természetes. Az ellentmondást még az 1950-es, 60-as évek szakirodalmában is azzal oldották fel, hogy benne egy naivan realista játéktílust láttak. A paradoxon feloldása azonban nem ebben keresendő, hanem megtalálható Lessing *Hamburgi Dramaturgiájának* III. és IV. számában. Az érzelmek nyilvánítása és kiáradása – ez volt a felvilágosodás színésze-

tének német közvetítéssel érkezett természetesség-fogalma, szemben a francia klaszikus tragédia kecsesség-követelményével. A magyar játéktílus, amelyet hagyományosan síró-énekítő iskolának nevezünk, a német vándorszínészet provinciális gyakorlatából merített, annak modorosságait is ide értve, amelyek így hangzottak az erdélyi Boér Sándor egyik dramatizálásának szövegében: „Némely, mihely indulatot kell mutatni, leg-ottan úgy kiált, hogy majd meg süketednek a nézők, úgy hányja veti magát, hogy majd leszökik a Játtzó helyről...” A színészi gesztustár korabeli összefoglalását Johann Jakob Engel *Mimikájában* találhatjuk meg; a „mesterséges beszéd” minémúségéről pedig 1794-es erdélyi adatunk szól: „... magokat oly beszédre szoktatták, mint a milyennel élnek a gyermekek, mikor rigmust mondanak.” Nem zárható ki annak lehetősége sem (bár ez további kutatásokat igényel), hogy ezt az iskolai deklamáció-tanításból és az iskolai színjátékból hozták magukkal színészeink.

Felmerülhet a kérdés, hogy ezek az önmagukban érdekes kutatási témák, eredmények és feladatok hogyan függenek össze a tágabb értelemben vett hungarológia érdeklődési körével, mennyiben gazdagítják tudományos önismeretünket? Úgy vélem, hogy a kérdésre kettős válasz adható, egy múltlemező művelődéstörténeti és egy, a jelenben gondolkodó és a jövőre is kitekintő művelődéspolitikai. A XVIII. és a XIX. század fordulóján a színházak nézőtere volt az egyetlen színtér, ahol – bár a társadalmi tagozódás szabályozta, elkülönülő helyosztályokon, de – ugyanazon művészeti esemény részesei lehettek olyan nézők, akik a társadalmi nyilvánosság más, még feudális fórumain sohasem találkozhattak. A színjátszás hatóköre így azokra is kiterjedt, akik írástudatlanok voltak, vagy akik az iskolázás alacsony fokán maradtak, s ők alkották az akkori Magyarország népességének 2/3-át. Fülöp Géza kutatásaiból tudjuk, hogy a bécsi Magyar Kurír, legolvasottabb hírlapunk 1790-ben 1200 előfizetőt tartott számon az egész ország területén – ennyi volt a Várszínház befogadóképessége. Kármán József Urániája 1794-ben 192 példányban jelent meg – a *Pikkó herceg* bemutatójára 512-en, második előadására 446-an voltak kíváncsiak. A magyar színtársulatok kétségkívül nézőgondokkal küszködtek (Pest-Budán a látogatottság 20% körüli, előadásenként átlagban kb. 100 fő), de közönségadatai így is felülmúlták a könyvek és folyóiratok országos hatókörét. Szrogh Sámuel borsodi táblabíró 1800-ban ezt írta a Miskolcra kiránduló erdélyi színtársulat hatásáról: „... közönségesebb sorsú lakosainkban is a még ekkoráig általok soha nem látott theátrum iránt való jó ízlést tapasztalunk”. A századfordulóra, 1801-ig, még a vándorszínészet klasszikus formáinak kialakulása előtt magyar színi előadást látott már – az említett Pest-Buda, Kolozsvár és Miskolc mellett – Marosvásárhely, Torda, Debrecen, Nagyvárad, Szeged, Kecskemét, Nagykőrös, Gyöngyös, Losonc és talán még néhány, a fenti útvonalak mentén fekvő helység közönsége.

Végül a művelődéspolitikai válasz. Az irodalmi szöveg színházi felhasználásának mértékéről és mikéntjéről, a magyar színházi struktúráról, a dotációs politika kérdéseiről vagy akár az érték-közvetítés és a szórakoztatás arányáról szóló mai viták gyökere nem tárható fel a kezdetek, a XVIII. és a XIX. század fordulóján működött magyar színjátszás ismerete nélkül. E tény tudatosítása, a tudományos kutatások eredményei, az ismeretek átadása segíthetik a bizony csekély hagyománytudatú és meglehetősen teóriátlan mai magyar színjátszást, hogy ne divatáramlatok hatása alatt éljen és dolgozzék; a színházpolitikai döntéshozókat pedig ahhoz, hogy 200 év tapasztalatai álljanak rendelkezésükre.

A népiesség fogalma az irodalomtudományban

A népiesség (és a kapcsolódó fogalmak, úgymint: nép, népi, népiség, népies, népköltészet stb.) jelentésének, a jelentés változásának koronként való áttekintése igen bonyolult és terjedelmes feladat, már csak azért is, mert a fogalom nemcsak az irodalomtudományban, de a néprajzban, az általános kultúrtörténetben, adott időszakokban a politikában és az esztétikában is használatos volt, sok esetben ma is az. Ezt a munkát a problémákat madártávlatból szemlélő előadásunk természetesen nem képes elvégezni. Mondandónkat egyetlen, szűk területre koncentráljuk: *a népiességnek a régi magyar irodalommal kapcsolatos fogalomhasználatára.*¹

A csinosabb nemzetek irodalomtudományában, angolszász vagy neolatin nyelvterületen, általában mást értenek a népiesség fogalmán, mint a magyar gyakorlat. Többnyire csupán a régi – leggyakrabban a középkori – irodalmak jellemzésekor használják, és csak igen ritkán a XIX. század második felének vagy a XX. század irodalmának kapcsán. És ha használják is, a *népiesség* főnévnek többé-kevésbé megfeleltethető kifejezéseknél jobban kedvelik (a magyarul megközelítőleg) a *népi*, *népies* szavakkal visszaadható jelzős szerkezeteket.

A magyar irodalomtudomány népiesség felfogását, a kérdésről monográfia szinten nyilatkozó Horváth János (1927) nyomán, így foglalhatjuk össze: az irodalmi népiesség a hagyománymentés-örzés egyik formája; népiességről tulajdonképp csak akkor beszélhetünk, amikor az irodalom szándékosan keresi a találkozást a néppel,² továbbá „nemcsak a népihez való idomulásban öntudatos, hanem a műköltészet megfelelőnek ítélt elemeit is céltudatosan igyekszik eljuttatni a néphez, sőt sok esetben egyenest a nép számára alkotja műtermékeit, főképp a dalokat.”³ Horváth János azt is hangsúlyozza, hogy az irodalom számára a nép nem feltétlenül a parasztság, inkább, legalábbis a XIX. század első néhány évtizedében, a középosztály vidéki tagjai.⁴ A nép fogalmát elméleti megközelítésben így határozza meg: „A *nép* tehát (a népköltészet és a népiesség népe) nem valamely politikai vagy társadalmi osztállyal azonos, hanem az egy nyelvet beszélők azon rétegét jelenti, mely egyáltalán nem, vagy csak alkalmilag olvasó közönsége az irodalomnak, s mind a mellett rendelkezik bizonyos költészeti hagyományokkal.”⁵ Jegyezzük meg, hogy maga Horváth János is, monográfiája más helyein, nem mindig a fenti definíció értelmében használja a fogalmat, a mai magyar irodalomtudomány számára pedig a nép a parasztságot, tágabb értelemben az „alsóbb társadalmi osztályokat”, marxistább terminológiával a „mindenkori kizsákmányolt osztályokat”⁶ jelenti, a Horváth János alkalmazta finom különbségtévesztések nélkül.

Nézzünk most egy nyugat-európai típusú meghatározást.⁷ Mivel túl sok idézge-

tésre nincs terem, olyat igyekeztem választani, amely a konszenzus igényével lép fel. Ilyen szerintem Peter Dronkéé,⁸ aki így foglalja össze a *popular poetry* jellemzőit:⁹ a *popular poetry* nem a nép alkotása, de a népnek szól. Hamis az a régi romantikus felfogás, amely nem számolva a szerző személyével, eme alkotásokban a „Volksgeist” egyenes kifejeződését látja. A szerzőnek azonban valóban laza a személyes kötődése művéhez, épp azért, hogy átadhassa azt a népnek, azaz egy társadalom egészének, osztályok közötti különbségtétel nélkül. Amikor a szerző neve lényegtelen, mások joggal érezhetik, hogy változtathatnak a szövegen, adaptálhatják azt, hozzáadhatnak vagy elvehetnek belőle.

Tekintsünk most el a Dronke-féle meghatározás legproblematisabb megállapításától, attól, hogy a *popular poetry* nem a nép alkotása, de a népnek szól. Az nyilvánvaló, hogy ez a definíció, amely a középkori költészet egy fajtáját kívánja leírni, élesen különbözik a mi XIX. század központú népiesség-népköltészet kategóriánktól, ugyanakkor lényegében egybeesik a közköltészet fogalmával. Ez utóbbit, ha elvétele is, a régi magyar irodalom kutatói (Stoll, 1958) használják.¹⁰

Épp a népi szándékos keresésének hiánya miatt a régi magyar irodalom egyes ronkjelenségeit Horváth János – Arany János szóhasználatával – „öntudatlan népiességnek” hívta.¹¹ Bár ez a koncepció – jótékony ellentétben mai lecsengéseivel – megkülönbözteti egymástól a programos népiességet és a régi magyar irodalom népiességét, nem hangsúlyozza azt a minőségváltást, amely a népköltészetnek a közköltészetből való kiválásakor bekövetkezett, azaz, kimondva-kimondatlanul, arra az előfeltevésre épül, hogy a korábbi századokban is létezett egy népi és egy nem népi kultúra, ami, ha népin a közköltészetet, a *popular poetry*-t értjük, igaz, ha a parasztság avagy az elnyomott néposztályok sajátos műveltségét, hamis. Amennyire én értem az Arany János – Horváth János-féle felfogást, itt az utóbbiról van szó.

Irodalomtudományunk és általában kultúrtörténetünk népiesség értelmezésének illetően elkülönültsége a nyugat-európai gyakorlattól nem egyedülálló jelenség; szláv nyelvterületen – gondolok itt elsősorban a cseh, a szlovák, a lengyel és az orosz irodalomtudomány fogalomhasználatára – ez az általános. Ha megvizsgáljuk azt a meglehetősen pontosan kirajzolódó területet, ahol a népiesség-kultusz sok vonatkozásban máig érezteti hatását; a következő azonosságokat fedezhetjük fel: ezen nemzetek irodalmának önmagára ébredése, irodalomtörténetírásuk kezdetei a felvilágosodás időszakára vagy még későbbre datálhatók; irodalmuk csak bizonyos késéssel tud bekapcsolódni az európai kultúrába, vagy legalábbis megszakadt a korábbi fejlődés folyamatossága; erős nacionalizmus, ugyanakkor a nemzeti identitás zavara jellemzi – jellemezte őket. Továbbá, elválaszthatatlanul az előbbiektől, kultúrideológiájuk a XVIII–XIX. században döntően a német eszmeiskolák hatása alatt állt, a XX. században szintén, azonban ekkor már az orosz, majd a II. világháborút követően a szovjet – jobbadán vulgár-marxista – ideológiák is erősen éreztették hatásukat; az utóbbiak gyökerei ugyancsak germán földbe nyúlnak.

A kelet-európai és a nyugat-európai népiességértelmezés különbözősége egyértelműen a programos népiesség egyik területen óriási, a másikon kisebb hatásával magyarázható, illetve azzal – a két dolog szorosan összefügg –, hogy a nép az egyik értelmezésben inkább a *populus*-szal, a másokban inkább a *plebs*-szel azonos.

Sajátos szempontunkból vizsgálva: a magyar fogalomhasználat zavarai onnan

adódnak, hogy a XIX–XX. századi kelet-európai „nép”-kategória alapján kialakított népiesség–népművészet értelmezést kritika nélkül visszavetítik korábbi századokra.

A fenti tétel illusztrálására egyetlen példa, egy lexikoncikk, amely, mint elméleti igényű írás, több tanulsággal szolgálhat. Ez egyben a vizsgált fogalom tudtommal legfrissebb lexikonbéli definíciója. A Néprajzi Lexikon népiesség címszavának megállapításaiból idézek: (a népiesség) „a hivatásos művészetnek és általában az uralkodó kultúrának a népi kultúra felé forduló érdeklődése, amelynek eredménye a népies irodalom, zene, tánc, művészet stb. (...) Kezdetei voltaképpen a hivatásos kultúra elkülönülése óta megfigyelhetők, mivel a kialakult hivatásos kultúra képviselői gyakran tekintettek vissza nosztalgiával a korábbi kulturális fokozatra. Magyarországon korábbi kezdeményezések után a reneszánsz, majd a reformáció, később a barokk és a rokokó a népiesség sajátos formáit alakítják ki, amely leginkább az irodalomban figyelhető meg. (...) A voltaképpeni elméleti érdeklődés kezdeteit Rousseau és főleg Herder eszméi elterjedéséhez kapcsolhatjuk...”¹²

Nem nehéz itt a Horváth János-i felfogás továbbélését felfedezni, azonban a Horváth Jánosra oly jellemző gondolati tisztaság nélkül. Csak két – szinte már tárgyi – tévedésre hívnám fel a figyelmet. Ha népiességen a hivatásos művészetnek a népi kultúra felé fordulását értjük, a XVI–XVII. században erről semmiképp sem beszélhetünk, márcsak azért sem, mert még nem alakultak ki azok a konvenciók, amelyek egy sajátosan „népi” kultúrát meghatározottak volna. Továbbá: a népiesség kezdetei nem esnek egybe a hivatásos kultúra elkülönülésének kezdetével. A hivatásos kultúra már rég elkülönült attól a kultúrától, amely osztályoktól függetlenül egy nemzet vagy kultúróvezet sajátja, amikor a népi kultúra – amely a szócikk szerzőjének szóhasználatában egyértelműen meghatározott osztályokhoz, rétegekhez köthető – még nem szerveződött önálló kultúrává.

Látszólag rendkívül egyszerű a helyzet. Az irodalomtörténészeknek ki kell alakítani valamilyen fajta konszenzust a programos népiességgel és a régi irodalmak „köz-költészeti” népiességével kapcsolatban, és megegyezni abban, hogy egyik esetben népen a parasztság, vagy tágabb értelemben a mindenkori kizsákmányolt osztályok (bár ez más típusú zavarok forrása lehet!) értendők, a második esetben pedig az egy nyelvet beszélők közössége, tulajdonképpen a nemzet egésze.

E látszatra könnyű feladat megvalósításának három komoly gátját is látom.

A legfőbb módszertani nehézséget Napoleon így fogalmazta meg: „Azt hiszem, ha a tudomány valami új dologra bukkan, teljesen új szót kell találni rá, hogy a gondolat pontos legyen és jól megkülönböztethető. Ha Önök egy régi szónak adnak új jelentést, hiába hirdetik, hogy a szóhoz fűződő régi jelentésnek semmi köze az újhoz, az embereket nem akadályozhatják meg abban, hogy ne érezzenek valamilyen hasonlóságot és kapcsolatot a régi és az új gondolat között; ez pedig összezavarja a tudományt és haszontalan vitákra vezet.”¹³

Ez a bizonyos „teljesen új” szó, amely a régi magyar irodalom általunk jelzett értelmű népiességét adná vissza, a napóleoni tanács értelmében nem lehetne a programos népiesség számára lekötött nép szó származéka. Úgy vélem, ilyen esetben kétszeresen is hasznos az idegen terminológia átvétele: egyrészt a nemzetközi szakirodalomban már elterjedt fogalmat lehet így a magyar szaknyelv sajátjává tenni, másrészt

a magyar „régí” nép szóhoz tapadó jelentés, a más hangalak miatt, nehezebben sugározza be az „új” terminust.

Talán a fentieket is figyelembe vette Horváth Iván, amikor Zumthor és Bec nyomán a régi magyar irodalom megfelelő jelenségeinek leírására a populáris és arisztokratikus regiszter oppozíciót ajánlotta.¹⁴

Egy új terminológia elterjedését azonban nagymértékben akadályozza a pszichológiai gát.

Ezt igen találóan jellemezte Max Weber, a neves szociológus, aki a német tudósok módszeréről emígyen vélekedett: „... a többiek terminológiáját mindegyik idegen fogkefének tekinti, amelyet a világrt sem venne a szájába.”¹⁵

A harmadik gátló tényező a történeti. Ez a legfontosabb. A programos népiesség fogalmának visszavetítése, némi egyszerűsítéssel népi és régi keveredése: része tudománytörténeti tradícióinknak. A legtöbbit e téren a XIX. századnak és a vulgármarxizmusnak köszönhetünk.

A XVIII. század második felét és a XIX. század első évtizedeit szokás leginkább a népi és a régi keverésével vádolni. Ez nem egészen jogosult. Igaz, ebben az időszakban a mai fogalmaink szerinti népit és régít valóban egy kalap alá vonták, mint ahogy a népköltészetet és a műköltészetet sem választották élesen szét, azonban mindez a kor más felfogású népiessége alapján tökéletesen logikus volt.¹⁶ Hiszen lehet, hogy Faludi a „nép” közé jártában – mint Révai Miklós állítja róla – gyűjtötte a szólásokat, az azonban tény, hogy szólásgyűjteménye kicédlázott régiség is lehetne; nem is az az igazán fontos, hogy Faludi folytatott-e ilyen néprajzos tevékenységet, avagy csak a herderi eszméket magáévé tevő Révai ruházta fel eme tulajdonsággal, hanem az, hogy a korabeli értelemben vett „nép” körében valóban élhettek még ekkor azok a szófordulatok, kifejezések, amelyekkel XVI–XVII. századi irodalmunkban találkozhatunk. Ne feledjük: mindenekelőtt nyelvi és ezzel összefüggésben nemzeti, a herderi hatás idején továbbá némiképp művészetfilozófiai szempontú volt a „nép” felé fordulás, s nem társadalmi-politikai, mint majd Petőfi korában. Az így felfogott népi azonosítása a régivel semmiképp sem alaptalan. Jellemző, mint ezt Stoll Béla 1958-ban már szóvá tette, hogy még századunkban is, a programos népiesség kialakította népdal kategória ismeretében, több kutató a népdalok közé sorolta a XVII. századi kéziratok énekköltészet néhány alkotását.¹⁷

Faludi kora után, a herderi eszmék terjedésének idején is érthetetlen lett volna régi és népi éles szétválasztása. A herderi *népi* fogalomnak része a *régi*, a régiből az, amiben a „Volksgeist” kifejeződését látták. (Többek közt épp ez magyarázza a romantika korának a középkor felé fordulását, vagy azt, hogy miért volt Herderék szemében a Biblia és a homéroszi életmű a patriarchális népművészet alkotása.) Maga Herder a Volkslied-ek között ugyanúgy közöl régi angol balladát, mint Shakespeare-t, Sapphót, Athénaioszt, Catullust vagy Luthert és Goethét.¹⁸ A népi e sajátos herderi felfogásában – amely népivé minősít mindent, amit értéknek tart, s azonosítja a népit a nemzettel – vannak a később tárgyalandó vulgármarxista tanok gyökerei is.

Petőfi és Arany korára a népiesség programja már társadalmi töltetűvé lett, a fogalom lényegében a nép egyenlő parasztság értelemben vált használatossá. Mivel az így felfogott népi már jól elkülöníthető volt a régítől, s mivel a magyar irodalomtudomány

épp a XIX. század folyamán hatalmasat fejlődött, immár joggal beszélhetünk régi és népi keveréséről.

Ezek a tévesztések mind azonos szerkezetűek. A *mai* népi és a régi között figyelnek meg hasonlóságot vagy azonosságot, s ennek alapján minősítik a régít népivé. Egy példa: Szilády Áron, régi irodalmunk e nagy tudósa, a Balassi-filológia megalapítója, közzétéve Balassi verseinek első, sok szempontból máig példamutató kritikai kiadását, kommentárjaiban nem egyszer hívta fel a figyelmet Balassi költeményeiben és a népdalokban található párhuzamokra. Azt hiszem, innen datálhatjuk az irodalomtörténetírásunkban rendre fel-felbukkanó népies Balassi-képet. Természetesen nem Szilády Áronnak, a XIX. század népies szemléletének büvökörében élő tudósnak, aki még nem ismerhette a „gesunkenes Kulturgut” elméletét, kellett volna észrevennie, hogy ezek a hasonlóságok épp hogy nem Balassi népi gyökereire, hanem a XVI. században (többek közt és talán elsőként Balassi által) megalkotott konvenciók *később* általános elterjedtségére, ha tetszik: egy magas kultúra popularizálódására vallanak. Ma már azonban illelne differenciálni, a népiességet, a népköltészetet nem örök és időtlen, hanem történelmi alakulatnak tekinteni. Ha valaki úgy vélné, hogy túldramatizálom a kérdést, s nem győztem volna meg az idézett lexikoncikk gondolatmenetét elmarasztaló véleményemmel sem, nos, annak szíves figyelmébe ajánlom az MTA Történettudományi Intézetében készült, 1985-ös kiadású kétkötetes monográfiát, amely az 1526–1686 közötti magyar történelmet tárgyalja. Ez utóbbiból idézem a fogalmi tisztázatlanság egy szép példáját: „A 17. századi irodalomtörténetünk nagy rejtélye a népköltészet, melynek léte kétségtelen, de forrásszerűen alig megfogható, legfeljebb nyomai vannak. A magyar népdal sajátos ismétlési motívuma például már a 17. századi daloskönyvekben feltűnik, többek közt a máig élő „nem szoktam, nem szoktam kalitkában lakni” kezdetű versben. Arany János erre mondta: „Íme a magyar népdal 200 év előtt!” Nyilván igaza volt. Az a magyar nyelv és az a népköltészet, amelyhez éppen Arany nemzedéke nyúlt vissza, rejtettségében is a 17. század egyik legmaradandóbb kulturális örökségének bizonyult.”¹⁹ Az idézetet elégségesnek tartom jegyzetben kommentálni.

A vázolt XIX. századi téveszmék legrosszabb hagyományai főnixként támadtak új életre a vulgármarxizmusban. Sztálin – egyébként itt, 1913-ban Bécsben írott – tanulmánya a nemzetről és Gorkijnak a művészet és népművészet közé egyenlőségjelet tevő koncepciója adta az elméleti hátteret, amely kísértetiesen hasonlított a XVIII. század végi német eszmékre. Révai József 1950-ben így adott hangot ezeknek: „A szocialista kultúra: népi kultúra, irodalomban, képzőművészetben, zenében egyaránt. A szocialista kultúra a népre orientálódik, a népnek teremt, a nép ízlését, nyelvét, napi életét és nagy történelmi céljait veszi mértékül tartalmában és formájában. (...) A népi kultúra, amelyet ápolni és óvni akarunk, nemcsak paraszti kultúra. Beletartozik mindaz, ami egészséges és nagy a magyar kultúrában: Munkácsytól Erkel Ferencig, Mikszáthtól Móricz Zsigmondig, Petőfitől Adyig és József Attiláig.”²⁰ Nincs olyan szocialista ország, amelynek teoretikusaitól, egy adott időszakban, hasonlókat, esetenként szó szerint azonos megfogalmazásokat ne lehetne idézni.

Ez a népiességfelfogás súlyos önellentmondásokkal terhes. Egyrészt a „népi” a „haladó és nemzeti” szinonimájává vált, másrészt a „nép” fogalmát fenntartották a „mindenkori kizsákmányolt osztályok”-nak. Mindig becsempészett egy történelmi mozzanatot: mivel, mint Gorkij vélte, „A nép nemcsak az az erő, mely az összes

anyagi értékeket megteremtette, hanem a szellemi értékek *egyetlen* és el nem apadó forrása”²¹ (kiemelés tőlem), ezért a népi irodalomnak-művészetnek szükségszerűen az irodalom minden időszakában léteznie kellett, sőt szükségszerűen hatni a legnagyobb, „haladó és nemzeti”, azaz népi szerzőkre. Más aspektusban: mindennek – nemcsak íróknak, költőknek, de az irodalomtörténeti folyamatoknak is – népivé kellett válnia ahhoz, hogy kellően haladók legyenek. Ugyanakkor – emlékezzünk Napoleon tanácsára – hiába definiálták másképp a népiességet, a nép egyenlő parasztság „régii” jelentés, továbbá a Horváth János-felépítette népiességfelfogás is bebesugárzott az értelmezésekbe. Végül: a polgári irodalomtudományt nagyképűen leértékelő nézőpont is kamatozott: például John Meier és Hans Naumann tézisei a „lesüllyedt kultúrjavak”-ról – amelyeket minden hozadékukkal természetesen én sem fogadok el – Maróthy János tollán megmosolyogtató tudománytalanságoknak minősültek.²²

A mi szempontunkból az érdekes az, hogy bár a vulgármarxizmus a magyar irodalomtudományban legfeljebb ha utóvédharcokat folytat, s explicit elméletei, mint az Ivascsenko–Kardos Tibor-féle népi reneszánsz és népi humanizmus koncepció, hatástalanítottak tekinthetők, azonban az irodalmi szaknyelv, az egzakt fogalomhasználat zavarai máig jó egészségnak örvendnek.

Ennek elsősorban nem ideológiai okai vannak. Hat még az időbeli közelség: a tárgyalt értelmezés nemcsak az ötvenes, de a hatvanas éveknek is jellemzője volt. És hat a pontosan definiált fogalmakkal szemben szakmánkban megfigyelhető általános idegenkedés.

Előadásomban nem hangzottak el újdonságok. Ámde, ha a népiesség – és csatolt fogalmai – a jövőben kevésbé pongyola módon használhatnák, e figyelemfelkeltőnek szánt írás elérte célját.

Jegyzetek

1. A kérdésről szóló fontosabb munkák, amelyeknek megállapításait igyekeztünk kamatoztatni: Marót Károly: *Mi a „népköltészet?”* Ethnographia, 1947. 162–173.; Klaniczay Tibor: *Régi magyar irodalom és folklór*. It. 1949. 205–215.; Stoll Béla: *Közösségi költészet – népköltészet*. ItK 1958. 170–176.; Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. 1982. 220–226.
2. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtől Petőfig.* Bp. 1978. (2. kiadás) 7–8., 10.
3. I. m. 10.
4. I. m. 8–9.
5. I. m. 7. (H. J. definíciójának veszélye: nemigen teszi lehetővé a közköltészet megkülönböztetését.)
6. Nép = parasztság elterjedt közhely; például Bartók Béla is azonosítja a népdalt a parasztdallal (Összegyűjtött írásai I. Bp. 101., idézi Horváth Iván, i. m. 220.); a nép = alsóbb társadalmi osztályok nézet előfordul például Péter Katalin: *A Bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században* című tanulmányában (in: *Tótfalusi Kis Miklós*. Debrecen, 1985. 124.); a „mindenkori kizsákmányolt osztályok” terminológia, az ötvenes–hatvanas–hetvenes évekbéli dolgozatok mellett, ma már főleg csak néhány tankönyv és lexikon sajátja. E felfogások – most nem vizsgálva hátrányaikat – elvileg alkalmasak lehetnének a közköltészet és a népköltészet szétválasztására.
7. „Nyugat-európai típusú meghatározás” – ez végtelen leegyszerűsítés, hiszen pl. az olasz iro-

dalomtudomány – nem kis mértékben Benedetto Croce hatására – sokkal inkább küzd a népiesség kategóriájával, mint mondjuk az angol. Amiért vázlatos eszme-futtatásomban mégis merészelem a fogalmat használni: a kelet-európai típusú – s ebbe a német is beleértendő – népiességértelmezések sajátos oppozíciója az egyébként országokként és kutatóknt is nagy mértékben különböző, s csupán az oppozíció megléte alapján egy fogalomba vonható nyugat-európai típusal.

8. Mivel a szerző az idézendő helyen a *popular poetry és a courtly love lyric* egységét vallja, ehhez a tételéhez szükséges, hogy a *popular poetry* legáltalánosabb jellemzőit felsorolja.
9. P. Dronke: *Medieval latin and the rise of European love-lyric*. Oxford, 1965. 1. Csak tartalmilag idézem, Dronkénél ez olvasható: „Popular poetry (...) is composed not by a people but for it. It is not, as the old Romantic view would have it, wholly anonymous, a direct expression of the *Volksggeist*. (...) in the composition of popular poetry the poet loosens his personal bonds with his work in order to surrender it to the people: that is, to the whole of a society, without distinction of class. (...) Then the author's signature is unimportant – others may feel entitled to make changes or adaptations, to add or to retouch.”
10. Stoll: i. m. 173.
11. Horváth János: i. m. 10.
12. Bp. 1980. III. kötet. 720–721. (Voigt Vilmos)
13. Idézi Kasánszky Zsombor, *A 'szemantika' szó metamorfózisa századunkban*. In: *Literatura*, 1984/1. 41.
14. Horváth Iván: i. m. 220.
15. Idézi Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp. 1970. 335.
16. Ennek a folyamatnak máig legjobb áttekintését Horváth Jánosnak köszönhetjük, i. m. 23–132.
17. Stoll: i. m. 170.
18. Vö.: Zsirmunkszkij: *Herder élete és munkássága*. In.: *Irodalom, poétika*, Bp. 1981. 452–465.
19. Bp. 1985. II. kötet, 1561. A lényeg: a programos népiesség értelmében vett népdalfogalom szempontjából Aranynak nyilván nem volt igaza (de a saját – itt most nem ismertethető – gondolatrendszerében igen!); a XVII. századi daloskönyvekben felbukkanó 'népies' vonások valójában közköltészeti előképei a népdaloknak, ámde e művek *nem* népdalok: tipikus közköltészeti alkotások. Szögezzük le: nemcsak hogy nem kétségtelen a XVII. században a népdalok megléte, de képtelenség e korban népdalokról beszélni. Közköltészet – népköltészet: ez nem egyszerűen technikai, terminológiai kérdés. Mint a vulgármarxizmus érintőleges tárgyalásánál erről szó van, az időben egyre visszább erőltetett – s ugyanakkor a programos népiesség fogalmától is besugárzott – népi terminus teszi lehetővé azt – s ez már nem terminológiai, hanem elsősorban ideológiai probléma –, hogy a népit egyrészt öröknek, másrészt a legfőbb és egyetlen értéknek tartjuk.
20. Révai József: *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1950. 279–280. Szempontunkból igen tanulságos még az I. Osz. Közl. IV. 1953. évi száma, különösen Szabolcsi Bence, Kardos Tibor, Trencsényi-Waldapfel Imre és Turóczi Trostler József, Tolnai Gábor írása.
21. Idézi Kardos Tibor, I. Osz. Közl. IV. 1953. 155.
22. Maróthy János: *Az európai népdal születése*. Bp. 1960. 9.

MARGÓCSY ISTVÁN (*Budapest*)

Eszmetörténeti és irodalomszemléleti kérdések a nyelvújítás háttérében

A nyelv tudományos és esztétikai szemléletének szétválása

A 18–19. század fordulójának nyelvről való gondolkodásában, éppen az új század első éveiben, igen nagy jelentőségű változás figyelhető meg – oly változás, mely az elkövetkező irodalmi fejlődést alapjaiban határozta meg, s a nyelvújítási mozgalmaknak és vitáknak döntő mozzanatává vált. A változást rendkívül szemléletesen mutatja fel egy szinte anekdotikus érdekességű idézetpár. Két különböző, egymástól kb. 10–15 év távolából felhangzó megnyilatkozásról van szó (az egyik a századforduló előttről, a másik az első évtizedből való), melyek egy és ugyanazon tételnek két, egymásnak teljesen ellentmondó értelmezését nyújtják, s ugyanannak a szerzőnek tekintélyét kívánják két eltérő koncepció igazolásául felhasználni. Herder egyik súlyos kijelentésének befogadási módosulásával kell szembenéznünk. Verseghy Ferenc, aki Magyarországon az elsők között népszerűsítette Herder tanait, 1793-ban megjelent *Pro ludium...* című nyelvelméleti és grammatikus könyvében latinra fordítja, s teljes egyetértéssel közli Herdertől az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* nyelvelméleti alaptételét: a nyelv és a tudás, a nyelv és a kultúra azáltal függnek össze, hogy a nyelv szavai nem magukat a dolgokat jelentik, hanem csupán *nevek*, melyek nem az objektív adottságokat, hanem csak a dolgok absztrakt karakterét fejezik ki, s emiatt, ha egy nyelvközösség nyelvéből egy adott név (szó) hiányzik, akkor az a nép magával az eszmével (illetve ebből következően a dologgal) sem rendelkezik (németül: „Ein Volk, das das Wort nicht hat, hat auch die Idee und die Sache nicht”; Verseghy latin fordításában: „quamlibet gentem idea illa simpliciter carere, cujus nomine caret”). Ugyanez a tétel hangzik el aztán a következő évtizedben, már német eredeti formájában idézve, Kazinczy Ferenc szájából, a nyelvújítási mozgalomnak szinte mottójaként.

Az idézés azonossága mögötti különbségeket első szinten az értelmező kontextus veti fel: a két nagy literátor merőben más gyakorlati következtetést vont le ugyanabból az elméleti állításból. Verseghy ugyanis, elismerve, hogy a nemzeti nyelvek szavainak ideái tehát különbözhetnek, s így egy feltételezett abszolút érvényű jel- (és idea) rendszer szemszögéből nézve bizonytalanságot eredményezhetnek, racionális rendszerének megfelelően az ideák állandóságának és egységének biztosítását kívánja, s a különbségek áthidalása végett egy tökéletes *szótár* megalkotását szorgalmazza. A szótár ugyanis megszüntetné a nyelvi különbségekből adódó gondolkodásbeli különbségeket, s rögzítené az egyes szavak jelentését; továbbá bővítené a szavak halmazát, s ezáltal – bővítvén a használatos ideák körét (akár idegen szavak átvétele révén is) – a nemzet egye-

temes kulturálódását segítené elő. Kazinczy ezzel szemben majd épp a nevek (szavak) alkotásának szabadságát hangsúlyozza: nála a nyelv szavait nem az ideák feltételezett rendje határozza meg és szabályozza, hanem az író speciális és nem rendszerezhető célkitűzése; az író nyelvi gesztusai és manőverei nem egyszerűen az ideák világának egyeteméhez való kulturális közeledést segítik elő, hanem visszahatásként új minőségek, új ideák kialakulását idézhetik elő. Verseghy a racionális rendszerek vonzásában lezárja a Herder által nyitott utakat, s szótárában a nevek világának mozgását vonja vissza, Kazinczy viszont a nominalizmus által kínált lehetőségeket arra használja fel, hogy a nyelvalkotásnak szubjektívvisztikus oldalát erősítse fel, s a nyelvvel való alkotói-írói (esztétikai) foglalkozást elszakítsa a nyelv e korban objektívnak vélt és állított alaptól, azaz a grammatikától. E Kazinczy-féle nézőpont pedig azért érdemel különös figyelmet, mert benne nem egyszerűen a kazinczyánus neológia fogalmazza meg önmagát; a nyelvújítási viták során Kazinczynak ellenfelei is e kategória-rendszeren belül, s a 90-es években képviselt Verseghy-féle koncepcióval szemben foglalnak állást.

A 19. század első évtizedében ugyanis olyan visszafordíthatatlan folyamat játszódott le a magyar nyelvi gondolkodásban, melynek az irodalmi gondolkodásra tett hatását máig alig érintette az irodalomtörténet-írás. Ekkor vált véglegesen szét a nyelvnek tudományos és – mondjuk egyelőre így – irodalmi szemlélete: ekkor szabadult meg a szépirodalom a grammatika és retorika évezredek iskolás kötöttségeitől, s ekkor fogalmazta meg önállóan önmagát a nyelvtudomány, mint a speciálisan és kizárólag nyelvi (nem pedig logikai vagy művészi nyelvhasználati) kérdésekkel foglalkozó diszciplína. E folyamat a Révay–Verseghy-vitában kristályosodott ki, melynek óriási korabeli jelentősége és visszhangja nyilván nem egyszerűen az egyes grammatikai vitakérdések iránt mutatott lelkesedésnek volt köszönhető, hanem elsősorban annak, hogy e tudományos vita, miközben magas színvonalon összegezte a 18. század második felének hatalmas grammatikai próbálkozásait, kérdésfelvetéseinek illetőségi körét is tisztázta, s – legalábbis végeredményként – elhatárolta a grammatikát a nyelvi megnyilatkozások más szintjeinek vizsgálatától. Az a folyamat, amit az irodalom fejlődésében a szépirodalomnak az osztatlan literatúrától való önállósodásaként szoktak leírni, inverz megnyilatkozásaként a nyelvtudomány önállósodásában is kimutatható: ahogy az irodalom szemlélete és önmeghatározása levetkezi a grammatikai és retorikai kereteket, ugyanúgy a nyelv specializálódott kutatása is lemond arról, hogy irodalmi jellegű nyelvi tényeknek paradigmikus érvényt tulajdonítson; s le hagyja részdiszciplínái körül a szépirodalomra tartozókat. Míg a megelőző grammatikák az irodalmat (a literatúrát, a poézist) is teljes magától értetődőséggel olvasztották magukba (pl. Földi János grammatikája, Gyarmathi Sámuel „nyelvmestere”, sőt bizonyos módosulásokkal még Pápay Sámuel kézikönyve is), addig Révai és Verseghy vitájában már csak mai értelemben vett grammatikai kérdésekről van szó. Révai és Verseghy természetesen mindketten literátorok voltak a szó leghagyományosabb értelmében, s a nyelvvel kapcsolatos legáltalánosabb véleményüket ki akarták terjeszteni az irodalom területére is; ám saját diszciplínájuk elhatárolását igen következetesen hajtották végre (legszemléletesebben mutatja ezt Verseghy nagy összefoglaló műve, a 10-es években megjelent *Analytica*, mely ugyan a fentieknek látszólag ellentmond, s úgy néz ki, mintha a legarchaikusabb, mindent magába ölelő grammatika lenne, de amelyben az egyes részterületek egymástól már teljes mértékben elkülönültek, kérdésfelvetéseiknek, elemzési

módszerüknek semmi közük egymáshoz — csak éppen egymás mellé vannak helyezve). E szempontból — tehát a nyelvudomány önállósulásának szempontjából nézve — most nem lényeges kérdés, hogy a vitafelek közül kinek miben volt igaza: a korabeli irodalomszemléletre a vita — javarészt negatív előfeltevéseken nyugvó — alapjainak közös volta hatott. Verseghy és Révai szemlélete abban is egységesen működött, hogy empirikus vizsgálataikat mindketten szinte végletesen racionalista rendszerbe foglalták össze, s a nyelv egésze számára megdönthetetlennek vélt pozitív törvényeket írtak elő. Ezzel az állásfoglalásukkal azonban — mely gyakorlatilag az írók nyelvalakító jogának messzemenő kétségbe vonását jelentette — szinte provokálták is a diszciplinájuktól már eltávolodott irodalmat s írókat, s igen nagy mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy az irodalom önszemlélete kétségbe vonhassa a nyelvudomány illetékességét.

A Kazinczy nevével fémjelzett nyelvújítási mozgalmak és viták egyik legszembeszökőbb jellemvonása ugyanis éppen az, hogy bár folyamatosan nyelvi kérdésekről zajlik a vita, a korabeli hazai nyelvudomány eredményei, sőt kérdésfeltevései is alig kapnak helyet: az összeütközés más szinten folyik. A Kazinczy-tábor és az ortológus tábor nem grammatikus érveket hoz fel egymással szemben, nem hivatkoznak döntő tekintélyként sem a nyelvtani rendszereknek rendszerszerűségére, sem az elemi grammatikai megoldásokra, nem foglalkoznak sem a nyelvtörténeti tényekkel, sem a nyelvhasonítási kísérletekkel; amikor tevékenységüket igazolni, vagy ellenfelüket cáfolni akarják, akkor nem a tudományra hivatkoznak, hanem valami olyanra, amit a grammatika felölelni nem bír: vagy a nyelv természetére, vagy az író jogára (alkalmasint mind a kettőre). A Kazinczy-féle nyelvújítási vita már azon az irodalmon (a szépirodalmon) belül folyik, mely autonóm megnyilatkozási területként szemléli és fogalmazza meg önmagát, s emiatt a tudományos nyelvi kérdésfelvetés (a grammatika) helyét elfoglalja az esztétikai megfogalmazás — a nyelvszemlélet a legáltalánosabb értelemben vett nyelvészettikává válik. Ennek a folyamatnak egyik első gesztusaként értelmezhető a Kis János és Pápay Sámuel által propagált, Kazinczy által is nagyra becsült Jenisch-féle nyelvszemlélet megjelenése, mely a grammatika tökéletes rendszerei és a grammatikai rendszer által sugallt tökéletesség helyett egy árnyaltabb elemző módszert javasolt; feltételezte, hogy a nyelvnek különböző típusú minőségei vannak, s emiatt a nyelvnek egyes tulajdonságok szerint való értékelését is lehetségesnek vélte. A nyelv leírásának és meghatározásának helyét ennek során elfoglalja a nyelvvel való élés lehetőségeinek kipróbálása, a különböző nyelvi megnyilatkozások minőségének elvi és gyakorlati összehasonlítása — már nem az elérendő tökéletesség, hanem az egyes paraméterek szerint megnyilatkozó képesség jegyében. A képességek viszonyítása, s a benne rejlő relativizáló tendencia pedig szervesen vezetett el végül ama törekvésekhez, melyek a nyelv természetét, illetve ideálját óhajtották körvonalazni. E körvonalazás „természetesen” elsősorban negatíve történhetett meg: az volt meghatározható, ami ellenkezik a nyelv természetével — vagyis az: meddig mehet el az író a nyelv használatában, s mi állít korlátot egyébként szabad tevékenységének.

A nyelvészettikai nyelvmegközelítéseket csupán mintegy megfejeleli az a rengeteg, s nemcsak Kazinczytól származó megjegyzés, mely e viták során az író jogait érinti. Kazinczy, midőn állandóan arról beszél, hogy a szép ismerete, az ízlés a döntő az egyes nyelvi megoldások elbírálása során, egyrészt határozottan elutasítja a grammatikai szemléletnek az irodalomra való kiterjesztését (sőt minden grammatikázást ellensége-

sen fogad), másrészt nyíltan vállalja a nyelvhasználatnak nem nyelvi kritériumok alapján történő megítélését, s az egész problematikát a szépirodalom terén hagyja csak érvényesülni (ennek legjobb bizonyítéka, hogy sokáig dédelgetett, de soha meg nem valósított terve volt egy – sajnos, nem tudjuk miféle – esztétikai grammatika megírása). Bár ő is megtartja ama klasszicista hagyományt, mely szerint az írók nyelve (nála: a „Schriftsprache”) mint kultúraalkotó tényező visszahat a művelt beszédbeni nyelvhasználatra, s így gyakorlati érvényt is szerezhet, a szépirodalomnak primátusát és autonómiáját nem engedi kétségbe vonni. Vele szemben álló ellenfelei is beleilleszkednek e gondolatmenetbe: ha az íróknak csak a nyelv természete szabhat határt, akkor a gondolat tautologikus önmagába záródása nem kerülhető el. Hiszen a nyelv természete egyrészt negatívumokkal fogalmazható meg, másrészt pedig legfőképpen az esztétikai jellegű megnyilatkozásokból (akár egyéni, akár közösségi alkotásokból) következtethető ki.

Nyelvelméleti szinten ezért oly nehéz meghatározni a Kazinczy-ellenes álláspont lényegét. Esztétikai téren valamivel könnyebb: Kazinczy ugyanis, vállalván a szépirodalom autonómiáját és mindenekelőttiségét, az író szubjektív ízlését tette meg legfőbb bírónak. Pontosabban: úgy vélte, hogy az az író, aki elsajátította az ízlés általános törvényeit, s a szépség ismeretének birtokába jutott, egy fejlődésben levő nyelvvel és kultúrával szemben szabad önkénnyel érvényesítheti szubjektivitását – s akár idegenségeket is megkockáztathat, amennyiben azok megfelelnek a klasszikus szépség elérhető követelményeinek. Az álláspont ellentmondásos volta nyilvánvaló: egyrészt általános esztétikai princípiumokat alkalmaz rövidre zártan egyes nyelvi megoldások igazolására vagy elvetésére, másrészt egy olyan korban hivatkozik egyszerre az alkotó szubjektív ízlés és az elsajátítható általános szép kultuszára, mikor a két mozzanat már Magyarországon is, a legnagyobb alkotóknál, egymással ellentmondásba került. Rádadásul: alapjában szubjektívizáló szépirodalmi ízlésújítását, melynek esztétikai létjogosultságát aligha vonta valaki is kétségbe, lényegében nyelvi-stílusbeli kérdések köntösében vezette elő, s így maga is teremtette annak a lehetőségét, hogy nagy, egész irodalomra tervezett reformvállalkozása bár igen nagyszabású, de mégis korlátolt érvényű nyelv-művelési vitát válthatott ki. Holott Kazinczy alapvető célja nyilván esztétikai, nem pedig stilisztikai értelemben volt irodalmi: a nagy propagandaírásoknak, a satíráknak, az epigrammáknak stb. csak töredéke foglalkozik tétélesen a nyelvvel vagy a nyelvhasználattal – a lényeg az esztétikai műalkotás, az ízlésproduktum egésze, teljessége lett volna.

Természetesen igencsak megnehezítette a problémák tisztázását ama körülmény is, hogy Kazinczy (sőt kritikáiban még Kölcsey is) a kifogásokat mindig nyelvíleg, a pozitívumokat viszont jórészt esztétikailag fogalmazták meg, s a két terület között az átjárásokat nem tudták megszervezni (pl. a Himfyről, illetve a Berzsenyiről szóló kritikákban). Kazinczy szépségimádata, szubjektivitáskultusza, valamint imitációelmélete és egyes szóteremtésre koncentráló törekvése itt mutatja fel a leg súlyosabb ellentmondásokat. A Kazinczy-féle nyelvújítás akkor tudta volna magát valójában legitimálni, ha tökéletesen jogos szépirodalmi törekvéseit nem egyes szavak helyességével próbálta volna igazolni, s a kulturális műveltségi és ízlésbeli hiányokat mint idea-hiányokat nem szavak teremtésével vélte volna pótolhatóknak. Kazinczy lényegében alighanem jogtalanul járt el, mikor a dolgozat elején idézett herderi tételből nyelvújító programjának kö-

vetkeztetéseit vonta le; akkor is, mikor a nyelvesztétika szubjektívizálási lehetőségeit látta bele Herderbe, s akkor is, mikor a szavak imitatív teremtésével, a nyelv keretein belül maradva, az egész kultúra átalakíthatóságát feltételezte; akkor azonban tökéletesen jogosan és Herderhez híven cselekedett, mikor a nyelv irodalmi szemléletét és használatát a nyelv önmagába zárt tudományos vizsgálatától elhatárolta. Azt pedig, hogy nyelvi programja mögött milyen esztétikai háttér húzódott volna meg, a nagy reneget tanítvány, Kölcsey tanúsíthatja: ő, aki valóban esztétikai értékek nevében lépett túl a nyelvújítási viták korlátoltságán, magától Kazinczytól kéri számon lappangó írói lehetőségeinek beváltatlanságát; másrészt pedig ő az, aki (Szemere Pállal együtt) még a vita hevében is mintegy elárulja a rejtett – valószínűleg akkor nem is tudatosodott – mozgatót: a *Mondolat* nyelvi-stilisztikai pamfletjének egyoldalúságára fergetesen szellemes, páratlanul gazdag szépirodalmi paródiával felel.

**Dénes von Pázmándy, Abgeordneter und Präsident des Abgeordnetenhauses,
und seine Einstellung zu den nicht-magyarischen Minderheiten in Ungarn
(unter besonderer Berücksichtigung seines Ausgleichsentwurfes 1849)**

Seit den großen demographischen Veränderungen vor 300 Jahren — teils bedingt durch Flüchtlingsströme, teils durch Ansiedlungspolitik — ist die Gemengelage der Nationalitäten innerhalb der Grenzen des historischen Ungarns vom Ende des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts¹ nahezu unverändert gewesen. Diese Gemengelage bildete eines der größten und schwersten Probleme ungarischer Innenpolitik, und der Mangel seiner Lösung ist einer der Hauptgründe für den Zusammenbruch der Gemeinschaft der Länder der Heiligen Krone gewesen.

Dieser folgenschwere Fehler ungarischer Politik ist allgemein bekannt. Näher untersucht zu werden, verdient aber die Diskussion, die in Ungarn innerhalb von 300 Jahren stattfand. Schließlich ist es auffällig, daß dieses Problem nicht etwa deswegen nicht gelöst wurde, weil es totgeschwiegen worden wäre, sondern daß es nicht gelöst wurde, weil trotz langer Diskussion kein tragfähiger Konsens hergestellt werden konnte.

Eine der wichtigsten Stimmen im Ungarn der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts gehörte Dénes von Pázmándy dem Jüngeren (geboren am 7. April 1816, gestorben am 21. Januar 1856).² Er ist eine der vergessenen Gestalten und Gestalter der Reformzeit, obwohl ihn schon Fritz Valjavec vor dem 2. Weltkrieg wiederentdeckt hatte und 1942 als einen „der maßgebendsten ungarischen Politiker des Reformzeitalters“³ bezeichnete.

Dénes, der zweite dieses Namens in der Familie von Pázmándy zu Szomor und Sodomor, stammte aus einer etwa 3000 Joch (hold) besitzenden, also zum gehobenen Mitteladel gehörenden, politisch engagierten, streng reformierten Familie⁴ aus dem transdanubischen Komitat Komárom. Er erhielt eine traditionelle, solide (vor allem juristische) Ausbildung, zunächst von einem Hauslehrer, dann an der Königlichen Akademie (Királyi Akadémia) in Pozsony (1830—1834 mit kurzer Unterbrechung wegen Epidemiegefahr), wo er im Casino⁵ für die Landtagsjugend die ersten politischen Erfahrungen sammelte. Die Ausbildung schloß mit einem juristischen Studium in Pest ab. Danach trat er ins politische Leben: zusammen mit dem Sekretär von Miklós Baron Wesselényi reiste er 20jährig nach Siebenbürgen.⁶ Lajos von Kossuth bat ihn 1836 um Mitarbeit an den *Törvényhatósági Tudósítások*, die Pázmándy später am *Pesti Hirlap* fortsetzte (1841/42).⁷ In seinem heimatlichen Komitat stieg er in den folgenden Jahren vom Honorarvizenotar und Tafelrichter bis zum Vizegespan (1844—1848) und Landtagsabgeordneten während dreier Landtage (1843—1849) auf. Um seine Beschreibung abzurunden, sei noch erwähnt, daß er mehrere Fremdsprachen beherrschte und auf verschiedenen Auslandsreisen (1840, 1847, 1848) seinen Horizont erweiterte.

Mit all diesen Aktivitäten zeigt die Biographie Dénes von Pázmándys die typischen Züge eines (zwar nicht reichen, aber) wohlhabenden, politisch engagierten Adligen, der der zweiten Reformgeneration zuzurechnen ist und jene spezielle Spielart eines Oppositionellen evangelisch-reformierter Provenienz vertrat. Damit stehen die Ansichten Pázmándys nicht nur für ihn allein, sondern für eine ganze und (wie sich nachweisen ließe) nicht kleine Gruppe in der politisch engagierten und maßgeblichen Schicht Ungarn.

Die weitere Entwicklung seiner Karriere, die 1848 ihren äußeren Höhepunkt erreichte, veranschaulicht darüberhinaus das davon untrennbare Individuelle seiner Persönlichkeit.

Als Mitglied der gemäßigten und konstruktiven Opposition hielt er sich bei den Umwälzungen im März des Jahres deutlich zurück. Wo er das Wort ergriff, setzte er die vorher schon in der Administratorenfrage⁸ gezeigte pragmatische Linie fort: er suchte nach allseitig akzeptablen Lösungen und überwand die unüberwindlich scheinenden Gräben zwischen den Landtagsflügeln. Dieses diplomatische Geschick bei gleichzeitig realistischem Augenmaß und aufrechter Prinzipientreue prädestinierten ihn dafür, (begleitet von László von Szalay und Pál von Ordódy) das ungarische Kabinett auf der Deutschen Nationalversammlung in der Frankfurter Paulskirche zu vertreten. Schon früh erkannte er, daß von hier keine Hilfe für Ungarn zu erwarten war und daß dieser parlamentarische Versuch zum Scheitern verurteilt war.⁹

In Abwesenheit durch das seltene Votum gleich zweier Wahlkreise (Komitatsbezirk Nagyigmánd; Stadt Komárom) Abgeordneter¹⁰ kehrte er rechtzeitig zur Eröffnung des Landtags nach Pest zurück und wurde – wie erwartet – zum Präsidenten der Unteren Tafel, d. h. des Repräsentantenhauses, gewählt. Aus verschiedenen Gründen, vor allem wegen des raschen Zusammenbruches der nur scheinbaren Interessenvereinigung (érdekegyesítés) und weniger wegen der zunehmend gespannten Beziehung zur Wiener Zentralregierung, radikalisierte die Regierungs- und Landtagsarbeit.¹¹ Das politische System wurde von innen her ausgehöhlt. Das Meinungsspektrum wurde eingeeengt: nacheinander zogen sich Konservative, Nationalitätenvertreter und Rechtsliberale zurück. Die liberale Mitte geriet mit ihrer schwindenden Stimme ins Abseits. Die Radikalen und Linksliberalen beherrschten plötzlich und ungerechtfertigt das Feld. Die besonneneren Politiker erkannten die Gefahr und versuchten gegenzusteuern. Die Gewaltenteilung – das Herzstück der liberalen Verfassung – wurde von den Radikalen um Lajos von Kossuth systematisch zerstört. Das Ende zeichnete sich lange vor der militärischen Niederlage ab:

- der Rücktritt des Kabinetts Lajos Graf Batthyány (9. 9. 1848) als Abschluß der Phase, in der (wenigstens äußerlich) die verfassungsmäßige Einheit der Exekutive von König und Kabinett gewahrt wurde;
- die verfassungswidrige Arbeit des Landesverteidigungsausschusses (seit 21. 9. 1848);
- die letzte grundlegende Landtagsdebatte (8. 10. 1848) vor dem Gefecht von Schwechat,
- das Minderheitsvotum (6. 12. 1848) für die Rechtmäßigkeit des Regierungsantrittes von Kaiser Franz Joseph I. durch die letzten Mitglieder der liberalen Mitte:

Lajos Graf Batthyány,
 Ferenc von Deák,
 Gábor von Klauzál,
 Dénes von Pázmány und
 Miklós Baron Wesselényi,

- die Verlegung des Landtages nach Debrecen (31. 12. 1848), die das Ausmaß der Auflösung zeigte;
- und die selbstherrliche Autokratie Lajos von Kossuths¹² institutionalisiert als Kormányzó elnöke (seit 14. 4. 1849).

Als die Liberalen keine Möglichkeiten mehr sahen, eine für Ungarn vorteilhafte Politik durchzusetzen, und sich die militärische Niederlage abzeichnete, zogen sich viele von ihnen aus der Politik zurück. Dénes von Pázmány war einer der letzten, der diesen Schritt tat. Als er sich dazu durchgerungen hatte, tat er ihn mit aller Entschlossenheit und trug in einer völlig aussichtslosen Situation dem damaligen Oberbefehlshaber in Ungarn und Alter Ego des Kaisers, Alfred Fürst zu Windischgrätz, einen eigenhändigen, hastig skizzierten Entwurf für die Regelung der Verhältnisse in Ungarn und zwischen der Zentralregierung und Ungarn vor.¹³ Damit handelte es sich um den frühesten Vorläufer des Gesetzartikels XII von 1867, des sogenannten „Ausgleichs“. Obwohl nachweislich Ferenc von Deák weder Einfluß auf diesen Entwurf nahm noch später davon bei seiner eigenen Arbeit beeinflußt wurde, besteht ein erstaunlicher Gleichklang des Inhaltes. Weite Passagen sind schlichtweg identisch. Es gibt jedoch zwei entscheidende Unterschiede: Pázmány vernachlässigte die Wirtschaft fast völlig, und er vertrat hinsichtlich der Nationalitäten einen sehr offenen Standpunkt.

Letztere Ansicht Pázmány's entwickelte und wandelte sich im Laufe der 1840er Jahre. Sie darzustellen, soll das Ziel der zweiten Hälfte dieser Ausführungen sein.

Zunächst sei die bekannte Grundsituation umrissen.¹⁴ In den Ländern der Heiligen Krone wohnten im Norden Slowaken, im Nordosten Ruthenen und andere Slawen, in Siebenbürgen Walachen und Siebenbürger Sachsen. Im Süden fanden sich Donauschwaben (wie überhaupt die deutsche Minderheit auf das ganze Land verteilt lebte). Einen Sonderfall bildete das in Personalunion verbundene Königreich Kroatien und das aus den Komitaten Szerém, Verőce und Pozsega gebildete Königreich Slavonien mit stark südslawischer Bevölkerung. Bei der Betrachtung der Minderheiten sind sprachliche, ethnische und soziale Komponenten zu beobachten, im Falle Kroatiens und Slavoniens aber darüberhinaus noch staatsrechtliche Gesichtspunkte.

Die slawische Bevölkerung im Norden und Süden war inhomogen, zersplittert, aber zahlenmäßig sehr stark. Es bildete sich nun in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts eine Bewegung, die auf die Einheit aller Slawen hinzielte: der Panslawismus.¹⁵ Durch seine Unterstützung, seinen geistigen Rückhalt im Russischen Kaiserreich bekam diese innenpolitische Frage eine außenpolitische Note. Das war (noch) nicht für die Walachen und erst recht nicht für die Deutschen der Fall. Das Slawentum wurde so auch als die bedeutendste Bedrohung empfunden. Die düstere Prophezeiung Herders¹⁶ machte Angst, im „slawischen Meer“ unterzugehen. So warnte auch Pázmány vor einer zu großen Anlehnung an Rußland in der „Heiligen Allianz“, vor dem „rauen nördlichen Wind“¹⁷ und wandte sich „gegen die aggressive östliche und nördliche Bar-

barei".¹⁸ Rußland lag ja noch bis zum Krimkrieg nach zeitgenössischer Meinung im Norden Europas.¹⁹

Das Verhältnis zu den anderssprachigen Minderheiten verschlechterte sich im selben Moment schlagartig, als die ungarische Sprache nach mehr als 50-jährigem Kampf das bis dahin verwendete Latein als Staats- und Verwaltungssprache ablöste. Den energischen Widerstand dagegen leisteten die kroatischen Abgeordneten im Landtag, die die letzte lateinische Rede²⁰ im hohen Haus am 1. 12. 1843 halten wollten. Es kam zu einem Skandal und langen Debatten. Dénes von Pázmándy versuchte, die Diskussion zu entemotionalisieren, indem er den „kalten Verstand“²¹ herbeirief. Er war gegen jede Gewalt und wollte die Kroaten als ebenbürtige Partner auf dem Boden der Verfassung betrachten. „Wir müssen die Kroaten überzeugen, daß wir ihre Sprache und ihre Nationalität keineswegs unterdrücken wollen, ja daß wir auf die Regelung ihrer inneren Angelegenheiten keinen Druck ausüben wollen. Hingegen wünschen und wollen wir, daß sie dann verpflichtet sind, die ungarische Sprache ausschließlich zu benutzen, sooft sie mit uns, ob auf dem Wege des Landtages, ob auf dem der Municipien in Berührung kommen. Weil sie mit uns und durch uns die ungarische Verfassung genießen, und wenn sie sie außerdem mit uns auch genießen wollen, können sie in der Verfassung keine andere Sprache wie das Ungarische benutzen“²² Schon vorher warnte er vor Übertreibungen, „weil wir selbst jetzt des Magyarisierungsübereifers angeklagt würden, daß wir keinen Grund zur Aufgebrachtheit geben und diese Anklage bestätigen“.²³ Seine Einstellung zur kroatischen Frage war von zwei schwer zu vereinbarenden Grundsätzen geprägt. Dénes von Pázmándy war sowohl der Meinung der Komitatsstände, „daß sie die Anhänglichkeit Kroatiens an ihre Nationalität respektieren und sie es nicht in seinem Kreise einzuengen wünschen“, als auch ganz im Sinne der Instruktionen, an denen er ja mitgearbeitet hatte, bemüht, „die Beziehungen zwischen beiden Ländern bei der Erhaltung der Würde und der Vorherrschaft des Mutterlandes wie unseres Reiches auszugleichen“.²⁴ Die Streitigkeiten zogen sich in schärfster Form über den letzten ständischen Landtag 1847/48 hinaus. Wieder hatte Pázmándy dort zu Mäßigung ermahnt und versucht, die Angelegenheit herunterzuspielen. Um der Debatte ein Ende zu ermöglichen, „erklärt er die ungebührlichen Ansprüche Croatiens keiner Antwort würdigen zu wollen“, denn er „findet es nicht nöthig gegen die Anforderung Croatiens mit solcher Energie aufzutreten“.²⁵ Der Ruf der Mäßigung wurde aber in dem immer heftiger werdenden Streit nicht gehört.

Nach den Aprilgesetzen nahm die Haltung der Kroaten an Aggressivität zu, da sie befürchteten, „daß sie unter doppeltem Druck des magyarischen und deutschen Nationalismus verschwinden würden“.²⁶ Die Worte Pázmándys bei seiner Antrittsrede als Präsident der Unteren Tafel am 10. Juli 1848 klangen dagegen für alle nationalen Minderheiten sehr positiv: „Die Völker unserer Heimat wurden ohne Glaubens- und Sprachunterschied frei. — Alle Völker unserer Heimat sind im Gebrauch ihrer Sprache und in ihren Nationalitäten frei.“²⁷ Zeitgenossen nannten diese Ansprache „sein politisches Glaubensbekenntnis“,²⁸ und es ist anzunehmen, daß Pázmándy meinte und glaubte, was er sagte. Dennoch wurde schon der Beginn dieses Landtages von den Kampfhandlungen im Süden überschattet, die entgegengesetzte Taten diesen schönen Worten folgen ließen. Verschärfend wirkten die Diskussionen um den staatsrechtlichen Aspekt.

Man kann sagen: Kroaten hatte sich einen Status innerhalb des Königreichs Ungarn bewahrt, der sein Verhältnis vergleichbar machte, in dem sich das Königreich Ungarn als Teil der Gesamtmonarchie zum Kaisertum Österreich befand. Pázmándy wies dagegen auf einen Landtagsakt von 1808 hin, der besagte, „daß die Landstände jenes Recht Kroatien nicht zugestehen, sich selbst besondere Statuten erlassen zu können, die weiter um sich greifen würden als die innerhalb der gesetzlichen Grenzen und über deren Anwendung sprechenden Statuten der einzelnen Komitate.“²⁹ Damit wäre Kroatiens Stellung auf Komitatsrang reduziert worden. Diese Aussage wollte er vom laufenden Landtag 1843/44 bestätigt sehen, um auf einer klaren rechtlichen Grundlage diskutieren zu können. Solche Vorschläge mußten die Kroaten empfindlichst verletzen (genauso wie die absolutistische Politik Fürst Metternichs die Ungarn). Es entsprang vielleicht dem schlechten Gewissen gegenüber Kroatien, bestimmt aber der Angst vor der Möglichkeit eines Bündnisses zwischen der Zentralregierung und Kroatien gegen ihren gemeinsamen Streitpartner, daß die Ungarn 1848 den Verdacht hatten, der Widerstand in Kroatien sei von Wien gelenkt. Dénes von Pázmándy sprach den Gedanken – wie viele – aus: „Vielleicht ist der Verdacht der von oben gekommenen Reizungen nicht völlig grundlos.“³⁰ Durch seine Kontakte mit österreichischen Abgeordneten in Frankfurt erhielt er die Sicherheit: „Es leidet keine Zweifel, daß Jellačić von der Wiener Regierung und von einigen Gliedern der Dynastie die Instruction, ja über dieß noch auch das Geld erhalten hat.“³¹ Der ungarischen Ansicht entsprechend kam dieses Thema in Pázmándys Ansprache vor Kaiser Ferdinand am 8. September 1848 zur Sprache. „Es ist der feste Entschluß der ung. Nation“, sagte Pázmándy, die ungarisch-kroatischen Streitfragen „zu lösen und auszugleichen“. Um das zu ermöglichen, wurde Kaiser Ferdinand gebeten, dafür zu sorgen, „daß die croatische Nation, von dieser Willkürherrschaft befreit, sich frei aussprechen könne“.³² Da Joseph Baron Jellačić am 23. März 1848 zum Banus von Kroatien ernannt worden war, „wobei der bereits ernannte ungarische Ministerpräsident hier ausgeschaltet worden war“,³³ wurde die Rechtmäßigkeit seiner Amtsführung bestritten. Die offizielle Ernennung des ungarischen Kabinetts unter Lajos Graf Batthyány fand aber erst am 7. April 1848 statt, wodurch das Argument juristisch nicht völlig unantastbar war.³⁴

Aber schon früher wurden die Wahlen in Kroatien wegen der dort besonders starken Exzesse angefochten.³⁵ Es wurden Benachteiligungen der magyarischen Adligen beklagt, die sogar zu einer Beschwerde auf dem Landtag führten. Die Folge war, daß auch Pázmándy die Berechtigung der kroatischen Abgeordneten in Frage stellte, „von denen – wie die Beschwerde aus Turopolja zeigt – wir noch nicht wissen, ob sie von der Mehrheit zu Abgeordneten gewählt wurden oder nicht“.³⁶ Hier – wie auch später bei dem Feldzug gegen Ban Joseph Baron Jellačić – ging es aber weniger um Fragen der Volkszugehörigkeit und mehr um Fragen des Verfassungsrechts. Rechtliche Argumentationen zählten bei Pázmándy grundsätzlich mehr als nationalistische Überlegungen. Für magyarische Verhältnisse war er ein gemäßigter Patriot, doch auch von außenstehender Warte gesehen kann man ihn auf keinen Fall Chauvinist, wohl nicht einmal Nationalist nennen.

Gegenüber allen ethnischen Minderheiten war Pázmándys Einstellung von ein und demselben Standpunkt geprägt. Er lehnte es ab, „jemanden nur deshalb vom Genuß der bürgerlichen Rechte auszuschließen, weil er zu einem bestimmten Glauben

oder Volksstamm gehört".³⁷ Seine Gründe waren anderer Natur. Da die Nichtmagyaren in Ungarn lebten und davon Vorteile hatten, erwartete er, daß sie sich Ungarn gegenüber, d. h. den Magyaren gegenüber, loyal verhielten und das auch zeigten. In alles Weitere, wie sie lebten, was sie glaubten, kurz alles, was außerhalb des amtlichen Verkehrs lag, sollte von Staats wegen nicht eingegriffen werden. Die Verwaltungs- und – nach Möglichkeit – auch die Handelssprache sollte Ungarisch sein. Wenn die Kroaten auf ihren Versammlungen in den Municipien kroatisch sprachen, sollten sie zumindest den Landtag um Erlaubnis ersuchen.³⁸ Durch die 1848 in Liptó slowakisch gehaltene Komitatsversammlung wurde Pázmándy erschreckt, denn „wenn sich der Geist von Liptó ausbreitet, und von Pozsony bis Máramaros Beratungen slowakisch stattfinden, werden die Slowaken nicht hinterher auch ein eigenes Parlament wünschen? und die Grenze Ungarns werden die Karpaten weiterhin nicht mehr sein.“³⁹

Als Undank empfand er es, daß die Juden eher deutsch als ungarisch lernten. Dénes von Pázmándy stellte fest: „Er bereiste die Heimat, verkehrte dort, wo die meisten Juden wohnen und erfuhr dort, daß die Juden nicht die ungarische, sondern die deutsche Nationalität begünstigen, in ihren Kirchen deutsche Predigten gehalten werden.“⁴⁰ „Die reicheren und gebildeteren Stände (erg. der Juden) jedoch sind die Oberwarter und Erhalter der deutschen Zeitungen und Literatur in unserer Heimat.“⁴¹ Da sie damit eindeutig die ungarische, die magyarische Nation ablehnten, war er nicht gewillt, den Juden weitere Privilegien zu geben, da sie „auf dem vergangenen Landtag so viele Zugeständnisse erhielten, daß sie sich eine gute Weile lang mit ihnen begnügen können.“⁴² Allerdings meinte er: „Wenn er sehen würde, daß sie die ungarische Nationalität begünstigen würden, dann würde er nicht gegen sie sprechen.“⁴³ Deshalb stimmte er dagegen, den Juden zu diesem Zeitpunkt die städtische Gleichberechtigung, das Stimmrecht in den Komitaten, die Besitzfähigkeit und die Bürgerrechte zu erteilen.⁴⁴ Hingegen stimmte er für die Vertagung der Judenfrage, damit die Juden Zeit bekämen, ihren Eindruck – im magyarischen Sinne – zu verbessern. Antisemitische Ansichten ließen sich in den Schriften, Briefen und Reden über das Vorgetragene hinaus nicht feststellen.

Gegenüber den Juden lobte Dénes von Pázmándy sogar die Deutschen. „Wenn man die Zahl der in Ungarn wohnenden, ungarisch könnenden Deutschen und Juden zusammenzählen würde, würde das Los sicherlich günstiger für die Deutschen ausfallen.“⁴⁵ Allerdings wünschte er keine Zuwanderungen, die – seien es auch bereitwillige – Minderheiten unterstützen würden.⁴⁶

Erst sehr spät änderte sich Pázmándys Einstellung zu den anderssprachigen Minderheiten. Er hatte wohl eingesehen, daß vieles falsch gemacht worden war und die Magyaren sie in eine unnötige Gegnerschaft gedrängt hatten. In seinem Memorandum für Alfred Fürst zu Windischgrätz schrieb er: „Die öffentliche Verwaltung soll in ihren unmittelbaren Beziehungen zu den verschiedenen Nationalitäten des Landes deren Muttersprache anwenden, die cultur und der Gebrauch dieser Sprachen in ihrem betreffenden Kreise, auch im öffentlichen Leben gestattet, und gefördert werden.“⁴⁷ Doch Dénes von Pázmándy ging noch weiter. Er würde einwilligen, wenn Kroatien, Slavonien und Siebenbürgen sich von Ungarn trennen wollten. Auffallend ist die Meinungsänderung bei „der aus Slavonien zu bildenden Serbischen Wojwodschaft“,⁴⁸ da er noch 1843 darauf bestanden hatte, daß dem Gesetzartikel XXIII von 1751 ent-

sprechend Slavonien nicht als Einheit, sondern als drei getrennte Komitate (Szerém, Verőce, Pozsega) angesprochen wurde, die „komplettierende Teile unserer Heimat sind“.⁴⁹ Daß er auch damals kein kompromisloser Anhänger der Magyarisierung war, zeigte er, als er 1848 mit allen Mitteln, die einem Zirkularsitzungspräsidenten zur Verfügung standen, versuchte zu verhindern, daß die Slavonen in einer bestimmten Zeitfrist Ungarisch lernen müßten.⁵⁰ Hatte er hier schon Rücksichtnahme gezeigt, so steigerte sich die Fürsorge in seinem Memorandum noch. Im Falle Siebenbürgens sprach er von der Sonderrolle des „Sachsen-Volkes“ und von der „vollkommenen Gleichberechtigung der Romanischen Nationalität“.⁵¹

István Deák urteilte hierüber anerkennend, daß „viele von dem, was Pázmándy und Ghyczy vorschlugen, fortschrittlicher und toleranter hinsichtlich der Nationalitäten war als alles, was Kossuth jemals zugestanden hätte.“⁵²

In dieser Frage ging Pázmándys Memorandum auch weiter als der Gesetzartikel XII von 1867, da nicht nur der Ausgleich mit der Zentralregierung, sondern auch mit den nichtmagyarischen Minderheiten im Königreich Ungarn gesucht wurde. 1849 war die Zeit nicht reif für seine Ansichten. 1867 konnte Dénes von Pázmándy diese Ideen nicht mehr vortragen. „Gerade die weitere Entwicklung des politischen Verhältnisses Ungarns zu Österreich hat ihre Überlegungen gegenüber den zeitfremden Illusionen der Konservativen und den Wortsprechern nationalen Überschwanges erwiesen.“⁵³ In diesem Urteil von Fritz Valjavec wird nicht nur die hohe Geisteskraft Dénes von Pázmándys geschätzt, sondern darüberhinaus festgestellt, daß ihm kein Politiker nachfolgte, der mit solchen Geistesgaben und Weitblick versehen auf dem goldenen Mittelweg zwischen den politischen Fronten einherging.

Anmerkungen

1. Vgl.: *Die Völker des Reiches*. Wien, 1980. (= Die Habsburger Monarchie 1848–1918. Hrsg. v. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Bd. 3.); Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, 1984.
2. Detaillierte Biographie s. Mavius, Götz: *Dénes von Pázmándy der Jüngere. 1816–1856*. Ein Beitrag zur Geschichte des Parlamentarismus' in Ungarn. München, 1986 (= *Studia Hungarica* 29).
3. Valjavec, Fritz: *Ungarn und die Frage des österreichischen Gesamtstaates zu Beginn des Jahres 1849*, in: *Historische Zeitschrift*. Bd. 165 (1942), S. 81–98, hier S. 82.
4. Vollständiger Stammbaum s. Mavius, Götz: *Die Familie Pázmándy zu Szomor und Somodor*, in: *Adler-Jahrbuch*. (1986/7) 3. Folge, Bd. 13. S. 130–160.
5. Kossuth, Lajos von : *Iffjúkori iratok. Törvényhatósági tudóstársok*. Hrsg. v. István Barta. Budapest, 1966. (= Kossuth Lajos összes munkái VI.), S. 492.
6. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Hungarica. Faszikel 417 L. Abgeordnete 1832–1836, pagina 72. Geschrieben 4. 5. 1836.
7. Kossuth (Anm. 5), S. 490. = *Pesti Hírlap*. Nr. 40 v. 10. 5. 1841, S. 334; *Pesti Hírlap*. Nr. 193 v. 6. 11. 1842, Titelseite.
8. Mavius (Anm. 2), S. 37–38 (dort weitere Verweise).
9. *Szalay László levelei, életrajzi vázlatokkal és megjegyzésekkel ellátva*. Hrsg. v. Gábor von Szalay. Budapest, 1913, Nr. 58; *Die Beziehungen Ungarns zur deutschen Nationalversammlung im Jahre 1848*. Hrsg. v. Karl Nehring, in: *Südostforschungen*. (1977), S. 35–63, hier S. 51–52.

10. Tóth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973. (= Südosteuropäische Arbeiten. 70), S. 348.
11. Mavius (Anm. 2), S. 42–43 hierfür und für das Folgende ebendort.
12. „So arthete es denn in solchem Grad aus, der Terrorismus stieg bei der Ko:(ssuth'schen) Parthei daß niemand sich zu widersprechen wagte – obschon es viele anders wünschten.“ Magyar Országos Levéltár, Budapest. P 293, cs. 29, tétel 354/1981, Nr. 161 v. 31. 1. 1849. Borbála von Ghyczy, geborene von Laszlovszky, an ihren Sohn Béla von Ghyczy.
13. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Kabinettsarchiv. Geheimakten. Faszikel IV = Karton 10. Nr. 241. Abgedruckt in Valjavec (Anm. 3) und in Andics Erzsébet: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1849-ben*. Budapest, 1952, Bd. 2, S. 412–417.
14. Fényes, Alexius: *Ungarn im Vormärz. Nach Grundkräften, Verfassung, Verwaltung und Kultur*. Aus dem Ungarischen. Leipzig, 1851 (Übersetzung von Fényes, Elek: *Magyarország leírása*. 2 Bde. Pest, 1847), S. 37 (mit Prozentzahlen errechnet von G. M.): Der Zahl nach folgen die ebengenannten Volksstämme in nachstehender Reihe aufeinander:

Magyaren	4 744 899	39,88%
Slovaken	1 722 005	14,48%
Raiczzen	1 293 095	10,87%
Kroaten	943 995	7,94%
Ruthenen	459 870	3,86%
Wenden	44 536	0,37%
Bulgaren	12 940	0,11%
Montenegriner	3 025	0,03%
Deutsche	1 126 666	9,47%
Wallachen	1 272 787	10,70%
Franzosen	5 691	0,05%
Griechen	4 530	0,04%
Klementiner	2 150	0,02%
Juden	259 607	2,18%
Zusammen	11 895 796	100,00%

15. Dazu vgl. Kohn, Hans: *Die Slawen und der Westen. Die Geschichte des Panlawismus*. Wien–München, 1956.
16. Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Riga, Leipzig, 1791, 4. Teil, S. 20; Berlin 1909, Band 4, S. 269, in: *Sämtliche Werke*. Hrsg. v. Bernhard Suphan, Hildesheim, 1967, Bd. 14, S. 269.
17. Pázmándy, Dénes von: *Népképviselőt*, in: *Pesti Hírlap*. Nr. 193 v. 6. 11. 1842, Titelseite.
18. *A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban*. Hrsg. v. Dénes Pap. Pest, 1866, Bd. 1, S. 53 (5. Landtagssitzung v. 10. 7. 1848).
19. Vgl. hierzu Lemberg, Hans: *Zur Entstehung des Osteuropabegriffes im 19. Jahrhundert. Vom „Norden“ zum „Osten“ Europas*, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 33(1985)1, S. 48–91.
20. *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlés alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. Hrsg. v. Ferenc Kovács. Budapest, 1894, Bd. 3, S. 220–223 (78. Regnicolarsitzung v. 1. 12. 1843).
21. Toldy, István: *A magyar szónoklat kézikönyve*. Pest, 1866, Bd. 1, S. 62; Kovács (Anm. 20), Bd. 3, S. 259 (79. Regnicolarsitzung v. 5. 12. 1843).
22. Toldy (Anm. 21), Bd. 1. S. 64; Kovács (Anm. 20), Bd. 3. S. 262–263.
23. Kovács (Anm. 20), Bd. 2, S. 620 (82. Zirkularsitzung v. 20. 10. 1843).
24. Štátny oblastný archiv v Nitre. Župan Komárňanska I. Jazyčokönyv 3848/1847, Nr. 2 (b) v. 18. 10. 1847.
25. *Pester Zeitung*. 6. 2. 1848. (24. Regnicolarsitzung v. 4. 2. 1848); vgl. Tóth Lőrinc: *A két Pázmándy*, in: *Hazánk. Történelmi közlöny*. (1884), S. 163–185, hier S. 178–179.
26. Hauptmann, Ferdinand: *Erzherzog Johann als Vermittler zwischen Kroaten und Ungarn im Jahre 1848*. Graz, 1972. (= Zur Kunde Südosteuropas, II/1.), S. 7.

27. Pap (Anm. 18), Bd. 1, S. 53 (5. Sitzung v. 10. 7. 1848).
28. Janotyckh von Adlerstein, Johann: *Archiv des ungarischen Ministeriums und Landesverteidigungsausschusses*. Vollständige Sammlung. 3 Bde. Altenburg, 1851, hier Bd. 3, S. 28.
29. Kovács (Anm. 20), Bd. 2, S. 178 (109. Zirkularsitzung v. 25. 11. 1843).
30. Toldy (Anm. 21), Bd. 1. S. 64; Kovács (Anm. 20), Bd. 3, S. 262 (79. Regnicolarsitzung v. 5. 12. 1843).
31. Nehring (Anm. 9), S. 51–52.
32. *Pester Zeitung*. 10. 9. 1848; ungarischer Texts. Höke Lajos: *A Pesti Országgyűlés*, in: *Hazánk. Történelmi közlöny*. (1886), S. 561–576, hier S. 574.
33. Hauptmann (Anm. 26), S. 12.
34. Vgl. *Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig*. Hrsg. v. Kálmán Benda. 4 Bde. Budapest, 1982, hier Bd. 3, S. 679.
35. Révész, László: *Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus*. München, 1968. (=Südost-europäische Arbeiten 68.), S. 146–147.
36. Kovács (Anm. 20), Bd. 4, S. 110 (92. Regnicolarsitzung v. 3. 2. 1844).
37. Kovács (Anm. 20), Bd. 4, S. 190 (97. Regnicolarsitzung v. 9. 2. 1844).
38. Kovács (Anm. 20), Bd. 2, S. 178–179 (109. Zirkularsitzung v. 25. 11. 1843).
39. *Pesti Hírlap*. 9. 4. 1848 (91. Zirkularsitzung v. 2. 4. 1848).
40. Kovács (Anm. 20), Bd. 3, S. 357 (126. Zirkularsitzung v. 20. 12. 1843).
41. Kovács (Anm. 20), Bd. 4, S. 190 (97. Regnicolarsitzung v. 9. 2. 1844). – Don, Jehuda; Magos, George: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése*, in: *Történelmi Szemle*. 28 (1985) 3, S. 437–469.
42. Kovács (Anm. 20), Bd. 2, S. 550 (74. Zirkularsitzung v. 10. 10. 1843).
43. Kovács (Anm. 20), Bd. 3, S. 357 (126. Zirkularsitzung v. 20. 12. 1843).
44. Gleichstellung: Kecskeméti, Károly: *Le libéralisme hongrois 1790–1848. Étude sur la pensée politique de la gauche nobiliaire hongroise dans les dernières décennies de l'ancien régime*. Dissertation. Typoskript. Paris, 1979, S. 541, Nr. 29 (74. Zirkularsitzung v. 10. 10. 1843); Stimmrecht: Kovács (Anm. 20), Bd. 3, S. 357 (126. Zirkularsitzung v. 20. 12. 1843); Besitzfähigkeit: Kovács (Anm. 20), Bd. 5, S. 430 (274. Zirkularsitzung v. 31. 8. 1844); Bürgerrechte: Kovács (Anm. 20), Bd. 6, S. 14 (280. Zirkularsitzung v. 7. 9. 1844); Vertagung: Kecskeméti (s. o.), S. 544, Nr. 29–30.
45. Kovács (Anm. 20), Bd. 3, S. 357 (126. Zirkularsitzung v. 20. 12. 1843).
46. Deutschsprachige Juden aus vormaligen polnischen Gebieten: 97. Regnicolarsitzung v. 9. 2. 1844; gegen Masseneinwanderungen: 37. Zirkularsitzung v. 17. 1. 1848; vgl. ŠOBA Nitra, ŽK I. (Anm. 24). *Jegyzőkönyv 3848/1847*, Nr. 39. v. 17. 10. 1847.
47. Valjavec (Anm. 3), S. 97, Nr. 10.
48. Valjavec (Anm. 3), S. 96, Nr. 4.
49. Kovács (Anm. 20), Bd. 2, S. 345 (47. Zirkularsitzung v. 25. 8. 1843).
50. Als ihm dies mißlang, stimmte er für die längere der beiden vorgeschlagenen Fristen, für sechs Jahre Übergangszeit. *Pester Zeitung*. 16. 1. 1848. (32. Zirkularsitzung v. 10. 1. 1848).
51. Valjavec (Anm. 3), S. 96, Nr. 4.
52. Deák, István: *The Lawful Revolution*. New York, 1979, S. 248; ungarische Übersetzung in leicht abgeschwächter Formulierung: *Dedk István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest, 1983, S. 263.
53. Valjavec (Anm. 3), S. 91.

NAGY JÁNOS (*Debrecen*)

Vörösmarty nemzettudata

„Legszentebb vallás a haza s emberiség”

A Herder-díjas Illyés Gyula és Németh László izgatottan és meglegedetten olvashatná Pach Zsigmond Pál akadémikusnak *A nemzettudatról napjainkban* című tanulmányát (Társadalmi Szemle 1986. 1. sz. 20–33.). A cikk egyik kulcsmondata: „A nemzeti tudatnak nemhogy lankadó, hanem hatványozódó erejű megnyilvánulása csaknem az egész földkerekségen” (20.).

Pach Zsigmond Pál, a Történettudományi Intézet igazgatója, meglepetésnek tartja korunkban a nemzeti tudatnak ezt a roppant erejű jelentkezését: Tartalmas tanulmányában keresi ennek okait a világban és hazánkban; kutatja a lehetőségét annak, hogyan épülhet be a nemzeteszme, a magyarságtudat a jelen és a-jövendő szocialista rendszerébe.

A nemzet és a nemzettudat szavak hazánkban csaknem az 1970-es évek elejéig a nacionalizmus szó árnyékába kerültek, gyanúsak voltak. Jellemző az akkori szemléletre, hogy a nemzettudat szó nincs benne az 1966-ban megjelent *A magyar nyelv értelmező szótára* V. kötetében, de benne van a „nemzetáruló”, a „nemzetellenes”, a „nemzetgyalázás”, a „nemzetieskedik”, a „nemzetietlen”, a „nemzetiszocialista”, a „nemzetiszocializmus” szavak sorozata.

A fent idézett tanulmány szerint a felszabadulás után, több mint két évtizeden keresztül az volt a hivatalos vélemény, hogy a szocializmus fejlődése automatikusan megoldja a nemzetiségi problémákat, hogy az új világ építése nem nemzeti, hanem nemzetközi keretben történik. A fenti időszakban a nacionalizmus fogalma egysíkú, differenciálatlanná vált, tértől, időtől és körülményektől függetlenül minősítették. Elméletben, szóban és írásban történeti kategóriának tartották, a politikai gyakorlatban azonban egyértelműen elítélendő, csak pejoratív jelentést kapott.

A nacionalizmus volt a hazai nemzettudat fő veszélye az 1974-es párthatározatig. Bár már az 1950-es évek legelején megfogalmazta a hivatalos irodalompolitika: „a klasszikus örökség kritikai elsajátítása nélkül hazafias nevelés nincs és nem lehet”, mégis a múlt – éppen a XIX. század első felének – pozitív példáit elhallgatták, az iskolai oktatásban jelentéktelen tantárggyá vált a magyar nemzet történelme. Az egyoldalú, helytelen szemlélet az irodalomtörténet haladó alakjaira sem figyelt a kívánatos mértékben, mert akkor pl. a haza és az emberiség egysége, az internacionalizmus tartalma elvesztette volna rendkívüli újszerűségét, az igazi hazafiságnak – nagy nevelői haszon! – mély magyar gyökerei lehettek volna.

12 évvel ezelőtt a politika szakított addigi helytelen gyakorlatával, és „egyenlő súllyal mutatott rá mind a nacionalizmusban, mind a nemzeti közömbösségekben rejlő veszélyekre” (i. m. 27.).

A hivatalos állásfoglalással, a helytelen nacionalizmus-képpel szemben tudósaink, íróink egy csoportja — legkövetkezetesebben Illyés Gyula és Németh László — sürgette a nemzeti érzés, a nemzettudat megerősítését, a nacionalizmus jelentéstartalmának tisztázását, az átfogó eszmei harcot a káros nemzeti közömbösséggel szemben.

Jelzésként csupán Illyésnek egyetlen cikkéből idézek. Bécsben írta, 1970 májusában, *Szavizsgán — a nacionalizmusból* címmel. (Gondolatai az akkori hivatalos állásfoglalást is tükrözik.) „A nemzeti-nemzetiségi érzést sokan afféle tömegérzelemnek tartják, alacsonyabb rendűnek tehát... Miért is hagy valóban közömbösen annyi embert, még a haladó gondolkodásúak körében is a nemzeti kérdés? Sőt: miért fogadják közülük némelyek eleve türelmetlenséggel a kérdésnek pusztá fölvetését is?... Mert idejétmúltnak érzik... Még az esetleges vitázók is azt tartják, hogy elavult eszmék nem veszélytelen összecsiholtatása — már csak ezért is kár teret adni neki”. (*Hajszálgökörek*, Bp. 1971, 443.)

Illyés lírai tömörséggel, szállóigeként megfogalmazta: „Nemzeti: aki jogot véd, nacionalista: aki jogot sért” (u. o. 445.). „A nacionalista jogot sért (más népekét, önző előnyért), a patrióta jogot véd (voltaképp nem is a maga népéért, hanem az Emberét, az emberiségét)” (u. o. 446.). Herder-díjas költőnk a jövőbe látva fogalmazta meg: „A nemzetinek nevezett 'érzések' ... nagyon is korszerűek: méltók arra, hogy korszerű elemzés alá vessük őket” (u. o. 445.).

Az 1980-as évtizedben — korszerűsületként! — tanulmányok sorozata foglalkozik a nemzettel, a nemzettudattal, a nemzeti identitás jellemzőivel, jelentőségével, a nemzeti közömbösség veszélyeivel az ifjúság szocialista nevelésében, jelenünk eredményeinek értékelésében, a szocializmus építésében.

Előadásomra készülve, közülük többet hasznosítottam. (Csepeli György: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*, Bp. 1984., Pataki Ferenc: *Identitások nyomában* (Valóság, 1986. 6. sz. 46–63.) című tanulmányában egy divatfogalom kockázatait elemzi. Glatz Ferenc: *Az emberek viszonya munkájukhoz, politikájukhoz, nemzetükhöz, Nemzeti identitás — szocialista identitás* (Valóság, 1986. 4. sz. 1–14.): „A nemzeti identitás évszázados belső feszültségeit nem sikerült ... feloldani, az identitászavarok nemzeti formákban jelentek meg” (9.) ... A szocializmus építésében a különbözőségek, a nemzeti sajátosságok érvényre juttatásának nem maradt hely” (11.). Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között* (Bp. 1986.) című könyve irodalmi párhuzamokat és szembesítéseket közöl a kelet-közép-európai irodalmak köréből. „A nemzet akkor lesz cél és érték, amikor egy különböző módon közösséget alkotó nép átérzi a szolidaritás tudatát, a közös kultúra hagyományait (benne a nyelv értékét), valamint — nem utolsósorban — mindezzel kapcsolatban kialakul az a hol önmagába zárkózó, hol kifelé forduló és időnként agresszivitásba átsapó nemzeti öntudat” (134.).

Tudom, hogy veszélyes a mai terminológiát visszavetíteni a XIX. század első felére, amelyben az adott fogalom — nemzettudat — még nem volt használatos. Megkísérlem a jegyeit összegyűjteni a nemzeti költő, Vörösmarty Mihály műveiből.

A XIX. század első felének magyar irodalmát a francia felvilágosodás termékenyítette meg. E felvilágosodás politikai gondolkodásának egyik jellegzetes vonása — „hogyan Köpeczi Béla *A francia felvilágosodás* (Bp. 1986.) című hatalmas kötetében bizonyítja —, „hogyan nem elégszik meg a francia körülmények tekintetbe vételével, egye-

temes akar lenni. Ez következik a „filozófusok” kozmopolitizmusából, amelyet már Montesquieu is meghirdetett: „Először szükségszerűen ember vagyok és csak véletlenül francia.” A „filozófusok” többsége komolyan vette, hogy ő „világpolgár” és feladata túltekinteni országa határain. Mindez nem jelenti azt, hogy érzéketlenek lettek volna a hazával szemben. Voltaire *Filozófiai abécéjében* mondja: „Az embernek hazája van egy jó király alatt, nincs hazája egy gonosz alatt” (174.).

„A felvilágosodás eszméi politikai-társadalmi téren – helyesen állapítja meg Köpeczi Béla – nálunk csak a reformkorban hatnak, de ekkor már a polgári társadalom és az ezt követő fejlődés tapasztalatait is figyelembe véve” (373.).

A XIX. század minden magyar költője Herder jóslatával vitázott. „A mások közé ékelt, kis számú magyaroknak századok múltán talán már a nyelvét sem lehet felfedezni” (Dümmerth Dezső: *Herder jóslata és forrásai*, Filológiai Közlöny 1963. 1–2. sz. 181.).

Németh László a magyar irodalom jövőjét vizsgálva foglalkozik Herder jóslatának hatásával. „Amikor a kétségbeesés summázódva tetté válik, s csodát tesz: a Duna-népek közt épp a magyar ugrik ki elsőnek megújulásával, a közérzetté vált jóslat abban a két évtizedben is ott dolgozik, amelybe mint történetünk legfényesebb szakába, a magyar reformkorba szoktunk visszapillantani; Széchenyi heroikus alkotó kedvében éppúgy, mint a Szózat nemzethalál-látomásában... Csak a Kossuth s méginkább Petőfi lobogása tudta ezt a látomást néhány évre az álmos gyanakvó szemekről elkergetni” (*Kiadatlan tanulmányok*, Bp. 1968. 626–627.).

A veszély tudatából született meg az új magyar irodalom. „A magyar irodalom legjellemzőbb, tanulmányozásra legvonzóbb korszakai mindig akkor alakultak ki, amikor a remény vetését-elrontó jégverés után az előtapogató élniakarás szigetekbe verődik s a reménytelen önfeláldozás lassan megint kitermeli a reményt”. (630.)

Németh László éppen ezért a magyar irodalmat agonizáló irodalomnak nevezi. „A nemlét szomszédságában támadt, annak a veszélye sarkallta, s ez a létküzdelem adja legnagyobb, sajátos értékeit is” (630.).

Ilyés Gyula hasonlóan ítéli meg Herder jóslatának magyar hatását: „Ez a főbe-sújtás – eszméltető, kábultságmulasztó, serkentő erővé vált. Egyik történelmi rugója reformkori talpraállásunknak... Az a szándéktalanul sötét vészmadárhang akkor, a dialektika vigasztaló szabálya mentén hajnalt hozott ránk” (i. m. 459.).

Vörösmarty Mihály, a magyar reformkor legnagyobb költője egész írói pályájára érvényesen fogalmazta meg: „Előtünk egy nemzetnek sorsa áll” (*Gondolatok a könyvtárban*, 1844). Nemzeti költő volt. Nacionalista, a szónak eredeti, nem XX. századi, nem pejoratív jelentésében.

Levelezésében, tanulmányaiban nyomozom lírájának párhuzamos gondolatait, nemzetfogalmának jellemzőit. Politikus társai, barátai – Deák Ferenc, Széchenyi István, Wesselényi Miklós – alakították véleményét, állásfoglalását.

Cselekvő hazaszeretet

Leghíletettebben akkor dolgozott, ha a hazáért, az emberiségért fáradozhatott. Fiatalon erre a szolgálatra kötelezte el magát. Ezért van fedezete és hite a közeleti verseiben olvasható, hallható kéréseinek, parancsainak (*Honszeretet, Keserű pohár*,

Jóslat). A 22 éves költő verseiben a nemzet és a haza a drága jelzőt kapja (*Rákóczi Bercsényinél, Lengyel országban, A három egyesült fejedelmekre*). 23 éves, amikor az emberi nagyság hiteles mércéjét így fogalmazta meg: „Nagy az, ki a hazát nagyá teszi” (*Jeszenszky Miklóshoz*).

A lírikus Vörösmarty szenvedélyes értelemmel, értelmes szenvedéllyel hitt gondolatainak igazában, hazafiúi követeléseinek megvalósításában. Optimizmusa, személyes vállalása növeli vallomásainak erejét. A haza és az emberiség – erkölcsi parancsként! – akkor is megköveteli a helytállást, ha a kortársak, a honfiak méltatlanok az igazi hazafiság parancsainak teljesítésére. A nehéz körülmények sem adnak senkinek sem felmentést e vállalás, e szolgálat alól. A *Szózat* után 7 évvel később írott *Honszeretet* című versében a hazafiúi magatartás követelményeit összegezi. „Szeresd hazádat és ne mondd... Térgy érte mindent... Tűrj érte mindent... Gondold meg, mennyit érsz... Te még, ó, honfi, ébren állj... Ó, honfi, őrizd e tüzet”.

„Mi dolgunk a világon?” – kérdése az utána jövő nemzedékek költőinek és honfiainak gyakran megismételt önvizsgálata lett. Egyszer minden hazafinak – Vörösmarty volt ennek egyik leghivatottabb tanítómestere – meg kell önmagától kérdeznie, mivel tud legjobban használni a hazának.

Hatalmas versenyben kell egyesülnie a haza minden tagjának, „S legyen dicsőbb, ki tette főbb” (*Jóslat*). A *Hymnus* című versében (1844) ezt kéri: „Isten segíts! népeknek istene! / Tedd jóra munkássá e nemzetet”.

Demokratizmusa

Emberi-írói magatartásának egyik legszebb vonása. A nemzetet nem tartja egységnek. Leveleiben, publicisztikai cikkeiben és verseiben megfogalmazza a különböző osztályok, rétegek, csoportok létét, megrajzolja arcképüket. A feudális nemesség nemzetfogalmát, amelynek alkotói csak a „Tekintetes Karok és Rendek”, sohasem fogadta el.

*„S nem csak dicsőké a haza,
A munkás pór, szegény,
Bár észrevétlen, dolgozik
A hon derületén.”*

(Honszeretet)

Az 1831-es parasztfelkelés hatása megmerevítette az arisztokrácia reformellenességét. A feudális gondolkodású nemességet csak saját jogainak sérelme érdekelte, a nemzet egészét érintő kérdésekre nem figyelt. A megyei nemesség haladó részében megérlelődött az a meggyőződés, hogy a nemzetet csak a haladás útján, a nép igényeit kielégítve, a jobbágykérdés megoldásával lehet megmenteni.

Vörösmarty nemzetfogalmába beletartozik a nép. „Könnyű nekem beszélni, kinek semmi érdekem nem veszélyeztetik az egy hazán kívül, mely mindnyájunkkal közös, ki továbbá jó vagy rossz nézeteim vagy terveim kivételével a politikai téren nem vesződöm... De véleményemnek azért mégis kell lenni, a társaságban élő ember vagyok, és véleményem ez... isten áldása az úrbér az (örök) váltsággal egybekötve, vagy is más szóval: megosztogatása a feleknek, helyreállítása az eszmében és a gyakorlatban

megzavart tulajdoni jognak. Ez már oly dolog: miért okos és becsületes nemzetnek fáradni, sőt ha nem oktalanul fog a dologhoz, veszélybe menni is dicséretére válik. Ily küzdelem nemzethez méltó, mert mind észre, mind emberies törekvésre mutat... A kik Magyarországot és Erdélyt erősnek akarják (s ezt az uralkodó háznak maga jobb léteért is akarnia kell), nem ellenezhetik a kiegyenlítést, kik ellenzik, vagy csak hanyagon veszik is, azokat ellenség gyanánt kell tekinteni... A két fél között örökre peressé lett földön beolthatik az ököljog érzelve az osztályok szívébe s a félig-meddig rendezett társaság az eredeti vad állapotba taszítatik vissza. S ki veszi hasznát a közös földből természetesen keletkező viszályoknak?" (Vörösmarty levele Wesselényi Miklóshoz, Pest, 1846. október 11.)

Wesselényi kórképe hasonló és kiábrándító: „Nem prózád, hanem lelketrázóbb s elhaltba is életet fuvalni képes verseid sem tudnák, e szikkadt és fonyadt szívű, kotsonyásodott vérű s bikfa fejű arisztokratáinkat, kik főként Erdélyben nemük gyalázatára csordánként léteznek, meg téríteni... Kettő az, mi földnépünket borzasztóan nyomja, egyik a földes uri önkény, másik az, hogy azután mit bír, az illetőnél sokkal de sokkal többet fizet robotja által” (Wesselényi Miklós levele Vörösmarty Mihályhoz, 1846. december 28-án.).

Deák Ferenc megerősíti Vörösmartyt célkitűzésében: „Itt Zalában mi is segíteni ohajtottunk a nyomorult adózó népnek el hagyatott sorsán, de meg akaránk sértetlenül tartani Törvényeink szentségét is”. (Vörösmarty Mihály levelezése, Bp. 1965., 23.)

Deák levele – 1831-ből – visszhangzik a későbbi Vörösmarty-írásokban: „Kevesen vannak, kik okosan, de méltósággal engedve járnak a közép úton... Én itt Jobbágyaim közepében nevetem az ijesztgető híreket, mert keblemre téve kezemet, tiszta lélekkel merem mondani, sohasem felejttem el: hogy ők is embertársaim” (i. m. 25.).

Deák egy évvel később így oktatja barátját: „Mert a magyarnak fájdalom! mindenkor viszálykodás és írgy ellenkezés valának Nemzeti bélyege” (i. m. 32.). „Felette hibázik, ki mindent egyszerre kívánna eszközzésbe hozni” (i. m. 32.).

Vörösmarty publicisztikai írásaiban kifejti véleményét: „Nemzetegység nemzeti-ség nélkül nem képzelhető el... Nemzetiség nemzetegység nélkül nem lehet erős” (94.). „Minden társaságnak feladata a legnagyobb részt boldogítani, ez mondvá volt csak, most létesítése kíséreltetik meg”. (104.) ... Mi, magyarok, a testvérséget úgy értettük, hogy minden a régi s újabban szerzett jogainkat a hon minden lakójával megosztottuk” (*Publicisztikai írások*, Bp. 1977. *Szabadság, egyenlőség, testvérség*, 105.).

„Mi a cél, mellyet hazánkra nézve elérni akarunk?” – kérdezte magától a Széchenyi könyvéről írt bírálatában. „A lehető legnagyobb résznek (alkotmányos úton) boldogítása... Mi sürgeti ezt? A honszeretet” (*A Kelet Népe 1841-ben*, 38., 39.).

Az érdekek egyeztetése, egyesítése volt Vörösmarty legfontosabb célkitűzése, így akarta áthidalni a nagy társadalmi ellentéteket.

*A nyers fajokba tisztább érzeményt
S gyümölcsözőbb eszméket oltani,
Hogy végre egymást szívben átkarolják,
S uralkodjék igazság, szeretet.
Hogy a legelső pór is kunyhájában*

*Mondhassa bizton: nem vagyok magam!
Testvérim vannak, számos milliók,
Én védem őket, ők megvédnek engem.
Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.*

(Gondolatok a könyvtárban)

Vörösmarty hitt abban, hogy a szorongató társadalmi kérdéseket alkotmányos úton meg lehet oldani. „Ki van mondva a rémületes szó, [forradalom] melytől elvből-e vagy önfentartási ösztönből – annyira irtózunk” (A Kelet Népe... könyvbírálatában, 10.). „S szabadságharc gondolatával, még ha azt a nemzethalál víziója kísérte is, mindig szembe tudott nézni. Nem a forradalommal” (Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*, Bp, 1974. 331.).

Humanizmusa, internacionalizmusa

Vörösmarty emberszeretete nemcsak az országhatárokig terjedt, a haza és az emberiség együtt alkotja a legszentebb vallást, messianisztikus elképzelését:

*Pázmán, tiszta valóságnak hallója egekben,
Megtért térítő állok az isten előtt,
S hirdetek új tudományt, ó, halld s vedd szívre, magyar nép:
„Legszentebb vallás a haza s emberiség.”*

(Pázmán, 1830)

A leigázott Lengyelország sorsának alakulását az akkori magyar közvélemény ronszenzével kísérte. Vörösmarty ezt az együttérzést verseivel felerősítette.

*A nemzet, melyhez tartozám,
Kiirtva, s vérbe fült hazám
Többé fel nem virul:
Engem millióknak veszte nyom,
Egy nép halálát hordozom,
Keblemben ostorul.*

(A hontalan, 1835)

*Ember, világ, természet, nemzetek!
Ha van jog földön, égben irgalom,
Reám s kínjaimra nézzetek!*

(Az élő szobor, 1841)

Vörösmarty szolidaritása az európai szabadságmozgalmakkal nemzetfogalmának, humanizmusának egyik legértékesebb része. „Ha eddig szerencsétlenség volt, hogy ezt – katonáink külföldön – túrnök kellett, ezentúl túrni s meg engedni, miután ügyeink kezelésének teljes függetlenségét jogunk van követelni, épen olly nemzeti bectelenség, mint oktalanság volna” (98.). „Hogy fog hangzani a világ előtt? a szabad Magyarország

az olasz szabadság elnyomására fordítja erejét. Ez annyit tesz, mint meghazudtolni a szabadságot legelső, legszűzebb pillanataiban". (99.) „A mások szabadsága ellen harcolni épen olly becstelenség, mint lopni s papolni a lopás ellen” (*Szabadság, egyenlőség, testvériség, Az absolutizmus hagyományai* című cikkeiből).

Helyesen látta Vörösmarty, hogy „a szabadságnak csak függetlenséggel együtt van valódi értelme. Szabadság függetlenség nélkül csak ideiglenes engedmény, melyet visszavonni, meddővé tenni, vagy kiszarolni igen könnyen lehet” (*Szabadság, egyenlőség, testvériség*, 98.).

Humanizmusának körére és erejére jellemző az is, hogy át tudja ölelni a „feketén született”, a „baromnak” tartott embereket is.

Világ és haza egységes fogalom számára, az első feltételezi a másodikat, az utóbbi az előbbiben érezheti magát biztonságban. Ha e kettő szétválik, egymással szembeke-
rül, értéküket veszítik. A költő számára ez a szabadságharc bukása után lett fájdalmas valóság.

*„Mi a világ nekem, ha nincs hazám?
Miért én éltem, az már dulva van.”*

(*Emlékkönyvbe*, 1849)

Magyar nyelv

Vörösmarty nemzettudatában benne volt az anyanyelv is, mint a hazához való tartozásnak, a hazaszeretetnek a bizonyítéka, mint az emberi kapcsolatok létrehozója. (Széchenyi könyvének bírálatában olvashatjuk a következő elmarasztaló, vádoló gondolatokat: „Magunkról, véreinkről, kiknek nagy száma csaknem minden nyelven jobban beszél, mint magyarul, kiknek töredezett magyar beszéde lélek harangként hirdetni látszik a nemzet haldoklását... Ne szóljunk-e nagy urainkról, fő nemeseinkről s kivált uri hölgyeinkről? ... Hallgasd meg őket, elszomorodol, megszegyenülsz, elcsüggedsz... Csak egy eltévedt magyar szót nem hallasz ajkaikról, ha magokban vannak”. (24.)

E nyelvi magatartás elkülöníti egymástól az embereket, megosztja a nemzetet. Fried István említett könyvében bemutatja a cseh nyelvi szempontú nemzetfelfogást, s megállapítja, hogy „ebből, illetve nagyrészt ebből fejlődött ki a magyar nemzetfelfogás is”. (131.)

Magyar múlt

Vörösmarty a magyar romantika legnagyobb alakja a lírában, s így természetes, hogy a romantika egyik jellemzője, a nemzeti múlt feltámasztása megtalálható műveiben. A múlt – példamutatás. „Csak az ősi dicsőség / Híre maradjon fenn s unokánk tettekre hevüljön” (*Utóhang Cserhalomhoz*, 1825.).

*„Emlékek nélkül nemzetnek híre csak árnyék,
A multat tiszteld a jelenben s tartsd a jövőnek.”*

(*Emléksorok*, 1840.)

A *Liszt Ferenc*hez című ódája bizonyítja a jövőt teremtő múlt erejét a dalban, a zenében.

Összefoglalásképpen a következőket mondom: Tóth Dezső kitűnő monográfiájában (a második kiadása már 12 éve jelent meg) azt írta Vörösmartyról: „Neki sohasem voltak kidolgozott társadalmi, politikai nézetei, ismeretei, társadalomszemlélete és -képe sokkal elvontabb, spontánabb, tudománytalanabb (mint a centralistáké).”

Köztudott, hogy a szövegkörnyezetből kiszakított mondatfoszlányoknak sohasem lehet teljesen meggyőző jelentésük, így igazuk sem teljesen egyértelmű.

Befejezésül javaslom, hogy érdemes lenne Vörösmarty társadalmi, politikai nézeteinek, ismereteinek áramlási irányát elemző módon megvizsgálni, Deáktól Deáig, Wesselényitől Wesselényiig, Széchenyitől Széchenyiig, Eötvöstől Eötvösig. Ez az összehasonlítás a monográfia megállapításait – a valóságos értékek megfelelően – árnyalná, pontosítaná.

Vörösmarty nemzettudata gazdag tartalmú, korából nézve, kortársaiéval összehasonlítva haladó, demokratikus és humanista, a mából nézve sok tanulságot felmutató.

Nemzettudatával – hazafiságával, emberségével – egy nemzeti létének csúcsa felé elindult nemzedéknek nevelője tudott lenni.

RICHARD PRAŽÁK (*Brno*)

Die Aufklärungsphase der tschechischen nationalen Wiedergeburt und Ungarn

Die Aufklärung kann man als eine allgemeine ideologisch-politische und philosophische Strömung auffassen, die nach der Ausweitung der allgemeinen Krise des Feudalismus im 17. Jahrhundert die Notwendigkeit grundsätzlicher gesellschaftlicher Veränderungen berücksichtigt und im 18. Jahrhundert in der europäischen Ideologie eine dominierende Stellung einzunehmen beginnt. Es ist allerdings auch durchaus möglich, die Aufklärung als einen ideologischen Urheber und Anreger eines mächtigen wissenschaftlichen Aufschwungs im 17. und 18. Jahrhundert zu beurteilen, der zu einer noch nie dagewesenen Entfaltung von Natur-, den exakten sowie Gesellschaftswissenschaften im Zusammenhang mit dem einsetzenden Prozeß des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus und gleichzeitig im Hinblick auf die Entstehung einer neuen Industriegesellschaft führte. Vom ersten Standpunkt aus sind unter den europäischen Bedingungen drei grundlegende Typen der Aufklärungsideologie zu unterscheiden, die man mit gewisser Vereinfachung 1) als voltairianischen Typ, 2. als Rousseauschen Typ und 3. als Muratorischen Typ bezeichnen kann. Beim erstgenannten Typ der Aufklärungsideologie geht es um die Durchsetzung der Aufklärungsgedanken innerhalb der herrschenden feudalen Kreise mit Hilfe der Ideen des aufgeklärten Absolutismus. Beim zweiten Typ handelt es sich um die Durchsetzung der Aufklärungsgedanken im bürgerlichen Milieu. Beim dritten Typ geht es um aufklärerische Reformbestrebungen innerhalb der herrschenden Kirchen.

Für die Entwicklung der tschechischen nationalen Bewegung und für die Entstehung der tschechischen nationalen Wiedergeburt kann der dritte Typ, der sich im Zusammenhang mit dem Reformkatholizismus entfaltete, als kennzeichnend betrachtet werden. Im Hinblick auf die Bedeutung des aufgeklärten Absolutismus für die tschechische nationale Entwicklung ist auch der erste Typ von Belang, obwohl die Entwicklung der Aufklärung unter den Bedingungen der böhmischen Länder in beträchtlichem Maße auch mit dem Aufschwung des feudalen Landespatriotismus verbunden ist. Dieser hat ähnlich wie in Ungarn bestimmte fortschrittliche Züge aufzuweisen und ist für die Entfaltung der tschechischen nationalen Bewegung von positiver Bedeutung. Erst in der Abschlußphase der Aufklärungsepoche kommt im tschechischen Milieu auch der zweite Typ zur Geltung. Er ist unter anderem für die spätaufklärerischen Ideen charakteristisch, die sich den Vorstellungen des utopischen Sozialismus nähern, wie sie in den böhmischen Ländern insbesondere durch Bernard Bolzano vertreten werden. Wenn auch im großen und ganzen in der ideologischen Ent-

wicklung der tschechischen Aufklärung der erste und der dritte Typ vorherrschend ist, ergibt sich aus dem Ausgang der tschechischen Aufklärung zugunsten des Prozesses der tschechischen nationalen Wiedergeburt, daß die Aufklärung im tschechischen Milieu zur Gestaltung der neuzeitlichen nationalen Bewegung im Sinne der bürgerlichen Entwicklung sehr viel beitrug. Dies steht also mit demjenigen Typ der Aufklärungsideologie im Einklang, der die Rousseausche Richtung verkörpert.

Auf die Entfaltung der Aufklärung in den böhmischen Ländern wirkte sich die Tatsache ungünstig aus, daß sie zu einem klassischen Gebiet der gewaltsamen Gegenreformation wurden, die dort von der habsburgischen Regierung nach der Niederlage des tschechischen Ständeaufstandes in der Schlacht am Weißen Berg (am 8. November 1620) durchgesetzt wurde. Trotz dieses negativen ideologisch-politischen Moment schritten die böhmischen Länder schneller als manche anderen Gebiete Mitteleuropas auf dem Wege der ökonomischen und industriellen Entwicklung voran. Ihren Anteil daran hatte auch die Aufklärungswissenschaft, die diese Entwicklung förderte und beschleunigte und zu einem bedeutenden Faktor der gesamten gesellschaftlich-ökonomischen Entfaltung der böhmischen Länder wurde. Dieser Faktor hat auch die Anfänge der tschechischen nationalen Wiedergeburt positiv beeinflußt.

Dem eigentlichen Aufschwung der Aufklärung in den böhmischen Ländern ging eine frühe Aufklärungsperiode voran, die eine verhältnismäßig lange Zeitspanne von der Hälfte des 17. Jahrhunderts an bis zu den 40-er Jahren des 18. Jahrhunderts umfaßt. Insbesondere die dominierende Stellung des feudalen Großgrundbesitzes und eine vorübergehende Wiedererstarkung des Systems der Leibeigenschaft und die damit verbundene Vorherrschaft der die Entfaltung progressiver Tendenzen der ökonomischen Entwicklung hemmenden Kräfte bremsten zu jener Zeit ein stärkeres Eindringen der Aufklärungsgedanken in die böhmischen Länder. Die Situation in den einzelnen Gebieten der Monarchie war jedoch nicht die gleiche; vor allem im politischen Bereich bestand z. B. ein wesentlicher Unterschied zwischen den böhmischen Ländern und Ungarn, wo bis Anfang des 18. Jahrhunderts eine freiere geistige Entwicklung durch antihabsburgische Ständeerhebungen bis zu der Niederlage des Aufstandes Ferenc Rákóczi II. im Jahre 1711 gewährleistet war. Trotz dieser Niederlage beehrte sich der ungarische Adel auch weiterhin eine privilegierte Stellung als der böhmische Adel, er vermochte eine ungarische Sonderverfassung und ein Komitatssystem als Garantien einer autonomen Entwicklung aufrechtzuerhalten. Dieser Unterschied vertiefte sich noch in der folgenden Periode, insbesondere zu Beginn der Regierung Maria Theresias, wo der ständig oppositionelle ungarische Adel der jungen Kaiserin im entscheidenden Augenblick seine Hilfe gewährte. Damals handelte es sich in dem um das österreichische Erbe geführten Krieg um Sein oder Nichtsein der Monarchie. Dafür erlangte der ungarische Adel eine weitere Anerkennung des Prinzips seiner Steuerfreiheit. Im Gegenteil dazu schlossen sich die böhmischen Stände Maria Theresias Gegnern an und mußten ihre Schuld erst im Jahre 1749 voll verbüßen, in dem die höchsten Organe des böhmischen und österreichischen Staates aufgehoben wurden und der Weg einer straffen Zentralisation der Erbländer eingeschlagen wurde.² Spätere Versuche des Wiener Hofes, die unabhängige Stellung Ungarns zu liquidieren und insbesondere den ungarischen Adel zu versteuern, blieben erfolglos, was die Habsburger dazu bewog, eine Politik der Bevorzugung der ökonomischen Entwicklung der Erbländer zu betreiben. Eine

freierte politische Entwicklung mußte Ungarn auf diese Art und Weise durch seine ökonomische Rückständigkeit bezahlen, während der ökonomische Aufschwung der böhmischen Länder durch den Verlust aller Reste ihrer politischen Souveränität erkauft wurde.

Alle diese Tatsachen fanden auch in der Entwicklung der Frühaufklärung in den böhmischen Ländern und in Ungarn ihren Niederschlag. Die frühaufklärerischen Gedanken konnten nach Ungarn und besonders nach Siebenbürgen, das während der anti-habsburgischen Aufstände des ungarischen Adels die ganze Zeit hindurch an der Spitze des Widerstandes stand, freier und leichter durchdringen. Zu jener Zeit entstand in Siebenbürgen die Theorie des sog. Transsilvanismus, die die Notwendigkeit eines selbständigen Siebenbürgen als Gegengewicht zum habsburgischen Absolutismus im östlichen Teil Mitteleuropas verkündete. Die Grundlagen dieser Auffassung wurden bereits von István Bocskai und Gábor Bethlen geschaffen, die in ihrem Widerstand gegen die Habsburger auch mit der Unterstützung der böhmischen Stände rechneten. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts führte der Transsilvanismus auch zu Bestrebungen, die frühaufklärerischen Ideen in Ungarn und Siebenbürgen zu rezipieren, mochte es sich nun um den englischen Puritanismus, den französischen Kartesianismus und Gallikanismus oder den holländischen Coccejanismus handeln.³ Zu Descartes' und Coccejanus' Anhängern zählte auch der führende Ideologe des Transsilvanismus, Miklós Bethlen. Er legte großes Gewicht auf die religiöse Versöhnlichkeit, was auch von Ferenc Rákóczi II. übernommen wurde, der zum Jansenismus neigte.

Wenn auf der ungarischen Seite bereits von der Mitte des 17. Jahrhunderts an Siebenbürgen, das eine gewisse Garantie politischer Unabhängigkeit auch für Ungarn leistete, das Hauptzentrum frühaufklärerischer Bestrebungen darstellte, so war ein solches Zentrum in den böhmischen Ländern, die zu jener Zeit vom habsburgischen Absolutismus gefesselt waren, nicht vorhanden. Die Vertreter des antihabsburgischen Widerstandes lebten in der Emigration, und der berühmteste tschechische Emigrant Jan Amos Comenius verbrachte einen Teil seines Lebens von 1650–1654 in Sárospatak, wo er durch seine pansophischen Bestrebungen und seine Bemühungen um eine Modernisierung und Demokratisierung des Schulsystems zu den Bahnbrechern frühaufklärerischer Ideen zählte. Durch János Csere Apáczai und andere nahm er Einfluß auf die Entwicklung der ungarischen Pädagogik. Er beeinflusste auch die Tätigkeit des ersten frühaufklärerischen Zentrums auf dem Gebiet der heutigen Slowakei, der sog. Eperieser philosophischen Schule. Von den von Comenius in Ungarn verfaßten Werken ist außer dem weltberühmten pädagogischen Werk *Orbis pictus* insbesondere seine Schrift *Gentis Felicitas* zu erwähnen, die im Frühling 1654 entstand und in der György Rákóczi II. empfiehlt, in Ungarn einen Nationalstaat aufzubauen. Nach Comenius' Auffassung sollte eine breite Demokratisierung sozialer Verhältnisse dafür die Voraussetzung sein. Im Rahmen dieser Demokratisierung schlug Comenius sogar vor, die Leibeigenschaft in Ungarn aufzuheben, also um viele Jahre früher als der französische Aufklärer Montesquieu während seiner Reise nach Ungarn im Jahre 1729.⁴

Von den ungarischen Persönlichkeiten der Frühaufklärung stand Ferenc Rákóczi II. den böhmischen Ländern am nächsten. Ich möchte an dieser Stelle die nicht allzu bekannte Tatsache betonen, daß der antihabsburgische Standpunkt Rákóczis im Widerspruch zu Kollonichs Absichten während seiner Studien von 1688 bis 1690 in Neu-

haus in Südböhmen bereits mit Hilfe der dortigen Jesuiten herausgebildet wurde. Die Jesuiten wußten nämlich eine vorübergehende Abkühlung, die zwischen dem Wiener Hof und dem römischen Papst eingetreten war, in dieser Hinsicht zu nutzen.⁵ Gerade innerhalb des Jesuitenordens, der die Hauptstütze einer gewaltsamen Gegenreformationspolitik der Habsburger in den böhmischen Ländern verkörperte, bildete sich in der Mitte des 17. Jahrhunderts eine patriotische tschechische Gruppe, die von Bohuslav Balbín geleitet wurde und an einer Zusammenarbeit mit Ungarn lebhaft interessiert war. Der Historiker Balbín, dessen Auffassung von der tschechischen Nationalgeschichte die nationalbewußte aufklärerische Geschichtsschreibung zu Beginn der tschechischen nationalen Wiedergeburt wesentlich beeinflusste, stützte sich in beträchtlichem Maße auf die Werke späterer und früherer ungarischer Humanisten, auf Forgách, Istvánffy, Dudith und Bonfini. Er war sich eines engen Zusammenhangs zwischen der tschechischen und der ungarischen Geschichte immer vollkommen bewußt. Diese Auffassung wurde nach ihm nicht nur von der tschechischen Aufklärungshistoriographie des 18. Jahrhunderts, sondern sogar auch noch von František Palacký übernommen. Zur allseitigen und umfassenden Kenntnis der ungarischen Verhältnisse dürften auch Balbíns Aufenthalt in Ungarn und seine Bewunderung, die ihm die größere geistige Freiheit der Ungarn und der nationale patriotische Charakter des ungarischen Katholizismus einflößten, sehr viel beigetragen haben.⁶ Balbín unterhielt auch literarische Beziehungen zu dem ungarischen Jesuiten János Nádasí, dessen Werke *Annus Christi Crucifixi* und *Diurnum divini amoris* Balbíns Ordensbruder und der bedeutendste tschechische Barockdichter, Friedrich Bridel, in den Jahren 1660–1661 ins Tschechische übersetzte.⁷ Obgleich Balbín als typische Gestalt des barocken Katholizismus zu betrachten ist, wurde seine historische Bedeutung für die tschechische nationale Kultur erst von den tschechischen Aufklärern František Martin Pelcl und Rafael Ungar entdeckt, die Balbíns grundlegende Werke *Dissertatio apologetica pro lingua slavica, praecipue bohémica* (1775) und *Bohemia docta* (1780) erscheinen ließen. Vom Standpunkt der Entfaltung der Frühaufklärung aus ist vor allem Balbíns Berücksichtigung der religiösen Toleranz von großer Bedeutung. Er schätzte nicht nur Jan Ámos Comenius' Werke hoch ein, sondern würdigte auch gebührend die bedeutsamste geschichtliche Arbeit der tschechischen Emigration im Zeitalter nach der Schlacht am Weißen Berg, das Werk Pavel Stránskýs *Über den tschechischen Staat* (1634). Mit diesem Werk machte ihn der Leibarzt Ferdinands III. und Leopolds I., Jan Marek Marci von Kronland, eine der hervorragendsten Persönlichkeiten der Frühaufklärung in den böhmischen Ländern, bekannt.⁸ Es ist nicht meine Absicht, Mareks große Verdienste um die Entwicklung der zeitgenössischen Wissenschaft und der frühaufklärerischen Gedanken zu untersuchen und zu erörtern, eines ist aber hier zu erwähnen: Die berühmten Worte des Begründers des Empirismus John Locke: „Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu“ aus dem Jahre 1690 wurden von Jan Marek Marci aus Kronland bereits im Jahre 1662 ausgesprochen. Bei ihm hieß es: „Nihil enim in intellectu, cuius notitia non fuit in sensu“.⁹

In dieser Arbeit kann ich auf die Entwicklung der frühaufklärerischen Ideologie in den böhmischen Ländern nicht näher eingehen. Ich möchte hier nur unterstreichen, daß die verhältnismäßig günstige Situation für das Eindringen dieser Ideologie in das böhmische Milieu in den ersten Jahrzehnten nach dem Abschluß des Westfälischen

Friedens von kurzer Dauer war. Die Festigung der feudalen Leibeigenschaft nach 1680 und das ideologische Gegenreformationsmonopol des Jesuitenordens, das durch die Kanonisation des meistverehrten tschechischen Gegenreformationsheiligen Johann Nepomuk im Jahre 1729 seinen Höhepunkt erreichte, bremsten und verlangsamten das Eindringen der Aufklärungsideologie in das tschechische Milieu. Trotzdem stößt man, insbesondere in den Kreisen des höheren böhmischen Adels, bereits vom Ende des 17. Jahrhunderts an auf das Interesse für frühaufklärerische Gedanken. Als Beweis dafür kann man z. B. den bekannten Fall des böhmischen barocken Mäzens, Graf František Antonín Špork, und seinen berühmten Streit mit den Jesuiten im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts anführen.¹⁰

Wenn wir die Entstehung der tschechischen nationalen Wiedergeburt vom Standpunkt der Erweiterung der Aufklärung in den böhmischen Ländern aus erörtern wollen, dürfen wir die ebenfalls bedeutende Rolle des aufgeklärten Absolutismus in der Habsburgermonarchie nicht außer acht lassen. Maria Theresia und Joseph II. förderten die industrielle Unternehmertätigkeit und bemühten sich um die Verbesserung der Lage ihrer Untertanen, der wichtigsten Steuerzahler der Monarchie, außerdem aber waren sie auch an einer besseren Kommunikation staatlicher Behörden mit der verschiedensprachigen Bevölkerung interessiert: Deshalb unterstützten sie auch die Entwicklung lebender Sprachen innerhalb der Monarchie, darunter auch die des Tschechischen.¹¹ Daraus ergab sich auch der besondere Nachdruck, den man auf die volkerzieherische aufklärerische Popularisationstätigkeit, insbesondere zur josephinischen Zeit, legte.

Zu den Besonderheiten des Aufklärungsprozesses in der Habsburgermonarchie kann auch die Tatsache zählen, daß die Aufklärungsideologie nicht unmittelbar an die nationale Herkunft ihrer Träger gebunden war, wenn auch die allgemeingültigen Ergebnisse der Aufklärungstätigkeit in einzelnen Gebieten der Monarchie spezifische nationale Züge aufweisen. Gelasius Dobner, Mikuláš Adaukt Voigt und Ignaz Born beteiligten sich z. B. in bedeutendem Maße an der Entstehung der tschechischen nationalen Aufklärungswissenschaft und der tschechischen nationalen Bewegung, obwohl ihre Muttersprache Deutsch war. In ähnlicher Weise förderten die deutschen Wissenschaftler Johann Christian Engel, Ignaz Aurelius Fessler und andere den Aufschwung der national orientierten ungarischen Wissenschaft und Kultur, der aus Mähren stammende Tscheche Valentin Zlobický beteiligte sich an der Entfaltung der österreichischen Aufklärung in gleichem Maße wie sein bekannterer und berühmterer deutscher Landmann Joseph Sonnenfels, der in Nikolsburg in Südmähren geboren wurde.

Die ganze Entwicklung der Aufklärung in den böhmischen Ländern kann man in drei Etappen einteilen. Die erste Etappe umfaßt die 40-er bis 60-er Jahre 18. Jahrhunderts, in denen die Gründung der ersten Aufklärungsgesellschaft in den böhmischen Ländern, der Olmützer Societas incognitorum, im Jahre 1746 von ausschlaggebender Bedeutung ist. Eine wichtige Erscheinung stellt hier das aktive Auftreten der Piaristen gegen die Jesuiten und ihre Hervorhebung der Notwendigkeit dar, die tschechische Nationalgeschichte zu studieren, was insbesondere der Begründer der tschechischen kritischen Aufklärungsgeschichtsforschung, Gelasius Dobner, anregte. Die zweite Etappe, den Höhepunkt der tschechischen Aufklärung, bilden die 70-er bis 90-er Jahre des 18. Jahrhunderts, in denen sich die tschechische Aufklärungshistoriographie konstituiert

und die Aufklärung voll in den Dienst der tschechischen nationalen Wiedergeburt tritt. In dieser Etappe wurde auch die Private böhmische Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1774 gegründet. Damals setzt ebenfalls ein intensiverer Aufschwung der exakten Wissenschaften ein, der im Geiste der Aufklärung insbesondere von Ignaz Born in die richtige Bahn gelenkt wurde. Auf die tschechische kulturelle und wissenschaftliche Entwicklung übte außer dem aus Siebenbürgen stammenden Ignaz Born und seinen Anhängern auch eine deutsche Prager Aufklärungsgruppe, die von Karl Heinrich Seibt und Franz Stephan Rautenstrauch geleitet wurde, einen starken Einfluß aus. Auch ausländische deutsche aufklärerische Anregungen, die sich im tschechischen Milieu bemerkbar machten, insbesondere der starke Widerhall, den hier Johann Gottfried Herders Anschauungen über die Mission der Slawen in der neuzeitlichen Geschichte und über die Bedeutung ihrer Volkskultur fanden, dürfen nicht außer acht gelassen werden, denn sie waren für die Entfaltung der gesamten tschechischen Wiedergeburt von grundsätzlicher Bedeutung. Als sehr wichtig erwies sich auch die vermittelnde Rolle der Georg-August-Universität in Göttingen, wo sich insbesondere August Ludwig Schlözer durch seine wissenschaftlichen Ergebnisse und Postulate um die Entwicklung der tschechischen Aufklärungswissenschaft verdient gemacht hatte. Schlözer nahm insbesondere auf Josef Dobrovsky und die Anfänge der tschechischen Slawistik einen prinzipiellen Einfluß.

Eine unmittelbare Wirkung der abendländischen Aufklärung macht sich in den böhmischen Ländern nur selten bemerkbar. Außer der böhmischen Aristokratie, wovon einige Angehörige eine zeitlang in den westlichen Ländern lebten oder einen unmittelbaren Zugang zur abendländischen Kultur fanden (z. B. Filip Josef Kinský, Jan Nepomuk Mitrovský, Josef Mitrovský, Leopold Berchtold u. a.), wurden von der abendländischen Aufklärung auch einige Vertreter der tschechischen Intelligenz (Jan Josef Trnka von Skřevic, Jiří Procházka u. a.) erfaßt. Von den französischen Aufklärungsphilosophen übten bei uns die Ideen von Voltaire, Rousseau, Helvetius und Montesquieu die tiefste Wirkung aus.

Der Aufschwung der national orientierten Aufklärungswissenschaft der 70-er bis 90-er Jahre des 18. Jahrhunderts (Dobner, Voigt, Procházka, Pelcl u. a.) gipfelt in dem Werk des bedeutendsten tschechischen Aufklärers Josef Dobrovský. Sprechen wir in den Anfängen dieser Etappe von einer wissenschaftlichen und kulturellen tschechisch-deutschen Symbiose, so prägt sich in ihrem weiteren Verlauf mehr und mehr ein selbständiges tschechisches Aufklärungsprogramm als Einleitungsphase der tschechischen nationalen Wiedergeburt aus. Im Anschluß an den patriotischen Inhalt des Werkes von Bohuslav Balbín und in engem Kontakt mit der zeitgenössischen europäischen Historiographie entwickelt sich eine moderne tschechische Historiographie (Dobner, Pelcl u. a.), weiter auch die Literaturwissenschaft (Voigt, Procházka) und die Sprachwissenschaft (Dobrovský, Durych). Insbesondere die Philologie erreicht dank dem Werk Josef Dobrovskýs ein hohes Niveau. Josef Dobrovský als Begründer der wissenschaftlichen Slawistik erhöhte das Ansehen der tschechischen Aufklärungswissenschaft in anderen slawischen Ländern und fand auch in Deutschland, Ungarn und anderwärts hohe Anerkennung.

Die dritte Etappe der Entfaltung der Aufklärung in den böhmischen Ländern fällt in die spätaufklärerische Phase von der zweiten Hälfte der 90-er Jahre des 18. Jahrhunderts an bis in die 20-er Jahre des 19. Jahrhunderts: Aus Aufklärungsgrund-

lagen einerseits und durch ihre Überwindung andererseits kristallisiert sich bereits das romantische, nationalbewußte Programm Josef Jungmanns und dessen Konzeption der sprachlichen und kulturellen Erneuerung der tschechischen nationalen Bewegung als grundlegender Voraussetzung für die Entfaltung der politischen Phase der tschechischen nationalen Wiedergeburt, heraus, die nach 1830 einsetzt. Jungmanns Auffassung stößt auf die kritische Aufklärung Josef Dobrovskýs. Es ist die Zeit des Abklingens der Aufklärungsbestrebungen im böhmischen Milieu. Als bedeutendster Spätaufklärer dieses Zeitraums ist Bernard Bolzano anzusehen, der von dem aufgeklärten Reformkatholizismus bis zur Position eines Bahnbrechers utopisch-sozialistischer und radikal-demokratischer Bestrebungen in den böhmischen Ländern gelangt. Bolzanos versöhnliche Aufklärungsauffassung von der Nationalitätenfrage (er setzte sich für die Versöhnung zwischen Tschechen und Deutschen in der Nationalitätenfrage ein) gerät allerdings mit dem stark ausgeprägten nationalen tschechischen Programm von Josef Jungmann und seinen Mitarbeitern in Widerspruch. Josef Jungmann verkörpert bereits die zweite Phase der tschechischen nationalen Wiedergeburt, in der die Aufklärung von der Bewegung einer sprachlichen Erneuerung und eines kulturellen Institutionalismus im Sinne sprachlich-kultureller Bedürfnisse der neuzeitlichen tschechischen nationalen Bewegung abgelöst wird.¹²

In der tschechischen Aufklärung als Anfangsphase der Entfaltung der tschechischen nationalen Wiedergeburt sind zahlreiche Parallelen zu der Entwicklung in Ungarn wie auch unmittelbares Interesse für Ungarn zu finden. Mitglieder der ersten Aufklärungsgesellschaft in den böhmischen Ländern, der Olmützer Societas incognitorum eruditorum (gegründet 1746), waren auch einer der führenden Vertreter des slowakischen Pietismus Matej Běl und der aus Österreich gebürtige Johann Georg Schwandtner, Verfasser des Werkes *Scriptores rerum hungaricarum veteres I–III*. Vindobonae 1746–1748, das mit einem Vorwort Matej Běls erschien. Über dieses Werk wurde ein ausführliches Referat bereits im ersten Jahrgang der Zeitschrift der Olmützer Gesellschaft *Monatliche Auszüge* im Jahre 1747 veröffentlicht, wo das erwähnte Werk, eine Zusammenstellung alter Quellen zur ungarischen Geschichte, bereits als Vorbild für eine analoge Arbeit auf der böhmischen Seite beurteilt wird.¹³ Diese Arbeit wurde allerdings im Sinne der kritischen Aufklärungsgeschichtsforschung im böhmischen Milieu erst von Gelasius Dobner in Angriff genommen, nachdem die anfängliche Initiative eines der Mitglieder der Olmützer Gesellschaft Societas incognitorum eruditorum, Mangold Ziegelbauer, aus der zweiten Hälfte der 40-er Jahre des 18. Jahrhunderts gescheitert war. Gelasius Dobner begann im Jahre 1764 sein Werk *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita* herauszugeben. Die Arbeit erschien schrittweise insgesamt in sechs Bänden bis zum Jahre 1785 und leitete in den böhmischen Ländern eine systematische Herausgabe geschichtlicher Quellen ein.¹⁴ Es ist kein Zufall, daß Dobner zur gleichen Zeit auch mit dem Begründer der kritischen Aufklärungsgeschichtsschreibung in Ungarn, dem Jesuiten György Pray, in Briefwechsel stand. Dobner teilte ihm bereits im Jahre 1763 seine Zweifel an der Berechtigung der Existenz des Heiligen Johann Nepomuk mit, der mit der historischen Gestalt des Generalvikars der Prager Diözese Johann von Pomuk irrtümlicherweise identifiziert wurde.¹⁵

Bereits in der zweiten Hälfte der 60-er Jahre des 18. Jahrhunderts muß Dobner in Ungarn eine sehr bekannte Persönlichkeit gewesen sein, weil die Herausgabe des

zweiten Bandes seines Werkes *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita* von Fünfkirchener Bischof György Klimo im Jahre 1768 ermöglicht wurde. Der Bischof György Klimo, ein geborener Slowake, gewann für die Bischofsbibliothek auch Petraschs, Voigts und Borns Schriften.¹⁶ Dobner zeigte sich gegenüber Klimo dafür dankbar, indem er im zweiten Band seiner Quellen zu der tschechischen Geschichte auch jene Unterlagen veröffentlichte, die sich auf die Geschichte Ungarns bezogen, und zwar *Fragmentum Synodi cujusdam Strigoniensis*, *Anonymi Diarium de rebus Matthiae Gubernatoris Hungariae ejusdem jam regis solemnem Pragam ingressu* und *Specimen diplomatarii Bohemico-Hungarici*.¹⁷

Dobners Briefe an Pray aus den Jahren 1763–1764 und seine wissenschaftlichen Kontakte mit Ungarn können als Anfänge der Beziehungen zwischen der tschechischen und der ungarischen Aufklärungswissenschaft aufgefaßt werden, für die die Namen bedeutsamer tschechischer und ungarischer Aufklärer (Gelasius Dobner, Mikuláš Adaukt Voigt, Josef Dobrovský, György Pray, Károly Koppi u. a.) kennzeichnend sind.¹⁸

Zu beiderseitigen Beziehungen und zu einer vollen Entfaltung der tschechisch-ungarischen wissenschaftlichen Zusammenarbeit kam es in erster Linie in der zweiten Etappe der tschechischen Aufklärung, in den 70-er–90-er Jahren des 18. Jahrhunderts. Mikuláš Adaukt Voigt, František Faustin Procházka und andere Wissenschaftler richteten ihr besonderes Augenmerk z. B. auf die Frage der tschechisch-ungarischen Beziehungen in der Epoche des Humanismus um die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts und erblickten in dieser humanistischen tschechisch-ungarischen Zusammenarbeit im Widerspruch zu der einsetzenden josephinischen Germanisierung auch ihr Vorbild für die zeitgenössische tschechisch-ungarische Aufklärungszusammenarbeit.¹⁹ Dies hing mit den Bestrebungen der ersten tschechischen Generation der Wiedergeburt zusammen, die tschechischen nationalen Interessen im Rahmen der Habsburgermonarchie in Zusammenarbeit mit anderen kleinen mitteleuropäischen Nationen durchzusetzen. Diesem Vorhaben unserer Aufklärer kam unser latinisierender Humanismus der 2. Hälfte des 15. und des Anfangs des 16. Jahrhunderts mit seiner breiteren mitteleuropäischen Orientierung mehr entgegen als der lokal abgeschirmte tschechische Humanismus. Aus diesem Grunde ist auch die Betonung der klassischen Bildung durch die erste Generation der tschechischen Aufklärer ebenfalls als wichtiger Bestandteil ihres Kampfes gegen die Germanisierungsbestrebungen aufzufassen, weil das neutrale Latein die tschechische Nationalsprache nicht so stark gefährdete wie das Deutsche, die Sprache einer privilegierten nationalen Minderheit, die sich auf eine entscheidende Machtstellung im österreichischen Staatenbund stütze.²⁰

Diese Ansichten und Auffassungen standen auch mit der Entwicklung des böhmischen Landespatritismus im Zusammenhang, der allmählich in einen analogen Widerspruch mit der habsburgischen Regierung geriet wie auch die Ständebewegung des ungarischen Adels. Allerdings ist hier zu erwähnen, daß der Landespatritismus dieses böhmischen Adels meistens hinsichtlich der Nationalität nicht durch seine tschechische Herkunft bedingt war, sondern vielmehr durch seine eigenen Machtinteressen und seine Bemühungen, sich gegen die Zentralisationstendenzen des Wiener Hofes zu behaupten. Die Einheit der Interessen des tschechischen und ungarischen Adels bildete sich in dieser Hinsicht insbesondere in den Jahren 1790–1792 heraus, in denen die Ständebewegung des ungarischen Adels ihren Höhepunkt erreichte. Damals konnte man in

der zeitgenössischen tschechischen Presse einer ganzen Reihe von Beifallsäußerungen für diese Bewegung begegnen. Unter anderem wird hier besonders die Einführung des Ungarischunterrichts an der Pester Universität im Jahre 1791 hoch eingeschätzt.²¹ Diese war auch eine der Anregungen zur Errichtung des Lehrstuhls für tschechische Sprache und Literatur an der Prager Universität im Jahre 1792.

Auch die Umwandlung radikaler Aufklärungsideen in das revolutionäre Programm des ungarischen Jakobinismus fand in den böhmischen Ländern positiven Widerhall. Davon zeugen nicht nur Sympathien für die im Brüner Spielberg-Gefängnis gefangengehaltenen ungarischen Jakobiner, sondern auch die Förderung der Teilnehmer der ungarischen Jakobinerbewegung aus den Reihen aufklärungsorientierter tschechischer patriotischer Adeliger.²² Aus Furcht vor der Verfolgung von seiten Wiens suchte auch Ferenc Széchényi, der Arbeitgeber des führenden ungarischen Jakobiners József Hajnóczy, vom Herbst 1794 bis Frühling 1795 in den böhmischen Ländern bei seiner Schwester, Gräfin Desfour, Zuflucht. Er begab sich nach Prag und nach Nordböhmen und brachte sich auf ihrem Sitz in Klein Skal bei Turnau in Sicherheit. Széchényi, der mit Desfours und Clam-Gallas' verwandt war, unterhielt freundschaftliche Beziehungen auch zu den böhmischen aristokratischen Familien Kinsky, Šternberg, Valdštejn, Mitrovský, die zu den vornehmsten Gönnern der Aufklärung in den böhmischen Ländern zählten. In Széchényis Korrespondenz sind auch Briefe führender Vertreter der Aufklärung (Josef Dobrovský, Ignaz Born, Antonín Strnad, Karel Rafael Ungar u. a.) zu finden.²³

Es ist kein Zufall, daß gerade unter den tschechischen Freunden von Ferenc Széchényi, dem Begründer des Ungarischen Nationalmuseums und der Széchényi-Bibliothek in Pest, die bedeutendsten Gönner und Vertreter der tschechischen nationalen Wiedergeburt anzutreffen sind. Die hervorragendste Persönlichkeit unter ihnen war Josef Dobrovský (1753–1829), der führende Vertreter der tschechischen Aufklärung, Begründer der wissenschaftlichen Slawistik und Bohemistik, der im tschechischen Milieu auch die Hungarologie und Finno-Ugristik als wissenschaftliche Disziplinen auf hohem Niveau konstituierte. Dobrovský und sein Kreis von Wissenschaftlern (Cerroni, Durych, Ungar, Dlabač u. a.) nahmen auch sehr enge Beziehungen mit Ungarn auf. Dobrovskýs Zusammenarbeit mit ungarischen Wissenschaftlern bezog sich außer seinen slowakischen Schülern (Ribay, Leška) meistens auf eine ältere Gruppe von Gelehrten, die überwiegend von einem national indifferenten ungarischen Patriotismus durchdrungen waren, obwohl einige von ihnen auch schon der ungarischen nationalen Bewegung nahestanden. Unter ihnen befanden sich auch diejenigen, die enge Beziehungen zu Göttingen pflegten, so z. B. der Kustos der Pester Universitätsbibliothek, Dániel Cornides, einer der Begründer der wissenschaftlichen Finno-Ugristik, Sámuel Gyarmathi u. a.²⁴

Auch die zahlreichen Kontakte zwischen tschechischen und ungarischen Künstlern zur Zeit der Aufklärung sind an dieser Stelle kurz zu erwähnen. Hierzu zählt besonders die Tätigkeit tschechischer Theater- und Musikkünstler in Ungarn um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Sie wirkten teils bei deutschen Theatergesellschaften in Pest, Ofen, Preßburg, Kaschau, Raab, Fünfkirchen und anderwärts (z. B. František Xaver Jifík, Matouš Alois Cibulka u. a.), teils in ungarischen Städten als Organisten, Chorleiter oder Kapellmeister bzw. Mitglieder von Militärkapellen. Von ihnen

sei hier wenigstens František Kramář-Krommer angeführt, der in den Jahren 1782–1791 zuerst in der Fünfkirchener Domkirche als Organist und danach als Kapellmeister des örtlichen Károlyi-Regimentes tätig war. Die tschechischen Künstler wirkten auch in zahlreichen Fällen in den Schloßkapellen und -chören des Grafen Erdödy und des Grafen Grassalkovich in Preßburg, des Barons Potačić in Groß Vardein, des Grafen Styrum in Simontornya und namentlich bei den Fürsten Esterházy in Eisenstadt, in Eszterháza und Galánta, bei dem Palatin Josef in Ofen und anderwärts (Václav Pichl, Pavel Vranický, Jiří Družický u. a.). Eine ganze Reihe tschechischer Musiker (Antonín Kraft, Jan Křtitel Krumpholz, František Novotný, Josef Oliva, Pavel Vranický u. a.) wirkten und reiften unter Haydns Leitung in Eszterháza künstlerisch. Von den erwähnten Musikern beeinflusste Pavel Vranický mit seinem Werk im Geiste des Musikklassizismus das Musikleben in Ungarn in beträchtlichem Maße.²⁵

Die tschechischen Künstler wirkten in Ungarn zwar meistens in einer hinsichtlich der Nationalität lauen Umgebung einer hohen Aristokratie, bei deutschen Theatergesellschaften oder in germanisierten städtischen und kirchlichen Kreisen, aber es gelang ihnen dennoch, mit dem einheimischen ungarischen Element Kontakt aufzunehmen. Ihre Sympathien galten insbesondere dem national-politischen und kulturellen Aufschwung der ungarischen nationalen Bewegung nach dem Tode Josephs II. Im Jahre 1790 komponierte Pavel Vranický seine Symphonie Opus 2 *Freude der ungarischen Nation (A magyar nemzet öröme)* aus Anlaß der Heimkehr der ungarischen Krone. Der Text zur Kantate František Tosts *Aufruf an Ungarn's edle Soehne* (1796) wurde vom größten Dichter der ungarischen Aufklärung, Mihály Vitéz Csokonai, persönlich ins Ungarische übersetzt. Ein andere ungarischer Aufklärer, Ferenc Verseggy, der wegen seiner Teilnahme an einer jakobinischen Verschwörung im Brüner Spielberg-Gefängnis gefangengehalten wurde, übersetzte die Lieder Josef Antonín Štěpáns, eines in Wien lebenden tschechischen Komponisten, ins Ungarische.²⁶

Sowohl Tschechen als auch aus den böhmischen Ländern stammende Deutsche sind um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts oft auch unter den bildenden Künstlern in Ungarn zu finden. Der aus Gebel bei Prag gebürtige Erasmus Schrött richtete z. B. als einer der ersten in der ungarischen Graphik sein Augenmerk auf die Schönheit der einheimischen Landschaft und entdeckte als erster im Bereich der bildenen Künste auch die Naturschönheiten der Hohen Tatra. Der aus Mähren gebürtige Tomáš Klimeš, den Ferenc Kazinczy in seinem Briefwechsel erwähnt, wirkte eine zeitlang bei Gedeon Ráday, einem bekannten ungarischen Aufklärer und Kunstgönner, dessen Porträt er im Jahre 1788 malte. Auch das berühmte Bildnis des Kanzlers von Siebenbürgen, Sámuel Teleki, aus dem Jahre 1796 ist das Werk des aus Böhmischem Leipa gebürtigen Wiener Hofporträtisten Josef Hickel, der insbesondere durch seine gelungenen Porträts Josephs II. berühmt wurde. Der aus Klattau in Westböhmen stammende Architekt Josef Hild beteiligte sich am Bau des klassizistischen deutschen Theaters in Pest, der im Jahre 1812 beendet wurde. Die tschechischen bildenden Künstler sind vor allem in den Kreisen einer hohen Aristokratie anzutreffen: sie haben sich insbesondere um den klassizistischen Aufbau und die malerische Ausgestaltung einer ganzen Reihe ungarischer und siebenbürgischer Schlösser sehr verdient gemacht.²⁷

Außer den wissenschaftlichen und künstlerischen Kontakten prägte sich die Aufklärung auch in die tschechisch-ungarischen Beziehungen im tschechischen Volksmilieu

tief ein. Das bedeutendste Kapitel bildet hier die Wirksamkeit ungarischer reformierter Priester und Lehrer in Böhmen und Mähren nach der Herausgabe des Toleranzpatents. In den Jahren 1782–1813 kamen sie hierher, um die neuen protestantischen Gemeinden helvetischer Konfession organisieren zu helfen.²⁸ Viele dieser Priester und Lehrer machten sich während ihrer Studien in Westeuropa mit dem Aufklärungsgedankengut vertraut. Ein Beispiel dafür kann hier der Slowake Michal Blažek, ursprünglich Erzieher des Grafen Gedeon Ráday des Jüngeren, ein eifriger Leser von Rousseau, Voltaire, Diderot usw., liefern, der in den 90-er Jahren des 18. Jahrhunderts bereits als Superintendent der Mährischen reformierten Kirche wegen seiner angeblichen Kontakte mit ungarischen Jakobinern gerichtlich untersucht wurde. Für die tschechische nationale Wiedergeburt war auch das Studium tschechischer aus den Untertanenschichten stammender Studenten an den reformierten Kollegien in Debrecen, Sárospatak, Kecskemét, Nagykőrös und anderwärts von positiver Bedeutung. Dies trug zur Herausbildung der tschechischen, den Untertanenschichten entstammenden Intelligenz nicht weniger bei als ihr Studium an lutherischen Schulen in der Slowakei. Dieses Studium an kalvinischen Lehranstalten in Ungarn, das in den 80-er Jahren des 18. Jahrhunderts begonnen wurde, fällt überwiegend bereits in die letzte Entwicklungsphase der tschechischen Aufklärung, in die Etappe der späten Aufklärung, die zu jener Zeit auch für das ungarische kalvinische Schulwesen kennzeichnend ist.²⁹

Im Zusammenhang mit der religiösen Mission ungarischer reformierter Pastoren in den böhmischen Ländern nach der Herausgabe des Toleranzpatents ist zu erwähnen, daß auch weiterhin in den böhmischen Ländern alle diejenigen, die sich nicht zu den bewilligten protestantischen Konfessionen oder zum Katholizismus bekannten, von Joseph II. verfolgt wurden. Besondere Aufmerksamkeit erregten in ganz Europa insbesondere die Deportationen tschechischer Deisten nach Ungarn von 1782 an, die unter anderem auch von Johann Gottfried Herder scharf verurteilt wurden, ebenso von Schlözers Zeitschrift *Staats-Anzeigen*, die in Göttingen erschien und über die erwähnten Begebenheiten von ihren ungarischen Sonderkorrespondenten gut informiert wurde.³⁰

Die Dritte und letzte Entwicklungsphase der tschechischen Aufklärung (von der zweiten Hälfte der 90-er Jahre des 18. Jahrhunderts an bis zu den 20-er Jahren des 19. Jahrhunderts) ist vor allem von Jungmanns Programm der Modernisierung und der Erneuerung der tschechischen Sprache durch Bildung von Neologismen gekennzeichnet. Es geht hier um eine lexikalische Bereicherung der Sprache, insbesondere durch die Entlehnung einzelner Wörter aus verwandten und kulturell höher entwickelten Sprachen. Jungmann konnte sich hier bereits auf die grammatische Norm des Tschechischen stützen, die zu Beginn des 19. Jahrhunderts von Josef Dobrovský aufgrund der alten veleslavinischen Norm aus dem 16. Jahrhundert festgelegt wurde. Sie war zwar von der zeitgenössischen sprachlichen Wirklichkeit bereits längst überwunden, aber sie stellte dennoch einen geeigneteren Ausgangspunkt für die weitere Entwicklung dar als die Grammatiken der tschechischen Sprache im 17. und 18. Jahrhundert, weil die einheimische tschechische literarische Aktivität im Zeitalter nach der Schlacht am Weißen Berg merklich nachgelassen hatte. Die tschechische neologische Bewegung, die von Josef Jungmann und seinen Anhängern entfaltet wurde, läßt zahlreiche Übereinstimmungen mit der ungarischen sprachlichen Erneuerung Ferenc Kazinczys und seiner

Mitarbeiter erkennen. Es handelt sich im Grunde genommen um den gleichen Typ der neologischen Aktivität, bei dem es sich nicht nur um die Erneuerung und Modernisierung der tschechischen oder ungarischen Sprache und Literatur geht, sondern auch gleichzeitig um einen breiteren kulturellen und gesellschaftlichen Prozeß, der die zweite Entwicklungsphase der nationalen Wiedergeburt darstellt. Der allgemeine Zusammenhang mit der Aufklärung erscheint hier bereits als geschwächt. Es ist allerdings zu bemerken, daß es bei Kazinczy und seinen Anhängern in erster Linie darum geht, die Bande in der sprachlichen Sphäre zu zerreißen, während sie im Bereich des literarischen Schaffens noch mehr vom Aufklärungsklassizismus beeinflußt werden als Jungmann und seine Mitarbeiter, die sich in die Rezeption des Romantismus in höherem Maße eingliedern. In ideologischer Hinsicht handelt es sich bei beiden Gruppen um einen Übergang zwischen Aufklärung und nationaler Ideologie im Sinne der Entfaltung einer neuzeitlichen bürgerlichen Nation. Der Widerspruch zwischen Dobrovský und den Jungmann-Anhängern oder zwischen Berzeviczy und Kazinczy in der tschechischen und ungarischen nationalen Bewegung läßt sich bereits als ein Widerspruch zwischen den Vertretern zweier unterschiedlicher Phasen der nationalen Wiedergeburt interpretieren. Eine national weniger ausgerpögte Phase der Aufklärung steht einer bereits ausgeprägteren sprachlich-kulturellen gegenüber, obwohl ihnen ihre aufklärerischen Weltanschauungsausgangspunkte gemeinsam sind.³¹

Der allgemeine ideologische Einfluß der Aufklärung setzt sich allmählich in der gesamten nationalen Bewegung in Mittel- und Südosteuropa durch und leitet in vielerlei Hinsicht die Gestaltung ihrer fortschrittlichen gesellschaftlichen Ausgangspunkte ein. Die moderne Nationalität, die sich in den weiteren Phasen des nationalen Aufklärungsprozesses entfaltet, bleibt ihm in der Regel noch fremd, obwohl die Beziehung zwischen der Aufklärungsideologie und den Anfängen eines nationalen bürgerlichen Bewußtseins überwiegend als eine Beziehung eines kausalen sukzessiven Zusammenhanges zu betrachten ist. Aus der Identifizierung der Aufklärung mit den ideologischen Bedürfnissen der entstehenden nationalen Bewegung wächst dann in der Epoche der Gestaltung neuzeitlicher bürgerlicher Nationen im Prozeß der sog. nationalen Wiedergeburt die neuzeitliche nationale Bewegung heran. Ihre Entwicklung kann man sich in Mittel- und Südosteuropa ohne die Aufklärung, die den Anfang und die ursprüngliche Grundlage dieses ganzen Prozesses bildet, kaum vorstellen. Der erwähnte Prozeß allerdings wächst im Endergebnis über diese Aufklärungsgrundlage hinaus und mündet in die Entstehung einer neuzeitlichen nationalen Gesellschaft ein.³²

Anmerkungen

1. Vgl. dazu Richard Pražák: *Zur Problematik der Aufklärung und der Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergeburt in Mitteleuropa*. Sprache und Volk im 18. Jh. (Opuscula fennougrica gottingensia, Bd. I.) Hrsg. von Hans-Hermann Bartens. Frankfurt am Main-Bern, 1983. 125.
2. Siehe z. B. Milan Šmerda: *Uhři na korunovaci Marie Terezie v Praze v r. 1743. K otázce národního vědomí feudální společnosti*. (Die Ungarn bei der Krönung Maria Theresias in Prag im Jahre 1743. Zum Problem des nationalen Bewußtseins der feudalen Gesellschaft.) Slovácký přehled 60. (1974). Č. 1, 33-43.

3. Aus dem umfangreichen Literatur vgl. z. B. Béla Zolnai: *A gallikanizmus magyarországi vissszhangja* [Zum Widerhall des Gallikanismus in Ungarn]. Budapest, 1935; Béla Köpeczi: *Kartézianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a 17. században és a 18. század elején* [Karthesianische politische Ideen in Ungarn und in Siebenbürgen im 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts]. Irodalomtörténeti Közlemények 79. (1975). č. 4. 417–432; Márton Tarnóc: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi korban* [Die Kultur Siebenbürgens zur Zeit Gábor Bethlens und der beiden Georg Rákóczi]. Budapest, 1978. u.a. Zur Entwicklung im 18. Jahrhundert vgl. Domokos Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* [Die Kultur in Ungarn im 18. Jahrhundert]. Budapest, 1980.
4. Aus der Literatur über Comenius' Beziehungen zu Ungarn vgl. besonders Lajos Rácz: *Comenius Sárospatakon* [Comenius in Sárospatak]. Budapest, 1931; Endre Kovács: *Comenius Magyarországon* (Comenius in Ungarn). Budapest, 1962, František Karšai: *Komenský a Slovensko* [Comenius und die Slowakei]. Bratislava, 1970. Die Bibliografie der ungarischen Literatur über Comenius wird systematisch herausgegeben von József Bakos: *A magyar Komenský-irodalom I.* Budapest, 1952; II. Sárospatak, 1957; II. Eger, 1959; IV. Eger, 1961; V. Eger, 1963; VI. Eger, 1971. (Vom 2. Band an mit dem Titel *A magyar Comenius-irodalom.*) Vgl. dazu noch Richard Pražák: *Komenský und die Ungarn*. Acta Comeniana, Revue Internationale des Etudes Comeniologiques 4/2 (XXVIII/2). Praha, 1979. 441–447.
5. In diesem Zusammenhang kann ich nicht mit einigen Schlußfolgerungen der sonst sehr wertvollen Studie von László Szörényi: *Rákóczi csehországi tanulói* [Die tschechische Studienjahre Rákóczis]. Rákóczi-tanulmányok. Budapest, 1980. 291–315, übereinstimmen, in der der Verfasser die patriotischen tschechischen, antihabsburgischen Traditionen am Neuhauser Jesuitenkollegium nicht hoch genug würdigt, die hier von 1655–1660 auch der bedeutende tschechische Patriot Bohuslav Balbín als Professor dieses Kollegiums pflegen half. Er verfaßte hier z. B. im Geiste der Traditionen des jesuitischen Theaters auch Theaterstücke über die tschechischen Heiligen (die hlg. Ludmila und den hlg. Adalbert). Balbíns Versetzung aus Neuhaus und das über ihn 1661 verhängte Unterrichtsverbot an jesuitischen Lehranstalten sind auf seine Kritik an dem Werk des österreichischen Jesuitenprovinzials Johann Buccellini zurückzuführen, die in Balbíns Vorwort zu Buccellinis Buch *Auxilia postices seu Epitheta Buccellini* im Jahre 1669 veröffentlicht wurde. Vgl. dazu Jan Muk: *Jindřichův Hradec v životě a díle Bohuslava Balbína* [Neuhaus im Leben und im Werk Bohuslav Balbíns]. Sonderdruck aus Ohlas od Nežárky 65. (1935), besonders S. 23f.
6. Vgl. Richard Pražák: *Neologická hnutí a předpoklady tzv. národního obrození u Čechů, Slováků a Maďarů z hlediska vývoje jejich vzájemných vztahů* [Die Neologischen Bewegungen und die Voraussetzungen der nationalen Wiedergeburt der Tschechen, Slowaken und Magyaren vom Standpunkt ihrer wechselseitigen Beziehungen]. Otázky dějin střední a východní Evropy (Europae centralis atque orientalis Studia historica) I. Brno, 1971, 171–173.
7. Siehe Antonín Škarka: *Fridrich Bridel nový a neznámý* [Fridrich Bridel – neu und unbekannt]. Praha, 1969. 118–142 (das betreffende Kapitel heißt Překlady z Jana Nádasiho – Übersetzungen aus dem Werk von Joannes Nádasí).
8. Vgl. dazu z.B. Milada Blekastad: *Comenius*. Oslo–Praha, 1969. 612, und Jan Muk: 1. c., 32. Siehe auch Alexander Segejevič Myl'nikov: *Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století* [Die Entstehung der nationalen Aufklärungsideologie in den böhmischen Ländern des 18. Jahrhunderts]. Praha, 1974. 80–87, und Josef Válka: *Manýrismus a baroko v české kultuře 17. a 1. pol. 18. století* [Der Manierismus und das Barock in der tschechischen Kultur des 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts]. Studia comeniana et historica 19/VIII (1987). Uherský Brod 1978. 166–174.
9. Vgl. Josef Haubelt: *Česká věda v manufakturním období vývoje kapitalismu* [Die tschechische Wissenschaft in der Manufakturphase der Entwicklung des Kapitalismus]. Hospodářské dějiny 3 (1979). 110.
10. Vgl. dazu neuestens Josef Hanzal: *F. A. Sporck a počátky osvícenství v Čechách* [F. A. Sporck und die Anfänge der Aufklärung in Böhmen]. Sborník historický 25. (1977). 45–87, und Pavel Preiss: *Boje s dvouhlavou saní. František Antonín Sporck a barokní kultura v Čechách* [Die Kämpfe mit dem zweiköpfigen Drache. F. A. Sporck und die Barockkultur in Böhmen.] Praha, 1981.

11. Vgl. dazu besonders Zdenek Šimeček: *Výuka slovanských jazyků a slavistická studia v období českého národního obrození* [Der Unterricht der slawischen Sprachen und die slawischen Studien in der Zeit der tschechischen nationalen Erneuerung]. *Slovanské historické studie* 12. (1979). 209f.
12. Zu Bolzano vgl. in der letzten Zeit eine neuere Monographie von Jaromír Loužil: *Bernard Bolzano*. Praha, 1978. Zu den Beziehungen zwischen den Jungmann-Anhängern und Bolzano siehe besonders Marie Pavlíková: *Vztah Josefa Jungmanna k Bernardu Bolzanovi a jeho žákům* [Josef Jungmanns Beziehung zu Bernard Bolzano und dessen Schülern]. *Literární archiv* 8–9. (1973–1974). Praha, 1974, 79–102.
13. Vgl. dazu Josef Hanuš: *Národní muzeum a naše obrození* [Das Nationalmuseum und unsere Wiedergeburt] I. Praha, 1921. 46–47.
14. Die neueste Monographie über Dobner als Historiker verfaßte Josef Haubelt: *Dějepisectví Gelasia Dobnera* [Gelasius Dobners Historiographie]. Praha, 1979.
15. Siehe den Brief Gelasius Dobners an György Pray vom 24. November 1763. Vgl. Josef Macurek: *České a uherské dějepisectví v počátcích českého a maďarského národního obrození* [Tschechische und ungarische Geschichtsschreibung während der Anfänge der tschechischen und ungarischen nationalen Wiedergeburt]. *Josef Dobrovský 1753–1953*. Praha, 1953. 481–482.
16. Vgl. Richard Pražák: *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*. Brno, 1967. 40.
17. Siehe Gelasius Dobner: *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita*. Tomus II. Pragae, 1768. 291f., 301f., 323f.
18. Zu den Beziehungen zwischen der tschechischen und ungarischen Aufklärungswissenschaft vgl. besonders die Monographie von Richard Pražák: s. Anm. 16, und die Studie von Josef Macurek s. Anm. 15. Vgl. auch Richard Pražák: *Dobrovský, Durych und die Universitäts-druckerei in Ofen*. *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848*. Budapest, 1983. 97–103.
19. Vgl. dazu Richard Pražák: *Působení Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic v Uhrách a jeho odraz v době obrozenské* [Bohuslav Hassensteins von Lobkovic Wirkung in Ungarn und sein Wiederhall in der Zeit unserer Wiedergeburt]. *Humanismus a renesancia na Slovensku*, Bratislava, 1967. 356–373.
20. Vgl. ebenda, 367. Aus ungarischer und breiterer europäischer Sicht vgl. dazu Éva H. Balázs: *Latinität als Charakteristikum des Adels in Osteuropa*. Sprache und Volk im 18. Jh. Hrsg. von Hans-Hermann Bartens. Frankfurt am Main–Bern, 1983, 51–60.
21. Siehe Krameriusovy c. k. noviny 1791. N. 26. Vgl. auch Jan Novotný: *Václav Matej Kramerius*. Praha, 1956. 151. Siehe noch Moritz Csáky: *Von den Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*. Wien, 1981, und Horst Haselsteiner, *Joseph II. und die Komitate Ungarns*. Wien–Köln–Graz, 1983.
22. Vgl. dazu Dokumenten in der Edition von Kálmán Benda: *A magyar jakobinusok iratai* [Akten ungarischer Jakobiner] I. Budapest, 1957, 586–587, 662–663, 676, 704, 784–785, 861; II. Budapest, 1952. 88, 110, 136, 143–144, 155, 659, 715; III. Budapest, 1952. 401; weiter die Arbeiten von Blanka Kubešová-Pitronová: *Brněnská internace účastníků prvního republikánského hnutí v Uhrách* [Brünner Inhaftierung der Teilnehmer an der ersten republikanischen Bewegung in Ungarn]. *Slovanské historické studie* 1. (1955), 80–111, und Richard Pražák: *K ohlasu uherského jakobínského hnutí v českých zemích na sklonku 18. století* [Der Wiederhall der ungarischen Jakobinerbewegung in den böhmischen Ländern am Ende des 18. Jahrhunderts]. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university Studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis – SPFFBU C 18–19*. 1972. 53–59.
23. Vgl. die Korrespondenz Ferenc Széchényis in *Magyar Országos Levéltár* (Ungarisches Landesarchiv) Budapest, Sign. P. 623, und in Széchényi Könyvtár Kézirattára ((Handschriftabteilung der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek) Budapest, Fol. Lat. 1678, Fol. Germ. 591 und 883, Quart. Germ. 591. Fol. Slav. 14 usw. Aus der Literatur vgl. zu Ferenc Széchényis Beziehungen zu den böhmischen Ländern besonders Richard Pražák: 1. c., Anm. 16, 39–40, 97–100 usw., und derselbe, *Josef Dobrovský kapcsolatai Jankovich Miklóssal és Széchényi Ferencsel* [Beziehungen Josef Dobrovskýs zu Ferenc Széchényi und Miklós

- Jankovich], *Filológiai Közlöny* 8. 1962, n. 3–4, 315–326, und Jenő Berlász: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárát? Az értelmiség jelentőségének felismerése*. [Wie Ferenc Széchényi die Ungarische Landesbibliothek propagierte. Die Anmerkung der Bedeutung der Intelligenz]. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1968–1969. Budapest, 1971, 62, und derselbe, *Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?* [Wie unsere Gesellschaft und das Ausland die Gründung der Széchényi-Bibliothek annahm]. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1974–1975, Budapest, 1978, 158. Siehe auch Jenő Berlász: *Az Országos Széchényi Könyvtár története* [Geschichte der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek] 1802–1867. Budapest, 1981, 20, 29–30, 50, 167–168.
24. Zu Josef Dobrovskýs Beziehungen zu den Ungarn vgl. besonders meine Monographie, s. Anm. 16. Vgl. auch Pavel Bujnák: *Dobrovského miesto v ugrofínskej lingvistiky* [Dobrovskýs Platz in der finno-ugrischen Sprachwissenschaft.] *Zeitschrift Bratislava* 3. 1929. 601–664., und Endre Angyal: *Dobrovský und Ungarn*. *Zeitschrift für slawische Philologie*, 1954. 1–24. Über die Beziehung der Ungarn zu Göttingen vgl. Domokos Kosáry: 1. c., 516–524, und die dort angegebene einschlägige Literatur.
 25. Vgl. dazu z. B. Milan Poštolka: *K maďarské věrvi naši hudební emigrace* [Zum ungarischen Zweig unserer Musiker in der Emigration]. *Hudební rozhledy* 12. 1959. N. 4, 150–151; *Joseph Haydn a naše hudba 18. století* [Joseph Haydn und unsere Musik des 18. Jahrhunderts]. Praha, 1961. Weiter siehe auch Karel Padrta: *Pobyt Františka Vincence Kramáře-Krommery v Maďarsku* [Zum Aufenthalt František Vincenc Kramář-Krommers in Ungarn]. *Hudební věda* 4. 1967. N. 1., 148–161; Richard Pražák: *K působení českých hudebních a divadelních umělců v Uhrách na přelomu 18. a 19. století* [Zur Wirksamkeit der tschechischen Musik- und Theaterkünstler in Ungarn um die Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert]. *Otázky dějin střední a východní Evropy. Europae centralis atque orientalis Studia historica* 2 Brno, 1975, 75–94; derselbe: *Cseh színészek és zenészek Pest-Budán a 18–19. század fordulóján* [Tschechische Schauspieler und Musiker in Ofen und Pest um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts]. *Zeitschr.* Budapest, 19. 1981, N. 3, 34–35; derselbe: *Česká hudba v divadelním životě Budína a Pešti na přelomu 18. a 19. století* [Die tschechische Musik im Theaterleben in Ofen und Pest um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert]. *Opus musicum* 13. 1981, N. 8, 241–246.
 26. Vgl. Richard Pražák: *Čeští umělci v Uhrách na přelomu 18. a 19. století* [Tschechische Künstler in Ungarn an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts]. *Slovanský přehled* 55. 1969. N. 5, 350, und derselbe: o. c. *Cseh színészek*, 34.
 27. Siehe Richard Pražák: *Typologie a přehled česko-maďarských kulturních vztahů před rokem 1945* [Zur Typologie der tschechisch-ungarischen Kulturbeziehungen vor dem Jahre 1945].
 28. *Československo-maďarské vztahy v hudbě*. Janačkiana V. Hrsg. von Karel Steinmetz. Ostrava, 1982. 8–44, besonders 29–30.
 28. Diese Frage habe ich in meiner Monographie *Maďarská reformovaná inteligencia v českém obrození* [Die ungarische reformierte Intelligenz und die tschechische nationale Wiedergeburt], Praha 1962, behandelt. Siehe eine ungarischsprachige Auswahl aus dieser Monographie *A magyar református értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetein*. Századok 98. 1964, N. 1–2, 3–41. Aus der neueren Literatur siehe auch Imre Czeglé: *A cseh-magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede* [Ein Jahrzehnt kirchlicher Beziehungen zwischen den tschechischen und ungarischen Reformierten] 1782–1972. Budapest, 1981. *Theológiai tanulmányok, Új folyam*, 14. kötet.
 29. Vgl. Richard Pražák: *Die kulturelle aufklärende Tätigkeit der madjarischen reformierten Intelligenz in der Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt*. SPFFBU C 11. Brno, 1964. 127–146, und derselbe: *K vydání tolerančního patentu z hlediska soudobých česko-maďarských vztahů* [Die Herausgabe des Toleranzpatents im Lichte der zeitgenössischen tschechisch-ungarischen Beziehungen]. SPFFBU C 30 Brno, 1983. 109–119.
 30. Vgl. dazu besonders Arnošt Kraus: *O českých deistech* (Über die tschechischen Deisten). *Zeitschr. Bratislava* 6. 1932. 23–58.

31. Vgl. dazu Richard Pražák: *Neologická hnutí a předpoklady tzv. národního obrození u Čechů, Slováků a Maďarů z hlediska vývoje jejich vzájemných vztahů* [Die neologischen Bewegungen und die Voraussetzung der sog. nationalen Wiedergeburt der Tschechen, Slowaken und Magyaren vom Standpunkt ihrer wechselseitigen Beziehungen]. *Otázky dějin střední a východní Evropy* I, 169–183; *Zur Typologie der tschechischen und slowakischen neologischen Bewegung im Vergleich zu der Entwicklung bei den Magyaren und Rumänen*. In: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*. Hrsg. von László Sziklay. Budapest, 1983. 373–395. Der Vergleich zwischen der Sprache der Jungmann-Anhänger und der Kazinczy-Anhänger wurde bereits von Henrik Becker: *Zwei Sprachanschlüsse*, Berlin–Leipzig, 1948. vorgenommen.
32. Siehe Richard Pražák: *K typologické charakteristice národního obrození ve střední a jiho-východní Evropě* [Zur typologischen Charakteristik der nationalen Wiedergeburt in Mittel- und Südosteuropa]. *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů z Zahřebu. Literatura – folklór – historie*. Praha, 1978. 229–234. Dieser Beitrag erschien auch in französischer Sprache unter dem Titel *Les Lumières et le début de la „renaissance nationale“ dans les littératures d'Europe Centrale et Orientale*, *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée* I. Budapest, 1980, 433–437.

SÁRKÖZY PÉTER (*Roma*)

Az olasz árkádikus kultúra közép-európai jelenléte és hatása
a XVIII. század végi Magyarországon

I.

A magyar irodalom XVIII. századi olasz kapcsolatainak fontosságára már a múlt századi magyar irodalomtörténészek is felhívták a figyelmet. Toldy Ferenc Faludi és Csokonai költészetét elemezve hangsúlyozta az olasz versminták jelenlétét, míg a századvégen, Arany János nyomdokain Imre Sándor komoly tanulmányt szentelt az olasz költészet magyarországi kisugárzásának. A magyar–olasz irodalmi érintkezések kutatását a XX. század első felében Zambra Alajos és Koltai Kastner Jenő mélyítették el, elsősorban az olasz iskoladramák és az olasz dalköltészet XVIII. századi magyarországi fortunájának elemzésével, míg a magyar–olasz irodalmi kapcsolatok tíz évszázadra kiterjedő történetét az első római magyar tanszékvezető egyetemi tanár, Várady Imre dolgozta fel 1934-ben Rómában megjelentetett olasz nyelvű nagy monográfiájában (*La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*), melyhez önálló, félezer oldalas bibliográfiát is mellékel.¹ A II. világháború után Szauder József új szempontú, modern összehasonlító elemzéssel folytatta a XVIII. századi magyar irodalom, mindenekelőtt Faludi Ferenc és Csokonai költészete „olasz rokokó” elemeinek vizsgálatát,² míg a magyar–olasz kulturális kapcsolatok ezeréves történetének rendszeres feldolgozása immár több mint 15 éve folyik a Magyar Tudományos Akadémia és a velencei Cini Alapítvány tudományos együttműködése keretében. Ám sem Szauder József igen gazdag és útmutató életműve, sem az 1970 óta eddig napvilágot látott öt – igaz, olasz nyelvű – kapcsolattörténeti tanulmánykötet több mint kétezer oldalas anyaga³ nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy megszüntesse a magyar irodalomtörténészek között máig élő fenntartásokat a magyar–olasz kapcsolatok kutatásának állítólagos „szellemtörténeti túlzásaival” szemben. Így a magyar irodalomtörténeti kézikönyvekben az olasz irodalmi hatások kétségtelen jelenlétét a XVIII. századi magyar irodalomban a reneszánsz irodalmi tradíció „humanisztikus továbbélésével” magyarázzák, Metastasio nagy népszerűsége, katalizátori funkciója Csokonai költői nyelvének kiformalódásában, a magyar neoklasszicizmus árkádikus jellege háttérbe szorul, nemegyszer eltörpül a francia felvilágosodás eszmei-poétikai befolyásának és a német dalköltészet magyarországi befogadásának kiemelése mögött. Sajnálatos módon megállapítható, hogy irodalomtörténeti közgondolkodásunkat még mindig a hírhedt Árkádia-pör Kazinczy-ellenes résztvevőinek magatartása jellemzi (akik az „Árkádia” szó hallatán nem a XVIII. századi európai új-klasszicizmus egyik legelegánsabb és legnépszerűbb költői és művészi irányzatára gondolnak, hanem arra a pusztára, ahol, mint Barthélemy mondja, csak a marhák és a szamarak számára terem babér /„les paturages y sont excellents pour les ânes”). Pedig félő, hogy amennyiben tovább folytatódik a debreceni pipacéhra jellem-

ző Árkádia-ellenes magatartás, akkor továbbra sem lesz érthető, igazi európai szintézisbe állítható a magyar irodalomnak, a magyar költői nyelvnek a XVIII–XIX. század fordulóján bekövetkezett megújulása.

Szauder József nyomán valljuk, hogy a XVIII. századvég magyar költészetének átforgatólódása, felfrissülése semmiképp sem érthető meg az olasz költői modellek magyarországi hatásának, alkotói felhasználásának átgondolása nélkül, a német dalköltészet, avagy valamiféle, egyenesen a romantikát megelőző XVIII. századi eredeti magyar népies líra felmutatásával. Már Horváth János határozottan kimondta a magyar népieségről írt monográfiájában, hogy a magyar dalköltészet megújulásában a magyarosává váló (francia) és olasz minta volt a meghatározó.⁴ Szauder József pedig Faludi Ferenc és Csokonai Mihály életművének alapos tanulmányozása során bizonyította, hogy „a magyar költői nyelv felfrissülése és megszabadulása a barokk és a tradicionális poétika szabályaitól nem a Bessenyei által kívánt módon, a filozófiai írások fordításán keresztül történt, hanem egy hosszú költői-művészi érlelődési folyamat során, melyet a magyar költők egy olyan költészet fordítása közben sajátítottak el, mely ekkor már mentes volt a skolasztikus sémák kötöttségeitől és szabad teret engedett a fantasztikus költői expresszió, a költői fantázia szabad kifejeződése, az érzelmesség érvényesítése számára. Ilyen modell jelentett Csokonai számára az olasz költészet.”⁵

Az újabb kutatások során felhalmozódó tények súlya alatt az olasz hatások tagadói újabban már hajlamosak elfogadni a XVIII. századi magyar kultúrában lényeges elemként jelentkező olasz kulturális hatás tényét, ám ennek önkényes módon határt kívánnak szabni a század utolsó harmadában, amikor is nem lehetett már lényeges az olasz költői modellek jelenléte, mert az igazi kulturális befolyást, úgymond Bécs jelentette, és Bécs felől jutottak el Magyarországra a francia felvilágosodás gondolatai, az új francia és német irodalom legjelentősebb művei. Jelen tanulmány szűk keretei között arra szeretnék rámutatni, hogy egyrészt a közvetlen magyar–olasz kapcsolatok nem szűntek meg, hanem új aspektusokkal gazdagodtak még a napóleoni háborúk idején is (gondoljunk Kisfaludy Sándor és Károly, vagy Széchenyi István meghatározó itáliai élményeire), valamint arra, hogy az olasz költészet igazi teremtő és költészetformáló átvétele épp a századforduló utolsó évtizedében történt: ekkor formálódott Csokonai Vitéz Mihály árkádikus és Kisfaludy Sándor petrarkista költészete, ekkor lépnek ki a Metastasio-drámák a kastélyszínházak és az iskolaszínpadok szűk falai közül, ekkor kezdődik meg Tasso és Dante költészetének magyarországi felfedezése, és ekkor készül a *Divina Commedia* első magyar fordítása Döbrentei Gábor érdeméért. Végül pedig azt szeretném bizonyítani, hogy Bécsnek a századvégen egyre jelentősebb magyarországi kulturális befolyása nemhogy megszüntette az olasz irodalmi modellek befogadását, hanem épp ellenkezőleg, a bécsi kulturális légkör volt az olasz művészeti hatások legfőbb közvetítője és élesztője, nemegyszer épp a német kultúrfőlény fojtogató légköre ellenében.

II.

Faludi Ferenc, római tartózkodásának öt éve alatt, a római Árkádia Költőakadémia tagjaként,⁶ Kisfaludy Sándor itáliai és franciaországi katonáskodása és fogsága alatt, egy szép olasz táncosnő és Petrarca daloskönyve hatása alatt váltak „olaszos”

költőkké, de amint Horváth János mondja, mégsem ők, hanem az Itáliában sohasem járt Csokonai Vitéz Mihály volt a XVIII. századi magyar irodalom „legolaszosabb” költője. Csokonai, mint közismert, egy szerencsés és véletlen önképzőkori választás következtében kezdett el foglalkozni az olasz nyelv és költészet tanulmányozásával, és vált az 1790–95 közötti olasz fordításgyakorlatok hatására a századforduló egyik legjelentősebb és legeredetibb költőjévé. Az olasz költői modellek, mindenekelőtt a Metastasio-fordítások Csokonai költői nyelvének és poétikai szemléletmódjának kialakulására tett hatását Szauder József igen alaposan feltárta összehasonlító tanulmányaiban. Mindehhez csak azt érdemes hozzáfűzni, hogy Csokonai önképzőkori választása bármennyire esetleges volt is, mégis az a tény, hogy a XVIII. századvég legzseniálisabb és legeredetibb magyar költőjének életműve nem német vagy más, hanem pontosan kirajzolódó olasz – arkádikus – költői modellek szerint formálódott egészen a *Csókokig*, az önálló költői nyelv és szemléletmód kialakulásáig, szinte törvényszerűnek tekinthető. Adatok halmazával bizonyítható, hogy a XVIII. század végi magyar kultúrát és művészi életet annyira átjárta, meghatározta az olasz típusú dalköltészet iránti vonzódás, annyira általánossá vált Faludi és Amadé és a Metastasio-melodráma nyomán a költői szövegek zeneisége irányában támasztott igény, hogy már csak az az új költői tehetség hiányzott, aki mindezen elvárásoknak eleget tud tenni költészetében. Így történt Csokonai és az olasz költészet, Csokonai és Metastasio találkozására. Az olasz költői fordításgyakorlat – ahogy Szauder József megállapította – „megoldotta szavát, a lírai stílus tudatos alakítására bírta... formai tömörségben és a zeneiségben is ökonómia megteremtésére kényszerítette.”⁷

Ebben rejlik a XVIII. századi olasz arkádus költészet magyarországi kisugárzásának igazi jelentősége is. Ez, a klasszicista poétikai szabályoknak eleget tevő, ugyanakkor könnyed, a rokokó díszítettség mezében megjelenő líra követhető példát nyújtott a magyar dalköltőknek, mindenekelőtt Faludi és Csokonai számára, hogy miként lehetséges a nemzeti költői hagyomány merev kereteinek rugalmas fellazítása anélkül, hogy e hagyományok nemzeti összetartó ereje bárminémű csorbát is szenvedjen. Az olasz arkádus költők, Rolli és Metastasio változatos verselése az iskolás klasszicizmus merev és unalmas verstani, nyelvi szabályainak szolgálai követése helyett a költői fantázia szabadabb kifejezésére adott lehetőséget, egy olyan költészet megteremtésére, amelynek fő meghatározója a szépség, az érzelmesség és a természetes nyelvi kifejezés lesznek. A századvég magyar költői minden bizonnyal ezt a költői fantáziát felszabadító erőt érezték meg az olasz dalköltészetben, Metastasio dalaiban, és ezért vállalkoztak oly sokan olasz költői művek fordítására. Hiszen nem véletlen, hogy nemcsak Faludi és Csokonai, valamint Kisfaludy Sándor, hanem a századvég szinte minden jelentősebb magyar költője fordított olasz verseket (így Amadé László, Orczy, Dayka, Verseggy, Rájinis, Batsányi, Kazinczy, Kreskay, Kármán, Hannulik, Tanárki, Döme, Döbrentei). Ilyen megvilágításban már kevésbé fog „németes”-nek tűnni a XVIII. század végi magyar líra, vagy legalábbis éppannyira tekinthető „olaszosnak”, mint amennyire „olaszos” volt a XVIII. századi bécsi művészeti élet egészen I. Ferenc trónra lépéséig.

Semmiképpen sem lehet ennek a rövid tanulmánynak feladata felmérni azt a fontos szerepet, melyet a bécsi udvar kulturális légköre betöltött Közép-Kelet-Európában a XVII–XVIII. század során az olasz művészet és irodalom közvetítésében, hogy mit jelentett az olasz művészek, építészek, festők, szobrászok, színészek, zenészek, énekesek,

színházi szakemberek, udvari költők állandó és nagyszámú bécsi jelenléte. Hasonlóképp önálló kutatások tárgya lehet annak tisztázása, hogy miként alakult és milyen mélységű volt a kapcsolat a bécsi olasz művész-kolónia és a Bécsben élő magyar főúri családok és értelmiségiek között. Mindenesetre az olasz építészeknek, művészeknek és színtársulatoknak a XVIII. század során egyre intenzívebbé váló magyarországi tevékenysége Eszterháztól Debrecenig és Nagyszebenig mindenképp ezen kapcsolatok meglétére utal.⁸

Bécs a vallásháborúk, a török veszély (és ostromok) megszűntével nemcsak fővárosa, de császárvárosa is lett a Habsburg birodalomnak, Párizs mellett a XVIII. századi Európa egyik legfontosabb társadalmi és kulturális centruma. A császári udvar természetéből adódó nemzetfelettség automatikusan kialakította a bécsi (udvari) kultúra jellegzetes XVII–XVIII. századi nemzetközi jellegét, kozmopolitizmusát, mely a társadalmi életben a francia, az építészet és az alkalmazott művészetek terén pedig az olasz kultúra és nyelv elterjedésének kedvezett.⁹ A bécsi színházi élet a XVIII. század utolsó harmadáig szinte kizárólag olasz volt, olasz színházigazgatók olasz nyelven, olasz színészekkel mutattak be olasz szerzők által írt prózai és zenés darabokat, melyekhez szintén olasz művészek készítették jellegzetesen olasz stílusú díszleteiket.¹⁰ A zenekedvelő császárok, III. Ferdinánd, I. Lipót, I. József, VI. Károly maguk is olasz dalokat, oratóriumokat komponáltak, Mária Terézia pedig olasz nyelvű énekével aratott megérdemelt sikert az udvar előtt. Ilyen körülmények között érthető meg, hogy a XVIII. századi Bécs ünneplte poeta cesareója, Pietro Metastasio 52 éven át élt a császárvárosban (1730–1782) anélkül, hogy egy szót is megtanult volna németül.

Az olasz zene és színházi élet egyeduralma egészen a XVIII. század utolsó harmadáig tartott, amikor a felvilágosodás eszméinek hatására és az összbirodalmi érdekeket szem előtt tartva a fiatal trónörökös, II. József kulturális intézkedései nyomán elkezdődik a bécsi kulturális élet fokozatos elnémetesítése. Ám ez nem volt gyors és magától értetődő folyamat, az olasz és német színházak harca Bécsben majd fél évszázadig tartott (nagyon hasonlítva a XIX. század eleji magyar és német nyelvű színházak magyarországi vetélkedéséhez), és Mozart életművében az olasz és német nyelvű operák egymásmellettsége, valamint Mozart és az udvari zeneszerző, Antonio Salieri közt kialakult versengés mutatja az olasz kulturális hagyományok tartós továbbélését. A századvég nagy bécsi zeneszerzői természetesen Gluck, Haydn és Mozart, az új századé pedig majd Beethoven és Schubert, de az előbbieket még jórészt olasz librettistákkal dolgoztak, és mellettük az olasz zeneszerzők, Paisiello, Cimarosa, Gazzaniga, később pedig Cherubini és Rossini továbbra is nagy népszerűségnek örvendtek Bécsben. 1763-ban Durazzo gróf a mai Operaház (1869) helyén létrehozta az első német színtársulatot, a Neues Kärtnertheater, 1787-ben pedig II. József személyes intézkedésére német operatársulat (Nationalsingspiel) létesül, és a Freihaustheater, mely számára német nyelvű operáját, a *Varázsfuvolát* írta Mozart, végleg bebiztosítja a német nyelvűség térhódítását a zenés színházakban is. Ennek ellenére a századforduló udvari zenei főfelügyelői olaszok (1744–1788: Giuseppe Bonno, 1788–1824: Antonio Salieri), és még Metastasio halála után is újabb három olasz költő, Ranieri Calzabigi (Gluck librettistája), Lorenzo Da Ponte (a *Nozze di Figaro*, 1786; a *Don Giovanni*, 1787; és a *Così fan tutte*, 1790 szöveggönyvírója), valamint a II. József által Bécsbe hívott Giambattista Casti töltik be a „poeta cesareo” tisztségét (Casti 1790–96 között).

Mindenképp megállapítható azonban, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeiben előretörő németnyelvűség és németes ízlés nem eredményezte azonnal a bécsi olasz művészek jelenlétének megszüntetését és kulturális fontosságának háttérbe szorítását, ugyanakkor épp ezzel a fővárosban fokozatosan érvényesülő pángermán hullámmal is magyarázható, hogy a század utolsó harmadában egyre nagyobb számban rajzanak ki az olasz művészek és színtársulatok a kelet-közép-európai országokba, illetve egyre nagyobb számban fogadnak el megrendeléseket és meghívásokat főúri és gazdag polgárcsaládok részéről. Erre egyaránt nyújthat példát az 1760-ban létesített, de igazi fénypontját a 80-as és 90-es években elérő Esterházy-kastély és kastélyszínház, Batthyány Ignác gyulafehérvári olasz udvara, vagy a Radziwiłł hercegek nieborovoi udvartartása és a kastély mellett épített romkert, mely révén a falucska neve máig is Árkádia, míg a romkertben épített görög templom homlokzatán máig olaszul áll a Tasso-idézet: *Dove pace trovai d'ogni mia guerra*¹¹ (Itt leltem békét annyi háborúság között).

Amikor a XVIII. századi olasz kultúra magyarországi elterjedtségéről beszélünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kor legnevesebb és legrangosabb egyházi személyiségei, a magyar püspöki kar többsége Rómában nevelkedett a Collegium Germanicum–Hungaricumban (Veress Endre anyakönyvi kimutatása szerint a XVIII. században 161 magyar növendéke volt a Kollégiumnak,¹²) és hasonlóképp a legnevesebb magyar paptanárok és papköltők (mint Faludi, Dezsericzki Ince, Conradi Norbert, Bajtay Antal, Hanulik Chrisostom János, Kreskai Imre, Horányi Elek stb.) formálták saját költői hangjukat, enciklopédikus ismereteiket az olasz egyetemeken, kollégiumokban, illetve a kor neves akadémiáin, így az Árkádia Költőakadémián is, melynek a XVIII. században tíz magyar tagja akadt, köztük az elsők között Faludi Ferenc Carpato Dindimeo néven. Mindezzel könnyen magyarázható a XVIII. századi magyar iskoladramák terén az olasz szövegek túlsúlya, Metastasio melodrámáinak nagy népszerűsége, és az L. A. Muratori által kidolgozott új műveltségsmény magyarországi meghonosítása.¹³

II. József uralomra jutása után rendeleteivel és a paviai központi szeminárium létrehozásával (1782) ugyan megakadályozta az egyházi értelmiségiek külföldi tanulmányújtját, de a magyar ezredek 1748-tól kezdődő itáliai állomásoztatása folytán a magyar értelmiségiek itáliai jelenléte a század utolsó évtizedeiben sem csökken, csak a korábbi magyar pap-költők és pap-tanárok itáliai tartózkodását ekkor felváltja a magyar katona-írók itáliai jelenléte (Amadé Antal és László, Orczy Lőrinc, Gyulay Sámuel, Fekete János, Gvadányi János, Lakos János, Bessenyei György, Széchényi Ferenc és István, Kisfaludy Sándor és Károly).¹⁴ Arra pedig, hogy a katonai szolgálat, vagy akár a harcokban való részvétel és hadifogság sem volt akadály a kulturális érintkezésnek, az új érzelmi és művészeti élménynek, a legékebb példát Kisfaludy Sándor 1796-ban írt *Naplója*¹⁵ és rövid itáliai állomásoztatása, s a provençai fogság alatti költővé érlelődése nyújtja. Vitathatatlan, hogy a Himfy szerzőjét a gyönyörű bécsi olasz táncosnő, Medina Mária szerelme, az olasz táj szépsége, valamint a Tasso és Petrarca által képviselt olasz költészet varázsa avatta igazi költővé.

A magyar értelmiségiek itáliai és bécsi élményei hatására terjed el a XVIII. század második felében Magyarországon is az olasz típusú mecenatizmus (erre a két volt római kollégista, Barkóczy Ferenc és Esterházy Károly egri tevékenysége és Batthyány Ignác gyulafehérvári olasz udvara nyújtja a legkézzelfoghatóbb példát),¹⁶ a század második felének magyar kastélyszínházai olasz melodrámák előadásával, olasz operatársu-

latok meghívásával formálják repertoárjukat. Az Esterházy hercegek 1760-ban létesített olasz színháza is ekkor éri el igazi fénykorát, 1779-ben készül el az új zenés színház Eszterházában, 1784-ben fejeződik be a park építése, és a nyolcvanas és kilencvenes években az előadások többségének nyelve még mindig az olasz.¹⁷ Az első német nyelvű Haydn-operaelőadásra csak 1796-ban került sor. A századfordulón Eszterházában és a pozsonyi Erdődy-operában is egyeduralkodóvá válik a német nyelvűség, de az oratóriumok továbbra is olaszul kerülnek előadásra, így 1806-ban Eszterházában a Maurice Lichtenstein és Leopoldine Esterházy esküvőjén előadott *Endimione e Diana* című „cantata a quattro voci” is (ez alkalomra készíti el Canova Leopoldine Esterházy ülőalakját, melyet a kismartoni Esterházy-palota kertjében emelt görög templomban helyeztek el).

A magyar színházi életben igen jelentős olasz befolyáson túl is a XVIII. század végi magyar műveltségben nem egy olasz elem konkrét megléte mutatható ki. Az olasz nyelv oktatása, ha nem volt is általános, de nem is volt ritka a magyarországi nemesi konviktusokban sem. Így a soproni konviktusban — ahol Fekete János is tanult — a bécsi Savoya-Akadémia példájára 1769-től olaszra is tanítják a növendékeket (így tanult meg olaszul Sopronban Kis János és Dante első magyar fordítója, Döbrenteni Gábor is), a Váci Theresiánium nemesi konviktusában a piarista Tuschleiter Geatano 1768–81 között rendszeres olasz nyelvórákat adott, míg a Pestre költözött egyetemen 1792-ben kéri az olasz oktatás bevezetését, igaz, az olasz tanszék létrehozására majd csak a század elején, 1806-ban kerülhet sor a II. Ratio Educationis következtében. Így semmiképp sem tűnik meglepőnek, hogy a századvégi magyar írók többsége beszélt, illetve olvasott olaszul (így Faludi, Kreskay, Csokonai és Kisfaludy Sándor mellett Dayka, Verseghy, Kazinczy, Döme, Döbrentei), és a XIX. század elején sem ritka az olasz irodalmat eredetiben élvező magyar értelmiségi, mint Széchenyi István, Pyrker László, Pulszky Ferenc, ifjabb Wesselényi Miklós, Kazinczy Gábor és mások, míg Császár Ferenc fiumei tanári munkásságával (1830–1839) elkezdődik a magyarországi italianisztika immár autonóm története.¹⁸

Ilyen környezeti háttérben szinte természetesnek tűnik a századvégi magyar főúri könyvtárak gazdag olasz anyaga (Teleki Sámuel és Ráday Gedeon könyvtárai),¹⁹ a magyar kastélyszínházak olaszos jellege, hogy a koronázási ünnepségeken a többnyire olasz származású királynőket a magyar főurak olasz nyelven köszöntik (Kazinczy számol be a *Pályám emlékezetében*, hogy miként üdvözölte olasz nyelven Fekete János gróf I. Ferenc császár olasz feleségét a pesti koronázás alkalmával), illetve az a tény, hogy az úgynevezett „németes” magyar századvégen milyen sok magyar író foglalkozott olasz irodalmi művek fordításával.

III.

A magyar irodalomtörténeti közvélemény a XVIII. századi magyar irodalomban jelentkező olasz hatást, ki tudja milyen indokok alapján, talán a magyar iskoladramák olaszos jellege miatt, a század középső harmadára korlátozza. Ám ha alaposabban megvizsgáljuk a tényeket, akkor a XVIII. századi magyarországi olasz fordítások igazi időszaka a századvég. Ekkor jelennek meg Révai Miklós kiadásában Faludi Ferenc olasz mintára készült dalai (1788), ekkor bontakozik ki Csokonai Vitéz Mihály olasz fordítói

gyakorlata (1790–1795) és Kisfaludy Sándor petrarkista szerelmi lírája (1796–1801). A nagy „olasz triász” mellett az olasz fordítók sorában kell megemlíteni a pálos Kreskay Imrét (*Scipio alma* című Metastasio-fordítása 1792-ben jelent meg a Kassai Magyar Múzeumban), a Guarinit fordító Dayka Gábort, a börtönben is Goldoni-színjátékot tanulmányozó Verseghy Ferencet. Az olasz irodalom és költészet magyarországi népszerűsége a századvégi irodalmi lapokból is kitérő. Az Orpheus 1790. I. évfolyamában Ráday Gedeon és Ivánkai Imre Lemene-fordításai olvashatók Kazinczy olasz fordításai mellett (Metastasio: *Sóhajtás; Lilla; Lemene: A rózsza és a hyacinth; C. Maggi: A habok*). Kazinczy az Orpheus II. számának címlapjára Tasso-idézetet illeszt („Teneri, sdegni e placide tranquille”), akárcsak a lengyel Árkádia park Diána templomának homlokzatára Christina Radziwiłł hercegnő. 1790-ben Kassán jelent meg Aranka György – igaz, német szöveg alapján készült – fordítása a századvég legnagyobb felvilágosodott olasz költőjének, Giuseppe Parininek *Il Giornójából* (*A napnak négy részei jeles példája a városban*), míg Cesare Beccaria híres tanulmányát, a *Dei delitti e delle penét* maga Kazinczy fordítja 1793-ban *A Törvények szelleme* címmel.

A századfordulón Metastasio-mellett a legtöbbet olvasott és fordított költő az érzelmessége miatt ismét felfedezett Petrarca. Kisfaludy Sándor szerelmi versciklusát Kazinczy és Kármán József Petrarca-fordításai előzik meg, ez utóbbi az Uránia 1794. I. számában közli a *Chiare, fresche e dolci acque* című canzonét és négy szonettet, ugyanitt, az Urániában jelenik meg Csokonai Metastasio-canzone-fordítása, *A háborús zivatar* is (vol. III. 213–216).

Kisfaludy Sándor nemcsak a századvégi magyar Petrarca-kultuszban töltött be jelentős szerepet, hanem Tasso költészetének felfedezésében is. Még bécsi testőrsége idején fordítja le Maria Medina számára a *Gerusalemme Liberata* Armida és Rinaldo epizódját. A *Megszabadított Jeruzsálem* magyar prózafordítása 1805-ben jelenik meg három kötetben, Tanárky János fordítói munkája eredményeképp, míg az első formájú fordítás, Helmeccy Mihály *Sofronia és Olind* románca az Auróra 1822. első évfolyamában látott napvilágot. Csokonai Vitéz Mihály Tasso-fordítása, *Az Amintás*, 1806-ban jelent meg Nagyváradon más Csokonai-fordítások társaságában.

A századforduló magyarországi olasz fordításait Kazinczy és Döme Károly Metastasio-drámafordításai, illetve Döbrentei Gábor olasz fordítói tevékenysége zárja. Döbrentei az Erdélyi Muzeumot részben az olasz irodalmi felvilágosodás programja szellemében szerkeszti, melyre példa, hogy a nyelvújító mozgalom védelmében 1815-ben saját fordításában közli Francesco Algarotti fél évszázaddal korábban írt nyelvelméleti röpiratát, *Az anyanyelven írás szükséges voltának megbizonyításáról*. Döbrentei Gábor munkássága eredményeként azonban már egy új, a XVIII. századi árkádikus költészetet elhomályosító irodalmi példa kerül a magyar irodalmi köztudatba: Dante, akinek első magyar fordítója maga Döbrentei lesz.²⁰

Az olasz irodalom XVIII. századi magyarországi kisugárzásának és termékenyítő átvételének igazi példáját Metastasio-költészetének fogadtatása nyújtja.²¹ Ez egyúttal a bécsi olaszos kultúra magyarországi átvételének is próbakövét jelenti. Már Szauder József rámutatott, hogy helytelen Metastasio magyarországi fortunáját Zambra Alajos nyomán, a magyarországi iskoladramák történetéhez kötni (ennek időszaka körülbelül az 1730–1780 közötti fél évszázad), mert Metastasio magyar irodalomra gyakorolt költői hatása tulajdonképpen csak Faludi dalköltői gyakorlatával kezdődik és a század-

fordulón teljesedik ki Csokonai Vitéz Mihály jellegzetesen „századfordulós” költői életművében. Arról is hajlamos a magyar irodalomtörténet-írás megfélekedezni, hogy korábban a Metastasio-melodramák színhelye a főúri kastélyszínházak és az iskolai színelőadások zárt világa volt, míg épp a századvégen, illetve a XIX. század elején jelennek meg nyomtatásban is Metastasio drámái, illetve kerülnek a magyar polgári színházak műsorára. Elsőként Kreskay Imre *Scipio álma* drámafordítása jelenik meg a Kassai Magyar Múzeum 1792. évfolyamában, melyet Rudnyánszky Karolina bárónő és Berzeviczy Pál Metastasio-fordításai követnek 1793-ban A magyar játékszín 1793. évi II. kötetében (*A pusztai sziget; Alcides a válasz úton*). Ekkor kezd el foglalkozni Kazinczy Ferenc is három Metastasio-dráma fordításának gondolatával a Külföldi játékszín kiadványsorozat számára. A *Themisztokles* és a *Titus szelidsége* fordítását budai fogsága idején fejezi be 1795-ben, a darabok 1806-ban kerülnek először bemutatásra báró Wesselényi Miklós színtársulata előadásában, majd Kazinczy műfordításai IX. kötetében nyomtatásban is megjelennek 1815-ben. Kazinczyval egyidőben foglalkozik Metastasio fordításával a fiatal debreceni diák, Csokonai is, és 1793-ban folyóiratokban között hirdetéseiben 16 olasz dráma, köztük több Metastasio-darab fordítását ajánlja. Csokonai olasz műfordításai halála után 1806-ban Nagyváradon jelentek meg önálló kötetben, de nem keltettek különösebb kritikai visszhangot, hiszen az ekkor Kazinczyval szemben Csokonait zászlójukra tűző debreceni pipacéh képviselőinek nem „olaszos”, hanem „eredeti népi” költőre volt szükségük (sajnos ez a magatartás a Csokonai-irodalomban mindmáig fellelhető).

Metastasio drámáinak legteljesebb kiadása a Bécsben és Pozsonyban élő Döme Károly pozsonyi kanonok, Kazinczy barátja nevéhez fűződik, aki 1801-ben önálló kötetben jelentette meg Metastasio vallási tárgyú drámáiból készített fordításait (*Metastasiusknak egynéhány játéka*, Komárom, 1801), míg a világi tárgyú színdarabok fordításával 1811-ben készült el, és azok Kazinczy Metastasio-fordításaival egyidőben, 1815-ben jelentek meg. Kazinczy és Döme fordításai immárom az új magyar színjátszó társulatok, azaz prózai színelőadások számára készültek, és ezzel megkezdődik Metastasio magyarországi fortunájának újabb fejezete, mely egészen a század közepéig tart.²²

Metastasio *Themisztoklészt* és *Titus szelidségét*, a darabokban rejlő hazafias és felvilágosodott tartalmak miatt (mindkét dráma a felvilágosodott, alattvalóival igazságosan bánó uralkodó példáját, illetve hazájáért a zsarnok ellen jogosan fellázadó hőst állítja középpontba) a nagy hazafi és lázadó, idősebb báró Wesselényi Miklós mutatja be Kazinczy fordításait felhasználva 1806-ban Erdélyben, illetve indítja még az évben színtársulatait magyarországi körútra. A *La clemenza di Tito* magyar bemutatójára 1806. április 24-én került sor Kolozsvárott, Bánffy György kormányzó nevenapja tiszteletére Kocsi Patkó János címszereplésével, a *Temistocle* bemutatójára pedig 1806. augusztus 5-én Marosvásárhelyen, gróf Gyulay Ignác horvát báni kinevezése alkalmából. A két darab következő bemutatóinak színhelye Szeged és Debrecen voltak. A *Clemenza di Titót* Pergő Celesztin erdélyi színtársulata mutatja újra be 1810-ben Kolozsvárott, a darab utolsó előadásáról 1824-ből (Pápa, Kilényi Dávid színtársulata) van tudomásunk. A *Themistokles* Kazinczy fordításában 1813-ban kerül bemutatásra a pesti magyar színtársulat előadásában. Az 1819. évi pesti bemutatón a darab *Themistoklész avagy a hazaszeretet hatalma* címmel szerepelt, női főszerepben Dérynével. Nem kevésbé volt célzatos a darab 1835. évi kassai bemutatója, Pergő Celesztin színtársulata

előadásában az ifjabb Wesselényi Miklós perbe fogása idején. A darab utolsó előadására 1841. november 16-án került sor (de valószínűleg nem Kazinczy, hanem báró Jósika János 1804-es fordításában) Kolozsvárott a híres pesti színészek, Fánscy Lajos és Laborfalvy Róza vendégszereplése alkalmával. E rövid – és távolról sem teljes – színház-történeti kitekintés alapján is megállapítható, hogy Metastasio magyarországi fortunája semmiképp sem zárható le a XVIII. század utolsó harmadában. Az igazi, a termékeny átvétel és a színpadi siker időszaka a századforduló és a XIX. század első két évtizede volt. Ekkor azonban a metastasioi klasszicizmust felváltja a Shakespeare-színház és a romantikus nemzeti színjátszás.

A századforduló magyarországi olasz irodalmi hatásainak elemzésekor feltétlenül külön fejezetet érdemelne Csokonai Vitéz Mihály 1790–1795 közötti fordítói gyakorlata. Szauder József jogosan tartja Csokonai Metastasio-fordításait és a fordításgyakorlat eredményeit összegző önálló pásztor-regényt, *A csókokat* „a két nemzet kultúrája közti kapcsolatok legtermékenyebb mozzanatának”,²³ melyhez csak annyit tennék hozzá, hogy a Kazinczyhoz írt 1802. évi levele tanúsága szerint Csokonai élete végéig folytatta olasz irodalmi tanulmányait, és egész költészetére jellemző *Az ember, a poézis első tárgyában* tett kijelentése: „Az olasz negédes kertjében szedtem drága narancsokat.”

Azt a tételt, hogy a századvégi bécsi kultúra nemcsak a német és francia irodalom és ízlés kelet-közép-európai kultúra közvetítője volt, hanem egyúttal utat nyitott az egész európai kultúra, és ezen belül a sajátos olasz ízlés felé is, melynek meghatározói ekkor az Itáliában élő Winckelmann és Mengs, a századvég olasz festői, Canaletto és Bellotto, valamint a szobrász Antonio Canova voltak, talán legkézzelfoghatóbban Kazinczy Ferenc példájával lehet igazolni. Kazinczy németes műveltségésménye, költőisége a jozefinista művelődési programhoz köztudomású, és az is egyértelmű, hogy nyelvújító és stílusreformáló programját elsősorban a német irodalom Lessingtől és Gessnertől Goetheig vezető vonulata alapján kívánta megvalósítani. Ugyanakkor nem lehet elsiklani afelett sem, hogy Kazinczy sajátos neoklasszicista ízlésének kiformalódásában nemcsak a német irodalomnak volt része, hanem hasonlóképpen komoly szerepet kapott benne az olasz neoklasszicizmus művészete is. A magyar szakirodalomban elsőként Bán Imre hívta fel a figyelmet arra, hogy a „Tövises és virágok esztétikájának létrejöttében lényegesebb szerepe van Palladiónak, Winckelmannnak, Canovának vagy Thorwaldsennek, mint bármilyen művelődési előképnek.”²⁴ Valóban megállapítható, hogy Kazinczy szépségésménye és imitációs költészettana jellegzetesen a winckelmanni példát követi, és szépségésményét az olasz képzőművészetnek a bécsi Belvedereben látott, illetve a metszetek útján megcsodált darabjai, Raffaello, Correggio, Carlo Dolce, az itáliai tájakat festő Poussin és Claude Lorain, valamint Canova hellenizáló szobrai alapján formálja. Levelezésében, memoárjaiban minduntalan olasz festők és műalkotások neve bukkan elő, és nem egy költeménye is ilyen képzőművészeti ihletésről tanúskodik, *Psyché lepkével*, *Ninon képe*, *Venus Callypagos*, *Dolce Madonnája*, *Laocon*, *Io és Jupiter – Correggio festménye*, *A vétkes szép*, *Lucretia*, *Ferenczy Graphidionára*, *Amor az oroszlánon*, *Apollon*, *Anch'io pittore*.)

Kazinczy olaszos jellegű neoklasszicista művészetelméletében szerves részt képeznek az 1790-ben az Orpheus számára készített kisebb olasz versfordítások (Petrarca, Lemene, Maggi, Metastasio), és az 1789-ben elkezdett Metastasio-drámafordítások. Ér-

deklódását mindenekelőtt a metastasiói szöveg emelkedettsége, a stílus tisztaság, illetve a drámákban kifejeződő antik görög eszményvilág visszaadásának lehetősége keltette fel, melyet még jobban elmélyített az érzelmi azonosulás a drámák szenvedélyvilágával, azok felvilágosult tartalmaival. Hogy miként épül be a fordításba a börtönfolyosón meglátott gyönyörű, fiús lány, Sunyovszky Nina iránt fellobbant szerelmi érzés, a *Pályám emlékezete* lapjairól ismert.²⁵ Hasonlóképp sokatmondó a *Titus szelidsége* fordításához készített kísérő levele Barkó János generálishoz, a budai börtönök főfelügyelőjéhez, melyben hangsúlyozza a darab felvilágosodott tartalmait, hogy az uralkodói kegyelemnek az uralkodó és alattvalói között kialakult természetes viszony kifejeződésének kell lennie,²⁶ míg Cserei Farkashoz és id. Wesselényi Miklós báróhoz írt levelei mutatják, hogy az 1806-os bemutatókra úgy alakította át a *Temüstocele* és a *La Clemeza di Tito* fordítását, hogy azokban kifejeződésre jutó hazafiúi erények a nagy erdélyi hazafi személyére is vonatkoztathatók legyenek.²⁷ A felvilágosodott tartalmak és a hazaszeretet érzésének fokozott kiemelése okozza azt, hogy a Kazinczy-fordította Metastasio-drámák a romantika korában is színpadon maradtak.

A Metastasiót fordító Kazinczy Ferenc életműve adhat végleges választ arra, hogy mit jelentett a Bécsből átvett olasz kulturális, művészeti példa a magyar és a középkelet-európai kultúrák számára. Azt, amit Kazinczy-nak: egy igen emelkedett, elegáns, az érzések szabad kifejezését lehetővé tevő emelkedett művészi stílusezsményt, melynek követése által saját nemzeti kultúránk úgy tud megújulni, hogy időközben nem vész el sem a német irodalom és kultúra mindent magával sodró áramlatában, sem a napkeleti provincializmus marhalegelőinek porában. Ahogy Kazinczy vallja 1813-as Dayka-kiadásához írt előszavában:

„De minekelőtte a festésnek, faragásnak, muzsikának s architektúrának tanulása végett, hogy nem európai, hanem magyar iskolánk lehessen, utunkat az Ural hegyei felé vennők — óh, ott igen szép festések, faragások, szép muzsika, gyönyörű paloták vannak — megengedik, hogy mi a Vaticanum és Campidoglio s a Museum Napoleon felé vegyük utunkat, itt a Raphael, Le Seur s Poussin festéseit, s a Roma és Herculanum fennmaradt kincseit csudálni, s a Palladióktól, s Vignoláktól, a Haydenektől, Mozartoktól, Salieriktől, Cherubiniktől leckéket venni. Azoknak a Dón felé szerencsés utat, s gazdag zsákmánnyal megérkezést kívánunk.”²⁸

Jegyzetek

1. Emerigo Várady; *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*. I. Storia; II. Bibliografia. Roma, Istituto per l'Europa Orientale, 1933–34., Sárközy Péter: *A magyar–olasz művelődéstörténeti kapcsolatok kutatásának eredményei és feladatai*. Filológiai közlöny, 1979. 1–2. 120–125. ID, *The latest results of research in the area of Italo–hungarian cultural history*. Neohelicon V. 1. 1977. 284–293.
2. Szauder József: *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Budapest, 1963; ID, *Az éj és a csillagok*. Budapest, 1980.
3. *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, a cura di V. Branca, Firenze, 1979; *Rapporti veneto–ungheresi all' epoca del Rinascimento*, a cura di T. Klaniczay, Budapest, 1973; *Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo*, a cura di V. Branca, Firenze, 1979; *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, a cura di B. Köpeczi e P. Sárközy, Budapest,

- 1982; *Storia, popolo e nazione nella cultura ungherese e italiana tra 1789–1849*, a cura di V. Branca e S. Graciotti, Firenze, 1985; előkészületben: *Italia ed Ungheria fra decadentismo e le avanguardie*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
4. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*, Budapest, 1978, 31–33, 56–57, 66, 74, 89–90.
 5. J. Szauder: *Ispirazioni italiane nella cultura ungherese*, in *Sensibilità e razionalità nel Settecento*, a cura di V. Branca, Firenze, 1967, I, pp. 222–223.
 6. Mária Szauder: *Ferenc Faludi membro dell' Arcadia romana*, in *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, op. cit., pp. 283–293.
 7. J. Szauder: *Csokonai és Metastasio*, in *Olasz irodalom – magyar irodalom* i. m. 434.
 8. Staud Géza: *Magyar kastélyszínházak*. I–III, Budapest, 1963–1964. Klára Garas: *Maestri italiani e veneziani nell' Ungheria del secolo XVIII*. in *Venezia, Italia, Ungheria, fra Arcadia e Illuminismo*, op. cit., pp. 265–275.
 9. E. Morpurgo: *Gli artisti italiani in Austria*. I–II, Roma, 1962.
 10. A bécsi zenei életben az „olasz stílus” meghonosítója Antonio Draghi volt, aki 1680–1700 között volt udvari karnagy, ez idő alatt mintegy nyolcvan operát komponált. Ő kezdi meg az olasz énekesek, zenészek, librettisták és színházi szakemberek bécsi meghívását, hogy ki tudja elégíteni az udvar szórakozási igényeit. Csak I. Lipót uralkodása alatt 400 új operát mutattak be Bécsben. A zeneszerzők és udvari karmesterek között találjuk a kor legnevesebb olasz művészeit: A. Panciotti, M. A. Ziani, A. Caldara, C. A. Badia, G. B. Bonocini. Az énekesek közül kiemelkedett a bolognai Carlo Broschi, a kasztrált Farinelli. Az operaelőadások fényét olasz díszlettervezők és építészek (a Burnacio, Galli-Bibiena család tagjai) tevékenysége biztosította. Cfr.: Morpurgo: *Gli Artisti italiani in Austria*, op. cit., vol. II.
 11. Sárközy P.: *Et in Arcadia ego* (Magyarok és a XVIII. századi Itália), Irodalomtörténeti Közlemények, 1983, 1–3., 244.; ID: *Il classicismo arcadico e la rinascita della poesia nell' Europa centro-orientale*, in *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, op. cit., pp. 191–201; J. Wegner, *Arkadia*, Warszawa, 1963.
 12. Veress Endre: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Budapest, 1917; ID: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai*, Budapest, 1941. A magyar–olasz egyetemi kapcsolatok történetéről részletesebben: *Roma e Italia nel contesto della storia delle Università ungheresi*, a cura di C. Frova e P. Sárközy, Róma, Ateneo, 1985.
 13. J. Szauder: *La fortuna dei trattati della darita cristiana e della Regolata divisione in Ungheria nel '700*, in *La fortuna di L. A. Muratori*, Firenze, 1975, pp. 143–150.
 14. P. Sárközy: *Intellettuai ungheresi nell' Italia del Settecento*, in *Studi in onore di V. Branca*, IV.: *Tra Illuminismo e Romanticismo*, Firenze, pp. 221–243.
 15. *Napló és francia fogságom*. Budapest, 1972.
 16. Bitskey István: *Barkóczy Ferenc az irodalmi mecénás*, in *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Tarnai A. és Szauder J., Budapest, 1974, 333–367.
 17. Horányi Mátyás: *Eszterházi vigasságok*, Budapest, 1957; ID., *The magnificence of Eszterháza*, London, 1962.
 18. P. Sárközy: *L'italianistica ungherese*, „Bollettino d'Italianistica”, Róma–Leiden, 1984/1–2, pp. 53–63.
 19. Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*; F. Csanak Dóra: *Teleki József könyvtára*, in *Irodalom és felvilágosodás*, i. m., 283–333, 401–445.
 20. Szauder J.: *Dante első magyar fordítása*, in ID.: *Olasz irodalom – magyar irodalom* i. m. 347–362; ID: *Dante a XIX. század magyar irodalmában*, in *Dante a középkor és a renaissance között*, szerk. Kardos T., Budapest, 1965.
 21. J. Szauder: *Metastasio in Ungheria*, in *Studi in onore di N. Sapegno*, Roma, 1973, III. pp. 309–344.
 22. Nyerges László: *Kazinczy drámafordításai Metastasiótól*. Színháztudományi Szemle, 1984/13. (Metastasio különszáma) szerk. Nyerges László, Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1984. pp. 65–81.

23. Szauder J.: *Csokonai és Metastasio*, in ID.: *Az éj és a csillagok*, i. m. 152.
24. Bán Imre: *Kazinczy Ferenc klasszicizmusa*, Itk, 1959, in ID.: *Eszmék és stílusok*, Budapest, 1976, 231.; Csatkai Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek*. Budapest, 1983.
25. „Metastasio vala kezemben, s a folyosómon egy gyönyörű lény suhinta el, félig leány már, félig gyermek. Növése mint Psychének; mozgása, lépte mint a gráciák legifjabbikáé ... Ily meleg hatást serdülő ifjú sem kaphat. Elővevém a Titusz kegyelmét. El kelle vetnem a könyvet. Fel és alá járék szobámban. De mi lele téged – kérdém magamtól. Nem szégyelled gyengeségedet?” Kazinczy: *Pályám emlékezete*, in *Kazinczy Művei*, Szépirodalmi, 1975, I, 354.
26. *Kazinczy Ferenc levelezése*, II. 417. (1795. aug. 31.)
27. *Kazinczy Ferenc levelezése*, III. 353. (1805. jún. 1.)
28. Abafi-kiadás, V. 55. Idézi Bán I., i. m. 234.

SZABÓ G. ZOLTÁN (Budapest)

Nemzeti nyelv – nemzeti irodalom

Vörösmarty, Czuczor, Erdélyi János nyelvészeti munkáiról

A reformkori irodalom megértése a politikai, a nyelvi, nyelvészeti, közéleti pontosságú összefoglaló szóval nemzeti háttér nélkül elképzelhetetlen. Nem arról van szó, hogy mint minden korban a költőket, írókat izgatta a nyersanyag, a nyelv természete, mint pl. Kosztolányi esetében, hanem a reformkor értelmisége a magyar nyelv politikai jogai mellett a kiműveltség rangját is biztosítani akarta. Ebben különbözik a többi európai nép nyelvűvelésének gyakorlatától, tehát hogy a két tényezőnek, a nyelv politikai szerepének és kiműveltségének igénye egymástól el nem választható. Ez a *Szózat* korszaka. E korszakban a nyelvi-politikai önigazolás kényszere a nyelvtanok légióit hozta létre, s ez szükségképpen vezetett el az alapkérdések, a helyesírási, lexikai, nyelvtani, nyelvhelyességi normák tisztázásához. Eltekintve a nyelvújítási harc részleteitől, a nyelvtörténeti vizsgálódások tévútjaitól, arról szeretnék szólni, hogy mi volt az irodalmárok, költők, Czuczor, Erdélyi s elsősorban Vörösmarty szerepe végső soron a magyar nyelv normáinak kialakításában, s ez a tudatos, illetve itt hangsúlyozandó: tudományos nyelvészeti munka milyen értelemben és mértékben segítheti elő költészetük pontosabb megértését.

Előzetes megjegyzésként mindenképpen utalnunk kell arra, hogy e korszak nyelvelméleti gondolkodását Herder¹ és Adelung² nézetei határozták meg.³ Herder gondolatainak hatása a nyelv keletkezéséről, melyet Adelung is magáévá tett, s a gyökszóelmélet kidolgozására vezetett, kimutatható – szűkebb kört említve – Kresznerics Ferenc, Czuczor Gergely, Fogarasi János, Nagy János és Vörösmarty műveiben. Különösen bizonyítók éppen Vörösmarty fejtegetései a nomenverbumokról és ősi szavaink egytagúságáról.⁴ Nem hagyható említés nélkül Vörösmarty első nyelvészeti tanulmánya sem a *Némely nyelvünkbeli különözésekről*, melyben indulatosan, de pontos nyelvészeti argumentációval veszi védelmébe az ikes ragozást, s már akkor megfogalmazza a nyelvűvelésről vallott felfogását is. Az írás címe is árulkodó: utal mindarra, ami – ez esetben Adelungnak a latin–német nyelvtanírását tagadó szellemében – a magyar nyelvészeti törekvéseket meghatározta. A különözés szó a Czuczor–Fogarasi szótár szerint „cselekvés, mely által valamitől különbözünk vagy különködünk”, de jelenti az elválaszt, elkülönít-et is. A kérdés: mitől? Ilyen felfogást nemcsak Versegnyél találunk, aki a maga teóriájának megfelelően a magyar nyelv „napkeleti tulajdonságát” hangsúlyozza, hanem sokan másoknál is, de programszerű világossággal Fogarasi János fogalmazott, aki *Művelt magyar nyelvtanának* (Pest, 1843) előszavában munkája két fő cél-

ját abban jelöli meg, hogy 1. a magyar nyelvet az eddigi nyelvtanok idegen formáitól, idegen nyelvek nyúgeiből kiszabadítsa; 2. „egy lehetőségig teljes elemi nyelvtant... adni gondolkodni szeretők kezébe.” Pedig nyelvtanok ebben a korszakban bőven jelentek meg, Vajda Pétertől Táncsicsig sokan kiadták a maguk magyar nyelvtanát,⁵ melyekről Erdélyi János jegyezte meg szellemesen, hogy több lett a nyelvtan, de nem a nyelvtudomány.⁶ Majd ugyancsak Erdélyi a fenti meggondolás alapján dicséri meg Gondol Dániel magyar nyelvtanát (1845), mondván: „a szerző nyelvünket sajátos szelleme szerint fogta fel, s nem verte azt a nyugoti nyelvek grammatikáinak kaptájára, hanem a nyelvszabályokat magából a nyelv természetéből származtatta.”⁷ Ezt a magyar nyelv saját szelleme szerinti rendszert a gyökyszavakban és a ragok, képzők változatos kapcsolódási rendjében vélték felfedezni. Ez a szempont vezette Nagy Jánost a *Tiszta magyar gyökök* című pályaművének elkészítésében, mint ezt művének előszavában Herderre és Adelungra hivatkozva állítja, s Kresznerics Ferencet is a Vörösmarty és Stettner által támogatott és kiadott *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* (1831–32) című munkájának összeállításában, nem említve az akadémiai nagyszótárt, a Czuczor–Fogarasi-t. A mélyen és következetesen gondolkodó Erdélyi János azonban felismerte ennek a teóriának buktatóit, s éppen Fogarasi nyelvtanával kapcsolatban írta 1845-ben, hogy „némely író örül a magyar nyelv véglen hajthatóságának. Én nem annyira. Mit nyertünk mi pl. 5000 formával, ha nem tanulja más, csak mi magunk? Ez úton lehet, hogy egy szóból ezret csinálhatván, nem is lesz szükség különféle szavakra, s öt-hat gyökből millió szavunk lesz. Mi ez egyéb, mint grammatikai elsőség?”⁸ Majd másutt: „Az igen tág szabály annyi – mint semmi szabály, és biztos nyelv-e az, hol a szabály ilyen bizonytalan. Az illy grammatika nyűg, s a nyelv pedig olyan kincs, amellyre senki nem vágynak.”⁹ Végül: „A mi nyelvünk grammatikába van fojtva. S ezt Fogarasi teljes erővel mozdítja elő, mivel nagyon száraz író, bárcsak valami költői tehetség venné gondja alá.”¹⁰ Ez a költői tehetség akkor már gondja alá vette.

Alighogy ténylegesen megalakult a Magyar Tudós Társaság, az Akadémia (1830. november 17.), Vörösmarty tervezetben fejtette ki (1831-ben) véleményét az intézmény fonák helyzetéről, az elvárások, a lehetőségek, s feladatok nehezen egyeztethető viszonyáról, utalván a minden rendű hazafiak vélekedésére: „az egyik legelőbb is grammatikát, másik tökéletes szótárt, egyebek iskolai könyveket, némelyek minden jót, ami még nincs a Magyar Akadémiától várnak...”¹¹ Majd hozzáteszi: „van az illy beszédekben valami, amit köz hitnek, köz várákozásnak, sőt bizodalomnak lehet mondani, s amit egészen megcsalni nem szabad.” (u. o.) Ez az erkölcsi felelősség és komolyság jellemzi Vörösmarty akadémiai tevékenységét, s feltételezhető, hogy ezen motivációk hatására viszonylag rövid idő, egy év múlva (1832-ben) kiadják a *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályait*, melyet Vörösmarty és Toldy készített el azon célból, hogy az Akadémia által kiadott művek szövegekzléseinek következetlenségeit megszüntessék. A kiadvány koncepciója kétségtelenül Vörösmartyé. A kézirati példány rövid bevezetőjének szempontjai¹² megegyeznek az 1828-ban írt első nyelvészeti tanulmányának bevezető gondolataival. Ugyancsak a kézirati példányon található javításai, betoldásai is arra utalnak, hogy e munka legnagyobb részét a költő végezte. Noha e szabályzatot javaslatnak szánták, s később több ízben át is dolgozták, mai helyesírásunk mégis ezen a másfél százados alapvetésen nyugszik.¹³ S ennek kidolgozásában a fő érdem Vörösmartyé.

A *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* kiadásával egyidőben, 1832-ben jelent meg Vörösmarty *Kurzgefasste ungrische Sprachlehre* című tankönyve is, amelyről éppen száz évvel később Kemény Ferenc¹⁴ megállapítja, hogy nem gyakorló nyelvtanár műve, nehezen áttekinthető szabályok halmaza ez a nyelvtan. E kifogás akkor érthető, ha összevetjük a *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai*val. Kisebb eltérésekkel annak rendjét követi, csak a részletesebb magyarázatokat hagyja el, s kiegészíti a német nyelvtől eltérő magyar nyelvi sajátosságok ismertetésével, részletesebben foglalkozva – a német olvasók nagyobb riadalmára – a rendhagyó igékkel. Voltaképpen nem tankönyv tehát ez a mű a szó pedagógiai értelmében, inkább a *Magyar helyesírás és szóragasztás...* kétnyelvű olvasmányszövegekkel kiegészített német nyelvű átdolgozott változatának tekinthetjük. Mégis egy szempontból figyelemre méltó, ti. ha nem tekintette volna Vörösmarty a magyar kiadást sajátjáénak, nem merte volna olyan bátran kiadni neve alatt a német nyelvű változatot.

A *Magyar helyesírás és szóragasztás...* hatása és sikere (1843-ig hat kiadást ért meg) továbblépésre ösztönözte az Akadémiát, ezért megbízták Vörösmarty Mihály, Fábíán Gábor, Czuczor Gergely és Nagy János rendes tagokat a szókötéssel kapcsolatos előmunkálatok megtételére, s már 1842-ben egy osztályülésen megvitatták a szókötés, azaz egy magyar mondatban szabályait. E munka eredménye lett az 1843-ban megjelent, a helyesírási szabályzathoz hasonlóan először csak vitára bocsátandó kötet: *A magyar szókötés főbb szabályai*.¹⁵ Az egyeztetési szabályokat és vonzatokat tárgyaló rész feltehetően Fábíán Gábor, Nagy János és Czuczor munkája.¹⁶ A szórend című fejezet Vörösmarty *Szókötési töredékek*¹⁷ című fejtegetése alapján készült, annak némiképp átfogalmazott, határozottabban tagolt, hol rövidített, hol bővített változata. A kötet anyagát csekély változtatással megtaláljuk az 1846-ban megjelent nagy akadémiai nyelvtanban, *A magyar nyelv rendszerében* is, majd kérdés–felelet formában átdolgozva, kissé részletesebben az 1848-ban kiadott *Szókötés a középtanodák III. osztálya számára* című tankönyvben.

Talán a fentiek alapján már nyilvánvaló, hogy a mai magyar nyelvet meghatározó 1846-os akadémiai nyelvtanig az előkészítő és alapozó munkák megszervezésében és megírásában milyen tetemes volt Vörösmarty szerepe. Nem volt szó viszont vagy csak utalásként arról, hogy milyen elméleti megfontolások alapján dolgozott, s mi volt a viszonya a divatozó nyelvméletekhez. Felfogását a nyelvművelésről, beleértve a nyelvújítást is, legpontosabban talán Vajda Péter *Pesti leveleiről* írt bírálatában fogalmazta meg 1837-ben,¹⁸ mikor Vajda kissé merészen a „jobban feszíti” kifejezés helyett – voltaképpen logikusan – a „feszébbít”-et javasolja. Vörösmarty erre válaszul a nyelvművelés máig legfontosabb alapelvét fogalmazta meg, mondván: „egyes szót annyit csinál vagy vesz kölcsön a nemzet, amennyire szüksége van, vagyis amennyi új tárggyal s képzzel ismerkedik meg; *de a nyelv alkatán s ha úgy szabad mondani csondotatán nem tűr változtatást...* (kiemelés tőlem – Sz. G. Z.). De már első írásában (1826-ban) hasonló hévvel kel ki Versegly ellen az ikes igék védelmében, a reá jellemző okos toleranciával elutasítva a merev szabályozást is, írja: „nem minden különözések elnyomását értem én itt: mert azokkal vagy semmit vagy keveset veszünk: *de ebben hazánk szép nyelvének értelmessége forog fenn*, melyre ügyelnünk kell”¹⁹ (kiemelés tőlem – Sz. G. Z.). A gyököszótan elmélete, mely a héber nyelvészetből került át az indogermán, majd onnan a finnugor nyelvészetbe, Vörösmartyt sem hagyta érintet-

lentül. Kéziratai között több lapon maradt nyoma ilyen értelmű kísérletezésének. A szélsőséges példák azonban megriasztják, óvatosságra intik. Tanulságos ebből a szempontból a *Gondolatok a magyar nyelv eredetéről* című cikkének egy szövegrészletét a kézirat szövegével egybevetni. A cikkben ezt olvashatjuk: „Azt állítom, tehát, hogy nyelvünkben minden szótag jelentő, csakhogy jelentését nem mindeniknek könnyű kitálcálni, hanem ahhoz néha több rokonyelvek tudása, s mindenkor alapos fejtegetés kívánatik.” A kéziratban viszont a következő áll ehelyütt: „Azt állítom, hogy nyelvünkben az eredeti szók egy tagúk voltak, s ezekből tétettek össze a származott szavak, mellyeknek minden tagjok valamint eleinte jelentő volt, úgy most is az, csak hogy most nem minden szótagnak tudjuk eredeti értelmét, mivel az a mellette álló szavakéval egybe olvadt.”²⁰ Ez az óvatosság a szószármaztatás kérdéseinek vizsgálatában nyilvánul meg érezhetőbben. Egy etimologizáló műről írt bírálatában fejti ki, hogy „a legvigyázóbb etimológia is jobbára csak tapogatózás, az ilyen pedig hasonló a kormánytalan sajkához, melly szélben, hullámban cél és irány nélkül ide s tova bukdácsol.”²¹ (1831)

Hasonló elővigyázatosságot ajánl a szókölcsönzések tekintetében is. „Volt idő – írja –, hogy minden tóthoz (azaz szlávhoz) hasonló magyar szó tót eredetűnek tartatott, s hallottunk egy deák verset, mellynek értelme az, hogy ha a tótok a magyar nyelvből kiszednék szavaikat, a magyarnak bogni kellene. Látszik, hogy ez gyűlölséggel van elmondva...” A maga részéről ezt azzal a véleményével kommentálja, hogy „magában az mindegy, honnan származott ez vagy amaz nyelv, becsét úgy is csak műveltsége adja meg, vagy uralkodó hatalma a nemzetnek, mellytől beszéltetik.”²²

A szóteremtés esetében is a mértéktartás híve. Éppen Vajda Péter *Pesti leveleiben* fölös számmal található új szavakról, szerkezetekről elismeri ugyan, hogy „ezen újítások nem szabálytalanok, annál kevésbé szabály-elleniek, mind e mellett kevés remény van divatozásukhoz, s a legtisztább szándékkal is alig lehet óhajtani, hogy írónk által felkapassanak. Mert nem az-e az örökös és részint nem alaptalan panasz, hogy írásaink a sok új szó, s ferde szókötés miatt éldelhetetlenek?”²³

E rövid kitérő után talán világos, hogy nem volt véletlen a gyökszó elméletre vonatkozó rész kihagyása a fentebb említett cikkének végső szöveggözléséből. Akár a gyökérszavakat, akár a szószármaztatást veszi figyelembe, a nyelvelírás, nyelvhasználat, nyelvhelyesség szempontjából tudományosan kevésbé megbízható anyagot talál. Hogy mégis a nyelv szellemének, struktúrájának leginkább megfelelő nyelvtant szerkesszen vagy szerkesszenek, jutnak el a *vonzat* fogalmához (mely a Nyelvújítási Szótár szerint Vajda Péter szava), tehát az igei és névszói paradigmák és a teljes mondatok közötti kisebb struktúrákhoz, a szószervezetekhez. Ez a korábbi, a latin nyelv mintájára készült nyelvtanokból ilyen hangsúllyal valóban hiányzik. Itt a gyökszó-elmélet híveinél oly előszeretettel emlegetett ragoknak csakugyan van tudományosan meghatározható, osztályozható funkciójuk, s a mondat, illetve szövegépítésnek tényleg elhatárolható köztes eleme. Az első ilyen értelmű kísérlet *A magyar szókötés főbb szabályai* volt (1843). A kötet szerkesztés arányai bizonyítják ezt legjobban. 19 oldal jut az egyeztetési problémákra, 82 a vonzatokra, 14 a szórendre, mondatokra. A középtanodák III. osztálya számára készült tankönyvben hasonló ez az arány. A vonzatokkal kapcsolatban a ragok, néha a képzők, sőt a névelőhasználat problémáit is tárgyalják, körülbelül azt az anyagot, amit a mai mondatok a határozók, jelzők címszó alatt ismertetnek.

Valószínű, hogy az említett művek vonzatokat tárgyaló része legnagyobbreszt: vagy egészében Czuczor munkája.²⁴

A *Szókötés...* elkészítését megelőző évek nyelvészeti munkáját Vörösmarty számára a szótárkészítés jelentette. Alapos lexikográfiai előmunkálatok után adták közre a zsebszótár német–magyar részét 1835-ben, majd a magyar–német részt 1838-ban. Amilyen szerepe volt a főként Vörösmarty által kidolgozott helyesírási szabályzatnak a ma is érvényes rendszer létrejöttében, ugyanolyan szerepe volt a zsebszótár magyar–német részének a művelt magyar szóhasználat, a „bon usage” kialakításában, „mert – írja erről Gáldi László – a korábbi ingadozás után itt > standardizálódik < az a nyelvhasználat, amelyen a mai köznyelv alapul.”²⁵ A zsebszótár – ismét Gáldi kimerítő elemzéséből idézve – az összes átvett anyaga ellenére – lényegében véve Vörösmarty szótára volt: legmaradandóbb terméke annak az évtizednek, amikor a Tudós Társaság nyelvészeti tevékenységét is a nemzet akkor legnagyobb költője irányította.”²⁶ Szintén Vörösmarty nevéhez fűződik a *Magyar tájszótár* létrejötte (1838). Ezen előzmények után bizonyára nem szorul magyarázatra az a közvetett és közvetlen szerep, amelyet Vörösmarty az akadémiai nagyszótár, a Czuczor–Fogarasi megalkotásában játszott. Több szócikket ő dolgozott ki.²⁷

Az elmondottak alapján valószínűleg nem meglepő, hogy ő maga mértékkel él új szavakkal, bár az általa alkotott szavak száma nagyobb, mint amennyit a Nyelvújítási Szótár regisztrál. Ilyen pl. a *habzat* (csermelyi habzattal megtöltvén sellege öblét), a *dúlatag* (És benne dúlatag / Szélvész keletkezett), a *téttevő* (...elfolya / A téttevő kor, s milliókra / Lelki halál vala eljövendő), ilyen még elvonással az *ajánd* (ajándék jelentéssel), a *bajong* (küszködve, bajok közt él jelentéssel) stb., ezeket sem a Czuczor–Fogarasi, sem a Nyelvújítási Szótár nem regisztrálja. A régiségből és a népnyelvből átvett szavai nagy részét Kiss Ernő már összegyűjtötte.²⁸ Nagyobb bőséggel talán a szóösszetétel lehetőségével él, többségében egytagú szavakból alkot, s sokszor különleges művészi hatást kelt velük. Pl. *lánghév, szellemvirág, szégyenláz, csalút, gondrém, állatember lángszem, vérláng, bajfi, írvágy* (a gyógyulás gyágya értelemben) valószínűleg Kazinczy *dicsvágyának* analógiájára stb. Kísérletezik gyökszavakkal is, azaz az általa vagy mások által kikövetkeztetett gyökszót látja el raggal vagy új képzővel, de ilyen szava kevés van. „Aggó szívem reng” – írja aggódó értelemben használva a szót. Ugyanezen tövel: „Agg a nép két vitézért” (itt aggódik értelemben), vagy „Bús aggalommal zúgott magában”. Más esetek: „S hűségi *eske* pusztá szó” (itt az esküje értelmében), vagy: „És ha *kedünk*, ez a lélek nem volna letörve.” – írja, s itt a szó elvonás a *kedély*-ből. Ilyen szava még pl. a *bát* (elvonással a bátorság szóból), vagy a *nyugat* (nyugodalom értelmében) stb. Kéziratos jegyezte közt van néhány lap, melyen ilyen gyökszó nyomozási kísérleteket végzett. A nyelvész költő vagy a költő nyelvész ujjgyakorlatai: pl. „*Fér-eg, ür-eg, ör-eg, üv-eg, süv-eg, ser-eg, nyer-eg, mel-eg, hid-eg, id-eg, rid-eg*, talán *bet-eg* is ide való”, teszi hozzá. Saját szórakoztatására vagy hasznára készült játéknak látszik, bár e példák vagy hasonlóak majd a nyelvtanok képzőinek felsorolásai közt is előfordulnak. Az egyik megjegyzés végén találjuk a következőket: *porhanyó, por-any-ú, sav(só)-any-ú, any-materia*. Az akadémiai nyelvtan (1846) az any, eny, öny stb. képzőket ismertette (68. l) ugyanezen példákra hivatkozik. Másik jegyzésében a tárgyas igei és a névszói birtokragok megfeleléseit vizsgálja,²⁹ a következőket vetvén papírra: „*visz-enyim = viszem, visz-tied = viszed, visz-övé = viszi, mint (kez-em, kez-ed, kez-i*

vagy kez-e)” stb. Érdekes ez a *kezi* alak, hiszen rögtön a *Fóti dal szeszi* alakját juttatja eszünkbe. Ez már egy kortárs, Erdélyi János figyelmét is felkeltette, s *Az i hangzónkul* című terjedelmesebb (kéziratban maradt) tanulmányában azt fejtegette, hogy az *-e* birtokragot az ősbí -i helyettesítheti, mert hangrendileg illeszkedik, majd rátér Vörösmarty ragválasztására: „Az a kérdés: jó-e hát a *szeszi* (...) féle szólásmód? Felelem, igen is; lehet vele élni, főleg a költőnek. Az úgy van minden nyelvben, hogy az ősi kifejezéseket a költér őrzi meg.”³⁰ Még egy hasonló jellegű adalékra hívnánk fel a figyelmet, Vörösmarty és Czuczor iskolai nyelvtanainak történetét a szakirodalom eléggé feldolgozta³¹, azonban senki nem foglalkozott a II. kötetre vonatkozó, kéziratban levő Vörösmarty-féle szövegkiegészítésekkel,³² pedig fontos adalék a munkamegosztás arányaira és a kötet koncepciójára vonatkozóan. Itt csak egy közbeszúrását emeljük ki. A Szóösszetétel című fejezet jegyzetében a következőket írja: „mikor kell ... két melléknevet össze vagy külön írni, az a szokástól vagy is eredetileg az értelemtől függ, mellyben az illy szók vétetnek. (...) Nagy szerű pl. külön írva akinek vagy minek nagy szere (mai értelemben eszköze, szerszáma) van, összeírva pedig egészen saját értelmű szó, melly már nemcsak anyagi, hanem szellemi dolgokban is valami kiválót, a közönséges mértéken vagy fokon túl emelkedettet jelent.” (Kiemelés tőlem – Sz. G. Z.)³³ Ime a *Szózat nagyszerű halálának* hiteles jelentése.³⁴

Az elmondottak alapján talán sikerült a Vörösmarty-életmű olyan vonatkozásaira felhívni a figyelmet, melyről újabb életrajzírói néhány oldalon, elismerve ugyan általában érdemeit, de mint terhes hivatali kötelességről írnak, holott a helyesírási rendszer és a mai művelt köznyelv megteremtőjéről, az akadémiai nyelvtan egyik fő létrehozójáról az ilyen ítélet nem teljesen igazságos.³⁵ Gyulai persze még tudta és meg is írta, hogy milyen alapvető volt Vörösmarty közreműködése a magyar nyelvtudományban, bár – tette hozzá – „nem tekintette magát olyan nyelvésznek, ki egészen reá adja magát e tudományra.”³⁶ Még 1982-ben is így fogalmazott neves irodalomtörténészünk: „A helyesírási szabályzat fő munkáit nem nyelvészek végezték, hanem Vörösmarty és Schedel (Toldy) Ferenc.”³⁷ Hát nem nyelvészek! A nyelvészek akkor az egyetemi katedrán Czinke Ferenc majd Horvát István voltak.

Jegyzetek

1. Herder, J. G.: *Über den Ursprung der Sprache*. 1772.
2. Adelung, J. K. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*. 1774–1786.; *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache*. 1782.
3. Thienemann T.: *Német és magyar nyelvűftő törekvések*. Bp. 1912.
4. Vörösmarty M.: *Gondolatok a magyar nyelv eredetéről*. = Tudományos Gyűjtemény, 1828. II. 45–60.
5. Nem éppen a megnevezettekkel kapcsolatban, de ezen tankönyvekről írja Erdélyi J. 1845-ben, hogy „senki sem fog kételkedni, ha tankönyveinket keresztülfutja (ti. abban, amit a főszöveg idézett mondatában állít), mert alig találand köztük egy-kettőt, melyben szerzője avatatlanságát először a tartalomjegyzék, s aztán minden lap s majdnem minden cikk világosan nem bizonyítaná”. In: *Irodalmi Ór*, 1845. 7. sz. 74.
6. Erdélyi Tár (továbbiakban E. T.) 19. köt. 41–52. lev.
7. *Irodalmi Ór*, 1845. 7. sz. 76.
8. E. T. 19. köt. 15–39. lev.

9. E. T. 19. köt. 41–52. lev.
10. E. T. 19. köt. 15–39. lev.
11. Vörösmarty összes művei. Kritikai kiadás (továbbiakban: VÖM) XVI. köt. 134.
12. VÖM XVI. köt. 151–152.
13. Szemere Gy.: *Az akadémiai helyesírás története 1832-től 1954-ig*. Bp. 1974. 288.
14. Kemény F.: *Vörösmarty Mihály százéves német–magyar nyelvtana*. = Magyar Pedagógia, 1932. 29–32.
15. Brisits Frigyes félreérthetően fogalmaz, amikor azt írja a helyesírási szabályzat megjelenését említve, hogy „ennek 7. kiadásában jelent meg A magyar szókötés főbb szabályai, melynek részletmunkájában Vörösmarty is dolgozik”. In: B. F.: *Vörösmarty és az Akadémia*. Bp. 1937. 38. Valószínűleg ez Viszota cikkének (ld. 31. sz. jegyz.) figyelmetlen olvasásából ered. (434.)
16. Erről: VÖM XVI. köt. 357–358.
17. VÖM XVI. köt. 276–285, 357–359. Brisits F. ellenőrzés nélkül, sajtóhibával együtt veszi át Szinyei J. téves állítását (Sz. J.: *A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány*. Bp. 1925. 4.) írván: „Az 1834-ben, majd 1846-ban bővítvé megjelent nagy nyelvtannak A magyar nyelv rendszerének társszerkesztője s munkatársa, ő írja benne a szókötésről szóló részt”. Ld. 15. sz. jegyz. 43.
18. Figyelmező, 1837. I. 15. sz. 122–123.
19. Tudományos Gyűjtemény, 1826. III. köt. 68–69. Ugyanezt a felfogást tükrözi Florentin Simon *Ungarische Sprachlere* c. pályamunkájáról írt véleményében: „a (Tudós) Társaság minden okosan menthető különböztetéseket elnézhet a literatúra kára nélkül, csak azokban kell, ha használni akar, mozdíthatatlannak lennie, melyek a nyelv alapjait teszik”. In: VÖM XVI. köt. 194.
20. Ld. 4. sz. jegyz. A kézirat: MTAK Kézirattár, K 713/II.
21. VÖM XVI. köt. 142.
22. VÖM XVI. köt. 140.
23. Ld. 19. sz. jegyz. 123.
24. Czuczor G.: *A magyar nyelv némelly sajtóságáról*. = Athenaeum, 1837. I. 4. sz. 25–29., 30. sz. 233–236.
25. Gáldi L.: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp. 1957. 478.
26. U. o. 495.
27. a, bátor, én, fut, jaj, is, kívül, mér, nek, romlik, től, vész, vég. Ld. Brisits F.: *Vörösmarty és az Akadémia*. Bp. 1937. 41., továbbá: VÖM XVI. köt. 261–269.
28. Kiss E.: *Vörösmarty a nyelvész*. = Váci Kegyesrendi Főgimnázium Értesítője, Vác, 1895. 3–50.
29. A közös eredetet később Melich János bizonyította be: M. J.: *A magyar tárgyas igeragozás*. Bp. 1914.
30. E. T. 19. köt. 41–52. lev.
31. Fontosabbak: Illési J.: *Czuczor és Vörösmarty iskolai nyelvtanai*. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1893. 368–378.; Viszota Gy.: *Czuczor és Vörösmarty hivatalos magyar nyelvtanai*. = Egyetemes Philologiai Közöny, 1903. 827–839.; Mikešy S.: *A nyelvész Vörösmarty*. = Magyar Nyelv, 1950. 289–296.
32. VÖM XVI. köt. 389–427. Itt korrigálnunk kell egy dátumot. Illési még azt írja, hogy nem tudják, kinyomtatták-e a tankönyveket, vagy sem. (Ld. 31. sz. jegyz. 378.) Viszota Gy. kiderítette, hogy először a III. kötetet nyomták ki, majd a munka abbamaradt. A minisztérium Vörösmarty kérésére utasította a nyomdát (1848. augusztus 1-én), hogy siettesse a tankönyvek megjelenését. „Lehet, hogy folytatták a nyomást – írja Viszota. Az I. és II. kötet tényleg csak 1851-ben került ki a sajtó alól.” (Ld. 31. sz. jegyz. 838.) A VÖM jegyzete megismétli Viszota szavait. (VÖM XVI. köt. 772–774.) Az MTA Kézirattárában – nyilván az említettek alapján – a katalóguscédulára az 1851-es évszám került, s ezt a dátumot közli a nyomtatott kézirat-katalógus is, holott a cikkek adataiból világosan következik, hogy a kézirat már 1846-ban készen volt. Ugyancsak a kézirattár állományában megtalálható az *Elemi*

magyar nyelvtan I–III. kötetének kinyomtatott 1848-as kiadása is, sőt Petrik bibliográfiája jelzi is ezt az 1848-as kiadást, utalva arra, hogy ugyanaz megjelent 1852-ben is. Tehát mind a három kötet kinyomtatott még 1848-ban.

33. U. o. (VÖM XVI. köt.) 392.
34. Ezt a jelentést már Martinkó András szövegelemzése során kikövetkeztette. In: M. A.: *Értjük vagy félreértjük a költő szavát?* Bp. 1983. 123.
35. Tóth D.: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1974. 195–198.
36. Gyulai Pál válogatott művei II. Bp. 1956. 342–344.
37. Keresztury D.: *Százötven éve jelent meg a magyar helyesírás első szabályzata*. In: A magyar helyesírás és szóragsztás... reprint kiadásának utószava. 5. (sztl.) 1.

SZILÁGYI FERENC (Debrecen)

A „Nationalcharakter” s értelmezése Csokonainál

(A költő Herder-élményéhez)

A „nemzeti jelleg”-et („jellem”-et) jelentő német szóval nem a hely szellemének akartam áldozni előadásom címében: egyszerűen azért használtam, mivel Csokonai is így élt vele, magyar szövegben, mindjárt ifjúkori színjátékában, az 1793-ban írt *Tempefőiben*,¹ ebből nyilvánvaló, hogy német műben találkozott a szóval, illetve a fogalommal, ami azután egész életében foglalkoztatta. S Csokonait említve jelezniem kell, hogy az idő szabta korlátok miatt előadásom tárgyát – s így címét is – a debreceni költő munkásságára kellett korlátoznom. Az új cím lehetett volna ez is: Csokonai és a herderi „Nationalcharakter”, vagy némileg tágabban „Csokonai és Herder” – mert minden bizonnyal a felvilágosodás nagy német írójánál találkozott a címbeli szóval, akinek műveit sokkal gyakrabban forgathatta és sokkal alaposabban ismerhette, mint ahogy azt irodalomtörténet-írásunk számon tartja. S e tekintetben Herder magyar vonatkozású kutatása hasonló a Rousseau-éhoz, különösen Csokonai tekintetében: a debreceni költő maga megmondta, írta, hogy „én Rousseau embere vagyok”,² s számos helyen hivatkozik rá, idézi is, de hogy mikor s melyik művével ismerkedett meg, nem nézett utána jóformán senki. S mindez érvényes egész irodalmunk Rousseau-ismeretére, s befogadására is, ahogy a rousseauista Herder hazai fogadtatásának kutatására szintén: a német gondolkodó s író csak híres „jóslata” okán él valamelyest a köztudatban, noha hatása sokkal szélesebb és mélyebb volt, már ezt megelőzőn művelődésünkben, nevezetesen irodalmunkban, s Werner Kraus szerint a felvilágosodás korában a szellemi törekvések legfőbb kifejezője, közös nevezője éppen az irodalom volt.³ „Az átlagosan művelt magyar ember egyetlen vonatkozásban ismeri Herdert: megjósolta, hogy a magyarok előbb-utóbb eltűnnek, a környező népekbe olvadnak, felszívódnak. Az ilyen megállapítás – még ha félreértésen alapszik is – semmiképpen sem alkalmas arra, hogy valakinek a nevét megkedveltesse” – írja Balassa Iván *Herder, Bécs és Magyarország* című fejtegetésében⁴ –, csakhogy Herder híres jóslata előtt is írt műveket, s igen népszerű volt hazánkban, különösen a protestánsok körében.

Csokonainak Rousseau mellett meghatározó élményt jelentett Herder is – ha nevét „expressis verbis” nem említi is: egyik művére cím szerint utal.

A Rousseau-rajongást a debreceni költőben első és bevallottan legfőbb mestere, Kazinczy ébresztgette, élesztgette (öt megelőzően már a Svájcban tanult, Voltaire-fordító Szilágyi Sámuel házában élt költészeti tanítója, Háló Kovács József)⁵, s Herderre is a széphalmi író irányíthatta nyomatékosabban a figyelmét. S itt nem lehet mellőznünk a felekezeti szempontot, amely – különösen az 1781-i Türelmi Rendelet előtt, Mária Teréziának az „akatolikusok” ellen irányuló politikája folytán – fölerősödve

hatott. Ezt a szempontot Rousseau s Herder tekintetében is szokás elhanyagolni, pedig nemcsak a protestantizmus szabadabb felvilágosult szelleméből következett a nagyobb megértés a lázadó Rousseau s a népi és nemzeti hagyományok gyűjtését-egyetemessé-tárgító demokrata Herder iránt (aki melleleg, éppen ezért, II. József germanizáló politikáját is megbírálta)⁶, hanem azért is, mivel „a genevai polgár” Kálvin városában született kálvinistaként (ha később Warensné hatására katolizált is), a protestáns Herder pedig nemcsak hogy teológiát végzett, hanem weimari főszuperintendens lett. Nem csoda, hogy nevük jobban csegett a debreceni és a pataki kollégiumban, mint pl. Egerben vagy Nagyszombatban (ahol szigorúbban vették a tiltott könyvek jegyzékét is, amelyen Voltaire s Rousseau művei is ott szerepeltek, míg a debreceni szuperintendens, Szilágyi Sámuel Voltaire-t fordítja, akárcsak a komáromi kálvinista prédikátor, Péczeli; a kassai tankerületi felügyelő, Kazinczy Ferenc pedig hivatali beköszöntő beszédében, a francia forradalom kitörésének évében Rousseau-t idézi, csupa nagy betűvel szedve nevét,⁷ műveit „religióval olvassa” s meghirdeti készülő Rousseau-fordítását;⁸ a debreceni kollégiumban pedig Csokonai egyik benső barátja, a Gessner-fordító filozófus, Nagy Sámuel Campe magyarra fordított *Psychológiájának* előszavában ugyancsak Rousseau-t, az *Émile*-t idézi,⁹ amelyet pedig nyilvánosan elégettettek Párizsban, s Campérol is tudjuk, hogy a francia köztársasági kormány az ország díszpolgárává avatta). Herdernek Luther nyomán készített katekizmusát még a XIX. században is használták a hazai protestáns iskolákban.¹⁰

Visszatérve Herderhez és Csokonaihoz: úgy tetszik, hogy míg Rousseau esetében Kazinczy csak az egyik, bár nem jelentéktelen közvetítő volt (radikális korszakában Rousseau-fordításával föltehetőleg ő ösztönözte Csokonai ún. toldalékos filozófiai verseinek megszületését), Herder esetében minden bizonnyal ő hívta föl a fiatal debreceni diák figyelmét a nagy német gondolatébresztőre azzal, hogy a verseivel jelentkező kollégistának 1793 nvarán megküldte Herder *Paramythionjából* készült, akkoriban megjelent fordítását,¹¹ ahogy ugyanekkortájt német eredetiben elküldte neki Kleist és Bürger műveit is.¹² S a debreceni diák jó tanítványnak bizonyult: tudjuk, Kleistből – több kisebb művén kívül – lefordította *Der Frühling* című nagyobb rousseauista költeményét, s Bürgertől is egyebek közt a *Raptus Europaet*,¹³ Kazinczy Herder-fordításának azonban inkább csak figyelemkeltő szerepe volt, noha a görög mitológia idilli világába vívő „paramythionok” (mesék) sem maradtak hatástalanok Csokonaira, akárcsak mesterének Gessner-fordításai. (A *csókok* pásztoridilljében legalább olyan erősen ott vannak, mint a föltételezett olasz források.) Kazinczy saját szavai szerint, „négy esztendőök óta” dolgozott az 1793-ban megjelent kis Herder-köteten¹⁴ (vagyis 1789 óta), azóta, hogy Herder nagy hatású gyűjteménye, a *Volklied* megjelent.

Herder a debreceni költőre mással és másképpen hatott (akár Rousseau is), mint széphalmi mesterére: egy több mint hét évtizede megjelent úttörő tanulmány, a Pukánszky Béláé¹⁵ egyetlen nézőpontból, a népiesség szempontjából vizsgálta Herder magyarországi szerepét, s a szerző – bár akkor még Csokonai műveinek nem jelent meg új, teljesebb kiadása – pontos adatokkal mutatott rá arra (amit korábban már Haraszi Gyula is érintett¹⁶), hogy Csokonainak népdalok iránti érdeklődése (amelyeket németül is megnevez: *Volklied*¹⁷) Herdernek tulajdonítható, ahogy az *Ódák* elé szánt (és sajnos elmaradt) előszava szintén: „azokra írok... egy praefatiót a *Volklied*ekről s azoknak különböző natióknak való karakteréről s mustráiról”, írta Kazinczynak

1804 júliusában.¹⁸ A *Tempelö*-beli Nationalcharakter után, szabadabb szókapcsolatban – natio, karakter – a szöveg félreérthetetlenül utal Herderre, aki szintén gyakran használja kötetlen szókapcsolatban is a Charakter (Seele, Sitte) der Nationen kifejezést (ahogy a Nationalgeist-et is), de természetesen a Nationalcharakter-t szintén; így a *Briefen zur Beförderung der Humanität* 1793–1797 között megjelent köteteiben pl. a költészet nemzeti jellegéről szólva: „Wie ganzen Nationen eine Sprache eigen ist, so sind ihnen auch gewisse Lieblingsgänge der Phantasie, Wendungen und Objekte der Gedanken, kurz ein Genius eigen, der sich, unbeschadet jeder einzelnen Verschiedenheit, in den beliebtesten Werken ihres Geistes und Herzens ausdrückt. Sie in diesem angenehmen Irrgarten zu belauschen, den Proteus zu fesseln und redend zu machen, den man gewöhnlich Nationalcharakter nennt und der sich gewiß nicht weniger in Schriften als in Gebräuchen und Handlungen der Nation äußert; dies ist eine hohe und feine Philosophie. In den Werken der Dichtkunst, d.i. der Einbildungskraft und der Empfindungen wird sie am sichersten geübet, weil in diesen die ganze Seele der Nation sich am Freiesten zeigt.”¹⁹

Arra szintén fölfigyelt már Pukánszky is, hogy *A' tavasz* előbeszédében Csokonai a herderi *Fragmente* alapján ír a népnyelv gazdagságáról²⁰ (s amire ő nem figyelt föl: ugyanakkortájt az *Anakreoni dalok* jegyzeteiben „a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost”²¹ is említi) s ugyancsak észrevette, hogy az *Anakreoni dalok* egyik jegyzetében Herder főntebb idézett munkáját „elismerő módon említi.”²² Csokonai pontosan ezt írja a *Fragmente zur deutschen Literatur*nak az anakreoni dalokra vonatkozó részletéről: „egy felette hasznos német gyűjteményben igen szépen és derekasan le van írva az anakreoni daloknak valóságos természetek”.²³ Azt szintén megpendítette már az említett kezdeményező tanulmány, hogy „Csokonait Herder munkáival Kazinczy ismertette meg.”²⁴

Csakhogy mester és tanítvány útja itt élesebben eltért, mint Rousseau követésében: Kazinczyt, a tankerületi felügyelőt s a *Contrat Social* fordítóját fogsága után elsősorban az *Émile* írója, a nevelő érdekelte (nevelési elveit népes kis családján próbálta ki, amelyben az egyik fiú az Emil nevet kapta), s a történelembölcselet és deista filozófus, de kultúra ellen lázadó első; dijoni *Discours*-jával – ő, a kultúra és civilizáció, a művészetek áhitatában és fegyelmében élő író – kevésbé tudott egyetérteni, míg a természetimádó, a „városi lárma” ellen már gyerekfejjel lázadó Csokonaihoz ez a Rousseau is igen közel állt. Herderük is más-más volt: Kazinczyt a történetbölcselet érdekelte elsősorban, a görögség és Ossian, Shakespeare fölfedezője, népszerűsítője, míg a népközelben élő Csokonait elsősorban a „Volkslieder” összegyűjtője. De nemcsak ez: hiszen őt is csak Kazinczy tette meg a *Szegény Zsuzsi*, a csikóbőrös kulacs-hoz írt *Szerelemdal* s a (különben nem magyaros verselésű) „hasonlíthatatlan szépségű” *Parasztal* nyomán a flamand életképfestő, Teniers irodalmi alakmásának.²⁵ Pedig Csokonai sokkal több volt ennél, ahogy Herdernek sem csupán a német s a nyugat-európai népdalok fértek bele gyűjteményébe. A magyar költő a korszak legegyetemesebb hazai elméje – lángelméje – volt, egyetemesebb, mint mestere, Kazinczy, aki a nyugat-európai – elsősorban a német s a francia – irodalmak bővületében élt, s a schlözeri szemlélet szerint a Kárpátoktól keletre már a barbárság, az „asiatische Unkultur” kezdődött számára (ez akadályozta abban is, hogy nyelvrokonságunknak vagy őstörténetünknek különösebb figyelmet szenteljen). Nem így a világcivilizáció egysé-

gének nagy aufklárista–humanista álmában élő Csokonai, aki az *Anakreoni dalok* egyik jegyzetében „a kannibálok egy jeles dalját” említette Kleist nyomán.²⁶

Ez az egyetemes érdeklődés is tápot talált Herder munkáiban, aki pl. az említett *Fragmentekben* az „Orientalische Dichtkunst”-ról, a keleti költészetéről²⁷ is értekezik, kötetet adott ki a héber költészet szelleméről,²⁸ s „Volkslied”-jei közt az ismertebb nyugat-európai nemzetek – német, angol, skót, francia, olasz, spanyol, dán, norvég, görög – dalai mellett helyet kapott néhány kisebb szláv nemzeté is (vend, cseh, horvát), valamint a baltiak: észt, litván, lett, továbbá az északi grönlandi és a lapp. De akad Európán kívüli dal is gyűjteményében: a dél-amerikai perui.

Ha magyar népdal nincs is a *Volkslieder* gyűjteményében (ahogy nincs lengyel, orosz, szerb vagy román sem), de nyelvrokonaink közül az észt s a lapp népköltés képviselve van benne, Csokonai nem zárkózott el a magyar–lapp rokonságtól sem,²⁹ amely pedig Sajnovics János 1770-ben Koppenhágában (majd Nagyszombatban) kiadott *Demonstratio*ja óta fölkavarta a hazai kedélyeket; a lapp költészet azonban csak mint az egyetemes emberi önkifejezés egy része érdekelt, mikor ezt írta, szinte karakterizálván a fősorolt nemzeteket: „Az érzékeny római olasz, a fagyos lapon, a gögös asiata, az indolens chinai lakos, a Tuillériának kipallérozott lelkei s az emberevő kannibálok: mind-mind énekelnek, danolnak és dalokat csinálnak. A harmónia, mely a mi testünk és lelkünk alkotásával egyidős, a maga származásának szempillantásában nemzette és zendítette meg a Lyrica Poesist.”³⁰ Az *Anakreoni dalok* már idézett „jegyzései”-ben írta ezeket is; a kannibálok „jeles dalja”-nál – mint volt róla szó – Kleistra hivatkozik, aki ugyanott egy lapp dalt is közölt német fordításban. Arra már Szauder József rámutatott, hogy Csokonainak ismernie kellett Herder lapp dalait is, illetve az ezekre vonatkozó tájékoztató jegyzeteit, habár híres „lapon éneke” közvetlenebb mintája *A lélek halhatatlanságában* a francia P. H. Mallet *Eddája* lehetett.³¹ S talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy Herder említett perui dala is – közvetve – ihletője lehetett Csokonainak; *A Nap innepe* című versének, amelyet a „keszthelyi nap”-hoz, Festetics György grófhhoz intézett, első hat verszaka – a kiadásban idézőjelben közölve – volta-képp egy perui naphimnusz:

„... Fogadd el ez apróságot
Hozzánk-jöttöd innepén,
Óh te, ki fényt s gazdagságot
Hintesz el Péri gyepén!”

Az inkák így éneklének,
Így a nap leányai,
Így a Kuzskó szent helyének
Minden béavattjai...³²

írta 1801-ben. Herder perui dala ugyan az esőistennőhöz szól, de éppígy az áldás forrását magasztalja a „Himmelstochter”-ben, mint Csokonai az ég másik jóltevőjében, s ugyancsak trochaikus lejtésű sorokban:

*An die Regengöttin
Peruanisch*

*Schöne Göttin, Himmelstochter,
mit dem vollen Wasserkrüge,
den dein Bruder dann zerschmettert,
dass es wettert Ungewitter,
Blitz und Donner – – –*

*Schöne Göttin! Königstochter!
Und dann gibest du uns Regen,
milden Regen. Doch du streuest
oft auch Flocken, oft auch Schlossen,
denn so hat dir's er, der Weltgeist,
er, der Weltgott, Virakocha,
anvertrauest, anempfohlen.³³*

Lehetséges azonban, hogy volt még közelebbi mintája is Csokonai versének, pontosan az általa idézőjében közölt résznek; de nem is annyira ezek az esetleges filológiai egyezések a fontosak, sokkal inkább az elviék: Herder gyűjteménye s tanulmányai ablatkot nyitottak a debreceni költőnek az egész világ dalköltészetére (míg Eschenburg híres *Beispielsammlungja* – példatára –, amelyből költői útnak indulásakor számos verset kimásolt s le is fordított – csupán az európaira, s abból is csak a nagyobb nyugati nemzetekére).

Mikor Csokonai *A magyar verscsinálástól* vagy *Az ázsiai poézisről* értekezik, nem nehéz herderi gondolatokat fölismernünk s kimutatnunk fejtegetéseiben.³⁴

Herdert az Európán kívüli költészet is mint az emberiség közös anyanyelve, az „Urpoesis” (az ősköltészet) érdekelte s teológiai végzettsége folytán a harmadik „szent nyelv”, a héber birtokában ezek egyikéhez kulcsot is kapott. (Mellesleg Csokonai is jól tudott héberül, egy följegyzés szerint héber nyelvű kérvényt írt professzorának³⁵, a héber verselésre is kitért prozódijában,³⁶ s tanulmányt írt *Az ázsiai poézisről*.³⁷)

A magyar költőt – mint a tervezett nemzeti eposz íróját – közvetlenebbül érdekelte az ősköltészet s ezen belül az ázsiai (ős)költészet s a nemzet karaktere, a „Nationalcharakter”, amelyet híven akart kiabrázolni eposzában. Bár a finnugor nyelvi rokonság gondolatát (amelyet egyik korábbi mestere, Dugonics András már irodalmilag is kamatoztatott) nem utasította el, a nemzet ázsiai eredetéről – legalábbis etnikai, etnográfiai értelemben – meg volt győződve (olyasformán, mint az őshazába indult nagy kortársa, Kőrösi Csoma Sándor,³⁸ s ő maga is el akart menni Kijevbe, helyszíni tanulmányokat folytatni Árpádiászához).³⁹ A *Dorottyában* ezt így fogalmazta meg, a magyar táncról s zenéről írva:

*Benedd a rátartós gögje Ázsiának
Díszl át Európa csinos módijának...⁴⁰*

Jegyzetében pedig mindehhez hozzáfűzte még: „Az ilyen táncról tettek a külföldiek is

azt a sok jeles megjegyzést. Mikor a francia háború idején sok anglus nagy emberek lakának vala Bécsben, egy anglus az ott lévő magyarok táncában háromszáz figurát számlált meg. Ezt produkálni s hideg vérrrel felszámlálni – csak anglustól és magyartól telik. Jusson eszedbe, édes magyarom! a halhatatlan Kaunitz-nak ama mondása, hogy nemzeti karaktere csak az anglusnak és a magyarnak van: s érezvén jobban-jobban nemzeti méltóságodat – becsüld meg még az aprókban is magadat!”

Ő volt az első tudatos eurázsiai költőnk, aki a magyar nemzeti jelleget, a nemzeti karaktert éppen ebben: a keleti és a nyugati kulturális örökség sajátos ötvözésében, ötvözetében látta, amelyben nemzetünk páratlan Európában; s abban is Herderrel volt teljesen egy véleményen (szemben magyar mesterével, Kazinczyval), hogy mindenféle utánzást elvetett, s az eredeti alkotás értékét hangsúlyozta: „jobban szeretek közép-szerű originál lenni, mint első rangú fordító” – vallotta.⁴¹

A nemzeti karakter azonban – s nemcsak nálunk – a civilizáció hódításával vál-ságba került: a külföld által is becsült katonai erények, a nyers erő („Mindég »vitézek nemzete« volt nevünk” – visszhangzik majd Ady híres Csokonai-ébresztőjében is) helyébe – vagy inkább mellé – a kipallérozott tudás, a szellemi munka lépett, a kardfor-gatás helyébe a toll és a könyv forgatása: az ősi ázsiai örökség mellé az újkori, „csino-sabb Európa” vívmányai:

*Márs könyvet olvas! Húga, szilált haját
Felsimogatván, né! hogy okoskodik,
És cirkalommal mérsekélli
A tüzes ütközetek piaccát.*

*Ott kardra termett újjait egy huszár
A messzelátó csőhöz egyengeti...⁴²*

Ahogy nem sokkal korábban az erdélyi Bod Péter, az első magyar nyelvű irodalomtör-ténet írója megfogalmazta: „mivel életeket szüntelen hadakozásokban töltötték, fegy-verrel híresedtek el inkább, mint tudománnyal”.⁴³

Csokonai azonban hitt abban, hogy ez a nemzeti „karakterváltozás” nem jár a nemzeti egyéniség károsodásával, föladásával, vagyis a magyarság átmentheti ősi keleti örökségét, Janus-arcú kultúráját s emberi erényeit e megváltozó új világba, ahogy Rousseau-val, Herderrel együtt hitt abban is, hogy az esztelen vérontások barbár ko-rának a józan ész világában leáldozott, s az emberiség új aranykora, az „ewiger Friede”, az örök béke kora köszönt földünkre.⁴⁴

Az 1791-ben létrejött Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság megalakulását kö-szöntő nagy bölcselő versében, a *Marosvásárhelyi gondolatokban* tündött el Kelet s Nyugat határán élő, Janus-arcú kultúrát hordozó nemzete sorsán, jövőjén, e mához is szóló sorokkal:

*Múzsák! most olly helyen elmélkedem, amelly
A világ abroszán legkritikusabb hely,
Melly a csinos nyugat s a durva kelet közt,
A hatalmas éjszak s tehetetlen dél közt*

*Középpontban lévén, tisztán kimutatja,
Milyen még az ember s földünk ábrázata...
Hívna magok után a többi nemzetek:
„Magyarok! derék nép! mit késtek? jöjjetek!
Mit késtek? termékeny bennetek az elme,
Forr szívetekben a dicsőség szerelme,
Vitéz lángotokat jobbra fordítsátok
S a békesség édes hasznát munkáljátok.
A durvaság ellen közös kötést fonjunk,
S Atlástól Pontusig örök sáncot vonjunk.”⁴⁵*

Jegyzetek

1. Ld. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Színművek, Bp. 1978. I. 20.
2. Vö. *Csokonai minden munkája*. Bp. 1973. II. 866. (A következőkben: MM.)
3. Ld. Werner Kraus: *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*. Berlin, 1963. 6.
4. Filológiai Közlöny, 1984. 191. A „herderi jóslat”, a hazai osszianizmus s a népköltési gyűjtések szemszögéből foglalkozott a tárggyal T. Erdélyi Ilona tanulmánya is (Csokonait mellőzve): *Herder in der ungarischen Literatur*. Ein Essay. In: *Johann Gottfried Herder. Zur Herder-Rezeption in Ost- und Südosteuropa*. Herausgegeben von Gerhard Zigengeist, Helmut Grasshoff und Ulf Lehmann. Berlin, 1978.
5. Vö. Szilágyi F.: *Csokonai, Háló Kovács József és Rousseau*. Studia Litteraria, (Debrecen) Tom. XX. 83–97.
6. Vö.: Rathmann János: *Herder eszméi a historizmus útján*. Bp. 1983. 135.
7. Hivatalba vezető beszéd ... Kassa, 1789. 20.
8. Ld. *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közvetteszi: dr. Váczy János. I. Bp. 1890. 396. II. 45., 298., 328. és 579. (A továbbiakban: KazLev.)
9. Vö.: Szilágyi F.: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 255.
10. Ld. *Doktor Luther Márton kis katekizmusának magyarzata*. Néhai superintendens Herder után. Készítette Kis János. Ötödik kiadás. Pesten, 1853.
11. Ld. KazLev, II. 303–304.
12. Uo. 296–300.
13. Vö. Kölcsey Ferenc: *Csokonai Vitéz Mihály munkájának kritikai megítéltetések*. Tudományos Gyűjtemény, 1817/III. 107–118.
14. Ld. Herdernek *Paramythionjai*. Általtette Kazinczy Ferenc. Széphalom, Széphalmy Vincénél. 1793. Ajánlás. „Aranka György úrhoz. Marosvásárhelytt, Erdélybenn.” Vö. KazLev. II. 274.
15. Ld. Pukánszky Béla: *Herder hazánkban*. I. Herder és a népies irány. Bp. 1918. Német Filológiai Dolgozatok, XXIII.
16. Ld. Haraszti Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1880. 193.
17. Vö. Pukánszky i. m. 27.
18. MM. II. 979.
19. Herder i. m. VII. Sammlung. 88 Brief. A következő válogatás alapján idézem: Johann Gottfried Herder: *Patriotismus und Humanität* 1793–1797. Berlin, 1953. 25.
20. Pukánszky i. m. 27.
21. Ld. MM. II. 214. Vö. Szilágyi F.: *Csokonai dunántúli tájszógyűjtése*. Bp. 1974. 13. kk.
22. Pukánszky i. m. 28.
23. MM. II. 207.
24. Pukánszky i. m. 26.
25. Ld. Muzáron, 1829. IV. 61–73. Vö. Szilágyi F.: *A „fentebb stíf” s a köznépi stílus*. Egy stílusvita. Magyar Nyelvőr 1974. 432 kk.

26. Ld. MM. II. 204.
27. *Vergleichung unserer Orientalischen Dichtkunst mit ihren Originalen*. In: *Johann Gottfried Herder's Fragmente zur Deutschen Literatur*. Herausgegeben durch Heyne: Zweite Sammlung. Wien, 1813.
28. *Vom Geist der Ebräischen Poesis*. Dessau, 1782–1783.
29. Vö. MM. II. 911–912.
30. MM. II. 204.
31. Vö. Szauder József: *A lappon ének „A lélek halhatatlanságá”-ban és az „Edda”*. In: *Az éj és a csillagok*. 327. kk.
32. MM. I. 612. A perui s amerikai népdalok gyűjtésére a *Fragmente* második gyűjteményében külön is rámutatott Herder. Vö. Pukánszky i. m. 708.
33. *Volkslieder*. Leipzig. 1779. 196. Ld. még: Johann Gottfried Herder: *Stimmen der Völker in Liedern*. Leipzig, Verlag Philipp Reclan, Jun. 291.
34. Vö. uo. 408. és MM. II. 204.
35. Vö. Domby Márton: *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*. Bp. 1955. 50., 65.
36. MM. II. 153.
37. Ld. uo. 170–184.
38. Ld. Kőrösi Csoma Sándor teheráni levelét, 1821. március 1-ről: „Vasárnapi Újság, 1874. 37. sz. 583. Vö. Szilágyi F. (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp. 1984.
39. Ld. Domby i. m. 56.
40. MM. I. 498.
41. *A Dorottya* előbeszéde. MM. I. 479.
42. MM. I. 660.
43. Bod Péter: *Magyar Athénás*. Nagyszeben, 1766. Előszó.
44. Vö. W. Kayser: *Rousseau, Kant, Herder über den ewigen Frieden*. Leipzig, 1916.
45. MM. I. 220., 222.

TARNAI ANDOR (*Budapest*)

Latinság és magyar nyelvűség a régi magyar irodalomban

Előadásomnak nem az a célja, hogy a magyar nyelv és a latinság viszonyáról szóló valamiféle monográfia körvonalait ismeressem, netán előzetes vázlatát, vagy épenséggel tartalomjegyzékét hirdessem meg, mert bármilyen kívánatos lenne is éppen most, a magyar irodalom történeti fogalmának átalakulása és a neolatin kutatások fellendülésének idején egy ilyen tárgyú munka, jelenleg évtizedes erőfeszítéssel sem lenne megvalósítható, több oknál fogva sem. Az egyik kétségtelenül abban áll, hogy nélkülözhetetlen alap kutatások hiányoznak hozzá: feladatokat éppen ezek némelyikének elősorolásában látom; nem programadás céljából, hanem egyes problémák világosabb felismerése és felismertetése érdekében, s azzal a szándékkal, hogy az irodalmi magyar nyelvűség körül időről időre, már-már szabályos időközönként fellobbanó vitákhoz szolgáltatassak néhány, esetleg majd felhasználható ötletet. Teszem pedig mindezt abban a meggyőződésben, hogy az egész kérdéscsoport a középkortól fogva a XIX. század első évtizedeiig újbóli átgondolásra szorul; részben a régi eredmények felülvizsgálására, részben új szempontok érvényesítésére.

Hogy ne az irodalomtörténészek eleve feltételezhető deziderátumaival kezdjem a sort, mert ez tőlem mégsem lenne illendő, de ugyanakkor azért is, hogy a mi hiánylistánk az előadás további részében még nyomatékosabbá váljék, első helyen a magyar nyelv latin jövevényszavai modern feldolgozásának témáját hozom szóba. Tudjuk, hogy ilyen tárgyú monográfiát nagyon régen írtak; azt is tudjuk most már, hogy olyan alapossággal kellene elkészülnie, ahogyan Mollay Károly a magyar–német nyelvi érintkezések történetét dolgozta fel nemrég a kezdetektől Buda felszabadulásáig. Az ő könyvéből vonható le az a tanulság, hogy a magyar–latin kapcsolatok kutatójának messzemenően figyelembe kell majd vennie a latin–magyar kétnyelvűséget, sőt, hazai vonatkozásban a többnyelvűséget: ha ugyanis igaz az, hogy egy XVII. századi német prédikátor a maga számára még latinul fogalmazott, és híveinek nyelvén csak előadott vagy kinyomtatott, s ha ugyancsak igaz, hogy az egyetemek professzorai és hallgatói ugyanebben az időben latinul gondolkodtak, azt kell hinnem, hogy nálunk e megállapításokat a XVIII. század végéig kell tekintetbe venni. Más szavakkal és világosabban szólva: jól meg kell fontolni, hogy a magas képzettségű értelmiségi könnyebben írt és fogalmazott latinul, mint magyarul; azért, mert az iskolában az előbbire tanították. Az egykori két- vagy többnyelvűség máig élő bizonyágaként hadd utaljak arra, hogy latin szavak, szakkifejezések, igék és főnevek mind a mai napig minden nehézség nélkül átvehetők a magyarba, s még azok a szavak is latin formát öltenek nálunk ma, amelyek nem közvetlenül a latinból kerültek nyelvünkbe (innováció).

Ugyancsak nyelvészeti kérdés lenne az érem másik oldala: annak kutatása neve-

zetesen, hogy az évszázadok folyamán milyen magyar szavak latinosodtak el és váltak a hazai deákság tipikus tartozékaivá. A feladat nem egyszerű, de feltehető, hogy nagy segítséget nyújt majd hozzá a középkori latinság szótárának folyamatos megjelentetése. Nem lehet eléggé sajnálni, hogy Zsámboky János XVI. századi szótár-kísérlete elég nehezkesen folytatódik tovább, és a sajnálat gyenge szó annak kifejezésére, hogy máig nem tudjuk pontosan, miben áll a tipikusan hazai latinság, amelynek gúnyolói sokkal inkább vannak, mint értői; egyes problémáinak, például a *stylus curialis*nak, hallgatással mellőzői, mint szakszerű kutatói és ismerői.

A *stylus curialis* kérdéseinek felvetésével jutok el a még ebben a vázlatban is elég nagy számban elősorolható irodalomtörténeti feladatokhoz: azokhoz közelebről, amelyeket közép- és újlatin filológiai jártasság nélkül megoldani nem lehet. Az alábbiakban nem egyes esetekről vagy művekről lesz persze szó, hanem a már említett két-vagy többnyelvűség kultúrtörténeti perspektívájáról.

Először is arról, hogy a magyar kultúrát és irodalmat egy sereg hatás érte, amelynek recepciója teljességgel vagy majdnem kizárólag a latin nyelvű irodalomban ment végbe. Csak néhány adatot említik, kizárólag példaként, és csupán olyanokat, amelyekkel az utóbbi hónapokban találkoztam; csupa olyan problémát egyszersmind, amit csak a nemzetközi tudományosság szintjén kell megoldani, és amit a hazai latinság ismerete nélkül nem lehet igazán és maradéktalanul megoldani. Fontos tehát, hogy David Sigemundus *Cassoviensis Hodoeporiconj*ának tisztos helye van egy két éve megjelent német monográfiában, csak az a kár, hogy a külföldi szerző értetlenkedve áll David Sigemundus barátjának, Caesarnak neve előtt, aki nem más, mint Georgius Caesar *Cassoviensis*, vagyis Kassai Császár György; megemlítem továbbá, hogy Julius Wilhelm Zingreff *Vermehrter Schulbossenj*ének (1624) egy része olyan görög–latin szövegből készült, ami Szenci Molnár Albert *Lusus poeticij*ében is megtalálható, s ilyenformán Szenci a magyarországi apophthegma irodalom egyik képviselője; szót érdemel, hogy Andreas Gryphius *Papinianus*-drámáját latin fordításban előadták az evangélikus rendek eperjesi iskolájában; az ezzel kapcsolatos dráma-, iskola- és színház-történet kérdéseit nekünk kell megoldani, mert az erősen rendi szellemű átdolgozás mást elsőrendűen nem nagyon érdekelhet; jó tudni, hogy félszázaddal később Lakatos István székely plébános a hazai *notitia*-irodalmat szinte megelőzve fogalmazta meg *Székelyföld leírását*, csak éppen azt nem tudjuk, hogy milyen hazai hatások alatt, és meglehet, hogy a hemstedti Hermann Conring legcsekélyebb ismerete nélkül, még rendi összefüggésben kezdett fejlődni a tudományos irodalomnak e nagy jövőjű ágazata; ismeretessé vált végül, hogy a pillanatnyilag nem éppen jó névnek örvendő Niczky Kristóf a XVIII. század második felében latin államregényt írt: mind e példák lényege, azt hiszem abban áll, hogy a magyarországi latin kultúra jóval fontosabb, mint eddig gondoltuk, s ugyanakkor a latinság volt az a kommunikációs eszköz is, ami a hazai többnyelvűséget elfedte vagy áthidalta.

Ami most már ebben a vonatkozásban és történeti összefüggésben itt és most a két- vagy többnyelvűségről jó lélekkel elmondható, nem éppen sok. A középkorról csak annyi, hogy az általános analfabétizmus miatt a latin–magyar kétnyelvűség meglehetősen szűk körre korlátozódott. A latin iratokat hivatásukra jól felkészült deákok tolmácsolták írástudatlan uraiknak, a papok a szóbeliségben élő egyházi terminológia és frazeológia szerint prédikáltak és tanítottak: a két nyelv egymás mellett élt, de nem

keveredett egymással; nem „amalgamizálódott”; ha mégis, akkor is csak a szűk literátus rétegben történhetett, amelynek csoportnyelvéről egyelőre vajmi keveset tudunk.

A nyelvkeveredés nálunk a XVI. században kezdődhetett el, és valószínűleg a XVIII. században érte el csúcspontját. Pontosán abban az időszakban tehát, amikor az iskolázott emberek száma folyamatosan és állandóan növekedett, az írásbeli ügyintézés gazdasági és politikai okok miatt rohamosan fejlődött, s egyre több ember élhetett meg tollából, vagy meg sem élhetett bizonyos szintű írásismeret nélkül. A kétnyelvűség elrettentő példáit a XVII. századból szokták idézni, és Bethlen Miklós is átváltott olykor a magyarból a latinra, a korszak magyar nyelvű levelezése pedig egészében véve megközelíti a kétnyelvűség határát. Leglatinósabbak a jogi tárgyú iratok, legtisztábban magyar a költészet és az egyház nyelve, mert a pap rendíthetetlenül a régi hagyományokat folytatta tovább, s változatlanul írástudatlan néppel és jórészt még írástudatlan nemesasszonyokkal állt szemben, ha felment a szószékre.

Korántsem lehet állítani, hogy a XIX. századból keltezhető és sommásan elítélő véleményeken túl az ellatinosodás folyamatát ismernénk; nincsenek leírva a szokásrendszer szabályai sem, amelyek végső soron megszabták, hogy mikor kellett az egyik, mikor a másik nyelvet használni: annyi látszik meglehetősen biztosnak csupán, hogy a kormányhivatalokkal kizárólag latinul leveleztek a megyék és az egyes emberek, és egészen biztos, hogy Erdélyben más elvárások uralkodtak; hasonlóképpen helytállónak látszik, hogy az országon belül is megváltozott a latin és a magyar nyelv viszonya a rendi felkelések korában. Egészen biztos végül, hogy a XVII. század végére alakult ki a két- vagy többnyelvű író típusa, amely különböző változatokban és helyzetekben lényegében a XIX. század közepéig élt tovább.

Elsőrendűen irodalomtörténeti érdekű, de neveléstörténetet is érintő kérdés a kétnyelvűség latin oldalának tüzetes vizsgálata. A latin megtanulásának módja és ebben az anyanyelv szerepe mindenekeelőtt alighanem iskolai jegyzetekben lenne tanulmányozható. Kíváncsú lenne tehát, hogy minél több jelenjék meg nyomtatásban belőlük, mégpedig lehetőleg teljes terjedelemben és betű szerinti hűséggel. Az ide-oda fordítás módját, valamint ennek feltételezhető szabályait — legalábbis a kezdeti lépéseket — ugyanezekben a szövegeken figyelhetnénk meg, a felnőtt emberhez illő produktumokat viszont olyan szerzők művein, mint a most éppen teljesen elfelejtett Illyés András, aki a XVII. század végén egyre-másra jelentette meg munkáit latin és magyar változatban.

A többnyelvűség esetében különösen fontos a közönség kérdése: kinek és milyen tárgyú műveket írt a régi hazán belül az, aki csak latinul fogalmazott, és hogyan választott nyelvet a két- vagy többnyelvű író. Gyakorlatilag erről sem sokat tudunk, mert ugyanazt a művet vajmi kevesen tették még maguk elé két változatban, összevetés céljából, és kissé elhamarkodott spekulációnak tetszik az az egyébként logikusnak látszó megállapítás, hogy a nyelv megválasztásában a tárgy tudományos — vagyis egyházi, iskolai vagy jogi — volta eleve a latin mellett szólt; nézetem szerint szólhatott ugyanis mellette az eladhatóság szempontja is: feltételezhető ugyanis, hogy bizonyos könyveket azért volt érdemes latinul kiadni, mert a hazai literátusok egésze anyanyelvétől függetlenül megvehette és elolvashatta. Elfogadhatónak látszik ugyanis, hogy a Regnum Hungariae ebben a tekintetben, vagy ebben a tekintetben is egységes piaccá alakult, amelyen a kiadó és a nyomdász (a mecénatúrától eltekintve) pontosan azt tette, amit

saját érdekében tennie kellett. A helyzet a középkor végi állapotot juttatja az ember eszébe: Temesvári Pelbárt hangsúlyozottan a „nép” számára latinul írt ugyan, de tudta, hogy beszédeit majd anyanyelven mondják el. Igaz, van el nem hanyagolható különbség is: a ferences népszerű műveit – Varjas Béla számítása szerint – hazai használatra nem lett volna érdemes kiadni, mert aligha akad, aki felvásárolja: a XVII–XVIII. században a könyvek – legalábbis bizonyos könyvek – biztos közönségre számíthattak Magyarországon, de bizonyos műveltségi szinten belül csak akkor, ha latinul jelentek meg, mert ezáltal a teljes hazai piac felvehette, és esetleg még külföldi érdeklődésre is számítani lehetett.

A feltételezhető közönség kérdésével kapcsolatban három nehezen megválaszolható kérdés vetődik fel: az első az, hogy mennyiben volt olvasóközönségként magyar a populus werbőczyánus, és egyáltalán mekkora volt a magyar olvasóközönség; nem kevésbé fontos másodsor, hogy a magyar és a latin mellett mekkorára tehető a más nyelvű olvasók száma, és ezek hogyan rétegezhetőek. Azt hiszem, a kutatás mai helyzetében e kérdésekre még megoldási javaslatot is bajos tenni. Annyi látszik valószínűnek csupán, hogy a XVII. század közepétől, a „szűk és szegényes a magyar nyelv” megállapítása után, valamiféle változásnak kellett megindulnia, és nem lehet pusztán véletlen, hogy Hungarus-tudatról a XVII. század vége előtt nem szokás beszélni. Valami új kezdődött ekkor; az a bizonyos új, amit jobbára csak a XVIII. század végéről szólva szokás emlegetni, és amiről még esik-egy-két szó az előadás legvégén.

A harmadik kérdést, amiről itt még említést kell tenni, leghelyesebb talán a latin-ság kríziseként fogalmazni meg. Ezen azt érteném, hogy Európában a XVIII. századra a latin a tudományokban is elvesztette nagyjából vezető pozícióját, de a régi Magyarországon nem volt egyetlen nyelv sem, amely szerepét átvehette volna: ebben a történeti kényszerhelyzetben került előtérbe a német nyelvvismeret, s ettől egyáltalán nem függetlenül a francia- és az olasz-tudás. Terjedésükről könyvet lehetne írni, mint ahogy írtak is már ilyeneket; talán kevésbé tudott és ezért említésre is érdemes, hogy a francia nyelvvismeret kezdete a köztudatban élő időszaknál korábbra, a XVII. század végére teendő, s hogy az ország két nagyon távoli sarkában, Nagyszombatban (Szentiványi Mártonnál) és Nagyenyeden (Pápai Páriz Ferencnél) egyformán megfigyelhető. Eléggé más a helyzet a németnél, mert ez „hazai” nyelvnek számított akkoriban: a XVIII. század folyamán befolyása és tekintélye egyformán növekedett, de ennek az időszaka is korábbra teendő, legalábbis a XVIII. század legelejére: Bél Mátyás latinul írott német nyelvtana és annak erdélyi arisztokrata-csemeték számára kiadott hallei változata szerint 1720 táján kereshető a valószínű kezdet, s a nyelvtudás nyilvánvalóan előbb terjedt utazgató, külföldi egyetemeken vendégeskedő nemesek, mint a magyar anyanyelvű értelmiségiek körében.

E kérdések majdani megválaszolásával egészen biztosan közelebb jutunk a magyarországi két- vagy többnyelvűség ma nehezen áttekinthető problémájához, és egy majdan kidolgozandó felelet mintegy bevezetheti azt a probléma-komplexumot, amit az előadás befejezéseként azért tanácsos megemlíteni, mert eltérhet a mai általánosan vallott elképzelésektől, s ha egyszer kidolgozzák, új megvilágításba kerülhet általa a nyelvkérdés. Általánosnak azt a felfogást értem, amely a latinság és magyar nyelvűség vonatkozásában főleg a XVIII. század három utolsó évtizedét veszi számításba, és nem mutat különösebb érdeklődést a korábbi időszakok iránt. Azt hiszem, hogy a tényleges

állapot, az irodalmi többnyelvűségről leszűrhető következtetések és a rendiség-válságának egyes tünetei arra vezetnek majd, hogy a túlságosan irodalmi beállítottságú és nyelvújítás-központú felfogás némileg módosításra szorul.

Az esetleg új lehetőségeket nyitó és ugyanakkor új anyagot is feltárni hivatott kutatási téma kb. így fogalmazható meg: mikor jött el az az időszak, amikor a gazdasági életben nem volt többé érdektelen, milyen nyelven beszél a falvak lakossága, a „község”, vagyis az a réteg, amit később „nép”-nek szokás hívni. A középkorban a földesúr és az akkori állam számára a parasztnyelv nyilvánvalóan teljesen érdektelen volt, nem volt már teljesen az a kora-újkori, az iparosodás előtti államban, amely például az „alattvalók” számát és adózóképeségét mindenképpen növelni akarta, és nem lett érdektelen a földesúr számára sem, aki a lassanként átalakuló viszonyok között sem akart lemondani jövedelmeiről.

A magyar tudományosságban népfelvilágosító irodalomnak hívják a nyomtatott könyveknek azt a halmazát, amelyekkel a „népet” egyebek között gazdálkodásának modernizálására és egészségének megóvására akarták megtanítani. A művek egy részének címettette a „cselédes gazda”, akin egy-egy nagycsalád fejét kell érteni. A kiadványok egy másik részét nyilvánvalóan gazdálkodó kismeseknek, gazdatiszteknek, városi polgároknak, hivatalnokoknak szánták, és egészen biztosan gondoltak arra is, hogy a könyveket felolvassák, tartalmukat pedig egymásnak mesélik majd az emberek.

Maga a kiadványtípus korántsem új. Pestisjárványok idején Magyarországon is jelentek meg hasonlók papok vagy orvosok tollából. Az új fejlemény az, hogy míg a korábbi időkben jobbra a boldog meghalásra tanították az embereket, most a jobb, a hasznosabb életre kívánták nevelni. Közismert, hogy minden kormány – és persze a hazai kormányzat is – az abszolutizmus jegyében, tervszerűen támogatta az ilyen vállalkozásokat. Részben maga íratott népfelvilágosító könyveket, részben kitüntette azokat, akik maguktól vállalkoztak ilyenek publikálására, legtöbbször fordítására. Ebben a birodalmi és általános európai összefüggésben kell nyomtatékosan hangsúlyozni, hogy Magyarországon előbb jelentek meg népfelvilágosító könyvek, mint azokat a kormányzat politikai és ideológiai szempontoktól vezettetve felfedezte volna. Az érdem alighanem a magyar orvosi rendé, de megilleti az elismerés a megyéket és a városokat is, amelyeknek alkalmazásában az orvosok dolgoztak, és egészen biztosan tudtak alkalmazottaik terveiről.

A szövegek még alapos feldolgozásra várnak, mert olykor azt sem nagyon lehet tudni, hogy milyen nyelven fogalmazták meg első változatukat. Az irodalomra leginkább a nép-fogalom és az új közönségnek megfelelő stílus tartozik belőlük, a nyelvészekre mindenekelőtt annak eldöntése, hogy szóanyaguk mennyiben új, vagyis hogy van-e bennük olyan tendencia, ami utóbb nyelvújítási mozgalommá szerveződött. Ha van ilyen nyom, azt hiszem, másként ítélnéjük meg a nyelvújítást, mert hiszen kitűnhetik, hogy van egy Bessenyei előtti szakasza, s olyan vonásokra akadhatunk, amelyek a processus spontán, mintegy alulról jövő, részben tudományos, részben ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi indíttatású, kevésbé ideologizált kezdeteire engednek következtetni.

Eme nyomok a latin–magyar többnyelvűség dokumentumaiból olyképpen tűnhetnek elő, hogy a népfelvilágosító könyveket latinul tudó, művelt emberek írták, akik a maguk működési körében megörökítették valamiképpen munkásságuk indi-

tékait. A XVIII. század Bessenyei előtti szakaszában például jónéhány kisebb-nagyobb szótárféleség lappang: a jezsuita Bartakovics József *Metallurgikon* c. költeményének végén latin–magyar–német bányászati szójegyzék bújik meg, és még vagy öt másik várja azt a kutatót, aki vállalkozik feldolgozásukra. Nyelvi tudatosodás a XVIII. század elejétől mindenképpen megfigyelhető: attól kezdve, hogy Bél Mátyás Cellarius nyomán népnyelveken tanította a latin grammatikát, és kis többnyelvű szótárt adott ki; attól kezdve, hogy egy horvát jezsuita latin–horvát szótárába magyar értelmezéseket vett fel, melyek valószínűleg nem Pápai Páriztól kerültek át hozzá, a szakirodalomban pedig azóta, hogy Balázs János nagyszombati szótárszerkesztő iskoláról beszélt nemrégiben – mióta az említett adatok felszínre vagy újból felszínre kerültek, megvan a remény, hogy nem éppen könnyű kutató munka után másként látjuk mind a latinság és a magyar nyelvűség, mind a hazai többnyelvűség kérdését, és történelmileg reálisabban értjük múltunkat. Nem utolsósorban azért, mert a régi Magyarország kultúrtörténetileg egészében véve alighanem jobb annál, mint amit ez idő szerint képzelünk róla.

Petőfi kapcsolata a népköltéssel és versei vietnami nyelvre
fordításának néhány problémája

1. A magyar irodalom történetének fontos sajátossága, hogy a népköltészet teremtett alapot az írott szépirodalomnak. A XIX. században létrejött a magyar irodalom első fénykora, amelyet olyan nevek fémjeleznek, a költészet olyan csúcspontjai, mint Petőfi, Arany. Költészetük, a népköltészetben alapuló műköltészet a fejlett európai nemzetek irodalmával egyenlő szintre emelte a magyar irodalmat. Petőfi a magyar nép egyik legnagyobb költője, nyugodtan mondhatjuk, hogy a világ legkiemelkedőbb költői közé tartozik. Költői nagyságának egyik jellemzője, hogy sokat tanult, merített a magyar népköltészet kincseiből, s zseniálisan alkalmazta mindezt saját egyéni költészetében.

2. Petőfi és a népköltészet kapcsolatát mindenekelőtt témaválasztásában figyelhetjük meg. Gyermekkorában, ifjúsága éveiben rengeteg népdalt, népmesét ismerhetett meg. Élményei, a néppel való teljes együttélése (1839–1845) készítette arra, hogy belső benneélőként, egészen közlőrlől ábrázolja a népi alakok sokszínű életét, érzéseit, gondolkodását: Verseiből megismerhetjük hozzátartozóinak, barátainak, a falusi embereknek az eleven életét. Nemcsak a családtagok, a barátok, az egyszerű emberek és az irántuk tanúsított érzelmek, hanem a plebejus-parasztilág tájai, tárgyai is Petőfi verseinek fontos témáivá váltak. Mindez akkor minőségi különbséget jelentett a magyar irodalom korábbi korszakához képest, a népies jellegű, közvetlen, mindennapi életnek a költészetbe való bevonását jelentette. Még inkább újszerű volt a természeti tájak, tárgyak összekapcsolása társadalmi, forradalmi tartalommal. (Pl.: *A puszta télen, Az Alföld*). Petőfi forradalmisága az eszmék és tettek egységében nyilvánult meg. Forradalmi eszméit művészi remekként fejezte ki verseiben és egész élete a jobb, igazságosabb, magasabb rendű társadalomért vívott harcot szolgált. (*A nép nevében, A XIX. század költői, Nemzeti dal* stb.) Támadta a feudalizmust, az arisztokráciát, szeretettel és tisztelettel szólt a dolgozó emberekről, jogot, emberi életet követelve számukra. (*A nép, A magyar nemes, Akasszátok föl a királyokat! A királyok ellen, A király és a hóhér* stb.) Ezek az eszmék is a népköltészet igazságtevő, szegényeket pártoló gondolatvilágában gyökereznek, de a művelt, tanult költőnél konkretizálódnak, politikai tartalmat nyernek, egyértelművé válnak. Ezek a demokratikus, plebejus eszmék képezték 1848/49-es eszméinek és tevékenységének az alapját. (*A szabadsághoz, Föltámadott a tenger, 15. március 1848* stb.)

Ami a formai oldalt illeti, Petőfi e szempontból is nagyszerűen dolgozta fel a magyar folklór alkotásait, kifejezésre juttatta értékeit, előbbre vitte nemzete nyelvének fejlődését. Petőfi nyelve egyszerű, közvetlen, könnyen érthető, ugyanakkor gazdag

népi szólásokban, képekben, hasonlatokban, metaforákban. Versei gyakran tartalmaznak hangutánzó, hangulatfestő szavakat, kifejezéseket. Költészete közvetlen, mély hatást gyakorol a mindenkori olvasóra.

Verseinek olvasásakor szemünkbe ötlük az is, hogy verscímei is gyakran a népdalokéihoz hasonlítanak. 840 biztos hitelű versét számba véve azt láthatjuk, hogy közülük 386 versnek, tehát összes költeményei 46%-ának a kezdő mondata azonos a vers címével. (Ez az egybeesés jellemző a népdalokra, illetve a népdaloknak nincs külön címe.) Petőfi számos versének az első mondata azonnal a tartalom lényegét fejezi ki. Gyakran használ felkiáltást vagy kérdő szavakat, mondatokat a kezdősorban. Ezek a kifejezési módok is jellemzőek, gyakoriak a magyar népdalokban.

Azt lehet mondani, hogy Petőfi nem egy verse egy-egy természeti, illetve társadalmi hasonlatpár, ellentétpár köré íródott. Ilyenek pl. ég-föld, patak-folyó, víz-bor, kutya-farkas, élet-halál, bor-szerelem stb. Ilyen hasonlatpárokat, asszociációkat gyakran találunk a magyar népdalokban is, például a Vietnamban is ismert és kedvelt *A csitári hegyek alatt* címűben.

A magyar népdalokban az első sor (sorok) gyakran természeti tájat, tárgyat (erdő, hegyek, virágok stb.) írnak le, a következő mondatok pedig érzelmi, gondolati asszociációkat fűznek az előbbieken leírt képhez. Gyakran találkozunk ezzel a költői eszközzel Petőfi verseiben is. Petőfi asszociáció abban térnek el a népdalokéitól, hogy sok versében a tudatos forradalmár eszméit fejezi ki ilyen módon. (Pl. *Föltámadott a tenger.*)

A népköltészet hatása a versformára megfigyelhető Petőfi verseinek ritmusában, rímelésében is. Sok verse e szempontból olyan, mint egy népdal, szinte énekelhető.

3. A fentiekből kitűnik, hogy Petőfi költészete a népköltészetre épül, az alapozza meg verseinek szárnyalását. Kétségtelen, hogy amikor verseit idegen nyelvre fordítják, feltétlenül át kell ültetni nagyságának ezt a forrását is. E cél érdekében a fordítónak jól kell ismernie nemcsak a forrás, hanem a célnyelvnek a folklóráját is, tartalom és forma szempontjából egyaránt. Különösen sok problémával találkozunk az a fordító, aki olyan távoli, eltérő történelmű, kultúrájú nép nyelvére akarja fordítani Petőfi verseit, mint a vietnami. A fordításban a versek tartalmát, mondanivalóját adekvát módon kell visszaadni. Ez gyakran viszonylag könnyen megy. Pl. mindenki tudja, hogy a világ népeinek a meséiben sok hasonlóság van – a különbözőségek mellett. Az egyik vietnami folklórkutató, Dihn Gia Khanh professzor azt írja, hogy a világon több mint 500 olyan népmese van, ami a mostohaanya–mostohalány motívumhoz kapcsolódik. (*A népmese kérdéseinek felvázolása a Tam Cam vietnami mesén keresztül.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Hanoi, 1968. 9.)

Petőfi *János vitéze* is olyan mese, amelyik a fenti motívummal indul. A vietnami népmese és a *János vitéz* sokban hasonlít. Hasonlóak a gonoszságot képviselő erők gondolatai, módszere, és hasonlóak a jót képviselő hősök; János vitéz és Tam Cam céljai, jelleme, harci módszerei is. A vietnami mesében is a mostohaanya az, aki akadályozni igyekszik mostohalánya boldogságát, csakúgy, mint Iluska gonosz mostohája. Végül a vietnami mesében is legyőzi a jó a gonoszt, és a fiatalok ott is egymáséi lesznek. Természetesen a legyőzendő nehézségek, akadályok már különböznek azoktól, amelyeket János vitéz küzd le.

A fordításban a tartalmi hasonlóságok könnyítik a munkát, a különbözőségek

sem okoznak azonban olyan sok nehézséget, mint a formai, nyelvi különbözőségek. Ez utóbbiak igen komoly problémát jelentenek. A vietnami népköltészet hasonlatai, képei mások, mint a magyar népköltészetéi. Pl. a vietnami népköltészetben nem nevezik a szerelmesek egymást galambnak, csillagnak, rózsának, violának stb. Ezért idegenül fog hatni a következő verssorok fordítása vietnami nyelven, ha szó szerint fordítjuk:

„Gyere ki galambom! Gyere ki gerlicém!
A csókot, ölelést mindjárt elvégzem én.”

A galamb a vietnami olvasóban teljesen más – és nem kedves-asszociációt kelt.

Nagy nehézséggel találja magát szembe az a fordító, aki vietnamira fordítva Petőfit, meg akarja őrizni az eredeti rendkívüli egyszerűségét és ugyanakkor költőiségét is. Ez nyelviileg, tartalmilag egyaránt komoly feladat. Gondoljunk pl. olyan versére, mint a *Szeretlek kedvesem*, a *Reszket a bokor*, a *Szabadság, szerelem* stb. Hogyan lehet visszaadni a szinte köznyelvi egyszerűséggel leírt lángoló szerelmet, a lüktető, boldogsággal teli lelkiállapotot, ami az eredetiben olvasható?

A ritmus és a rím megfelelő visszaadása külön probléma. A magyar népköltészetben – Petőfinél pedig méginkább – többféle ritmust és rímelést találhatunk. A tradicionális magyar verselés, pl. az ősi hatos általában a páros ütemezést kedveli. Ez a vietnami verselésben eltér a magyartól, hogy míg a magyarban a hangsúly ritmikus változása adja a ritmust, addig a vietnami verselés tonalitású, ami azt jelenti, hogy a verssorokat egyenletes és nem egyenletes (változó) tonalitású szótagok képezik. Így tehát a tonalitás határozza meg a szótagok sorrendjét és a szótagok rímelését is. Ezért a ritmus és a rím kettőségét (a magyar versét) nagyon nehéz vietnami nyelven visszaadni, általában csak az egyik őrizhető meg a másik rovására. Választhatunk másik megoldást is. Lemondunk a magyar versformáról és a hagyományos vietnami versformára – a hatnyolcásra – ültethetjük át a magyar verset. Pl. a *Nemzeti dal*. (E vers fordításának problémáira egy más alkalommal szívesen visszatérnék.)

A fentiekben dióhéjban felvázoltak alapján úgy tűnhet, mintha lehetetlen lenne jól fordítani Petőfit vietnami nyelvre. A valóságban azonban bármilyen nagyok is az akadályok, mindig találunk a fordítók megoldást a leküzdésükre. A jó fordítás újraalkotási folyamatot igényel. A *Szabadság, szerelem* című vers pl. nagyon kedvelt Vietnamban. Ezt a verset az egyik legnagyobb, nemrég elhunyt vietnami műfordító, költő Xuân Diệu ültette át vietnami nyelvre. A fordító az eredetitől eltérő, egészen más ritmusban, más rímképlettel közli a vers mondanivalóját. De a vers így is kitérnő, mondanivalójában, hatásában nem marad el az eredetitől. Úgy gondolom, ez a legfontosabb.

Természetesen egy jó vers születése, illetve annak jó fordítása millió körülményt feltételez, de úgy vélem, hogy a legmegfelelőbb formák megtalálásához – ha olyan verset fordítunk, amely a népköltészet formáit használja fel – a célnyelv népköltészeti formáiból kell a tartalomnak legmegfelelőbb formákat kikeresni és alkalmazni. Ez a legfontosabb feltétele a Petőfi-versek sikeres fordításának is.

4. Végül a vietnami nyelven olvasható Petőfi-versekről összefoglalóan: Petőfi-kötetet 1962-ben adtak ki először Vietnamban. Francia közvetítő nyelv segítségével a legnevesebb vietnami költők Petőfi 59 versét, valamint a *János vitéz*t fordították vietnami

nyelvre. Néhány tévedést, torzítást leszámítva a kötet jónak mondható. E kötet megjelenése óta Petőfi hozzáférhetővé, híressé vált e távol-keleti országban is. Néhány versét; pl. a *Dalaim, Szabadság, szerelem, Egy gondolat bánt engemet, A magyar ifjakhoz* címűeket a középiskolák, illetve az egyetemek tantervébe is felvették. Petőfi verseit sokan ismerik, szeretik Vietnámban.

